Գիրքը լուսապատճենահանվել է
"Համահայկական Էլ. Գրադարան"
կայքի՝ www.freebooks.do.am
կողմից եւ ներկայացվում է իր
այցելուների ուշադրությանը:

The book created by "PanArmenian E. Library"

Գիրքը կարող է
օգտագործվել միայն ընթերցանության համար...
For more info: www.freebooks.do.am

ԴՈՒՔ ԼՈՒՍԱԼՈՒՄ ԿԱՐՈՂ ԵՔ ՁԵՐ ԼԵՌՈՒՄՆ ՈՒՆԵՆԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ ԵՎ ԻՆՔՆԵՐԴ
ԷՈՒՄՈՊԱՏԵԼԱՀԱՆԵԼ ԳՐՔԵՐ:

ԹԿԱՅԻՆ ԳՐՔԵՐԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԸ ԿԱՐՈՂ ԵՔ
ԻՄԱՆԱԼ "ՀԱՄԱՀԱՅԱԿԱՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ" ԿԱՅՔԻՆ՝

www.freebooks.do.am

ՀԱՐՀԱՎԱՆ ԵՆՔ, ՈՐ ՕԳՏՎՈՒՄ ԵՔ ՄԵՐ ԿԱՅՔԻՑ:
ՑԱՆԿԱՆՈՒՄ ԵՆՔ ՀԱՃԵԼԻ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅՈՒՆ:

ԳՐԵՔ ՄԵԶ՝ freebooks@rambler.ru

panarmenian freebooks library

www.freebooks.do.am

www.freebooks.am

ԱՍՈՒԵՈՍ ՈՒՄԱՅԵՑԻ

ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌԱՅԵՑԻ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» հրատարակչություն Երևան
1973

9 (С 43) 1
Մ 33

Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝
ՀՐԱՉ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆԻ

Խմբագրական կոլեգիա՝

ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ Ա. Ա., ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ Ա. Գ., ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ Մ. Մ.,
ԴԱՎԹՅԱՆ Մ. Հ., ԽԱՉԻԿՅԱՆ Լ. Ս., ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ Լ. Վ.,
ՄԿՐՏՉՅԱՆ Վ. Ա., ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ Վ. Ս.

Խմբագիր Ծ. Ս. ԵԳԱՆՅԱՆ

13 814

Ռ. $\frac{0/33\ (194)}{701\ (01)\ 73}$ 102, 73 «S»

МАТТЕОС УРhАЕЦИ
(МАТФЕЙ ЭДЕССКИЙ)

Хронография

(На армянском языке)
Издательство «Айастан»
Ереван, 1973

ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻՆ, ՆՐԱ ԺԱՄԱՆԱԿՆ ՈՒ «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Մատթեոս Ուռհայեցին հայ միջնադարյան պատմագրության փայլուն դեմքերից մեկն է։ Ծնվել է 11-րդ դարի երկրորդ կեսին Ուռհա քաղաքում, ուր և վախճանվել է 1138—1144 թվականների միջև, տարեց հասակում։ Կարծիք է հայտնվել, որ նա կարող է զոհված լինել Սիրիայի աթաբեկ նշանավոր Նուր-էդ-դինի հայր Էմադ-էդ-դին Զանգիի կողմից 1144 թ Ուռհայի գրավման ժամանակ[1]։

Ուռհան (հունարեն՝ Եդեսիա, ճիշտը՝ Էդեսսա, ասորերեն՝ Որհայ, արաբերեն՝ Ռուհա) մի կարևոր քաղաք էր Դիյար Մուդարում՝ հին Օսրոենում։ Գոյություն է ունեցել նախքան Մակեդոնական տիրապետությունը։ Հնագույն անունը Օրրոե էր։ Վերանվանվեց Եդեսիա այն վերահիմնավորող Սելևկոս Ա Նիկատորի կողմից՝ 303 թ մ թ ա ի պատիվ Մակեդոնիայի Էդեսսա քաղաքի։ 216 թ Կարակալա կայսրը, գահընկեց անելով Օսրոենի թագավորության վերջին ներկայացուցիչ, Աբգարին, Եդեսիան դարձրեց հռոմեական գաղութ։ 363 թ հռոմեա-պարսկական հաշտության պայմանագրով անցավ Սասանյանների ձեռքը։

Այս ժամանակաշրջանում Եդեսիան տնտեսական և մշակութային խոշոր կենտրոն էր։ Մեծ հռչակ էր վայելում Եփ-

[1] Տե՛ս Մ Չամչյան, Պատմություն հայոց, հտ Գ, Վենետիկ, 1786 էջ 67։ Տե՛ս նաև Chronique de Matthieu d Edesse, tr Ed. Dulaurier, Paris 1858, p IX; A Lüders Die Kreuzzüge im Urteil yrischer und armenischer Quellen Berlin, 1964, S 17

ռեմ Ասորու հիմնադրած «Պարսկական դպրոցը», որտեղ ուսանելու էին գնում նաև այլ երկրներից ուսման ծարավի պատանիները, այդ թվում և Հայաստանից։ Քաղաքը մեծ դեր խաղաց հայոց այբուբենի ստեղծման գործում։

Եդեսիան դարձավ արաբական արշավանքների առաջին զոհերից մեկը։ Այն գրավվեց 641 թ և արաբների տիրապետության տակ մնաց մոտ չորս դար։ 1032 թ անցավ Բյուզանդիայի ձեռքը, իսկ 1071/1072 թթ քաղաքին ժամանակավորապես տիրացան սելջուկ թուրքերը։ 1098 թ Եդեսիայում հիմնադրվեց ֆրանկական առաջին իշխանությունն արևելքում, որը, սակայն, երկար կյանք չունեցավ։ 1144 թ քաղաքին սրով ու հրով տիրացավ Մոսուլի տեր Զանգին։

Եդեսիայի բնակչության մեջ, բացի ասորիներից և հույներից, զգալի տեղ էին գրավում հայերը, որոնք կարևոր դեր էին խաղում քաղաքի և գավառի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքում։ Պատահական չէ, որ դեռևս 5—6-րդ դդ , գուցե և դրանից էլ առաջ, հայերի մեջ արմատացած էր այն համոզմունքը, որ Օսրոենի թագավորությունը հայկական թագավորություն էր և նրա թագավորները՝ հայ արքաներ։ Տեղին է հիշել, որ Մովսես Խորենացու համար առաջին դարի Օսրոենի թագավոր Աբգարը (Աբգար Ե Ուկկամա) հայոց արքա էր։ Դեռ ավելին, հայերը, այդ թվում և Մատթեոս Ուռհայեցին, համոզված էին, որ Եդեսիան հայոց արքա Տիգրանն է հիմնադրել։

Հայկական բնակչությունը Եդեսիա-Ուռհայում ժամանակի ընթացքում էլ ավելի ստվարացավ և Ուռհայեցու օրոք այն արդեն հայաքաղաք էր։ Այդ մասին են վկայում ոչ միայն հայկական, այլև արաբական սկզբնաղբյուրները։ Իբն ալ-Աթիրի ասելով քաղաքն ամբողջությամբ հայերով էր բնակեցված[1]։ Ելնելով քաղաքի բնակչության էթնիկական պատկանելիությունից, սկզբում Բյուզանդիան, ապա նաև սելջուկները ստիպված էին Եդեսիայի քաղաքագլխի-դուքի պաշտոնը հայերին տալ։ 11-րդ դ 30-ական թվականներից

---

[1] Տե՛ս Արաբական տեղեկությունները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 255։

[illegible] մինչև 1098 թ., երբ քաղաքը խաչակիրների ձեռքն [illegible] քաղաքը կառավարեցին հայազգի գործիչներ Ապու- [illegible] Վարազվաչեն, Արվանդանոսը, Թավատանոսը, նրա [illegible] այր Լևոնը, Ապուքապի որդի Վասիլը, Բագարատ Վխկա- [illegible] որդի Սմբատը, Հեթումի որդի Թորոսը և ուրիշներ։ Որոշ [illegible] մանակ քաղաքը գտնվում էր Փիլարտոս Վարաժնունու [illegible]։

Ուռհան Հայաստանի հետ տնտեսական և մշակութային սեր [illegible] կապեր էր պահպանում դեռ անտիկ շրջանում և վաղ միջնադարում։ Այդ կապերը ավելի սերտ դարձան հատկապես Հայոց պետականության վերականգնումից հետո։

Գեղեցիկ էր Ուռհան, ամուր պարիսպներով, բազմաթիվ ու բազմամարդ ավաններով շրջապատված։ Մատթեոս Ուռհայեցու կրտսեր ժամանակակից Սերսեհ Շնորհալին շատ վառ գույներով է նկարագրել այն.

«Կարծես թէ չէ՝ նմանաւոր
այս քաղաքացս որ երկրաւոր
շուրջանակի՝ պարառաւոր
պարիսպ ածեալ լայն և ամուր
Յարկ և փողոց՝ տեղ վաճառոց
Զարմանազան՝ և աննման
զոր չէ՞ տեսեալ մարդ բանական
Եօթանասուն՝ խորհրդաւոր
աւանք պաս եալ՝ վինև բ լոր»[1].

Երբ 1144 թ. Ուռհայի վրա խուժեցին Զանգիի հրոսակները, քաղաքի պաշտպանների առաջին շարքերում հայերն էին, կռանդնած «թորդոմյան ժողովուրդը», «հայոց՝ ազգաց ցեղ»[2] սրի սխրանքն ու նահատակությունը Շնորհալին հավասարում է Վարդանանց քաջերի սխրանքի հետ[3]։ Շնոր-

[1] Ողբ Եդեսեայ քաղաքի։ Վայելչահիւս չափաբանութեամբ շարադրեալ է սրբոյն Ներսեսի Շնորհալւոյ հայոց կաթողիկոսի Կիլայեցւոյ. Կոստանդնուպոլիս, 1832, էջ 22—24։

Նույն տեղում է, էջ 46—47։

Նույն տեղում է, էջ 29։

հալին Եդեսիայի անկումը նույնպիսի դժբախտություն է համարում, ինչպիսին էր Անիի անկումը և Անիին է հրավիրում սգակից լինելու և իր հետ ողբալու Եդեսիայի գլխին եկած աղետը։ Շնորհալու վկայությամբ Ուռհայի անկումը ողբաց ողջ հայ ժողովուրդը

«Զեզ և բոլոր աղգիս հայոց
որ էք ի սուգ վասն սոցունց»[1]

* * *

Մատթեոս Ուռհայեցին ապրել և ստեղծագործել է դեպքերով ու դեմքերով հարուստ մի ժամանակաշրջանում, պետությունների և ժողովուրդների կյանքում ճակատագրական նշանակություն ունեցած իրադարձությունների ժամանակաշրջանում, որոնք և գրի է առել իր պատմական երկում։

Արաբական երկդարյա տիրապետությունից հետո 9-րդ դարի կեսերին հայ ժողովուրդը, օգտվելով խալիֆայության թուլացումից Հայաստանի մի շարք շրջաններում վերականգնել էր իր ինքնուրույնությունը։ Հայ ժողովրդի քաղաքական անկախության նվաճումը նպաստեց նրա տնտեսական ու մշակութային վերելքին։ Բայց խալիֆայության թուլացումը հայերի համար երկակի նշանակություն ունեցավ, ոչ միայն դրական, այլև բացասական, այն իմաստով, որ դրանից օգուտ քաղեց և Բյուզանդիան։ Նա սկսեց վերանվաճել ոչ միայն խալիֆայության ձեռքն անցած կայսրության հողերը, այլ միաժամանակ ծրագրեց նաև ողջ Հայաստանի նվաճումը։ Նա մշակեց հատուկ քաղաքականություն, որը զենքով ու նուրբ դիվանագիտությամբ իրականացրեց մոտ երկու հարյուրամյակի ընթացքում։ 11-րդ դարի կեսերին անկախություն ձեռք բերած գրեթե բովանդակ Հայաստանը գտնվում էր Բյուզանդիայի տիրապետության ներքո։

---

[1] Նույն տեղ։ Մ էջ 93 Եդեսիայի մասին նորագույն աշխատությունն է J B Segal Edessa «The Blessed City», Oxford 1970

Բյուզանդիան Հայաստանում շարունակեց իր դարավոր գրաքականությունը, որի նպատակն էր բուն երկրից հեռացնել տոհմիկ ազնվականությանն ու ավագանուն։ Բարձր պաշտոններ և ընդարձակ կալվածներ շնորհելով, Բյուզանդիային հաջողվեց կայսրության սահմանները տեղափոխել Հայ ազնվականության մի ստվար զանգված։ «Ելին իշխանքն Հայրենի ժառանգութենէ իւրեանց — գրում է Արիստակես Լաստիվերցին — և եղեն պանդուխտ յօտար երկիր յորում մերեցան գաւառք և գնացին յաւար տանն Յունաց»[1]։

Բյուզանդիայի տիրապետության տակ ընկած Հայաստանը դավանաբանական իմաստով միաբնակ էր՝ հակաքաղկեդոնական։ Հայերի գաղթեցումները կայսրության արևելյան նահանգները ավելի ևս զորեղացրին պաշտոնական դավանանքի հակառակորդներին։ Դա չէր կարող չանհանգստացնել Բյուզանդիային, և նա առիթ չէր փախցնում միջամտելու հայոց կրոնական գործերին, հալածանքի ենթարկելով նրանց։

Բյուզանդիայի այս բռնությունների դեմ հայ ժողովուրդը պայքարում էր հնարավոր բոլոր միջոցներով։ Նա ուզում էր թափել կայսրության հարկային ծանր լուծը, վերականգնել իր քաղաքական ինքնուրույնությունը։ Բայց ուժերը շատ էին անհավասար։

Ահա այսպիսին էր դրությունը, երբ առավել ևս ուժեղացան և սպառնալից դարձան սելջուկ թուրքերի ներխուժումները Հայաստան, որոնք շատ չանցած պիտի ողողեին բոլանդակ Փոքր Ասիան, Ասորիքն ու Պաղեստինը։ «Այդ օրերին — գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին,— անհավատների լուսադուժ ազգը, որ թուրք է կոչվում, արշավելով մտավ Հայաստանի Վասպուրական գավառը սկսեց անգթաբարի քաշել քրիստոնյաներին։ Սա արյունարբու գազանների առաջին հանդես գալն էր։ Մինչև այն ժամանակ ոչ ոք չէր լսել թուրքական հեծելազոր հանդիպելով տեսան նրանց

---

[1] Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցւոյ, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Ն. Յուզբաշյանի։ Երևան 1963, էջ 55։

տարօրինակ արտարին նրանք աղեղնավորներ էին, կանանց նման հագնվածք։

Սելջուկները 1015 թ Վասպուրականի վրայով ներխուժեցին կենտրոնական Հայաստանի նահանգները և ասպատակ սփռեցին Բուենի ու Կարինի, Սպերի ու Տայքի, ապա նաև Տարոնի վրա։ Նրանց կողոպտեցին և մոխիր դարձրին հոյակապ Արին քաղաքը։ Սրի գեղեցկության ու հարստության մասին լսում են ոչ միայն հայ, այլև բյուզանդական հեղինակները։ 1050 թ Բասենի ճակատամարտում հայ-վրացական միացյալ ուժերը բյուզանդական զորքերի ստորության պատճառով պարտություն կրեցին թեև մարտընչեցին հերոսաբար։

1056 և 1057 թթ սելջուկները դարձյալ Հայաստան արշավեցին։ 1057 թ նրանք թալանեցին Մելիտենեն և 1059 թ առաջին անգամ մուտք գործեցին կայսրության տարածքը՝ հարձակվելով Սեբաստիայի վրա։ 1064 թ Ալփ Առսլանը արդեն տիրացավ Անիին։

1065 թվականից սկսած Եդեսիան շարունակ ենթարկվում էր թուրքերի հարձակումներին։ 1066 թ նրանք տիրացան Ամանոսի լեռնանցքներին, 1067-ին ավարի ենթարկեցին Կեսարիան, իսկ 1068 ին պարտության մատնեցին բյուզանդական զորքերը Մելիտենեում և Սեբաստիայում։ Այս հաղթանակները թուրքերին հնարավորություն տվեցին իրենց վերահսկողությունը սահմանելու Հայաստանի վրա։ Ռոմանոս Դ Դիոգենես կայսրը, մեծաթիվ, բայց շատ խայտաբղետ զորքով որոշեց Մանազկերտում Ալփ Առսլանին ճակատամարտ տալ։ Այն տեղի ունեցավ 1071 թ օգոստոսի 19-ին և վերջացավ բյուզանդական զորքերի պարտությամբ։ Փոքր Ասիայի ում պատկանելու հարցը այս ճակատամարտում վճռվեց հօգուտ թուրքերի։

Ալփ Առսլանը մեռավ 1072 թ։ Նրան հաջորդած Մելիք Շահի օրոք թուրքական ներխուժումները Փոքր Ասիա դարձան առավել վտանգավոր։ Նրանք նվաճեցին Փոքր Ասիայի մեծ մասը։ Բյուզանդիայի ձեռքում էին գտնվում Սև ծովի ափին ընկած մի քանի մեկուսացած քաղաքներ միայն և

լավ ամրացված Անտիոքը, որոնք, սակայն, շատ անկայուն կապեր էին պահպանում կենտրոնի հետ։

Սելջուկները միաժամանակ սկսեցին Ասորիքի և Պաղեստինի նվաճումը։ Զարմանալի պատկերավորությամբ է նկարագրում այդ բոլորը ականատես պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցին թշնամի «արյունարբու և դազազած ժողովուրդը,— գրում է նա — սփռվեց աշխարհի երեսով մեկ, ոչ մի գավառ հանգիստ չթողնելով։ Քրիստոնյաների բոլոր երկրները մատնվեցին սրի և կերության, երկրից չքացան երկրագործական մթերքները, սպառվեց հացը, մշակն ու աշխատավորը սրի քաշվեցին և գերի քշվեցին, ամենուրեք տարածվեց սովը։ Բազում գավառներ մարդաթափ եղան, դանդվեց աշխարհն Արևելից, ավերակ դարձավ Հռոմոց երկիրը, մարդիկ ոչ մի տեղ հաց չէին ճարում և չէին գտնում դադար։ Արևելի և փառավոր մարդիկ ազատներ ու իշխաններ և մեծաշուք կանայք մուրացկանությամբ էին զբաղված։ Մենք այդ բոլորին ականատես եղանք»։

Արշավանքների, ավերածությունների, գերեվարությունների սարսափները պատճառ դարձան, որ նոր թափ առներ այդ արտագաղթը։ Կապադովկիայի գրավումը թուրքերի կողմից ստիպեց հայերին գաղթել Տավրոս և Անտիտավրոս։ Նրանք հաստատվեցին Եփրատի միջին հոսանքում որտեղ դեռ չէին հասել թուրքերը։ Վերջին Բագրատունի թագավոր Գագիկ Բ-ը սպանվեց 1079 թ բյուզանդացիների կողմից։ Նրա իշխաններից մեկը՝ Ռուբենը, ապստամբեց և հյուսիս արևմտյան Կիլիկիայում իշխանություն հաստատեց։ Ռուբենի հաջորդների օրոք Կիլիկիայի հայկական իշխանության սահմանները ընդարձակվեցին մինչև Միջերկրական ծով։ Սկզբնական շրջանում ամենից շատ աչքի ընկավ Փիլարտոս Վարաժնունին, որը տիրացավ Կիլիկիայի գլխավոր քաղաքներ Տարսոնին, Մսիսին և Անավարզային։ Նրա զորականներից մեկը 1077 թ բյուզանդացիների ձեռքից խլեց Եդեսիան։ Որոշ ժամանակ հայերի ձեռքում էր գտնվում նաև Անտիոքը, որտեղ 1071—1078 թթ իշխում էր Գրիգոր Մագիստրոսի որդի Վասակը։ Վերջինիս սպանությունից հետո անտիոքցիները քաղաքը հանձնում են Փիլարտոսին,

խնդրելով փրկել իրենց թուրքերից։ Փիլարետոսի տիրապետությունը տարածվում էր Տավրոսից մինչև Եփրատ։

1087 թ թուրք զորավար Բուզանը գրավեց Եդեսիան, որը թեև ազատագրվեց 1094 թ Թորոս իշխանի կողմից բայց և այնպես ընդունեց սելջուկների գերիշխանությունը։ Մելիտենեն գրավեց մի ուրիշ հայ իշխան՝ Գաբրիելը, որ Թորոսի աներն էր։ Հայկական իշխանություններ էին հիմնադրել Գող Վասիլը՝ Քեսունում, Վասակի որդիներ Ապշլարիպն ու Լիկոսը՝ Մծբինում և Բիրում, Բագարատ իշխանը՝ Սրևանդանում Կոստանդինը՝ Կարկառում Սակայն այս բոլոր իշխանություններն էլ, բացի Ռուբինյանների իշխանությունից, շատ կարճատև կյանք ունեցան

Փոքրասիական թերակղզու, Ասորիքի և Պաղեստինի գրավումը թուրքերի կողմից մեծ տպավորություն գործեց Եվրոպայում 10—11-րդ դդ սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների զարգացումն այնտեղ, և առաջին հերթին քաղաքների և առևտրական հարաբերությունների, ֆեոդալական դասակարգին մղում էր դեպի նոր երկրների նվաճումը։ «Սուրբ Երկիրը» այլադավաններից ազատագրելու գաղափարը 11-րդ դարի վերջում սկիզբ առավ մի շարժում, որը պատմության մեջ հայտնի է խաչակրաց արշավանքներ անվան տակ։ Խաչակրությունները ղեկավարեցին Արևմուտքի ֆեոդալներն ու ասպետները։ Սկզբնական շրջանում նրանցում կարևոր մասնակցություն ունեցան նաև գյուղացիական աղքատացած զանգվածները, որոնք Արևելք արշավելով, ակնկալում էին իրենց վիճակի բարելավում։

Խաչակիրները 1097 թ հոկտեմբերին հասան Անտիոք և պաշարեցին այն։ Այդ միջոցին Լոթարինգիայի դուքս Գոդեֆրուա դը Բուլոնի եղբայր Բալդուինը շարժվեց դեպի երկրի խորքը և նենգությամբ գրավեց հայերի ձեռքում գտնվող Եդեսիան, սպանելով քաղաքի կառավարիչ Թորոս իշխանին։ Եդեսիայում հռչակվեց խաչակրաց առաջին դրքությունը։ 1098 թ հունիսին գրավվեց Անտիոքը, որտեղ հիմնադրվեց հարավային Իտալիայի նորմանդացիների առաջնորդ Բոհեմունդի դքսությունը։ 1099 թ հուլիսի 15-ին խաչակիրները գրավեցին Երուսաղեմը։ Հիմնադրվեց Երու-

սաղեմի թագավորությունը թագավոր հռչակվեց Գոդեֆրուա դը Բույոնը։

Սկզբնական շրջանում հայերը խաչակիրներին գրկաբաց ընդունեցին, հնարավոր օգնություն և օժանդակություն ցուցաբերեցին նրանց, կարծելով, որ թուրքերի ու հույների լծից ազատագրողների հետ գործ ունեն։ Բայց այդ խաբուսիկ հույսերը հօդս ցնդեցին։ «Ֆրանկները,— գրում է Ուռհայեցին,— երկիրը ավերակ էին դարձրել, մարդաթափ ու տատասկոտ, նրանց ոտքի տակ երկիրը խոպան էր դարձել, այգիներն ու ծառերը՝ չորացել, դաշտերը՝ փշով ծածկվել, աղբյուրները ցամաքել»։

Ահա, համառոտ գծերով, Մատթեոս Ուռհայեցու պատմական երկի ընդգրկած ժամանակն ու դեպքերը։

* * *

Դժբախտաբար մենք շատ քիչ բան գիտենք Մատթեոս Ուռհայեցու մասին, այն էլ մի քանի ինքնակենսագրական տողերից, որ հանդիպում են նրա երկում։ Նա վանական էր, իր աշխատությունը հիմնականում գրել է Ուռհա քաղաքում, և կյանքի վերջին տարիներին եղել է նաև Թեսալոնիկում։ Իր երկասիրությունը, որ նա անվանում է «Ժամանակագրություն», սկսվում է 952 թ և ավարտվում 1136/1137 թթ դեպքերի նկարագրությամբ, ընդ որում բաժանվում է երեք մասի։ Առաջին մասն ընդգրկում է 952—1051 թթ դեպքերը, այսինքն մի հարյուրամյակի պատմություն երկրորդ մասը՝ 1051—1101 թթ՝ հիսուն տարվա պատմություն, իսկ երրորդը հասցնում է մինչև 1136/1137 թվականները։

Իր «Ժամանակագրությունը» Ուռհայեցին սկսել է գրել 1113 թ[1], ընդ որում առաջին մասի հարյուրամյա շրջանի պատմությունը շարադրել է ութ տարվա ընթացքում «Ութ տարի զբաղվեցի և նպատակահարմար գտա այդ բոլորը

---

[1] Տե՛ս Հ. Անասյան Մատթեոս Ուռհայեցի Հանդես Ամսօրյա, 1953, էջ 382 Այլ կարծիքի է Մ Ալեքսյանը։ Տե՛ս նրա Հայոց հին գրականության պատմություն, Երևան, հատ Դ, էջ 88։

հայոց լեզվի դրի ունելով մատյանում, որպեսզի այս դառն ու վշտալի ժամանակներում անհետ չկորչի և մոռացության չտրվի»։ Ավարտելով այն 1121 թ., նա սկսել է շարադրել իր աշխատության երկրորդ մասը։ Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ առաջին և երկրորդ մասերի համար Ուռհայեցին աշխատել է տասնհինգ տարի (ավարտելով երկրորդ մասի շարադրանքը նա գրում է «Մենք տասնհինգ տարի է, ինչ աշխատում ենք այս հետազոտության վրա»), ապա նա երկրորդ մասն ավարտել է 1128 թ.[1]։ Երկրորդ մասի շարադրանքն ավարտելուց հետո Ուռհայեցին տասը տարի ընդմիջում է տվել «տասը տարի այդ ժամանակագրության վրա ոչ մի գործ չարեցինք, [հրաժարվելով] գրչության արվեստից»։ Նա հույս ուներ, որ որևէ մեկը կշարունակի իր կիսատ թողած գործը, բայց սեսնելով, որ «ոչ ոք մտադիր չէ [պատմությունն] հետազոտել և գրի առնել, որ ապագա սերունդները չմոռանան այդ կործանման ու դժբախտությունների մասին՝ երբ լավ ժամանակներ գան, ես գրի առա և ապագա սերունդներին հիշատակ թողեցի»։ Երրորդ մասը նա սկսել է գրել 1138 թ.[2] և մտադիր էր շարադրել երեսուն տարվա պատմություն՝ 1101-ից մինչև 1130 թ., բայց, ինչպես տեսնում ենք, նա այն հասցրել է մինչև 1136/1137 թթ.։

«Ժամանակագրությունն» սկսվում է երկրում տարածված սովի նկարագրությամբ։ Եթե նկատի ունենանք երկրորդ և երրորդ մասերի սկզբում Ուռհայեցու թողած ներածական էջերը, ապա սպասելի էր, որ առաջին մասն էլ պետք է նման ներածություն ունենար։ Բայց, դժբախտաբար, այն չի պահպանվել, գուցե և Ուռհայեցին ուզեցել է ամբողջ երկի ներածությունը վերջում գրել, բայց չի հասցրել։ Սմբատ Սպարապետի Տարեգրքի օգնությամբ հնարավոր է լրացնել Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» սկզբում պակասող մի պարբերությունը միայն, բայց այն հնարավորություն չի տալիս որոշելու Ուռհայեցու երկի

---

[1] Հ. Անասյան նշվ. աշխ., էջ 352։

[2] Հ. Անասյան նշվ. աշխ., էջ 353։

սկզբում ներածական խոսքի լինելու կամ չլինելու հարցը, քանի որ Սմբատը կարող էր այն անտեսած լինել, ինչպես որ վարվել է Ուռհայեցու երկրորդ և երրորդ մասերի սկզբներում եղած ներածական խոսքի հետ։

Ի տարբերություն բազում այլ ժամանակագիրների (ոչ միայն հայ, այլև օտար) Ուռհայեցին իր պատմական երկը չի սկսում աշխարհի արարչագործությունից կամ թեկուզ ավելի մոտիկ, բայց և այնպես հեղինակի ապրած ժամանակից բազում դարերով բաժանված դեպքերի նկարագրությամբ, մի բան, որ պատճառ կիտի դառնար հսկայական մի ժամանակաշրջանի պատմության բանաքաղային բնույթ ստանալուն։ Նա շարադրում է երկու հարյուրամյակից էլ պակաս մի ժամանակահատվածի տարեգրությունը, որը իր սկզբունքներով ու շարադրման ձևով շատ է նման բյուզանդական լավագույն ժամանակագիրներից մեկի՝ Թեոփանես Խոստովանողի երկին։

Ուռհայեցին մեծ ջանքեր է թափել իր գործը գլուխ բերելու համար։ Նման «ժամանակագրությունը» գլուխ բերելը,— գրում է նա,— «վարդապետների ու հմուտ գիտնականների գործ էր, և ոչ իմ, տկարիս և սակավագետիս»։ Նա իրեն նմանեցնում է մեղվին կամ շերամին, որոնք իրենց փոքրությանը հակառակ տիտանական աշխատանք են կատարում «Ահա նույն ձևով և ես՝ տկարս, հանդգնեցի հզոր հռետորներին ու իմաստուններին, խորաթափանց գիտուններին ու քաջակիրթ հետազոտողներին ասել դա, հանձն առա նրանց ներկայացնել իմ երկասիրությունը, որպեսզի քննության քուրայից անցկացնեն»։ Ուռհայեցին իրեն նմանեցնում է աշխատասեր ծիծեռնակի «Ինչպե՞ս է նա ոչնչից, շյուղով և իր պատրաստած շաղախով բարձր տեղում, առանց հիմքի ամրագույն բույն շինում, որը և ժառանգություն է թողնում իր ձագերին։ Մյուս, հաղթամարմին թռչունները չեն կարող այդ բանն անել ինչ այդ փոքրիկ թռչունը»։ Բոլոր հիմքերն ունի Ուռհայեցին ասելու «Ճարտարամիտ ու քաջագիտակ մարդիկ կարող են հմտորեն և լուսավոր քննությամբ հետազոտել աստծո Հին և Նոր Կտակարանները, բայց, ճշմարիտ, առանց վարանելու կա-

րող եմ ասել, ուրիշը չէր կարող անել այն, ինչ մենք քննության ենթարկեցինք և շարադրեցինք, չէր կարող դտնել ի մի բերել բոլոր ժողովուրդների, թագավորների, հայրապետների և իշխանների մասին բովանդակ նյութը, ժամանակագրական հերթականությամբ շարադրել այն, քանի որ կենդանի չեն, չկան նրանք, ովքեր դեպքերի ականատեսներն էին»։

Ուռհայեցու առջև լուրջ դժվարություններ էին կանգնած։ Մեր միջնադարյան պատմիչների մեծամասնությունը գրել է զուտ հայոց պատմություն, կամ նույնիսկ անգամ մի նահանգի պատմություն այնինչ Ուռհայեցին, ապրելով հայ ժողովրդի համար արտակարգ բարդ մի ժամանակաշրջանում, չէր կարող նյութի այդպիսի ընդգրկմամբ բավարարվել։ Նա ստիպված էր գրել ոչ միայն հայոց պատմությունը, այլև հայոց՝ հարևան ժողովուրդների հետ ունեցած փոխհարաբերությունների պատմությունը, դեռ ավելին, այն օտար ժողովուրդների պատմությունը որոնց հետ հայերը, ճակատագրի բերմամբ, ստիպված էին շփման մեջ մտնել։ Վրաստան և Աղվանք, արաբական խալիֆայություն, Բյուզանդիա Բուլղարիա, Եգիպտոսի Ֆաթիմյաններ, սելջուկ թուրքեր և թուրքական իշխանություններ, խաչակիրներ և խաչակրաց իշխանություններ, ահա ոչ լրիվ ցուցակը այն երկրների, թագավորությունների և իշխանությունների, որոնց պատմությանը նա այս կամ այն չափով պետք է անդրադառնար։ Նա պետք է օգտվեր ոչ միայն հայկական աղբյուրներից, այլև պարտավոր էր դիմելու բյուզանդական աղբյուրներին դիմելու ֆրանկ խաչակիրների գրվածքներին կամ հենց ֆրանկներին անձնապես՝ իմանալու այս կամ այն դեպքի մասին։ Եվ նա այդ գործը հաջողությամբ է կատարել։

Առաջին մասի մեկդարյա պատմությունը նա շարադրել է «շատ առաջ ծնված ականատես և ականջալուր եղած մարդկանց [ասածի] հիման վրա և հին պատմագիրների

[գործերն] ընթերցելով[1], պատմագիրներ, ովքեր ականատես էին եղել բոլոր անցքերին»։ Դժբախտաբար, նա չի տալիս իր օգտագործած պատմագիրների և ոչ մեկի անունը։ Տվյալ ժամանակաշրջանի մեզ հայտնի պատմագիրների (Շապուհ Բագրատունի, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Ստեփանոս Տարոնեցի, Արիստակես Լաստիվերցի) և ոչ մեկի գործը նա չի օգտագործել, պիտի ենթադրել, որ նրա ձեռքի տակ եղած աղբյուրները պարզապես չեն պահպանվել։ Այդ տեսակետից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ակադ. Լ. Խաչիկյանի վերջերս հրատարակած մի հոդվածը[2], որ Ուռհայեցու երկի հայկական աղբյուրների բացահայտման ուղղությամբ առաջին և լուրջ քայլը պիտի համարել։ Հոդվածագիրը Մաշտոցյան Մատենադարանի N 9832 ձեռագրում հայտնաբերել է արժեքավոր հատվածներ մի պատմական երկից որոնք գրված են «Ի ժամանակագրութենէ Յակոբա քահանայի»։ Բանասիրական վերլուծության միջոցով Լ. Խաչիկյանը հանգում է այն եզրակացության, որ խնդրո առարկա անձնավորությունը ոչ այլ ոք է, քան Մատթեոս Ուռհայեցուց և այլ աղբյուրներից հայտնի՝ անվանի գիտնական և եկեղեցական գործիչ Հակոբ վարդապետ Սանահնեցին[3]։ Մանրակրկիտ համեմատության ենթարկելով Հակոբ Սանահնեցու «Ժամանակագրության» հատվածները Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» համապատասխան տեղերի հետ, Լ. Խաչիկյանը ի հայտ է բերում փաստական նյութի, շարադրման ոճի, ձևի և կառուցվածքի ակնառու նմանություններ ու կրկնություններ և գտնում որ Ուռհայեցին իր երկը շարադրելիս օգտագործել է Հակոբ Սանահնեցու պատմական երկը։ Ուռհայեցուց հայտնի է, որ Հակոբ Սանահնեցին իր կյանքի վերջին տարիները անց է կացրել Ուռհայում, ուր և վախճանվել է 1085 թ։ Հետե-

---

[1] Բնագրում՝ «և ընդ ընթերցողսն յառաջին պատմագրացս»։ Ակադ. Լ. Խաչիկյանն առաջարկում է կարդալ՝ «և ընդ ընթերցելն յառաջին պատմագրացս»։ Տե՛ս հաջորդ ծանոթագրությունը։

[2] Լ. Խաչիկյան, Հակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր 11-րդ դարի։ Լուր ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի, 1971, № 1, էջ 22—48։

[3] Նույն տեղ, էջ, 37։

վաբար, Ուռհայեցին կարող էր ոչ միայն օգտագործած լինել նրա ձեռագիր ժառանգությունն այլև անձնապես ծանոթ լինել նրա հետ[1]։

Հակոբ Սանահնեցու «Ժամանակագրություն» գրված պիտի լինի 1085 թ առաջ հետևաբար Ուռհայեցին կարող էր օգտագործած լինել նրա պատմական երկը իր աշխատության առաջին մասում և երկրորդ մասի որոշ էջերում[2]։

Հակոբ Սանահնեցին «մերձավոր գործակիցը լինելով Դիոսկորոս կաթողիկոսի և մտերիմ կապեր ունենալով ժամանակի նշանավոր քաղաքական և եկեղեցական գործիչների հետ» «պատմական կարևոր անցուդարձերի գլխավոր դերակատարներից է եղել, հնարավորություն է ունեցել նյութեր քաղել թագավորական ու կաթողիկոսական դիվաններից»[3]։ Ահա այս լույսի տակ իրենց բացատրությունն են գտնում մի շարք պաշտոնական փաստաթղթերի տեքստերի կամ այդպիսի փաստաթղթերի մասին հիշատակությունների առկայությունը Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության մեջ։ Խոսքը ամենից առաջ Զմշկիկ կայսեր հայոց Աշոտ Դ Բագավորին ուղարկած նամակի մասին է Թեև մինչև օրս Ուռհայեցու՝ նրանից անմիջականորեն օգտված լինելու վարկածը կարող էր կասկածների տեղիք տալ քանի որ Ուռհայում Բագրատունիների դիվանը, կամ նրա առանձին փաստաթղթեր հաղիվ թե տեղ գտած լինեին, ապա Հակոբ Սանահնեցու այդ հարցում միջանկյալ օղակի դեր խաղացած լինելու հնարավորությունը ոչ միայն ցրում է այդ կասկածները, այլև առավել ևս ընդունելի դարձնում տվյալ փաստաթղթի հարազատության մասին համոզմունքը[4]։

Երևի Հակոբ Սանահնեցու միջոցով է Ուռհայեցին ծանոթ թագավորական և կաթողիկոսական դիվանի մի շարք այլ փաստաթղթերին (Զմշկիկի նամակը հայոց Ղևոնդ

---

1 Նույն տեղում, էջ 36, 38։
2 Նույն տեղում, էջ [illegible]
3 Նույն տեղում, էջ 37, 38։
4 Նույն տեղում, 36—37

վարդապետին, Վասիլ Բ կայսեր Հովհաննես Թազավորին և Հայոց կաթողիկոս Սարգսին ուղարկած նամակները)։

Հակոբ Սանահնեցին 1065 թ եղել է Կոստանդնուպոլսում և դավանաբանական հարցերի շուրջ երկար բանավեճ ունեցել հույն վարդապետների հետ։ այսինքն՝ փայլուն գիտեցել է հունարեն։ Իր Կոստանդնուպոլսում եղած ժամանակ նա եթե չէր էլ սկսել գրել իր ժամանակագրությունը, այնուամենայնիվ, ծրագրել էր այդ գործն իրականացնել։ Հետևաբար, նա չէր կարող չօգտագործել Բյուզանդիայի մայրաքաղաքում իր լինելու և նրա հարուստ պատրիարքական լրագրանից օգտվելու հոյակապ հնարավորությունը։ Նա ծանոթացավ պիտի լինի բյուզանդական հեղինակների ժամանակագրություններին և իր պատմական երկը շարադրելիս օգտագործեց նրանց համապատասխան ավյալները ինչպես կայսրության, այնպես էլ նրա՝ հարևան մոգոլներ գնալի նա ունեցած փոխհարաբերությունների մասին։ Ահա այդ տվյալները, ամենայն հավանականությամբ, Մոնահնեցու ժամանակագրության միջոցով տեղ են գտել Ուռհայեցու պատմական երկում։ Այդ կապակցությամբ ավելորդ չէ մի կարևոր փաստի վրա կանգ առնել։ Կոստանդին Ս նոմախի օրոք Անիի գրավումից հետո, բյուզանդական բանակը 1046 և 1047 թթ արշավել է Դվինի ամիրա Աբու լ Ասվարի վրա։ Ուռհայեցու շարադրությունն այստեղ շատ է հիշեցնում Սկիլիցայի՝ նույն դեպքերի շարադրանքին։ Բայց հարցը միայն այդ չէ։ Սկիլիցան, խոսելով դվինյան երկրորդ արշավանքի մասին, ցույց է տալիս, որ այն թեև բյուզանդական զորքերի համար հաջողությամբ էր ընթանում, այնուամենայնիվ, առաջխաղացումը դեպի Դվին կանգնեցվեց, քանի որ Ադրիանուպոլսում բռնկվել էր Լևոն Թոռնիկի ապստամբությունը, և Մոնոմախը ստիպված էր Դվին ուղարկված զորքերը ետ կանչել՝ Թոռնիկի ապստամբությունը ճնշելու համար։ Հետևաբար այս կոնտեքստում Թոռնիկի հիշատակումը միանգամայն հասկանալի է և արդարացված։ Ուռհայեցու մոտ [illegible] նմանատիպ շարադրանքից անմիջա[illegible] 10 [illegible] Թոռնիկի ապստամբության մա[illegible] բայց նրա մոտ [illegible] չկա

ԳՐԱԴԱՐԱՆ XVII
Московская Библиотека
№ 10 Ер[illegible]

այդ առթիվ բյուզանդական զորքերի Հայաստանից ետ կանչվելու մասին այսինքն՝ Թոռնիկի հիշատակումը Ուռհայեցու մոտ դվինյան դեպքերից հետո ոչ մի բանով չի պայմանավորված։ Այդ երկու դեպքերի հարակից հիշատակումը Ուռհայեցու (Հակոբ Սանահնեցու) մոտ ամենայն հավանականությամբ պայմանավորված է բյուզանդական աղբյուրով որը, հասկանալի է, ուղղակի Սկիլիցան լէր կարող լինել, այլ նրա օգտագործած աղբյուրը, որը ամենայն հավանականությամբ եղել է նաև Սանահնեցու ձեռքում։

Ինչ խոսք, Ուռհայեցին օգտված պիտի լինի նաև բյուզանդական աղբյուրներից անմիջականորեն բայց կոնկրետ ինչ աղբյուրներից առայժմ դժվար է ասել։ Դժվար է ասել հատկապես 10—11-րդ դդ պատմության վերաբերյալ քանի որ Հակոբ Սանահնեցու «ժամանակագրությունից» օգտվելու փասսը հնարավորություն չի տալիս որոշելու ինչն է Ուռհայեցին անմիջականորեն վերցրել բյուզանդական աղբյուրներից և ինչը՝ Սանահնեցու միջոցով։

Երկրորդ և երրորդ մասերում նկարագրված դեպքերի ժամանակակիցն է Ուռհայեցին նա արդեն հանդես է գալիս որպես ականատես և ականջալուր հեղինակ։ Նա իր քաղաքի, գավառի և մերձակա շրջաններում կատարված դեպքերին լավ տեղյակ է, այդ իմաստով նրա «ժամանակագրության» այդ էջերը անգնահատելի արժեք ունեն և բարձր են գնահատված ուսումնասիրողների կողմից։ Այստեղ ևս նա, իհարկե, ունեցել է գրավոր աղբյուրներ որոնք նույնպես չի հիշատակում։ Ենթադրվում է օրինակի համար, որ խաչակրաց առաջին արշավանքի համար նա օգտագործել է Փուլքերիոս Շարտրացու «Երուսաղեմի պատմությունը»[1]։ Բացի գրավոր աղբյուրներից, Ուռհայեցին հնարավորություն ուներ խաչակիրների մասին տեղեկություններ քաղել առաջին ձեռքից հենց կենդանի մարդկանցից քանի որ իր

---

[1] Տե՛ս Fulcherii Carnotensis Historia Hierosolymitana ed H Hagenmayer Heidelberg, 1913, p. 71 sq., 87 sq. Վերցված է M A Заборов, Введение в историографию крестовых походов, Москва, 1966. стр. 300

Հայրենի քաղաքում էր, որ 1098 թ. հիմնադրվեց ֆրանկական առաջին իշխանությունն արևելքում։

Միանգամայն իրավացի է Ղևոնդ Ալիշանը, երբ գրում է Ռ. Հայկցու և նրա աշխատության մասին «Իր մոտակա՝ մանները շատ լավ ճանաչե, և ըստ այնմ ստույգ գրե և ... ի իր գովելի և վստահելի շնորհքն նվ ալի գլխավոր ... ակա պատմությանն՝ իր հայրենյաց (Միջագետաց և Փոքր Հայոց) կողմերուն վրա է ուր տեղ տեղ իշխեին և ... ինամայա խաչակիր կոմսք կամ իշխանք, ոչ միայն մեղ, այլ և անոնց այլ հետաքննական և պատվական է իր պատմագրածն և կան պարագաներ՝ որոց համար երախտապարտ ենք և պետք է լլլան իրեն՝ եվրոպացի մատենագրին Պատմչի խաչակրաց [1]։

* * *

Ուստ այնքան պատմական լրիվ «ժամանակագրություն» է, ժամանակագրական հաջորդականությամբ շարադրված պատմություն։ Ռուհայեցին դեպքերի ու դեմքերի սոսկ արձանագրողը չէ, այլ ուսումնասիրող նա իր ուրույն մոտեցումն ունի դիտե գնահատել այս կամ այն անձնավորությունն բարի գործերը։ Նա տարբերվում է մեր բազում այլ պատմիչներից մի կարևոր առանձնահատկությամբ նա ոչ հայության պատմությունն է գրում «Հայաստան ազգի» և Հայաստան աշխարհի» պատմությունը։ Եթե մեր մի շարք պատմիչների համար հայրենիքը ամենից առաջ Դրան ի բնիկ նահանգն է՝ Վասպուրականը Սյունիքը, Շիրակը, Տարոնը և այլն, Մատթեոս Ռուհայեցու համար հայրենիքը այդ բոլորի ամբողջությունն է առանց սահմանների։ Դեռ ավելին, Ռուհայեցին իր աշխատության մեջ Մանրամասն տեղ է տալիս դեպքերի բերմամբ Հայաստանի սահմաններից դուրս ստեղծված հայ իշխանություններին, այդ թվում նաև հեռավոր Դերբենդում հաստատված իշխանությունը։

---

[1] Ալիշան Հայապատում էջ 99

Մատթեոս Ուռհայեցին մեծ հայրենասեր է։ Նա անհաշտ է այն ամենի դեմ, որ վնաս է հասցնում իր ժողովրդին, իր հայրենիքին։ Նա ատում է հույներին ոչ միայն նրանց քաղաքական-եղեռնականության համար, ինչպես պետք է սպասել հայ հոգևորականից, այլ նախ և առաջ այն բանի համար, որ նրանք վերացրին հայոց պետականությունը, հայ ժողովրդին թողեցին անտերունչ, պատճառ դարձան թուրք ասպատակողների սարսափելի լուծը կրելուն։ Չի կարելի առանց հուզմունքի և հիացման կարդալ այն խոր գնահատականը, որ տվել է Ուռհայեցին բյուզանդական կործանիչ քաղաքականությանը Հայաստանում, գնահատական, որ արվելու էր բազում դարեր անց նոր և նորագույն շրջանի խոհուն պատմաբանների կողմից։ Միայն «Ո՞վ է ի վիճակի մեկ առ մեկ պատմել հայոց երկրի ավերածության մասին, դղջման լացի մասին երկիր, որ անտիրության պատճառով, կործեցյալ պահապանների՝ հունաց թուլամորթ և վատաբարո ազգի մեղքով տառապեց անհավատ և արյունարբու թուրքերի դազանաբարո դորքերից [հույները] ատելանաբար հայոց երկրից հեռացրին քաջ զինվորականներին, նրանց կտրեցին իրենց տնից ու դավառից և կործանեցին հայոց թագավորությունը։ Նրանք քանդեցին երկրի պարիսպը, որ զինվորներն ու զորավարներն էին կազմում։ Անվերադարձ փախուստը դարձավ հոռոմների քաջության և պարծենալու արտահայտությունը։ Նրանք նմանվեցին այն վատ հովիվներին, որոնք դալլ տեսնելիս փախչում են։ Հոռոմներին մի բան հաջողվեց այն, որ նրանք հայոց երկրի ամուր պարիսպը քանդելով կործանեցին, և պարսիկներին [իմա՛ թուրքերին] զենքով [երկրի] վրա բաց թողեցին, և դա իրենց համար հաղթանակ համարեցին։ Իրենք էլ անամոթաբար ճգնում էին ձվատ զորավարներով և ներքինի զինվորներով Հայաստանը պահել, մինչև որ պարսիկները ամբողջ արևելքը անտերունչ դաան»։ Շատ խոսուն են իշխան Խաչիկի և նրա որդիների առնչությամբ Ուռհայեցու պատմածը։ Թուրքերը եկել ոտք էին դրել հայրենի հողին։ Խաչիկը հազար ափսոս էր ասում, որ իր քաջարի որդիները մոտը չեն՝ թշնամու հարձակմանը ընդդիմակայելու համար։

Նրանք տարվել են հեռու արևմուտք կայսրությունն շահերը պաշտպանելու, այն ժամանակ երբ նրանց կարիքը այնքա՜ն շատ էր զգում հարազատ հայրենիքը։ «Սրկացվեց հայոց ամբողջ աշխարհը — գրում է մեր պատմիչը,— և արյան մեջ ողողվելով ծովի նման ծայրից ծայր ծփում էր։ Քանդվեց ավերվեց մեզանից խլված մեր հայրենիքը, խախտվեց հայ ժողովրդի տան հիմքը, ոչ մի տեղից հույսապավեն չմնաց և մենք ընկանք անհավատ ժողովուրդների և օտար գազանների ծառայության լծի տակ»։

Պետականության վերացման նման պայմաններում Մատթեոս Ուռհայեցին մեծ հույսեր էր կապում հայկական առանձին իշխանությունների հետ, իշխանություններ որոնք սելջուկներից և բյուզանդացիներից հետու հիմնում էին հայ փախստականներ և լրենդ գենրի ուժով պատպանում իրենց մոտ ապաստան գտնող հայերին։ Գող Վասիլի մահվան առթիվ Ուռհայեցին գրում է «Հայոց համայն աշխարհում մեծ սուգ եղավ քանզի հայոց զորքի բեկորները, Բագրատունյաց և Պահլավունյաց ընտանիքները, հայ թագավորազունները հայոց ազատազունդ զորքով հանդերձ նրա մոտ էին ապաստանել»։ Ինչքան ատելությամբ է լցվում Ուռհայեցին հայկական նման իշխանությունների դեմ ոտնձգություններ կատարող ֆրանկների նկատմամբ։ Վասակ իշխանի քաջարի որդիներ Ապլղարիպն ու Լիկոսը իրենց խիզախությամբ կարողացել էին տիրել Մծբինը, Բիրը, որը գարձրել էին իրենց իշխանանիստը և բազում այլ շրջաններ։ Բայց Ուռհայի ֆրանկ կոմս Բալդուինը և Սերուջի կոմս Կալարանը հարձակվեցին հայոց վրա՝ խլելու նրանց տիրույթները։ «Կոմս Բալդուինը,— գրում է Ուռհայեցին,— Թուրքից շատ փորձանք պատճառեց քրիստոնյաներին... նա մեկ առ մեկ ոչնչացրեց հայոց բոլոր իշխանությունները, ավելի հեթանոսականորեն, քան պարսիկները [իմա՛ Թուրքերը], հալածական արեց հայոց այն իշխաններին, որոնք որ կարողացել էին իրենց գոյությունը պահպանել Թուրքերի կատաղած ազգի ձեռքից»։ «Ես կուզենայի գրի առնել նրանց բովանդակ անօրինությունը,— գրում է Ուռհայեցին խաչա

կիրների մասին — բայց չհամարձակվեցի քանզի զոհվում էինք նրանց իշխանության ներքո»։

Մատթեոս Ուռհայեցին թեև ապրում էր և ստեղծագործում հայ ժողովրդի պատմության ամենածանր մի ժամանակաշրջանում հայոց պետականության ոչնչացման, հարազատ ժողովրդի՝ օտար տիրակալների ծանր լծի տակ ընկնելու ժամանակաշրջանում, այնուամենայնիվ չէր հուսահատված։ Նա լցված է լավատեսությամբ, համոզված է որ դեռ կգան լավ օրեր, «լավ ժամանակներ» և այդ գիտակցությամբ է, որ նա մղվում է գրելու և սերունդներին հիշատակ թողնելու իր երկը։

Ուռհայեցին ազգային ավանդույթների կրքոտ պաշտպանն է։ Նա ընազդորեն գիտակցում է, որ պետականության կորստյան պայմաններում ազգային ավանդույթները հայ ժողովրդի գոյատևման գործոններից մեկն են։ Այդ իսկ պատճառով նա ատում է ոչ միայն քաղկեդոնիկ բյուզանդացիներին, ովքեր ամեն կերպ ջանում էին վերացնելու հայադավանությունը, այլև այն հայերին ովքեր հրաժարվում էին հայադավանությունից։

Ուռհայեցին գրում է գրեթե իր ժամանակի խոսակցական լեզվով։ Շատ են կրկնողությունները և անհարթ նախադասությունները, թեև նրանց մի մասի մեղքը պետք է գցել հետագա գրիչների վրա։ Բայց հակառակ այդ բոլորին, մենք ստեղ-ստեղ նրա մոտ այնպիսի էջերի ենք հանդիպում, որ արձակ բանաստեղծության տպավորություն են թողնում, աչքի ընկնում իրենց գեղեցկությամբ։ Իշխան Խաչիկի և նրա որդիների հերոսության, Գագիկ թագավորի Մելիտենեի մետրոպոլիտից վրեժ առնելու, Գագիկ Աբասյանի՝ Գագիկ Բ Բագրատունու սպանության վրեժն առնելու պատմությունները հայ հին գրականության լավագույն էջերից կարելի է համարել։

Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրությունը» շարունակել է Գրիգոր Երեցը, որը հասցրել է այն մինչև 1162/1163 թթ։ Վերջինիս մասին նույնպես շատ բան չգիտենք։ Պարզապես գիտենք, որ քեսունցի երեց էր։ Հիշելով 1137/1138 թթ. Քեսունի վրա Մելիք Մահմադի գործած հարձակման

մա ին Գրիգոր Երեցն ասում է «Ես նվաստ երեց Գրիգոր սրտապնդում էի նրանց [իմա՛ քաղաքացիներին] յարջորեն պահպանել քաղաքը»։

Գրիգոր Երեցը գրում է «գրեթե նույն ոճով և ավելի սակ լեզվով»։ Շարադրանքը մշակված ավարտված գործի տպավորություն չի թողնում «Այժմ գնանք ետ,— գրում է նա — պատմենք այն ինչ մոռացանք»։ Եվ հայոց 606 թ դեպքերից հետո շարադրում է 602 թ դեպքերը։

Գրիգոր Երեցը նույնպես հույներին համարում է հայոց գլխավոր թշնամիներից մեկը։ «Մենք դեռ հին ժամանակներից գիտենք,— գրում է նա,— ինչպես նաև ժամանակակիցներից որ հունաց կայսրերը քրիստոնյաների փրկության համար ոչինչ չին արել, նրանք միայն քաղաքներ և գավառներ գիտեն խլել և թալանել։ Նրանք էին պատճառը, որ հայերը Հեռացան իրենց երկրից, որ այլազգիները հզորացան և եկան տիրեցին ամեն ինչին» Դժվար չէ կռահել, որ Գրիգոր Երեցը գրում է ոչ միայն իր տեսածը իր այդ խոսքերի համար ապրյուր է ծառայել հենց Ուռհայեցու «Ժամանակագրությունը»։ Ինչ վերաբերում է ֆրանկներին, ապա ի տարբերություն Ուռհայեցու որ ի վերջո միանգամայն պարզ պատկերացրեց նրանց էությունը Գրիգոր Երեցը չի գիտակցել նրանց իսկական նպատակները «Ֆրանկների քաջարի ժողովուրդը — գրում է նա երրորդ անգամ գուցե եկավ քրիստոնյաների փրկության համար»։

Գրիգոր Երեցը գրում է բյուզանդական կայսեր ապստամբությունների մասին Կիլիկիայում, Մոսուլի տեր Զանգիի կողմից Եդեսիայի գրավման ապա Կիլիկիայի հայկական իշխանության այլազգի սուլթանների հետ ունեցած հարաբերությունների ինչպես և հայ-վրացական կապերի մասին այդ կարճ ժամանակահատվածում։ Նրա Շարադրության մեջ մեծ տեղ է գրավում Քեսունի և Մարաշի իրանք իշխան Բալդուինի անհայտ կորստյան (1148 թ) օրվել վերջինիս խոստովանահայր վարդապետ Բարսեղի լրած ընդարձակ ողբ-գամբանականը։ Եթե պատմական աստերով այն շատ է աղքատ և պատմաբանին քիչ նյութ

1. Ալիշան Հայապատում էջ 99

է տալիս ապա՝ որպես հայ գրականության պատմության մեջ պահպանված նման ժանրի հազվագյուտ նմուշ մեծ արժեք է ներկայացնում և՛ իր լեզվով, և իր շարադրման ձևով։

Ուռհայեցու «Ժամանակագրությունը Գրիգոր Երեցի Շարունակությամբ հանդերձ» օգտագործել է Սմբատ Սպարապետը իր «Տարեգրքի» շարադրման ժամանակ։ Նա պարզապես այդ ամբողջ տրծի համառոտումն է կատարել։ Ապրելով Ուռհայեցուց և Գրիգոր Երեցից մոտ մեկ դար անց, պարզ է Սմբատ Սպարապետը ձեռքի տակ է ունեցել «Ժամանակագրության» եթե ոչ սկզբնագիրը, համենայն դեպս նրանից անմիջապես արված մի ընդօրինակություն, որ շատ ավելի հարազատ է բնագրին քան մեր ձեռքի տակ եղած «Ժամանակագրության» գրչագրերը, որոնք բոլորն էլ դժբախտաբար, 17 րդ դարից առաջ չեն գնում։ Այդ իմաստով Սմբատի «Տարեգրությունը» օգտակար է սրբագրելու համար «Ժամանակագրության»՝ գրիչների մեղքով աղավաղված մի շարք ընթերցումներ։

* * *

Ուռհայեցու «Ժամանակագրությունը» արդեն շուրջ երկու դար է, ինչ դարձել է պատմաբանների ուսումնասիրության առարկան։ Առաջին անգամ Միքայել Չամչյանն էր որ իր «Հայոց պատմության» մեջ լայնորեն օգտագործեց այն։ Բացի հայագետներից, նրա վրա մեծ ուշադրություն են դարձրել բյուզանդագետները, արաբագետները, թուրքագետները, խաչակրությունների և արևելքի խաչակրաց պետությունների պատմությամբ զբաղվող մասնագետները։ Այն ուսումնասիրության առարկա է դարձել, ֆրանսերեն թարգմանվել գեռ բնագրի լույս տեսնելուց առաջ։ Ֆրանսիացի հայտնի հայագետ Սեն Մարտենը 1811 թ բյուզանդագետների ուշադրությունը հրավիրեց Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» մեջ հանդիպող Զմշկիկի՝ Աշոտ Գ ին ուղարկած նամակի վրա տալով նրա ֆրանսերեն թարգմանությունը, որը հաւերեն բնագրի հետ համեմատել և ծանո-

[illegible] էր Շահան Ջրպետը[1]։ Հաջորդ տարին Շահան Ջրպետ-
Փարիզում հանդես եկավ Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամա-
կագրությունը» լովանդակող երկու գրչագրերի մասին
[illegible] մի ուսումնասիրությամբ որին կցեց ֆրանսերեն
թարգմանությունը այդ պատմական երկի մի շարք էջերի,
որոնք առնչվում են առաջին խաչակրաց արշավանքին[2]։

1850 թ հայագիտության մեծ երախտավոր Էդ Դյուլո-
[illegible]ն խաչակրաց առաջին արշավանքի մասին Մատթեոս
Ուռհայեցու տեղեկությունների հրատարակեց ֆրանսերեն
թարգմանությամբ[3]։ Նույն Դյուլորիեն 1858 թ իրականաց-
[illegible] ժամանակագրության ամբողջական ֆրանսերեն
թարգմանությունը՝ Դրիգոր Երեցի Շարունակությամբ հան-
դերձ (բացառությամբ Բարսեղ Քեսունցու, որը գամբանակա-
նի) նրան կցելով առաջարան և մանրամասն ծանոթագրու-
թյուններ՝ խաչակրությունների վերաբերող հայկական աղ-
բյուրների մասին երբ, այդ թվում և Մատթեոս Ուռհայեցու և
Դրիգոր Երեցի Դյուլորիեն ֆրանսերեն թարգմանությամբ
[illegible] խաչակրությունների պատմիչների բազմահա-
[illegible] հրատարակեց «Հայկական փաստաթղթեր» վերնագրի տակ[5]։

Դյուլորիեի ջանքերով խաչակրությունների պատմու-
թյամբ զբաղվող օտար մասնագետների ուշադրությանը
[illegible]ներկայացված Մատթեոս Ուռհայեցու Գրիգոր Երեցի և այլ
[illegible] պատմիչների տվյալները շատ շուտով գիտական շրջա-

---

[1] Matthieu d Edesse Details historiques de la premiere expedition de Chrétiens dans la Palestine sous l empereur Zimisces.., Paris. 1811

[2] Matthieu Eretz Notice de deux manuscrits armeniennes contenant l'Histoire de Matthieu Ereiz et extrait de cette histoire, relatif à la première Croisade,... par Chahan de Cirbted Paris 1812.

[3] Matthieu d'Edesse Recit de la première Croisade. Extrait de la Chronique et traduit de l arménien.. par Ed.Dulaurier Paris, 1850

[4] Chronique de Matthieu d'Edesse (962—1136), avec la continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162 par Ed Dulaurier, Paris, 1858

[5] Recueil des historiens des Croisades Documents arméniens, t I Paris 1869

նությանն մեջ մտան։ «Ժամանակագրության» ֆլանսերեն հրատարակվելու հաջորդ տարին Ֆ Նևը հանդես եկավ մի հոդվածով, նվիրված առաջին խաչակրության բելգիացի ղեկավարներին՝ ըստ հայ պատմիչների Հաջորդեցին և մենագրությունները 1860 թ Հ Պետերմանը հրատարակեց խաչակրությունների պատմությունը ըստ հայկական աղբյուրների ծավալուն ուսումնասիրությունը[2]։

Միայն 1869 թ է, որ «Ժամանակագրության» հայերեն բնագիրը առաջին անգամ լույս տեսավ Հրատարակությունը կատարվել է երկու գրչագրերի հիման վրա, «որոց գրչութիւն ոչ անցանէ զԺէ դարն»[3]։

1898 թ «Ժամանակագրության» ավելի լիակատար բնագիրը բովանդակող էջմիածնի Մայր Աթոռի N 1693 (այժմ Մատենադարանի N 1896 ձեռագիրը) գրչագրի հիման վրա Սամբրե վարդապետ Մելիք Սդամյանը և Ներսես սարկավագ Տեր Միքայելյանը իրականացրին Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» երկրորդ հրատարակությունը տողատակում տալով Մայր Աթոռի հինգ այլ ձեռագրերի ինչպես և Երուսաղեմի տպագիր օրինակի տարբերթերցվածքները[4]։ Խնդրո առարկա ձեռագիրը գրված է 1689 թ Վարդան Բաղիշեցու պատվերով, Ամիրդոլու վանքում Հակոբ երեցի կողմից։

«Ժամանակագրության» բնագրի հրատարակությունները հայագետներին հնարավորություն տվեցին ավելի լայնորեն օգտագործելու այդ արժեքավոր աղբյուրի տվյալները 10—12 րդ դդ հայոց պատմության ուսումնասիրության համար։ Հետաքրքրությունը նրա շուրջ օրեցօր աճում է ոչ միայն մեզ այլև օտար մասնագետների մոտ։ Նրա տվյալները

---

[1] F Neve Les chels belges de la P emiere Croisade d apres les historiens armeniens Bruxelles 1859

[2] H. Petermann, Beiträge zu der Geschichte der Kreuzzuge aus armenischen Quellen. Abhandlungen der köntgl Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin 1860.

[3] Պատմութիւն Մատթէոս ի Ուռհայեցւոյ Երուսաղէմ, 1869

[4] Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ 1898։

լայն չափով օգտագործել է Ժ. Լորանը Եդեսիայի 1081—1098 թթ. պատմությունը շարադրելիս[1]։ Բարձր է գնահատել [illegible] վկայները խաչակրությունների հայտնի մասնագետ [illegible] Նվանի հայագետ, ֆրանսիացի Ռ. Գրուսսեն[2]։ «Առաջին խաչակրաց արշավանքի հայկական գլխավոր սկզբնաղբյուրը»[3] «Առաջին խաչակրաց արշավանքի հայկական անգին սկզբնաղբյուրը»[4]— այդպես է որակել Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրությունը» խաչակրաց արշավանքների եռահատոր արժեքավոր աշխատության հեղինակ անգլիացի Ս. Ռենսիմենը։ «Խաչակրության մասին նրա տեղեկությունների մեծ մասը,— գրում է նա,— հնարավոր է, որ նա քաղել է իրերին անտեղյակ ֆրանկ զինվորներից, բայց իր հայրենի քաղաքի և նրա շրջակայքի վերաբերյալ գեպքերին նա լիակատար տեղյակ է»[5]։

1962 թ. Անկարայում լույս տեսավ Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» թուրքերեն հրատարակությունը[6]։ Հրապարակ են գալիս նոր աշխատություններ՝ գրված Ուռհայեցու երկի տվյալների հիման վրա։ Վերջերս լույս տեսավ Ա. Լյուդերսի՝ խաչակրություններին նվիրված աշխատությունը՝ գրված ասորական և հայկական աղբյուրների հիման վրա[7]։ Մատթեոս Ուռհայեցու գործը գնելով ասորական այնպիսի անվանի հեղինակների երկերի կողքին, ինչ-

---

[1] J. Laurent, Des Grecs aux Croisés. Etude sur l'histoire d'Edesse entre 1081 et 1098. Byzantion, t. I, 1924, pp. 367—449.

[2] R. Grousset, Histoire des Croisades et du royaume franc de Jérusalem, t. I—III, Paris, 1934—1936.

[3] S. Runciman, A History of the Crusades, vol. II, Cambridge, 1954, p. 483.

[4] Նույն տեղում, հա՛մ. Ա, էջ 334։

[5] Նույն տեղում, էջ 334—335։

[6] Urfalı Mateos, Vekayi-nāmesi (952—1136) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136—1162), Türkçeye çeviren H. D. Andreasyan, notlar E. Dulaurier, M. Halil Yinanç, çeviren Ankara 1962. Türk Tarih Kurumu Yayınlardan II seri, 21.

[7] Aneliese Lüders, Die Kreuzzüge im Urteil syrischer und armenischer Quellen. Berlin 1964.

պիսիք են Միքայել Ասորին և Գրիգոր Աբուլ Ֆարաջը (Բար Հեբրեոս), Լյուդերսը գրում է «Ուռհայեցին մանրամասներ մեջ ավելի լավ է կողմնորոշվում, քան ասորական ժամանակագիրները»[1]։

Ուռհայի և Կիլիկիայի պատմության առանձին դրվագներին անդրադառնալով, խաչակրությունների պատմության սովետական հայտնի մասնագետ Մ Ա Զաբորովը գրում է. «Բոլոր հիմքերը կան Մատթեոս Ուռհայեցու՝ Կիլիկիայի քաղաքական պատմությունը ընդհանրապես լավատեղյակ հեղինակի ցուցմունքները ճշմարտությանը ավելի մոտիկ համարելու, քան թե արևմտյան պատմիչների վկայությունները»[2]։

Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» սույն աջխարհաբար թարգմանությունը կատարված է Վաղարշապատի 1898 թ հրատարակության հիման վրա։ Թարգմանիչը բացի երուսաղեմյան տպագիր բնագրից (որն, ի դեպ, հակառակ իր ունեցած մի շարք պակասներին, հաճախ տալիս է ավելի լավ ընթերցումներ), ի նկատի է ունեցել նաև Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող «Ժամանակագրության» ձեռագրերը։ Թարգմանիչն աշխատել է չհարթեցնել Ուռհայեցու շարադրանքը, չվերացնել կրկնողությունները։ Բացի այդ, հիմնականում անփոփոխ է թողել հատուկ անունների և օտար բառերի Ուռհայեցու գրության ձևերը, որից երևում է որ մեր հեղինակի արտասանությունը արևմտահայերեն է եղել։

---

[1] Նույն տեղում էջ 19։

[2] М А Заборов, К вопросу о значении известий восточных современников крестовых походов Պատմա-բանասիրական հանդես, 1968, № 3, էջ 158։ Նույն կարծիքին է և Գ. Դմիտրիևը, տե՛ս նույն տեղում 1968 № 1, էջ 259 և հտ։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ[1]

[ՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ]

Այն ժամանակները՝ հայոց 401 թվականին [2 ապրիլ 952—1 ապրիլ 953 թ.][2] շատ երկրներում սաստիկ սով եղավ մանավանդ ուսէկաց[3], այն է՝ հարավային երկրում, որտեղ մեծ նեղություն եղավ բայց ամենից շատ՝ Միջագետքում։ Սաստիկ սովը շատ տեղերում տագնապ և իրար անցում առաջացրեց այդ թվում և հռչակավոր Ուռհա մայրաքաղաքում, որը կառուցել էր հայոց Տիգրան արքան[4]։ Այդ գավառում նա մոլեգնեց յոթ տարի և անհամար զոհեր տարավ, մեծ ավերածություններ գործեց նաև տաճկաց երկրում։ Քրիստոնյաներից շատերն էլ մեռան սաստիկ սովի երեսից։ Երկու տարի հետո ժողի ավագի շատությամբ այդ գավառը խուժեց մորեխը և ամայացրեց երկիրը։ Սովն էլ ավելի սաստկացավ։ Շատերը խելակորույս միմյանց վրա խուժելով, անզութ գազանների պես իրար էին հոշոտում։ Իշխաններն ու մեծամեծները [ստիպված]* ընդեղենով և մրգերով էին սնվում։ Տեղի ունեցավ տնասունների անկում, բազմաթիվ գյուղեր և գավառներ մարդաթափ եղան և մինչև օրս էլ չվերաշինվեցին։

Հայոց 407 թվականին [1 ապրիլ 958—31 մարտ 959 թ.] Ուռհայում և Եդեսիայի բովանդակ գավառում

---

* ( ) Կոր փակագծերի մեջ առնված բառերը հեղինակինն են։

[ ] Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված բառերը թարգմանչինն են։

արաբները զորահավաք կատարեցին և, ահագին բազմութիւնամբ անցնելով Եփրատ մեծ գետը, հարձակվեցին Սամոսատ[5] կոչվող բերդաքաղաքի վրա։ Պատերազմի դուրս եկավ հոռոմների զորահրամանատարը, որի անունը Պատակամանոս[6] էր, մի հզոր և քաջ մարդ։ Քաղաքի դարպասների առջև նրանք բախվեցին իրար։ տաճիկները հոռոմների զորքին պարտություն մատնեցին և քաղաքի դարպասների մոտ ահավոր կոտորած սարքեցին։ Մի քանի օր հետո գրավվեց Ուռհայի մոտ գտնվող Սամոսատ քաղաքը։

Մեր հայոց 408 թվականին [1 ապրիլ 959—30 մարտ 960 թ.] հոռոմների կայսր Ռոմանոսը, զորահավաք անելով, արշավում է տաճիկների վրա։ Նավարկելով լայնատարած Օվկիանոս ծովը[7], նա անցնում է Կրետե[8] կոչվող մեծ կղզին և կատաղի պատերազմով գրավում է այն։ Եգիպտական զորքերի ձեռքից բոլոր կղզիները և ծովեզրյա շրջանները չորս հարյուր տարի գտնվում էին արաբների տիրապետության ներքո։ Այս թվականներին հայոց զորքը ջարդ տվեց տաճիկների զորահրամանատար Համտունին[9]։

Հայոց 410 թվականին [31 մարտ 961—30 մարտ 962 թ.] արաբները Մսրա թագավորից գրավեցին Անավարզան և Հալեպը[10] և մեծ կոտորած սարքեցին՝ ավելի շատ քրիստոնյաներից քան իրենց ազգակիցներից։

Այս նույն թվականին հայոց սպարապետը[11] գումարեց քառասունհինգ հազար քաջերից բաղկացած մարզպետական զորագունդը, չհաշված արքունական գունդը։ Հայաստանի նահանգների բոլոր իշխանները հավաքվեցին սրբազան Անանիա կաթողիկոսի մոտ որպեսզի Աշոտ-Գագիկին թագավոր օծեն իր հայրերի [թագավոր] օծելու նախկին կարգի համաձայն, որովհետև նա գեռ չէր նստել Հայաստանի արքայական գահին և իր գլխին դեռ թագ չէր դրել[12]։

Անհրաժեշտ եղավ հրավիրել Աղվանից աշխարհի ամենագովելի կաթողիկոս տեր Հովհաննեսին[13], նրա հետ նաև քառասուն եպիսկոպոսների։ Մեծ շուքով հրավիրեցին նաև Աղվանից թագավոր Փիլիպոսին[14] մի ասուվածահաճո և ուղիղ մարդ՝ Վաչագանի որդի Գոշակոտակի որդուն, ովքեր թագավորել էին Աղվանքում։ Այդ օրը գումարվեց կարևոր

և մեծ ժողով Անի քաղաքում[15] որն այն ժամանակվանից սկսած դարձավ հայոց թագավորանիստ քաղաք։ Այս թվականին ահա Աշոտ-Գագիկն[16] օծվեց թագավոր՝ իր հայրերի օծման կարգով և նստեց հայոց ազգիս առաջին թագավորների գահին։ Համայն Հայաստանում մեծ ուրախություն էր, որովհետև մարդիկ ականատես եղան մեր Հայոց աշխարհի թագավորության վերականգնմանը, ինչպես նախնիների ժամանակ։ Նրանց ուրախությունը կատարյալ էր այն պատճառով, որ [թագավոր օծվեց] քաջ Գագիկը, կորովի և պատերազմող մի մարդ։ Նույն օրը տեղի ունեցավ նրա հարյուր հազարանոց սպառազեն ընտիր, քաջամարտիկ և կորովի զինվորների զորահանդեսը, որոնք պատերազմի ժամանակ առյուծների կորյունների և արծիվների ձագերի նման էին խիզախում։ Այս ամենի համբավը հասնելով հարևան բոլոր երկրները, բոլոր ժողովուրդների թագավորները՝ ափխազների[17] և հույների, բաբելացիների և պարսիկների, ի պատիվ հայոց թագավորության ուղարկեցին նվերներ և բարեկամության հավատիացումներ թանկագին ընծաներով։ [Հանգեսից] հետո Աղվանից թագավոր Փիլիպոսին և կաթողիկոս տեր Հովհաննեսին՝ թագավորին և հայրապետին ուղեկցող եպիսկոպոսների և զորքի հետ միասին մեծամեծ նվերներով ու պատվով ճանապարհեցին Աղվանից աշխարհը, որը Թադեոս և Բարդուղիմեոս սուրբ առաքյալների՝ Մեծ Հայքի առաջին հայրապետների, աթոռանիստն էր։

Երկու տարի անց վախճանվեց հոռոմների կայսր Ռոմանոսը[18] մնացել էին ծերունի Ռոմանոսի երկու որդիները՝ Վասիլն ու Կոստանդինը[19]։ 412 թվականին [31 մարտ 963—29 մարտ 964 թ.] Հունաց աշխարհի վրա թագավորեց Նիկեփորը[20]։ Սա բարի, սրբակրոն և աստվածասեր մարդ էր, ամեն մի առաքինությամբ և արդարամտությամբ օժտված, բոլոր պատերազմներում հաղթող և քաջ համայն քրիստոնյաների հանդեպ ողորմած այրիներին և գերիներին այցելող, որբերին ու տնանկներին ամոքող։ Նա զորահավաք արեց և հսկայական զորքով անցնելով լայնատարած Օվկիանոս ծովը, հարձակվեց տաճիկների վրա,

կատաղի մարտում առյուծի պես մռնչալով։ Նախ նա շարժվեց Կիլիկիայի վրա և մեծ հաղթանակ տանելով, գրավեց հռչակավոր Տարսոն քաղաքը։ Ապա առաջ անցնելով գրավեց Ատանան Մսիսը և նշանավոր Անավարզան, սոսկալի և մեծ ջարդ տվեց սաֆիկներին՝ ընդհուպ մինչև Անտիոք քաղաքի դարպասները։ Եվ ահա Նիկեփոր կայսրը մեծ հաղթանակով անթիվ անհամար ռազմագերիներով և մեծ ավարով վերադառնում և մուտք է գործում Կոստանդնուպոլիս թագավորանիստ քաղաքը։ Նա Հոմանոսի որդիներ Վասիլին և Կոստանդնին պահում էր իր մոտ՝ պալատում, մեծ պատվի ու իրոքի մեջ։

Հայոց 418 թվականին [29 մարտ 969—28 մարտ 970 թ.] անօրեն և պիղծ կայսրուհին[21] Զմշկիկ անունով ոմն մահալարտել որ արգելափակված էր մի կղզում իբրև թե կայսեր կարգադրությամբ, թաքուն ազատում է կղզուց և առանց կալսէր գիտության բերում Կոստանդնուպոլիս։ Նա [Զմշկիկի] հետ Նիկեփոր կայսեր սպանելու մասին գաղտնի համաձայնության է գալիս, խոստանում լինել նրա՝ Զմշկիկի կինը և կայսերական գահին նստեցնել նրան։ [Զմշկիկը] համաձայնվեց կատարել անօրեն կայսրուհու հրամանները։ Նիկեփոր սուրբ կայսրը երեկոյան, իր գահին բազմած վառվող մոմերի տակ աստվածային կտակարանն էր ընթերցում։ Կայսրուհին մոտեցավ ու փաթաթվեց թագավորին ապա նրա թուրը պինդ կապելով [պատյանին], թողեց գնաց իր դավակցի մոտ, սեփական ձեռքով նրան տվեց մահաբեր թուրը՝ արդարի արյունը հեղելու համար։ Զմշկիկը եկավ և ծածուկ մտավ կայսեր սենյակը։ Կայսրը, տեսնելով նրան ասաց «Կատաղած շուն, ի՞նչ ես փնտրում այստեղ»։ Կայսրն անվախ վեր կենալով քաշում է թուրը, բայց տեսնում է, որ այն շատ ուժեղ ամրացված է [պատյանին]։ Այդ միջոցին Զմշկիկը հարձակվում է կայսեր վրա և անխնա կերպով, գազանաբար խոցիտղում է ամենաբարի արքային երեք մասի բաժանելով նրա [մարմինը]։ Սպանված սուրբ կայսրը ողողվեց իր արյամբ և գառն մահվամբ հոգին ավանդեց Քրիստոսին Միրանու տակ երևում էր այծի մազից պատրաստված հանդերձը որ մերկ մարմնի վրա

Քաղել էր կայսրը։ Արյունը ցայտելով սփռվել էր սատծո մարգուն սպանողների երեսին։ Նրա մարմինը թաղեցին սուրբ կայսրերի [գերեզմաններին] կից մի հարմար ուերեզմանում։ Հույների թագավորության գահին նստեց անօրեն Զմշկիկը և իր իշխանությունը տարածեց Կոստանդնուպոլսի և հռոմոց բովանդակ երկրի վրա։ Նա անօրեն կայսրուհու մոտից Սնձիտ գավառի Վասակավան[22] [վայրը] փախցրեց Ռոմանոս կայսեր որդիներին. Վասիլին և Կոստանդնին տարան մեծ Մխիթարի մոր Սպրամիկի մոտ, որպեսզի թագուհին չթունավորի նրանց։ Զմշկիկ կայսրը Նիկեփորի անարդար սպանության առթիվ մեծ տրտմության մեջ էր, նրա հոգին հուզված էր և խոցված

Հայոց 420 թվականի[23] [29 մարտ 971—27 մարտ 972 թ.] սկզբին բնական մահով վախճանվեց Գագիկ Թագավորը նրա երկու որդիների՝ Հովհաննեսի և Աշոտի միջև երկպառակություն և մեծ վեճ ծագեց։ Հովհաննեսը տարիքով Աշոտից մեծ էր, իմաստուն, շատ խոհեմ բայց մարմնով թույլ ու տկար, պատերազմական գործերում թուլամորթ ու անփորձ Աշոտը թեև կրտսերն էր բայց խիզախ էր ու քաջ հզոր և անպարտելի պատերազմներում հաղթող։ Երբ հայոց թագավորության գահին բռնությամբ տիրացավ Հովհաննեսը Աշոտը զորքով շրջում էր բազում վայրեր ավարի առնում և նեղում Անի քաղաքին Ապա նստնում է Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմ Արծրունու մոտ՝ Ապուսահլի որդու, Աշոտի որդու Դերենիկի որդու, Գագիկի որդու[24] որոնք սերում էին Ասորեստանի արքա Ադրամելիքից։

Աշոտը նրանից զորք ստանալով գնում է Անձևացյաց Գուրգեն թագավորի մոտ [ապա] շարժվում և զորքով հասնում է Վարագա լեռը ու մտնում Քրիստոսի Սուրբ Նշանի վանքը։ Նա երկրպագում է սատծո աստվածընկալ խաչի և սրբուհի աստվածածնի պատկերի առջև։ Աշոտը խալիֆալից պարգև ստացած և Բաղդադ քաղաքից իր հետ բերած արաբական ոսկուց երեսուն հազար դահեկան ընծայում է Սուրբ Նշանին որով Աշոտը Սուրբ Նշանի համար պահարան է պատրաստում և այն զարդարում թանկագին

քարերով և մարգարիտներով։ Այնուհետև նա մեծ թիվ զորքով հասնում է Անի թագավորանիստ քաղաքը։ Երբ Հովհաննեսը լսեց իր եղբոր՝ Աշոտի գալստյան մասին, հրամայեց պատերազմական շեփորը հնչեցնել, բայց ինքը անշարժ մնաց իր գահի վրա, որովհետև պատերազմ վարելու փորձ չուներ։ Եվ դղրդաց Անի քաղաքը, ոտքի ելավ պատերազմելու Աշոտի քառասուն հազարանոց հետևակի և քսան հազարանոց այրուձիի դեմ։ Այն ժամանակ վրաց թագավորի[25] զինվորականներից մի իշխան դեսպանությամբ եկել էր Հովհաննես աբքայի մոտ Հովհաննեսի և Աշոտի մայրը, Կատրամիդե թագուհին վրաց թագավոր Գիորգիի դուստրն էր։ Վրաց իշխանը[26] Հովհաննես թագավորին ասաց «Ո՞վ արքա Հովհաննես, հրամայիր ինձ ցույց տան Աշոտին, և ես նրան կձերբակալեմ ու շղթայակապ քեզ կբերեմ»։ [Նա այդպես էր ասում], որովհետև քաջ մարդ էր և պատերազմում անպարտելի։ Հովհաննես թագավորը պատասխանեց նրան. «Աշոտը ուժեղ մարդ է, դու ինչպե՞ս կարող ես նրան ինձ բերել»։ Ասաց վրաց իշխանը «Ես նրան ձիու վրայից ողջ ողջ կառնեմ»։ Հովհաննեսը պատասխանեց նրան, թե «Առյուծի ձագին չտեսած մի՛ արհամարհիր»։ Երբ ճակատ առ ճակատ բախվեցին միմյանց, ափիպազաց իշխանը, արծվի նման սլանալով, բարձրաձայն Աշոտին էր կանչում, ասելով «Ո՞վ է Աշոտը, թող առաջ գա»։ Աշոտը, լսելով դա, հովազի նման կատաղեց։ Մեկը մյուսի վրա գազազած, նրանք շարժվեցին միմյանց վրա։ Վրաց իշխանը նիզակն ուղղեց Աշոտի վրա, բայց Աշոտը, կայծակի արագությամբ նրա տակից անցնելով թրով հարվածեց սազավարտին և նրա զրահապատ մարմինը մինչև ոտինքը երկուսի բաժանեց, թափեց փորոտիքը և գետին տապալեց։ Այդ օրը կատաղի մարտ տեղի ունեցավ, քաղաքի բնակչությունը դիմեց փախուստի։ Փախստականները, չկարողանալով քաղաք մտնել, ընկնում էին Ախուրյան գետը։ Աշոտը վերադարձավ մեծ հաղթանակով։ Մի քանի օր անց Բագրատունիներն ու Պահլավունիները և հայոց ամբողջ ազատագունդ զորքը որոշեցին Հովհաննեսին և Աշոտին հաշտեցնել։ Այն ժամանակ Պետրոս սուրբ հայրապետն[27] ու բոլոր իշ-

[...]ները գնացին Աշոտի մոտ և մեծ երդում տալով, [...]ան] դարձրին բովանդակ Հայաստանի թագավոր, իսկ Հովհաննեսին՝ Անի քաղաքի Հովհաննեսի մահվան դեպքում Աշոտը դառնալու էր համայն Հայաստանի թագավոր։ Այսպիսով ահա ամբողջ հայոց աշխարհում խաղաղություն իրեց։

Այն ժամանակ Աբասը իր ազգապետ[28] հայոց Գագիկ որբայի հրամանով դարձավ Կարսի թագավոր, իսկ Գուրգենը՝ Աղվանքի նրանք հայոց թագավորներից էին սերում և ենթարկվում էին Շիրակի թագավորությանը։ Բայց Աշոտ թագավորին վիճակված չէր մինչև իր մահվան օրը մտնել Անի քաղաք

Այդ օրերին հայոց մեծ իշխան Ապիրատը՝ Հասանի[29] որդին, անցյալում Աշոտի կողմն անցած լինելու համար երկյուղելով Հովհաննես թագավորից ապստամբություն է բարձրացնում և տասներկու հազար ձիավորներով փախչելով նրանից, գնում է Դվին քաղաքը՝ պարսից Ապուսուար[30] զորավարի մոտ, և Ապուսուարը բազում օրեր մեծարում է նրան։ [Բայց] այն ժամանակ Ապուսուարի մոտ են գալիս որոշ զրպարտիչներ և ասում, թե «Այսպիսի քաջ և հզոր մի մարդ, որ մեծ զորքով քեզ մոտ է եկել քեզ էլ տաճկաց ողջ երկի՛րն էլ կկործանի»։ Դրա վրա ամիրան ոխ կապելով իր սրտում, մյուս զորականներից գաղտնի Ապիրատին բարեկամական գրույցի է հրավիրում և ծածուկ սպանում այս քաջ, հզոր և բովանդակ Հայաստանում հռչակված մարդուն։

Իսկ Սարի անունով մի իշխան, որը Ապիրատ մեծ իշխանի [...]ավարն էր, վերցնելով նրա կնոջն ու որդիներին և հեծյալ զորքը, գնում է Անի քաղաք։ Հովհաննես թագավորը տեսնելով շատ սգաց հայոց Ապիրատ իշխանի անարդար կորուստը, իսկ նրա Ապուլջահապ Վասակ Սարե որդիներին և բոլոր զինվորներին նա պարգևեց գավառներ և պաշտոններ։

Այս ժամանակ դելմիկների թագավորը[31] զորահավաք անելով անսպասելիորեն գալիս հասնում է հայոց Նիգ [...]վառը[2], Բջնի ամրոցի մոտ, ուր մեծ ուրախությամբ

հանգստանում էր։ Հայոց սպարապետ Վասակը իր սիրելի որդի Գրիգորի[33] և անվանի այլ ազատների հետ Վասակը նայելով քարքարոտ ճանապարհին ասաց, որ հետիոտն գնացողներից մեկը շտապում է ասաց։ «Այս մարդը բոթաբեր է»։ Մարդը հասնելով Բջնի բերդի դարպասին աղաղակեց և ասաց «Ողջ Սիգ գավառը գրավվել է»։ Անմիջապես առյուծի պես մռնչաց Վասակ քաջ զորավարը և բարձրանալով՝ հագավ իր զրահապատ զգեստները։ Նրան հետևեցին նաև յոթ ազատներ և դիպվածով այնտեղ գտնվող ժյուս հեծյալները։ Ազատները՝ շարվեցին Վասակի առաջ։ Եվ սլացավ քաջ և անվանի Փիլիպեն, նրա հետ և Գորգն ու և Զորտվանել[34] և ուրիշներ նրանք քաջ մարդիկ էին պատերազմներում՝ հաղթող։ Վասակը չէր կարողանում սպասել մինչև զորքը գումարվի նա իր հրամանատարության նեռքո հինգ հազար հոգի ուներ։ Ապավինելով իր ուժին, նա հինգ հարյուր հոգով առյուծի պես առաջ նետվեց դեպի Նիդ գավառը, իր ընտանիքն ու Բջնի ամրոցը հանձնելով իր Գրիգոր որդուն։ Վասակը հասավ մի վանք, որտեղ ինքը և ամբողջ զորքը հաղորդություն ստացան և անկեղծորեն խոստովանեցին Հիսուս Քրիստոսի հանդեպ գործած իրենց մեղքերը։ Ճանապարհին նրանք հանդիպեցին մի գյուղի և ականատես եղան, թե ինչպես այլազգիները գլխովին կոտորել էին գյուղի [բնակչությանը], ինչպես նրանք շրջապատել էին եկեղեցին և անխնա սրախողխող էին անում ներսում ապաստանած հավատացյալներին։ Քաջ Վասակը, տեսնելով դա, առյուծի պես մռնչաց և հարձակվեց այլազգիների զորքի վրա և կոտորեց երեք հարյուր հոգի մնացածները, փախուստի դիմելով՝ միացան այլազգիների [հիմնական] զորաբանակին։ Հայոց մեծաթիվ բանակը հարձակվեց այլազգիների զորքի վրա։ Տեսնելով, որ այլազգիների զորքը անթիվ-անհամար է բոլորը միասին, աչքի առջև ունենալով մահը, սրտապնդվեցին պատերազմի և ինչպես գայլերը այծերի մեջ, և արծիվները՝ թռչունների երամների, ահա այդպես խիզախորեն դիմեցին պատերազմի և շատերին խողխողելով դիաթավալ դեռին տապալեցին։ Այդ միջոցին այլազգիների զորքի միջից դուրս եկավ մի քաջ մենա-

Մարտիկ՝ սևամորթ խափշիկ, որին Յոթ Գայլ էին անվանում, որովհետև այն, ինչ յոթ գայլ կարող էին անել ոչխարի հոտի մեջ, սա ավելին էր անում պատերազմի դաշտում։

Ահա գալիս է խափշիկը սև ամպի նման որոտալով նրա զրահը բոցի պես փայլում էր նա կանչում և հանվանե փնտրում էր Վասակին։ Նայեց քաջ Եմրանը[35] և տեսավ նրան, որ գալիս էր ինչպես մրրկյալ լեռ դիմելով Վասակին, ասաց «Ահա անպատելի և քաջ մի մարդ, որի նմանը երկրի վրա դեռ չի ծնվել»։ Վասակը պատասխանեց «Ո՞վ դու առյուծասիրտ և քաջդ Եմրան, ինչո՞ւ վախեցար նրա տեսքից ահա, ես դուրս եմ գալիս նրա դեմ և նրան կտամ այն նույն պարգևը, ինչ Դավիթը տվեց սատանան անարգող Գողիաթին»։ Հենց այդ պահին վրա խուժեց այդ մարդ-գազանը և փորձեց քաջ Վասակին իր նիզակի ծայրին առնել[36]։ Վասակը, փութով անցնելով նրա նիզակի տակից, պողովատիկ թրով հարվածում է նրա սաղավարտին և քաջ խափշիկին երկուսի բաժանելով, մարմնի մասերը փռում գետնին։ Դրա վրա [հայերը] սրտապնդվեցին կռվելու և կատարելու անհնարինը։ Մարտի թնժ պահին, երբ սուսերներից խոցվածները շատացան, քաջ Եմրանը կորավ երկարատև և դժվարին մարտում աղատների խմբավորումները ցիրուցան եղան և մեկը մյուսի մահը չկարողացավ տեսնել։

Մնալով միայնակ, քաջ Վասակը գազազած առյուծի նման մխրճվեց այլազգիների զորքի մեջ և [ճեղքելով] դուրս եկավ։ Կատաղի մարտից հոգնած, նա գնաց բարձրացավ Սերկևիլի կոչվող լեռը և պատերազմի տանջանքներից հանգստանում էր ժայռերի հովին։ Փախստական գյուղացիները տեսնում են նրան և ոճրագործ Կայենի[37] նման մեկը, գտնելով նրան վշտահար քուն մտած, ուժգին հարված հասցնելով՝ ժայռից ցած է գլորում։ Ահա այսպես մեռավ քաջ Վասակ Պահլավունին[38]։

Ահա թե ինչ տեղի ունեցավ հայոց 421 թվականին [28 մարտ 927—27 մարտ 973 թ.]։ Հոռոմների սպարապետը, այն է Դեմենլիկոսը[39], որին Մլեհ էին կոչում բազմաթիվ զորքով հարձակվում է տաճիկների վրա և Քրիստոսի օգ

նությամբ տարբեր տեղերում նրանց պարտության մատնում։ Նա շարժվում հասնում է Միլիտենե[40] քաղաքը դնում դժվարին դրության մեջ՝ զրկելով հացից ու ջրից և այդ ճանապարհով ստիպում հանձնվել։ Այնտեղից վեր կենալով մեծ ոգևորությամբ հարձակվում է Տգլաթ գետի[41] վրա կառուցված Տիգրանակերտ քաղաքի վրա, որը Ամիթ էլ է կոչվում։ Տաճիկների զորքը պատերազմի դուրս եկավ հռոմների դեմ։ Ամիթ քաղաքի դարպասների մոտ տեղի ունեցավ կատաղի մարտ հռոմոց զորքը տաճիկներին փախուստի մատնեց տաճիկները բազում զոհեր տալով մտան քաղաք։ Հռոմների զորքը ճամբարեց գետի ափին Ավսալ կոչվող վայրում, քաղաքից երկու նետընկեց հեռավորության վրա։ Մի քանի օր անց երկնքից թափվեց աստծո ցասումը բարձրացավ սաստիկ քամի, որի սարսափելի ոռնոցից երկիրն էր սասանվում։ Ուժգին հողմը գետնի հողը երկինք բարձրացրեց ու թափեց քրիստոնյա զինվորների վրա։ Թանձր փոշին ծածկեց մարդ և անասուն նրանց ոգջ գումակը գետը թափվեց։ Աստծո պատիժը՝ սաստիկ փոշին կուրացրեց մարդկանց և անասուններին, փակվեցին, խավարեցին բոլորի աչքերը, հռոմների բովանդակ զորքն ընկավ պաշարման մեջ և չէր կարողանում այդ վիճակից դուրս գալու ելք գտնել։ Այլազգիների զինվորները, տեսնելով քրիստոնյաների գլխին եկած աղետը, ենթադրեցին, որ աստված պատերազմում իրենց հետ կլինի դրա համար բոլորը միասին հարձակվեցին քրիստոնյա զինվորների վրա, և առանց խնայելու՝ անգթաբար սրախողխող արեցին, կոտորեցին նրանց։ [Քրիստոնյաների] շուրջ հիսուն հազարանոց զորքից քչերը միայն կարողացան սրից խուսափել. զորքի մեծ մասը կոտորվեց։ [Այլազգիները] գերեցին հռոմների Դեմեսլիկոս զորավարին, նրա հետ նաև քառասուն այլ մեծամեծ ու երևելի իշխանների և տարան Ամիթ քաղաքը։ Այլազգիների իշխանավորները, ականատես լինելով հռոմների զորքի կործանմանը, ահ ու սարսափի մեջ ընկան և ասացին «Այսքան արյունը, որ թափեցինք հռոմների տնից, մեզ չի մնա։ Հռոմները կգան և կկործանեն տաճկաց տունը։ Եկե՛ք հաշտվենք ու համաձայնության գանք հռ-

ռոմների զորահրամանատարների և իշխանավորների հետ, նրանցից երդում առնենք և թույլ տանք խաղաղությամբ գնան իրենց երկիրը»։ Երբ նրանք այդ բանի շուրջն էին մտածում, հասավ հոռոմոց Նիկեփոր կայսեր սպանությունը[42]։ Դրա վրա այլապիների ավագները քառասուն քրիստոնյա իշխանավորներին ուղարկեցին Բաղդադ՝ խալիֆային, ուր բոլորն էլ նահատակվեցին։ Դեմեսլիկոսը նամակ ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս՝ սարսափելի անեծքներով լի ուղարկված էր «Մենք արժանի չդարձանք քրիստոնեական կարգով գերեզմանի օրհնված հողին հանձնվելու մեզ բաժին ընկավ անիծված հողն ու չարագործների գերեզմանը։ Մենք չգիտենք թե ո՞վ է նստած հոռոմների սուրբ թագավորության գահին։ Եթե դու մեր մահվան և Ամիթ քաղաքի դռների առջև թափված արյան համար Ամիթ քաղաքից վրեժ չլուծես, վերջին դատաստանի օրը Քրիստոս աստվածը մեր մեր անտեղի մահը քո գլխից պիտի պահանջի»։ Երբ այս նամակը հասավ Կոստանդնուպոլիս, Զմշկիկ կայսրը նա տեղեկացավ եղածի մասին, շատ կայրացավ և համակվեց մեծ ցասմամբ։ Նույն տարին նա համայն արևմտյան աշխարհում զորահավաք կատարեց և հզորացած, բորբոքյալ կրակի պես դիմեց պատերազմի ընդդեմ տաճիկների։ Նա որոշեց անցնել հայոց աշխարհի վրայով։

Այն ժամանակ հայոց Աշոտ Բագրատունի թագավորի մոտ հավաքվեցին հայոց բոլոր թագավորազունները, ազատները, իշխաններն ու արևելյան շրջանների ղեկավարները՝ Կապանի թագավոր Փիլիպեն, Աղվանից թագավոր Գուրգենը[43], Կարսի տեր Աբասը Վասպուրականի տեր Սենեքերիմը[44] և ողջ Սասնա տունը[45] նրանք շուրջ ութսուն հազար հոգի, բանակեցին Հարք գավառում։ Հոռոմոց կայսեր սուրհանդակները գալով նրանց մոտ, և տեսնելով, որ հայոց աշխարհի ամբողջ [զորքը] պատրաստ կենտրոնացած է մի տեղ, վերադարձան և այդ մասին պատմեցին Զմշկիկ կայսեր։ Հոռոմոց սուրհանդակների ետևից գնացին նաև հայոց իշխաններից Լևոն Իմաստասերը[46], իշխան Ստատ Թոռնեցին[47], մի քանի եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ։ Հոռոմների կայսեր ու հայոց արքա Աշոտի միջև

հաշտություն ու բարեկամություն հաստատեցին։ Զմշկիկ կայսրը հսկայական զորքով եկավ հասավ հայոց Տարոն[48] գավառը և բանակեց Մշո Այծյաց բերդի առջև։ Առաջին գիշերը հոռոմոց զորքը շատ նեղություն կրեց Սասունի հետևակից։ Հայոց իշխաններն ու վարդապետները եկան հոռոմոց կայսեր մոտ և նրան հանձնեցին հայոց Վահան կաթողիկոսի[49] նամակը։ Կայսրը ընդունեց նամակը, գովեց այն և պատվեց նամակարերին։ Նա հաշտություն կնքեց հայոց հետ և խնդրեց, որ Աշոտը իրեն օգնական զորք ուղարկի։ Աշոտը Հայաստանի սպառազեն զորքից շուրջ տասը հազար ռազմիկներ տվեց։ [Զմշկիկը] խնդրեց նաև կերակուր և ոռճիկ։ Աշոտը նրան ամեն ինչ տվեց։ [Զմշկիկը] հայոց վարդապետ Գևոնդին եպիսկոպոսներին և իշխաններին մեծ նվերներով ետ ուղարկեց հայոց թագավոր Աշոտի մոտ։

Այն ժամանակ Զմշկիկը, որին Կյուր Յան էին անվանում[50], զայրացած գնաց տաճիկների դեմ պատերազմի և մեծ հաղթանակ տարավ։ Նա, ջարդ տալով ողջ երկիրը, արյամբ ողողեց և մինչև Բագդադ քաղաքի սահմանները հիմնահատակ կործանեց բազմաթիվ քաղաքներ ու անառիկ բերդեր՝ շուրջ երեք հարյուր։ Սակայն Ո՜հ ային նա ձեռք չտվեց՝ շուրջ 12 հազար այն վանականների սիրույն, որոնք բնակվում էին լեռներում և [քաղաքի] ողջ շրջակայքում։ Անհուն զայրույթով լցված նա եկավ Ամիթ քաղաքի վրա։ Ամիթ քաղաքի տերը կին էր տաճկաց Համտուն ամիրայի քույրը։ Կայսրն անցյալներում հանցավոր կենակցություն էր ունեցել նրա հետ, որի պատճառով էլ չփորձեց գրավել Ամիթ քաղաքը։ Կինը բարձրանալով քաղաքի պարսպի վրա, ասաց կայսեր «Կնոջ վրա՞ ես գալիս պատերազմի և այդ բանը քեզ համար ամոթաբեր չե՞ս համարում»։ Կայսրը պատասխանեց «Ես երդվել եմ քանդել քաղաքիդ պարիսպը, որպեսզի ազատվեն քո մարդիկ»։ Քաղաքի տիրուհին պատասխանեց. «Իշի՛ր, քանդի՛ր Տպաթ գետի վրա դցված կամուրջը[51] և այդպիսով դրժած չես լինի քո երդումը»։ Կայսրն այդպես էլ արեց վերցրեց բազում ոսկի ու արծաթ և թոզեց Ամիթը՝ այդ կնոջ սիրույն։ Զմշկիկը Խոզան[52] գավառից էր, այն վայրից, որն այժմ Զմշկածագ է

կոչվում, իսկ կինը այդ նույն կողմերից էր այն ժամանակ բազում շրջանների վրա տաճիկներն էին տիրում։ Եվ, ահա, հունաց կայսրը, արյունահեղություններ կատարելով գնում է տաճկաց երկրով մինչև Բաղդադ քաղաքի սահմանները, երկրի խորքերում շրջվելով՝ շարժվում դեպի Երուսաղեմ քաղաքը։ Զմշկիկ կայսրը հայոց Աշոտ Թագավորին գրում է այսպիսի մի նամակ[53].

«Մեծ Հայքի շահնշահ[54] Աշոտ, իմ հոգևոր որդի, լսի՛ր և իմացի՛ր, թե ինչքա՜ն հրաշքներ գործեց աստված՝ մեզ անօրինակ հաղթանակներ պարգևեց։ Անհնարին է պատկերացնել աստծո բարությունն ու անչափ մարդասիրությունը, որ ցուցաբերեց նա իր ժողովրդի նկատմամբ։ Այս տարի մեր թագավորությունը կամեցավ քո մեծությանդ էլ հայտնի դարձնել, ո՜վ Աշոտ Բագրատունի, իմ որդի հայտնում ենք, որ դու էլ, որպես քրիստոնյա և մեր թագավորությանը սիրելի ու հավատարիմ, ուրախանաս և փառավորես մեր Քրիստոս Աստծո անհուն մեծությունը, իմանաս, թե ինչպե՛ս ասված ամեն ժամանակ օգնում է քրիստոնյաներին թե ինչպես մեր թագավորությանը հարկատու դարձրինք ողջ պարսից Արևելքը, ինչպես հանեցինք Հակոբ Մծբնացի[55] սուրբ հայրապետի նշխարները տաճկաց քաղաքից, տաճիկներին մեզ հարկատու դարձրինք, ինչպես նրանց ձեռքից փրկեցինք գերիներին և ելանք գնացինք։ Մենք աստծո օգնությամբ և մեր մեծ հզորությամբ պարտության մատնեցինք ամբարտավան ու փքված Ամիր-ալ-մումնիին՝ իշխանին ափրիկեցվոց, որոնց Մախր արապիկ[56] են անվանում։ Նա մեծ զորքով մեզ վրա էր եկել և որոշ ժամանակ նեղ վիճակի մեջ դցել մեր զորքերին։ Նրանք, մյուս թշնամիների նման, խայտառակ փախուստի դիմեցին։ Այն ժամանակ մենք գրավեցինք նրանց երկրի միջնաշխարհը, սրի քաշեցինք բազմաթիվ գավառների [բնակչությանը], և փութանակի դուրս եկանք ձմեռելու։ Մենք ամբողջ մեր հեծելազորին ոոճիկ վճարեցինք։ Ապրիլ ամսի սկզբին արշավեցինք Փյունիկե և Պաղեստին ցրիվ տվեցինք պիղծ ափրիկացիներին, որոնք Շամ գավառն էին եկել։ Մենք մեր ողջ զորքով շարժվեցինք Անտիոքից, անցանք մեր թագավորու-

թյան բոլոր գավառներով [բոլորին] հնազանդեցրինք, ծանր հարկեր նշանակելով ու անհամար գերիներ վերցնելով հասանք մինչև Հեմս քաղաքը։ Հարկատու գավառների [բնակչությունը] մեզ սիրալիր ընդունեց։ Մենք հասանք մինչև Վատոլվեք[57] որ կոչվում է նաև Իլիուպոլիս այն է՝ Արեգ քաղաք, մի նշանավոր, հարուստ [քաղաք], շատ բարձր, ահռելի պարիսպներով [շրջափակված]։ Նրանք մեր դեմ պատերազմի դուրս եկան։ Մեր մեծաթիվ զորքը նրանց հալածեց և սրի քաշեց։ Մի քանի օր անց մենք պաշարեցինք Արեգ քաղաքը։ Մեր զորքերը ձեռք բերեցին մեծ թվով գերիներ, տղաներ և աղջիկներ, նաև ոսկի և արծաթ, բազմաթիվ անասուններ։ Այնտեղից առաջ շարժվեցինք դեպի Դամասկոս մեծ քաղաքը՝ վճռելով այն էլ պաշարել։ Քաղաքապետը, որ մի ալևոր և խելամիտ մարդ էր, դիմեց մեր թագավորությանը և բազմաթիվ նվերներ տալով, խնդրեց չգերել և չստրկացնել, ինչպես Վատոլվեքի բնակիչներին չավերել գավառը, ինչպես նրանցը։ Նրանք բազմաթիվ թանկարժեք նվերներ բերեցին և մեծաքանակ երիվարներ ու ջորիներ, ոսկե և արծաթե գեղեցիկ առարկաներ և հարկ՝ արաբական ոսկով քառասուն հազար դահեկան։ Նրանք ընդունեցին մեր զորավարներից և գրություն տվեցին թե սերնդե սերունդ հավիտյան կլինեն մեր թագավորության ծառաները։ Մենք այնտեղ զորավար նշանակեցինք Թուրք կոչվող մեկին բաղդադցի անվանի մի մարդու, որ հինգ հարյուր ձիավորով մեր կողմն էր անցել՝ մեզ ծառայելու և քրիստոնեություն էր ընդունել։ Սա անցյալում էլ ծառայել էր մեր թագավորությանը։ Դամասկոսցիները երդումնէրով հաստատված հաշտություն կնքեցին այն մասին, թե հարկերը կվճարեն անխափան. փառաբանեցին մեր թագավորությունը և [համաձայնեցին] կռվել մեր թշնամիների դեմ։ Ահա այդ պատճառով է, որ մենք չպաշարեցինք [Դամասկոսը]։ Այնտեղից ելանք, գնացինք Տիրերական ծովը, որտեղ մեր տեր Հիսուս Քրիստոսը երկու ձկով[58] հրաշքներ գործեց։ Մենք ուզեցինք այդ քաղաքն էլ պաշարել, բայց նրա բնակիչները եկան հպատակություն հայտնեցին մեր թագավորության բերելով ինչպես և դամասկոսցիները,

բազմաթիվ նվերներ, երեսուն հազար դահեկան հարկ, չհաշված այլ տուրքերը նրանք մեզանից զորավարներ խնդրեցին և, դամասկոսցիների պես ծառայական վստահելի գրություն տվեցին մեզ հավիտյան հպատակ լինելու և անխափան հարկ վճարելու մասին։ Դրա վրա մենք չգերեվարեցինք նրանց, չավերեցինք ո՛չ քաղաքը, ո՛չ էլ գավառները մենք այնտեղից ավար էլ չվերցրինք որովհետև դա սուրբ առաքյալների հայրենիքն էր։ Ահավասիկ Նազարեթը, որտեղ սուրբ կույս Մարիամ Աստվածածինը հրեշտակից ավետիսն ստացավ։ Մենք գնացինք և Թափորական լեռը և բարձրացանք այն տեղը, որտեղ մեր Քրիստոս աստվածը այլակերպվեց։ Մեր այնտեղ գտնվելու միջոցին Ռամլեից[59] և Երուսաղեմից մեզ մոտ մարդիկ եկան՝ հայցելու մեր թագավորության ողորմածությունը նրանց հանդեպ։ Նրանք զորավար խնդրեցին, եղան մեզ հարկատու և ուխտեցին ծառայել մեզ, մի բան, որին մենք ընդառաջ գնացինք։ Մենք ցանկացանք տաճիկների գերությունից ազատագրել և մեր Քրիստոս աստծո սուրբ Գերեզմանը։ Մենք զորավարներ նշանակեցինք բոլոր այն շրջաններում, որոնք հպատակություն հայտնեցին մեզ և դարձան մեր թագավորության հարկատու դրանք են՝ Պենիադան[60], որ կոչվում է նաև Դեկապոլիս, Գենեսարեթը[61], Արկեան[62], որ կոչվում է Պաղոմիա։ Նրանք գրավոր համաձայնություն տվեցին ամենասրի անխափան հարկ վճարել և մեզ ծառայել։ Մենք գնացինք մինչև Կեսարիա[63], որը գտնվում է Օվկիանոս մեծ ծովի ափին, [որի բնակիչները] հնազանդություն հայտնեցին և անցան մեր գերիշխանության ներքո։ Եվ եթե պիղծ ափրիկեցիները մեզանից սարսափած ապաստանած չլինեին ծովեզրյա բերդերում, մենք աստծո օգնությամբ սուրբ Երուսաղեմ քաղաքն էլ կգնայինք և կաղոթեինք աստծո սուրբ վայրերում։ Բայց երբ իմացանք, որ ծովեզրյա բնակիչները փախել են, այն ժամանակ գավառի վերին կողմը հպատակեցրինք և հոռոմոց գերիշխանության ենթարկեցինք այնտեղ զորավար նշանակեցինք և դարձրինք մեզ կողմնակից։ Իսկ ովքեր մեզ չհնազանդվեցին, նրանց մարտ տվեցինք։ Այսպես շարժվելով ծովեզրյա ճանապարհով, որն

ուզիղ տանում է դեպի երևելի և անվանի, ամուր պարիսպներով պարսպապատված Վոիտոն քաղաքը, որն այժմ կոչվում է Պերութ[64], պատերազմեցինք և կատաղի ճակատամարտում գրավեցինք այն և հազար ափրիկեցու գերեցինք, նմանապես և Ամիր ըլ մումնիի նասեր [զորավարին] և երևելի այլ իշխանավորների Այդ քաղաքում ևս զորավար նշանակեցինք և այնտեղից ուղեցինք գնալ Սիդոնն երբ սիդոնցիք լսեցին այդ մասին մեզ մոտ ուղարկեցին իրենց քաղաքի ավագներին, որոնք ազատեցին մեր թագավորության և խնդրեցին մեզ՝ հլու հարկատու լինել և չսոսալ մեզ Մենք նրանց աղաչանքներին ընդառաջ գնացինք և կատարեցինք նրանց ցանկությունը, նրանցից հարկ վերցրեցինք և տվեցինք զորավարներ Այնտեղից վեր կենալով գնացինք Բիբղոն[65] հին և ամուր բերդը, որին նմանապես ղենքի ուժով տիրեցինք, իսկ բնակիչներին գերեմարեցինք Մեծ ավարով ու ռազմադէրիներով մենք անցանք ծովեղրյա բոլոր քաղաքները՝ ուժվարամատչելի, նեղ ու վտանգավոր ճանապարհներով ոտնցով մինչև այդ որևէ հեծելազոր երբևիցե չէր անցել Այնտեղ մենք հանդիպեցինք շեն և գեղեցիկ քաղաքների, ամուր բերդերի ուրուզ հաստատված էր տաճիկ կայազորը Մենք բոլորն էլ պաշարեցինք և հիմնահատակ կործանեցինք, իսկ բնակիչներին դերի տարանք Նախքան Տլապոլիս[66] հասնելը, մենք հեծելազոր ուղարկեցինք՝ թիմայիներին և տաշխամատացիներին[67] այն լեռնանցքը, որ Քարերես է կոչվում մենք լսել էինք, որ պիղծ ափրիկեցիներն այդ լեռնանցքն են պահում Հրաման տվեցինք դարանակալել և կործանիչ ծուղակներ լարել նրանց դեմ Մեր կարգադրության համաձայն էլ գործեցին [Թշնամու] երկու հազար հոգի բացահայտ հարձակում գործեց մեր զինվորների վրա, բայց վերջիններս նրանցից շատերին ոչնչացրին և առավել շատերին գերեվարեցին և մեր թագավորության առջև բերեցին Բացի այդ, որտեղ որ նրանցից հանդիպեցին, փախուստի մատնեցին։ Այդպիսով մենք բնաջնջեցինք Տրապոլսի ողջ գավառը, ամբողջությամբ կտրատեցինք արմատախիլ արեցինք նրանց այգիները ձիթենիները և պարտեզները, ավերեցինք բո-

վանդակ գավառը։ Այսուհետև գտնվող ափրիկեցիք հանդգնեցին մեր դեմ պատերազմի դուրս գալ։ Այն ժամանակ մենք հարձակվեցինք նրանց վրա և ինպատ կոտորեցինք։ Մենք գրավեցինք Ճուկլ մեծ քաղաքը ու Գաբավոն է կոչվում ապա Վաղանյացը Սիհունը[68] և հռչակավոր Զուրզավը։ Մինչև Ռամլե և Կեսարիա չմնաց ո՛չ ծով, ո՛չ ցամաք, որ անեղն աստծո զորությամբ չհպատակվեր մեր թագավորությանը։ Մինչև Բաբելոն ընկած երկիրը մենք հպատակեցրինք և բնակչությանը մեզ ծառա դարձրինք։ Մեր թագավորությունը մեծաթիվ զորքով յոթ ամիս շրջեց այդ երկրում և ավերեց քաղաքներն ու գավառները։ Ամիր-ըլ-մումնին նույնիսկ չհամարձակվեց Բաբելոնից դուրս գալ մեր դեմ կամ հեծելազոր ուղարկել՝ իր զորքերի օգնության։ Եվ եթե Բաբելոնին մերձակա այդ վայրերում սաստիկ շոգն ու անջրդի հանապարհը չխանգարեր ինչպես այդ մասին քո մեծապատվությունն է լսել, որտեղ մեր թագավորությունը մինչև Բաբելոն կդնար։ Բայց մենք հենց իրեն [Ամիր-ըլ-մումնին] հալածական արեցինք եգիպտացվոց երկիրը և մեզ թագավորեցնող աստծո շնորհիվ վերջնականապես պարտության մատնեցինք։

Այժմ բովանդակ Փյունիկեն Պաղեստինն ու Ասորիքը ազատագրվել են տաճկաց հպատակությունից և ընդունել հռոմոց գերիշխանությունը։ Լիբանանի մեծ լեռն անգամ մեր տիրապետության տակ անցավ։ Եվ այնտեղ եղած անթիվ-անհամար տաճիկներին մենք դերեցինք և բաժանեցինք մեր հեծյալներին։ Մենք մեղմորեն ու մարդասիրաբար կառավարեցինք Ասորեստանը շուրջ քսան հազար հոգի տեղահան արեցինք և Գաբավոնում բնակեցրինք։ Ահա իմացի՛ր, որ աստված քրիստոնյաներին այսպիսի հաղթանակներ պարգևեց, որոնց նմանը դեռ չէր եղել երբեք։ Գաբավոն քաղաքում մենք գտանք մեր Քրիստոս աստծո հրաշափառները, որոնցով նա շրջեց երկրի վրա, նմանապես և մեր Փրկչի պատկերը, որն անցյալում հրեաները խոցել էին և որից իսկույն արյուն և ջուր էր հոսել։ մենք գտանք նաև գեղարդը։ Այդ քաղաքում մենք գտանք նաև Կարապետի՝ Հովհաննես Մկրտչի գլխի պատվական մասերը։ Այդ [բո-

յորը] վերցնելով տանում ենք պահելու մեր աստվածապահ քաղաքում։ Այնուհետև, սեպտեմբեր ամսին, աստծո կամքով մեր աստվածապահպան զորքը տարանք Անտիոք։ Մենք այդ [բոլորի] մասին տեղյակ պահեցինք քո փառավորությանը, որպեսզի դու հիանաս մեր հրամաններով [կատարվածի վրա], դու էլ փառավորես աստծո մեծ մարդասիրությունը և իմանաս թե այս օրերին ինչքա՞ն բարի գործեր կատարվեցին, ինչքա՞ն մեծացավ և ընդարձակվեց Քրիստոսի սուրբ խաչի տիրապետությունը որ այս վայրերում էլ գովաբանվում ու փառավորվում է աստծո անունը։ Մեր թագավորությունը ճոխանում է անունով և մեծությամբ իսկ աստծո զորությունը մեր շուրթերով փառաբանվում և գովաբանվում, քանզի նրա կամքով [թշնամիները] մեզ ենթարկվեցին։ Թող միշտ օրհնյալ լինի Իսրայելի տեր աստվածը։

Գերջանի պրոտոսպաթար և Տարոնի զորավար Լևոնի զեկուցագրից իմացանք որ հակառակ քո համաձայնությանն, [դեռ] չես ավել Ալծյաց բերդը։ Մենք այժմ գրեցինք մեր զորավարին, որ ոչ բերդն առնի, ո՛չ էլ ցորենը, որ հանձն լինի առել [տալ], որովհետև այժմ մեզ պետք չէ։ Հիմենայն դեպս, դու մեր զորավարին վերադարձրու քեզ ուղարկված խրիսովուլը[69], որպեսզի նա էլ ուղարկի այն մեր թագավորությանը քո վստակի և [թափած] ջանքերի դիմաց ըստ քո ցանածի, դու կստանաս ամեն մի բարիք»։

[Կայսրը] գրեց նաև հայոց Զևոնդ վարդապետին հետևյալ [նամակը]։ «Մեզ հաճելի և սուրբ թագավորությանս սիրելի մեծ իմաստասեր Պանտալեոն, ողջո՛ւյն։ Երբ դու Աշոտ շահնշահի մեր հոգևոր որդու մոտից եկար և վերացրիր մեր միջև եղած գժդոհությունը, և Բագարատին, ինչպես և պրոտոսպաթար եվտատ Թոռնեգուն տարար Պապ Անձավացու մոտ ահա այն ժամանակ պատվիրեցինք որ տաճկաց [երկրից] մեր վերադարձին ձեզ գտնենք սուրբ քաղաքում և կամ էլ Սելևկիում[70]։ Արդ դու ջանացիր, որ ես քեզ հանդիպեմ մեր աստվածապահ քաղաքում որտեղ փառավորապես նշենք մեր Քրիստոս-աստծո հոգաթափերի և Հովհաննես Մկրտչի սուրբ մասերի [գյուտի] տոնը։ Ցան-

կալի է նաև, որ գու խոսակցություն ունենաս մեր իմաստունների և փիլիսոփաների հետ, և մենք ուրախ կլինենք ձեզնով։ Թող աստված մեզ և ձեզ հետ լինի, և տեր Հիսուսի իր ծառաների»։

Երբ այդ մասին տեղեկացավ հայոց Զևոնդ վարդապետը, եկավ գնաց Կոստանդնուպոլիս, որտեղ նշեցին աստծո հողաթափերի և սուրբ Կարապետի մազերի [գյուտի] հրաշափառ տոները։ Այդ օրը Կոստանդնուպոլսում մեծ ուրախություն էր։ Հայոց վարդապետը կայսեր ներկայությամբ բանավիճեց հոռոմոց բոլոր իմաստունների հետ և հունաց աշխարհի բոլոր վարդապետներից անպարտելի մնաց բոլոր հարցերին տված նրա [պատասխանները] ընդունելի համարվեցին, և անչափ գովաբանեցին նրան և նրա ուսուցչին։ Իսկ կայսրն էլ նրան մեծ, հոյակապ և թանկագին նվերներ տվեց։ Եվ նա մեծ ուրախությամբ գնաց Հայաստան, Շիրակի մեծ գավառը։

Եվ, ահա, Զմշկիկ կայսրը բազմաթիվ պատերազմներ մղելուց և հաղթանակներ տանելուց հետո, ի վերջո համակվում է մահվան երկյուղով և աստծո սոսկալի գատաստանի սարսափով։ Նա հիշում է անմեղ Նիկեփորի անիրավ սպանությունն ու նրա անպարտ արյունը և ողբաձայն լալիս ու հառաչում։ Ի վերջո, նա որոշեց առաքինագործ լինել, որ միգուցե ապաշխարությամբ կարողանա մաքրել անիրավաբար թափած արյունը։ Նա հունաց թագավորության գահին նստեց յոթ տարի միայն։ Այդ առթիվ նա մի բարի և աստվածահաճո միտք հղացավ։ Նա մարդ ուղարկեց և Անձիտ գավառի Վասակավան [վայրից] բերել տվեց Թոմանոս կայսեր որդիներ Վասիլին և Կոստանդինին[71], որոնց փախցրել էր Սպրամիկի մոտ՝ անօրեն թագուհու ձեռքից փրկելու նպատակով, քանզի վերջինս անչափ չարաբարո էր։ Վասիլին Կոստանդնուպոլիս բերելով, նա հունաց[72] բովանդակ աշխարհի մեծամեծների ժողով հրավիրեց, և կայսերական պալատում տեղի ունեցավ մեծ հանդես։ Զմշկիկ կայսրը սեփական ձեռքով իր գլխից հանեց թագը և այն դնելով Վասիլի գլխին, նրան բազմեցրեց իր թագավորական գահին։ Ապա երկրպագելով Վասիլի առջև,

հունաց աշխարհի ողջ իշխանությունը հանձնեց նրան։ Վասիլին տալով նրա հայրենական գահը, ինքը գնաց անապատ, առավ կրոնավորական կարգ և հաստատվեց վանքում։ Երեկվա կայսրը այսօր կամավոր կերպով աղքատացած, ապրում էր չքավորների հետ վայելելու Սուրբ Ավետարանի երանությունը և թալելու իր մեղքը անմեղ Նիկեփորի անձի նկատմամբ[73]։

Մեր հայոց ազգի 424 թվականի [28 մարտ 975—26 մարտ 976 թ.] սկզբին թագավորեց բոլորի հայր Վասիլը[74], որդին երիցագույն Ռոմանոսի, որը հույների մեջ իր ազնիվ վարքագծությամբ [հռչակված] հռոմոց կայսր Կոստանդնի որդին էր։ Այս Վասիլը իր եղբայր Կոստանդնից շատ ավելի աչքի էր ընկնում։ Նա տիրեց հույների կայսերական գահին հնարանդությունը բազում ապստամբների և մարդկանց մեջ բարի անուն վաստակեց։ Նա ողորմած էր այրիների և գերիների հանդեպ և պաշտպան՝ անարդարության զոհերին։

Այդ օրերին, քաջաղն Ապլղարիպի դավաճանությամբ, Անձավացյաց գավառի Բանակ կոչվող վայրում[75] տեղի ունեցավ հայոց զորքի կոտորած։ Անձավացյաց թագավորը, որի անունը Դերենիկ էր[76], իր զորքերի սպարապետության պաշտոնն առնելով Ապլղարիպի՝ մի հզոր և քաջ մարդու ձեռքից, ունել էր Սարգիս անունով մի աղատի։ Այդ բանը սաստիկ վիրավորեց հզոր Ապլղարիպին, և նա դիմեց այլազգիների իշխանավորներին, իր բայլի բոլոր դրդապատճառները հայտնեց նրանց և ասաց «Ես ձեր դեմ պատերազմի դուրս լեմ գա Դուք գիշերով վեր կացեք եկեք մեր ճամբարի վրա։ Ահա ձեզ իմ վրանի տարբերանշանը— արդան կարմիրը, և խփված է բլրի վրա, իմ զորքն էլ իմ հետ է»։ Այլազգիների զորքը անակնկալ հարձակվեց նրանց վրա, երբ թագավորն ու զորքը մեծ խրախճանքի մեջ էին։ Այլազգիների զորքը գիշերով ընկավ հայոց զորքի վրա և մեծ ջարդ տվեց։ Սպանվեցին բազմաթիվ մարտիկներ և անվանի քաջեր։ Ամենից ցավալին այն էր, որ կռիվը տեղի ունեցավ անհարմար ժամանակ։ [Այլազգիները] գերեցին Դերենիկ թագավորին, բայց Ապլղարիպի վրանի վրա լհամարձակվեցին

գնալ, որովհետև նա իր զինվորներով պատրաստ կանգնած էր։ Դերենիկին տարան Հեր քաղաքը։

Այդ օրը Վաբագը և բոլոր վանքերը դառն ու սոսկալի անեծքներ թափեցին Ապլղարիպի գլխին։ Զայրացած վանականներն ու միաբաններբը նրան հայտաբարեցին ուրացող և սատան եկեղեցուց դուրս շպրտեցին։ Ապլղարիպը, խելքը գլուխը գալուց հետո, սկսեց ողբալ, որովհետև հավատացյալ և աստվածավախ մարդ էր։ Նա անչափ շատ էր ցավում հայոց քաջազուն ռազմիկների թափված արյան համար։ Նա հարցուփորձ արեց, ուզեց իմանալ, թե թագավորը Հեր քաղաքի ո՞ր բեբդում է բանտարկված։ Նրան հայանեցին, որ Ապլհաճ[77] ամիրան Դերենիկին կալանքից ազատել է և շարունակ նրան տանում է Հեր քաղաքից դուրս գտնը վող դաշտը՝ գունդ խաղալու։ Ապլղարիպը լսելով այդ, շատ ուրախացավ։ Ծածուկ մարդ ուղարկելով Դերենիկ թագավորի մոտ, հայտնեց նրան թե «Ես այսինչ ժամին այսինչ տեղում կլինեմ։ Դու կատարյալ պատրաստություն տես, ձեծիր ընտիր և արագավազ ձի և աշխատիր, որ հասնես ինձ»։ Մի օր Ապլհաճը գնացել էր և իր բազմաթիվ ազատներով գունդ էր խաղում։ Նրանց շուրջն էին գտնվում հազար զինված մարդ։ Ապլղարիպը հիսուն հոգով դարան էր մտել։ Դերենիկը իշխանավորների ավագից արագավազ ձի խնդրեց, [դրա դիմաց] ունեցածը տալով։ Դերենիկը գունդը հրեց դեպի այն կողմը, որտեղ, Հերի անտառախիտ թավուտներում, թաքնված էր Ապլղարիպը, ապա, ուժգին ասպանդակելով ձին, գունդը թողած դուրս փախավ։ Ապլհաճ ամիրան և [նրա] զինվորները տեսնելով այդ, դազազած նետվեցին [նրա ետևից]։ Թագավորը, ապավինելով աստծուն, աներկյուղ գնաց և հասավ Ապլղարիպին։ Ապլղարիպների զինվորներից մի ուժեղ և քաջ խափշիկ հետապնդեց և հասավ Ապլղարիպին, իսկ Ապլղարիպն առյուծի պես գոչելով հարձակվեց խափշիկի վրա, կատաղի հարված իջեցրեց և նրա մարմինը վերևից ներքև երկուսի բաժանեց։ Ապլղարիպները տեսնելով այդ, դիմեցին փախուստի։ Ապլղարիպը ձայն տվեց իր կտրիճներին, հակահարձակման անցավ և հասավ Ապլհաճ ամիրային։ Կամենալով ամիրային ձիուց

ցած առնել, նա հալածեց նրան մինչև քաղաքի դարպասը։ Ամիրան կայծակի արագությամբ մտավ Հեր քաղաքի դարպասից ներս։ Այն ժամանակ Ապլղարիպը իր պողպատե տապարով սկսեց հարվածել քաղաքի երկաթե դարպասը, պատռեց երկաթը և իր տապարը մյուս կողմից դուրս հանեց։ Մինչև այսօր տապարը մնացել է անելանելի՝ տեղում դամված բևեռի նման։ Քաջ Ապլղարիպն ահա գերությունից այսպես ազատեց Դերենիկ թագավորին։ Դա տեղի ունեցավ Հայաստանի Ճուաշ[78] գավառում, Վասպուրականին սահմանակից Բակ կոչվող գյուղում։

Մեր հայկազանց ազգիս 425 թվականի [27 մարտ 976—26 մարտ 977 թ.] սկզբին աստված իր մոտ կանչեց հայոց Անանիա սուրբ հայրապետին [Սկեղեցական] ժողովը հայոց կաթողիկոս ձեռնադրեց լավագույնին՝ երանելի Վահանին։ Ժողովը գլխավորում էր Աղվանից կաթողիկոս տեր Հովհաննեսը։ Այսպիսով, այդ տարին, Անանիա [կաթողիկոսի] և հայոց Հովհաննես ու Աշոտ[79] թագավորների հրամանով մեծ Արդինայում[80] Հայաստանի կաթողիկոսական աթոռին նստեց տեր Վահանը։

Այն ժամանակ մի անօրեն իշխան, որին Սկլերոս[81] էին կոչում, ապստամբություն բարձրացրեց հոռոմոց Վասիլ կայսեր դեմ զորահավաք կատարելով, նա անիրավ և անօրեն մարդկանց բազմությամբ սրի էր քաշում հոռոմոց երկիրը։ Այդ աստվածուրացը մեծաթիվ զորքով եկավ մուտք գործեց հայոց երկիրը և մեծ կոտորած սարքեց։ Հայոց զորքը հարձակվեց անօրեն իշխանի վրա, նրան պարտության մատնեց՝ մեծ հաղթանակ տարավ, և ջարդ տալով նրան փախուստի մատնեց։ [Սկլերոսը] չհամարձակվեց վերադառնալ հոռոմոց երկիրը և իր հույսը դրեց տաճիկների վրա։ Անօրենը գնաց և մուտք գործեց Բաղդադ քաղաքը։ Երեք տարի անց հեռանալով այնտեղից եկավ և վախճանվեց հոռոմոց երկրում, իր ժողովրդի մեջ։

Հայոց 432 թվականին [26 մարտ 983—24 մարտ 984 թ.] վախճանվեց հայոց սուրբ հայրապետ Վահանը, նա սուրբ Գրիգորի աթոռին նստեց հինգ տարի։ Հայոց կաթողիկոս ձեռնադրեցին տեր Ստեփանոսին[82], մի աստվա-

ծասեր, Հիսուս Քրիստոսի բոլոր առաքինություններով օծված մարդու։ Նրան հայոց հայրապետ հաստատեցին տեր Վահանի հրամանով և օրհնությամբ։ [Եկեղեցական] ժողովը ղեխավորում էր Աղվանից կաթողիկոս տեր Հովհաննեսը։ [Դա տեղի ունեցավ] հունաց Վասիլ կայսեր և հայոց արքաներ Հովհաննեսի և Աշոտի օրոք, ինչպես և Սենեքերիմի Ասլուսահլի որդու, Աշոտի որդու։ Դերենիկի որդու, Լադիկ Արծրունու որդու՝ Սարասարի տոհմից։

Սրանց օրոք պարսիկների անհավատ և պիղծ բռնակալ Համլանը[83] անհավատների ամիրապետը, զորահավաք կատարելով, իրեն հատուկ գազանային դաժանությամբ արյունարբու վիշապի նման հարձակվեց քրիստոնյաների վրա, մատղիր լինելով Հայաստանում մեծ կոտորած սարքելու։ Հոգին և անհամար բազմությամբ նա շարժվեց ու եկավ և իր գորքով ողողեց լեռներն ու դաշտերը։ Անօրենի սարսափից ողջ երկիրը ահ ու դողի մեջ ընկավ։ Նա սրով ու հրով կրավեց բազմաթիվ վայրեր և եկեղեցիները հրկիզելով խափանեց ժամասացությունը։ Նա բազում անարգալուն խոսքեր ուղղեց աստծուն։ Եվ պետք էր տեսնել այդ չար գազանի ահից քրիստոնյաների գլխին եկած մեծ և անհեղ փորձանքը, որովհետև նա իր չարաթույն կատաղությունը որպես գառնաշունչ մաղձ, հավատացյալների վրա թափեց։ Նա այդպիսի հսկայական գորքով եկավ հասավ Արտահունիք գավառը, վրաց իշխան Դավիթ կուրապաղատի երկիրը և աստծո սուրբ մարդուն՝ աստվածասեր Դավիթ կուրապաղատին սոսկալի սպառնալիքներով լի այդպիսի մի նամակ գրեց, թե «Ով մի՛կի վրա հույս չդնես ով ամենազգեցիր, գարշելի և նեխած ու սոլիտակ մորուքով Դավի՛թ եթե փութանակի չուղարկես ինձ տասը տարվա հարկ և քո ազատների որդիներին որպես պատանդ եթե չտաս ինձ հպատակության մասին գրություն ես իմ հսկայական գորքով կգամ քեզ վրա, և ո՞վ կկարողանա փրկել քեզ իմ ձեռքից։ Ես գառն ու մեծ փորձանք կբերեմ քո գլխին, ո՞վ պիղծ և գարշելի ալևոր»։ Եվ նման բազմաթիվ սպառնալիքներով ահարեկում էր նրան։ Դավիթը կարդաց անհավատ Համլան իշխանի նամակը։ այնքան գառնաշունչ էր

նամակը, որ [Դավիթը] այն դեն շպրտեց, իսկ լալով սկսեց աստծուն պաղատել ասելով «Ցո՛ւյց տուր, տեր, քո զորությունը և հիշի՛ր, իմ տե՛ր թե ինչպես վերաբերվեցիր Ռափսակի[84] և Ասորեստանի անօրեն թագավոր Սենեքերիմի հետ, քանզի նա էլ նույնպիսի անարգական խոսքեր ասաց։ Տե՛ր իմ, Հիսուս Քրիստոս մի՛ անտեսիր մեզ՝ քո սուրբ անվանը հավատացողներիս»։

[Նա] անմիջապես զորահավաք հայտարարեց՝ ալատներին, իր ողջ հեծելազորին, Վաչեին, Տեղատին, Փերսին և հայոց երկրի մյուս զորքերին— երեք հազար հետևակ աղեղնավորներ և երկու հազար հինգ հարյուր հեծյալներ։ Անհավատ Մամլանը երկու հարյուր հազար հոգով բանակել էր Ապահունիքի Խոսոնք կոչվող գյուղում։ Դավիթը շարժվեց Մամլան չար ցազանի վրա, իսկ ամբողջ երկրին կարգադրեց աղոթել և թախանձագին աղաչել ու պաղատել աստծուն։ Դավիթը գնաց իջավ Ապահունիքի սահմանները, և անվեհեր Կարմրակելին յոթ հարյուր ձիավորով գիշերապահ նշանակելով, ինքը ողջ գիշերն անցկացրեց աստծուն աղոթելով։ Առավոտյան պահին այլազգիների զինվորներից մեկը հազար ձիավորով եկավ սա էլ [Մամլանի] զորքերի [գիշերապահն էր։

Այդ գիշեր նրանց միջև ընդհարում տեղի ունեցավ լուսինը լավ լուսավորում էր լեռների վրա մի փոքր անձրև աեղաց, և բոլոր լեռները [կայծակներից] փայլատակեցին հրեզեն բոցի նման։ Այլազգիների զինվորները տեսնելով այդ, կարծեցին թե քրիստոնյաների հսկայական քանակությամբ զինվորներ [կան այնտեղ] և գլխովին դիմեցին փախուստի։ Կարմրակելը, տեսնելով նրանց փախուստը, սրով հարձակվեց նրանց վրա և ինչպես մայրի անտառ կտրես, սկսեց անխնա կոտորել։ Նա բռնեց Մամլանի կնոջն ու նրա պատերազմական ձին և փութանակի ուղարկեց Դավթին։ Վերջինիս ավետիս բերեցին, թե ջարդեցինք Մամլանին։ [Դավիթը] դեռ աղոթում էր աստծուն, և լսելով այդ լուրը, ապշեց։ Այնուհետև [Դավթի] ողջ զորքը հետապնդեց անհավատների զորքին և մեծ ջարդ տալով փախուստի մատնեց, վերցրեց անթիվ-անհամար գերիներ ու ավար՝ ոսկի

և արծաթ։ Խայտառակ եղած անհավատ Մամլանը գնաց իր Երկիրը և, անչափ ամբարտավանացած աստծո դեմ, իբ հայացքն անգամ չհառեց երկինք, իբ սին աղոթքներով չդիմեց աստծուն։

Մի քանի տարի անց չարամիտ իշխանները, նմանվելով Կայենին և այլ մարդասպանների, չարանենգորեն ծրագրեցին Դավիթ սուրբ և արդար իշխանի սպանությունը։ Նրանք իրենց նենգ ծրագրին մասնակից դարձրին Վրաստանի արքեպիսկոպոս Իլարիոնին, և այս Իլարիոնը աստծուն երկրորդ անգամ խաչեց, քանզի Քրիստոսի կենարար մարմնի և արյան մեջ մահաբեր թույն խառնելով՝ կենսարերը դարձրեց մահաբեր։ Իր ոճրագործ պատարագից հետո, մահաբեր թույնով շաղախված հաղորդության հացը եկեղեցու մեջ աստծուն դեմ հանդիմանեց, նա դրեց սուրբ իշխանի բերանը։ Աստվածատեր Դավիթ իշխանը՝ այդ մասին տեղյակ, բան չասաց և բաժին չկամենալով ամաչեց իր մարմնական դավերը։ Անօրեն Իլարիոն եպիսկոպոսն իրար նորից բորբոքեց նենգությամբ մտնելով թարնապատ Դավթի ինչատեղյակը, երբ վերջինս խաղաղ քուն էր մտել նրա սնարից դուրս բարձը, դրեց Դավթի բերանի վրա և ամբողջ ուժով սեղմելով նրա վրա, չարաչար խեղդամահ արեց տատվատեր Դավիթ կուրապաղատին։ Մի քանի տարի անց Վասիլ կայսրը[85] անօրեն Իլարիոն եպիսկոպոսին ձերբակալեց, նրա աչքերը մի քար կապեց ու նրան գործակցած մյուս ազատների հետ ծովը գցեց և այնտեղ տատակեցին [ժողովրդի] սենծքներին արժանացածներ։ Վասիլ կայսրը Դավիթ կուրապաղատին հոր պես էր [հարգում], դրա համար էլ նրանց կորստյան մատնեց։

Հայոց 434 թվականին [25 մարտ 985—24 մարտ 986 թ.] վախճանվեց հայոց տեր Ստեփանոս հայրապետը, նախապես կաթողիկոս ձեռնադրելով Երանելի տեր Խաչիկին[86], քանզի վերջինս պատվական մարդ էր սուրբ կատարանների քաջագիտակ։ Հոռոմոց պատրիարք Թեոդորոսը, որ նստում էր Մելիտենե մայրաքաղաքում[87], բարամիտ և սուրբ գրոց գիտակ մի մարդ, որան նամակ լրեց։ Հայոց Ամլիլ վարդապետը նրան վայելուչ և սիրալիր պատաս-

խան ուղարկեց նրա նամակը բոլոր ունկնդիրներին դուր եկավ այդ պատճառով էլ [Սամվելը] հոռոմոց Թեոդորոս պատրիարքի և հայոց Խաչիկ կաթողիկոսի առավել մեծ հարգանքին արժանացավ։

Մեր հայոց տոմարի 435 թվականին [25 մարտ 986—24 մարտ 987 թ.] հոռոմոց մի իշխան Մորավարդը[88], Վասիլ կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց և ավերեց հոռոմոց երկրի մեծ մասը. նա շրջում էր երկրում՝ սրի ու գերության մատնելով այն։ Հոռոմոց զորքը հարձակվեց նրա վրա, և նրան քշեցին տաճկաց երկիրը։ Մեկ տարի անց վերադարձավ և Վասիլ կայսեր կողմից մահապատժի ենթարկվեց։

Հայոց 437 թվականին [24 մարտ 988—23 մարտ 989] ամբողջ տիեզերքում ուժեղ երկրաշարժ եղավ և փլվեց Կոստանդնուպոլսի Սուրբ Սոֆիայի տաճարը[89]։ Նույն տարին Վասիլ կայսրը որոշեց Բուլղարիան իր թագավորության հպատակեցնել։ Նա դիմեց բուլղարների թագավոր Ալուսիանին[90] և նահանգների բոլոր իշխաններին՝ հպատակվելու իր թագավորությանը Նրանք հրաժարվեցին հնազանդվել Վասիլ կայսեր հրամաններին։

Դրա վրա Վասիլ կայսրն իր ամբողջ երկրում զորահավաք արեց և մեծ զայրույթով հարձակվեց Բուլղարիայի վրա՝ սրի ու գերության մատնելով երկիրը։ Բուլղարների թագավոր Ալուսիանը զորահավաք արեց և հսկայական զորքով եկավ Վասիլի վրա։ Երկուսի միջև տեղի ունեցավ կատաղի պատերազմ։ Բուլղարների թագավորը հաղթեց Վասիլին և նրա ողջ զորքը փախուստի մատնեց՝ մինչև Կոստանդնուպոլիս [բուլղարները] մեծ ավար վերցրին և Վասիլի բազմաթիվ զինվորներին գերեվարեցին։ Վասիլը ամոթահար մտավ Կոստանդնուպոլիս։ Երկու տարի անց Վասիլ կայսրը նորից զորահավաք արեց և գնաց բուլղարների թագավորի դեմ՝ կամենալով վրեժխնդիր լինել։ Հանդիպելով բուլղարների զորքին, փախուստի մատնեց և, առաջը գցած, գերի քշեց։ Վասիլը բուլղարների երկիրը սովի մատնեց, բնակչությանը սրի քաշեց գերի տարավ և մեծ ուրախությամբ վերադարձավ ու մտավ Կոստանդնուպոլիս[91]։

Հայոց 440 թվականի [24 մարտ 991—22 մարտ 992 թ.] սկզբին վախճանվեց հայոց կաթողիկոս տեր Խաչիկը, որ հայոց հայրապետական աթոռին նստեց վեց տարի։ Նա իր աթոռին ժառանգորդ ձեռնադրեց աստծո և մարդկանց սիրելի տեր Մարգսին[92] աստվածային պատվիրաններին քաջապետակ մի մարդու։ Նա առաքինի էր և իր լուսավոր վարդապետությամբ պայծառացրեց աստծո եկեղեցին։

Այդ տարին Եգիպտոսի զորքը որ Մախր արապիկ է կոչվում, մտավ Անտիոքի գավառը և այն ամբողջությամբ ավերակ դարձրեց։ Հոռոմոց զորքը հավաքվեց նրանց դեմ պատերազմելու։ Մարտում [Եգիպտոսի] զորքը հոռոմոց զորքին փախուստի մատնեց և երևելի իշխաններին գերելով տարավ Եգիպտոս։ Երկու տարի անց հոռոմոց մեծ դուքսը մեծաթիվ զորքով շարժվեց հայոց երկրի վրա, անողորմ կերպով հարձակվեց քրիստոնյաների վրա, նրանց սրի քաշեց և գերի տարավ։ Գազանի պես հոշոտելով, նա առաջ էր շարժվում ինչպես թունավոր օձը և լրացրեց անհավատ ազգերի [ողած] պակասը։ Երբ [դուքսը] մտավ հայոց երկիրը, նրա դեմ դուրս եկավ հայ ազատների զորքը հանդիպելով միմյանց՝ նրանք կատաղի մարտ տվեցին քաջերը կռվում էին քաջերի դեմ, և երկու կողմն էլ մնում էր անպարտելի։ Եվ պետք էր տեսնել, թե ինչպես էին նրանք կոտորում միմյանց։ Երբ մարտը թեժացավ, հոռոմների զորքը հայոց զորքերից պարտություն կրեց և մազապուրծ, խայտառակ [փախուստի դիմեց՝ դեմքերը ուղղած դեպի իրենց երկիրը։

Այդ տարին տաճիկների ամիրան, որին Երկայնաբաղուկ էլ ն կոչում մեծաթիվ զորքով շարժվելով՝ եկավ ավերեց և ավերեվարեց եդեսացիների գավառը, մեծամեծ դժբախտություն բերեց Ուռհայի գլխին։ Անցնելով Եփրատ մեծ գետը, նա գրավեց [գետի] մյուս կողմում գտնվող հսկայական շրջանները և մեծ հաղթանակով վերադարձավ ափրիկացոյ երկիրը։

Հայոց 446 թվականի [22 մարտ 997—21 մարտ 998 թ.] սկզբին երկնքում մի գիսավոր աստղ երևաց։ Նա պայծառ էր և զարմանալի ուներ սոսկալի ու ահավոր տեսք։

Իսկ հայոց 449 թվականին [21 մարտ 1000—20 մարտ

1001 թ] Վասիլ կայսեր և հայոց Սենեքերիմ արքայի միջև հաստատվեց սեր և միաբանություն։ Այդ տարին վախճանվեց մարգպան Սահակը, Վարաժնունիքի տերը։

Երբ հայոց 455 թվականը [20 մարտ 1006—19 մարտ 1007 թ] եկավ Վասիլ կայսրը իր բովանդակ պետության սահմաններում դորահավաք արեց և շարժվեց գնաց բուլղարաց երկրի վրա։ Նա այդ երկրում երկարատև և կատաղի պատերազմ մղեց։ Այդ օրերին Կոստանդնուպոլիս քաղաքում և հույների ամբողջ երկրում մեծ հուզում եղավ, որովհետև չփոթեցին մեծ զատկի օրը և չնշեցին Հարության տոնը։ Հունաց աշխարհի բոլոր վարդապետները նենգարար մի կողմ դնելով աստվածաշունչ գրքերի ուղիղ պատվիրանները, ընդունեցին ընդդիմամարտ Իրիոնի[93] անստույգ և պատիր տոմարը նրանք մերժեցին մեծն Անդրեասի[94] ճշմարիտ տոմարը և [իսկական] զատկի օրը կիրակիից տեղափոխելով ութ օր առաջ, մեկ օր հետո զատիկ արեցին, մի բան, որ պետք էր ութ օր հետո անել։ Հունաց բովանդակ երկիրը չփոթեց սուրբ զատկի օրը, որի պատճառով Կոստանդնուպոլսի սուրբ եկեղեցում մեծ սուգ էր, առավել ևս սուրբ և աստվածաշունչ Երուսաղեմ քաղաքում, որովհետև մեծամտորեն ամբարտավանալով զատիկը նշեցին ծաղկազարդի օրը, որով հունաց երկիրը հակադրվեց բոլոր ժողովուրդներին բայց առավել ևս Քրիստոսին, քանզի փիլիսոփաների երկիրը հանդես եկավ սուրբ Հոգու դեմ։ Այդ զատկի օրը աստվածընկալ Երուսաղեմ քաղաքում՝ սուրբ Գերեզմանի վրա կանթեղներն անվառ մնացին, որովհետև մոլորյալ [հոռոմները] իրենց զատիկը նշեցին անօրեն կերպով։ Այդ օրը Երուսաղեմ քաղաքում գտնվող անհավատները, երբ տեսան որ քրիստոնյաները զատիկը նշում են Սուրբ Հարության [տաճարում] բոլոր քրիստոնյաներին, շուրջ տասը հազար հոգու, սրի քաշեցին։ Աղոթողների արյունով ողողվեց Քրիստոսի սուրբ Գերեզմանը։ Մինչև օրս էլ նրանց ոսկորները լցված են Երուսաղեմ քաղաքի արևմտյան կողմում գտնվող քարայրում։ Դրանք այժմ «Մանկանց նշխարք» են կոչվում։ Հույների հանճարեղ իմաստունների արածն էլ ահա այս էր։

Վասիլ կայսրը, հաղթելով և հպատակեցնելով բուլղարների թագավորությունը, մեծ ուրախությամբ վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս։ Երբ իմացավ այն կոտորածի մասին, որ տեղի էր ունեցել սուրբ զատկի օրը, նա հրավիրեց հույների բոլոր իմաստուններին և հարցրեց պատճառը։ Նրանք կամայականորեն սկսեցին այլևայլ միջոցներով մոլորության մեջ գցել կայսեր, տալով սուտուփուտ պատասխաններ։ Կայսրը հասկացավ նրանց պատասխանների հակասությունը իմացավ որ նրանք ճիշտ չեն, այլ մոլորված։ Կայսրն անցյալում լսել էր հայ վարդապետների մասին, որ նրանք սուրբ գրոց հարցերում ուժեղ են և անպարտելի։ Նա հարցվանեց գիտեր հայը Հովսեփ Ընծայեցուն[95], [լսել էր] նաև Հովհաննեսի՝ Կոգեռն մականվանյալի[96] մասին։ [Վասիլն], ահա, նամակ գրեց հայոց արքա Հովհաննեսին[97], խնդրելով, որ նա իր մոտ՝ Կոստանդնուպոլիս ուղարկի նրանց, որպեսզի նրանցից իմանա ճշմարտությունը և զատկի իսկական օրը։ Նրանք սակայն, հանձն չառան գնալ, բայց իրենց խորագնին քննության արդյունքը մանրամասն հայտնեցին կայսեր։ [Հունաց] ընդդիմամարտ կղերականները նամակին հավանություն չտվեցին և Վասիլ կայսրը նորից դիմեց Հայաստան՝ շահնշահ Հովհաննեսին և հայոց կաթողիկոս տեր Սարգսին, թախանձագին խնդրեց և իր մոտ բերել տվեց հայոց վարդապետ Սամվելին[98], քաջագիտակ և երևելի մի մարդու, նրան հրավիրեց ատյան՝ բանավիճելու հունաց վարդապետների հետ։ Հունաց իմաստունները Սամվելի դեմ օգտագործեցին հունաց երկրի բոլոր գրվածքները բայց չկարողացան նրան սասանեցնել ճշմարտությունից։ Սամվելն սկսեց արարչագործության առաջին օրից և շարունակելով եկավ հասավ մինչև վերջին օրը և առաջին սուրբ, իմաստուն մարդկանց վկայություններով հաստատեց ճշմարտությունը։ Կայսրը նրա բոլոր ասածներին հավանություն տվեց հույների իմաստուններն ասացին կայսեր «Ո՞վ տեր արքա, հրամայի՛ր և այստեղ բերել տուր Կիպրոս կղզում բնակվող եբրայեցվոց մեծ վարդապետին, որ երիտասարդ հասակից տոմարական և գիտական հարցերում բազմահմուտ և քաջագիտակ է»։ Կայսրը Կիպրոսից

բերել տվեց Եբրայեցվոց վարդապետ Մուսիին Այդ ճարտարապետն և բազմահմուտ մարդը կանգնեց ատյանում Վասիլ կայսեր դիմաց և սկսեց բանախոսել տոմարական արվեստի մասին նա խայտառակեց հունաց երկրի բոլոր իմաստուններին, հերքեց նրանց [ասածները] և գովեց հայոց վարդապետ Սամվելի ասածները Կայսրը, հունաց վարդապետների դեմ սաստիկ զայրացած շատերին կարգալույծ և պատվազուրկ արեց, իսկ հայոց վարդապետին պատվական նվերներով հայոց երկիրն ուղարկեց։

Նույնպես հունաց Վասիլ կայսեր օրոք և հայոց 452 թվականին [21 մարտ 1003—19 մարտ 1004 թ.] երկնքում երևաց հրատեսիլ մի աստղ՝ վկան մարդկության վրա [ասածո] ցասման և աշխարհի կործանման։ Բովանդակ երկրում ուժեղ երկրաշարժ եղավ, այն աստիճան, որ շատերը կարծեցին, թե աշխարհի վերջին օրն է եկել։ Ինչպես ջրհեղեղի ժամանակ, բոլոր արարածներն ընկան ահ ու դողի մեջ։ [Ասածո] ցասման ահարկու ձայնից շատերը տեղն ու տեղը մեռան Այնուհետև երկրի վրա խուժեց խովիկ կոչվող հիվանդությունը, որն ամայացրեց բազում գավառներ. նա առաջ ընթանալով հասավ մինչև Սեբաստիա։ Ախտանշանները մարմնի վրա հստակ երևում էին, և հիվանդությունն այնքան ծանր էր, որ մարդիկ չէին հասցնում խոստովանել իրենց մեղքերն ու հաղորդություն ստանալ։ Երկրի երեսից նվազեցին մարդիկ և անասուններ իսկ ողջ մնացած չորքոտանիները անտերունչ թափառում էին դաշտերում։

Հայոց 460 թվականին [19 մարտ 1011—17 մարտ 1012 թ.] Վասիլ կայսրը, զորահավաք անելով շարժվեց բուլղարաց երկրի վրա, պարտության մատնեց նրանց թագավորությունը և մեծ ցասմամբ սրի քաշեց բազմաթիվ գավառներ։ Նա ավերեց ու գերեվարեց ողջ Արևմուտքը և, բնաջնջելով վերացրեց բուլղարաց բովանդակ թագավորությունը, բուլղարաց թագավոր քաջ Ալուսիանին[99] թույն խմեցրեց և սպանեց, իսկ նրա կնոջն ու որդիներին վերցնելով գնաց Կոստանդնուպոլիս։

Երբ հասավ հայոց 465 թվականը [17 մարտ 1016—16

մարտ 1017], աստվածային ցասումը թափվեց բոլոր քրիստոնյա և սուրբ խաչին երկրպագող ժողովուրդների գլխին, յանգի զարթնեց մահաշունչ վիշապը՝ իր մահաբեր հրով և արվածեց սուրբ երրորդությունը պաշտողներին։ Այս թվականին սասանվեցին առաքելական և մարգարեական [վարդապետության] հիմքերը, քանզի թևավոր օձեր վրա հասան, դանկանալով տարածվել ոգջ քրիստոնյա աշխարհով մեկ։ Սա արյունարբու գազանների առաջին հանդես գալն էր։ Այդ օրերին անհավատների խուժադուժ ժողովուրդը, որոնք թուրք են կոչվում[100], արշավելով մտան Հայաստանի Վասպուրական դավառը և սկսեցին անգթարար սրի քաշել քրիստոնյաներին։

Փորձանքի լուրը հասավ Սենեքերիմ թագավորին։ Նրա սվագ որդի Դավիթը, հավաքելով ազատների զորքը, հարձակվեց թուրքերի ճամբարի վրա։ Նրանց միջև տեղի ունեցավ կատաղի ճակատամարտ։ Մինչև այն ժամանակ ոչ ոք չէր տեսել թուրքական հլծելազոր հանդիպելով տեսան նրանց տարօրինակ արտաքինը նրանք աղեզնավորներ էին, կանանց նման հերարձակ։ Այն ժամանակ հայոց զորքը նետերից պաշտպանվելու փորձ չուներ։ Հայ կտրիճների գունդը՝ թրերը պատյանից հանելով, քաջաբար հարձակվեց այլազգիների վրա, կռվի բռնվեց և շատերին կոտորեց, իսկ այլազգիները նետաձգությամբ հայ զինվորներից շատերին խոցելով վիրավորում էին։ Շապուհը, տեսնելով կատարվածը, ասաց Դավթին «Ո՜վ թագավոր, նահանջիր թշնամիների առաջ, որովհետև մեր զորքի մեծ մասը նետահար է եղել։ Գնանք և այլազգիների օգտագործած այսպիսի զենքի դեմ նոր զրահ պատրաստենք՝ նետերից անխոցելի»։ Բայց Դավիթը, նայելով իր բարձր դիրքին, փքվեց ամբարտավանությամբ և ուշադրություն չդարձրեց Շապուհի խոսքին՝ թողնել պատերազմը և վերադառնալ։ Դրա վրա Շապուհը զազազած, հարձակվեց Դավթի վրա և բռունցքով մեղ հարված իջեցրեց նրա թիկունքին, ստիպեց վերադառնալ։ Շապուհը քաջ մարդ էր, հզոր պատերազմող, նա Դավթի դաստիարակն էր, դրա համար էլ նրանից չէր վախենում։ Ահա այսպես նա Դավթին զորքով հանդերձ ետ դարձրեց։ Նրանք գնացին Ոստան քաղաքը[101] և Սենեքերիմ

թագավորին պատմեցին այլազգիների արտաքինի մասին։ Սենեքերիմը, լսելով դա, շատ ազդվեց. նա ո՛չ կերավ, ո՛չ խմեց, այլ, տրտմությամբ լի մտքերի մեջ խորասուզված, ամբողջ գիշերը անքուն անցկացրեց։ Նա նստեց, քննության ենթարկեց ժամանակագրությունները, աստվածախոս մարգարեների, սուրբ վարդապետների ասույթները և գրքերում գրված գտավ զինվորների և զորականների հանդես գալու ժամանակի մասին, նրա համար պարզ դարձավ, որ ողջ երկիրը կորստյան ու ավերի է ենթակա։ Նա գրքերում գտավ գրված, թե «Այն ժամանակ փախչելու են արևելքից արևմուտք և հյուսիսից հարավ և երկրի վրա հանգիստ չեն գտնելու որովհետև դաշտերն ու լեռները արյամբ են ողողվելու»։ Ապա և Եսայի [մարգարեի] ասույթը, թե «Նյանց ձիերի սմբակները ամուր են»[102]։

Այն ժամանակ [Սենեքերիմը] որոշեց իր հայրենի երկիրը տալ հույների Վասիլ արքային ու [փոխարենը] ստանալ Սեբաստիան, և անմիջապես նամակ գրեց կայսեր Վասիլ կայսրը տեղեկանալով այդ մասին, գոհ մնաց ու նրան տվեց Սեբաստիան։ Եվ Սենեքերիմը տվեց Վասպուրական երկիրը՝ 72 թեմաբերդ և 4000 գյուղ, բայց վանքերը՝ 115 վանք, չտվեց, այլ պահեց, որպեսզի իր համար աղոթեն։ Այդ բոլորը նա գրավոր հանձնեց Վասիլին։ Վասիլ կայսրը դիմեց Սենեքերիմին, որպեսզի նա Դավթին թագավորական հանդիսավորությամբ իր մոտ ուղարկի։ [Սենեքերիմը] ուղարկեց իր որդուն, նրա հետ նաև ազատների ոդիներին և տեր Եղիշե եպիսկոպոսին, զանձերով և զանազան իրերով բարձված բեռնակիր 300 ջորի և 1000 արաբական ձի։ Ահա այսպիսի հանդիսավորությամբ Դավիթը մուտք գործեց Կոստանդնուպոլիս։ Քաղաքը դղրդաց, բոլորը դուրս էկան նրան ընդառաջ զարդարեցին փողոցներն ու պալատները, և [Դավթի]վրա բազում դրամ ցրիվ տվեցին։ Վասիլ կայսրը, տեսնելով Դավթին, շատ ուրախացավ, տարավ Սուրբ Սոֆիա [տաճարը] և որդեգրեց նրան [բոլորը] պատվում էին [Դավթին] որպես կայսերորդի։ Կայսրը, տալով նրան բազում նվերներ, ուղարկեց հոր մոտ, որին տվեց Սեբաստիան, բազմաթիվ դավառներով հանդերձ

Սենեքերիմը իր ամբողջ ընտանիքով և ժողովրդով եկավ եկավ Սեբաստիա։ Հայոց երկիրը թագավորներից և իշխաններից դատարկվեց[103]։

Հայոց 470 թվականին [16 մարտ 1021—15 մարտ 1022] Վասիլն անթիվ-անհամար զորքով գնաց արևելք և Հայոց թագավորից պահանջեց Անին ու Կարսը։ Գագիկի որդի Հովհաննեսը իր թուլամորթության պատճառով որոշեց տալ[104], Վասիլը, վերադառնալով իր երկիրը, նամակ գրեց վրաց թագավոր Գորգիին[105], առաջարկելով իրեն հպատակություն հայտնել, մի բան, որ [Գորգին] մերժեց։ Դրա վրա Վասիլը պատերազմ հայտարարեց և շարժվեց նրա դեմ վրաց զորքը Լիպարիտի[106] քաջ եղբայրներ Ռատն ու Զոյատը գնացին նրա դեմ և Վասիլի զինվորներին ծանր հարված հասցրին։ Երբ Ռատն սպանվեց (վերջինիս ձին խրվեց տղմոտ մի վայրում և [Ռատն] այնտեղ սպանվեց), վրաց զինվորները դիմեցին փախուստի, իսկ Վասիլի զինվորները կոտորելով հալածում էին նրանց։ Վասիլը այնտեղ մնաց երեք ամիս մինչև որ հնազանդեցրեց նրանց և ապա գնաց ձմեռեց Տրապիզոնում։ Վասիլի մոտ գնացին հայոց Լաթոդիկոս տեր Պետրոսը[107] սուրբ վարդապետ Հովհաննես Կոգեոնը՝ բազում սպասավորներով։ Կայսրը մեծ պատվով ընդունեց նրանց։ Երբ եկավ մեր Տիրոջ մկրտության տոնը Կայսրը պատիվ արեց տեր Պետրոսին ու հայոց վարդապետին հունաց կղերականներից բարձր դասեց նրանց, և հենց տեր Պետրոսին առաջարկեց առաջինը օրհնել ջուրը։ Երբ Պետրոսը սուրբ մեռոնի ձեթը կաթեցրեց ջրի մեջ և սուրբ խաչի նշանով խաչեց ջրին, ջրի վրա սաստկափայլ կրակ Լրեաց դեռը մի տեղ կանգ առավ և չէր հոսում։ Կայսրը և զինվորները, տեսնելով դա սարսափեցին։ Կայսրը խոնարհվեց և տեր Պետրոսն իր սրբով նրա գլխին օրհնյալ ջուր թափեց։ Տեր Պետրոսը մեծ պարգևներով վերադարձավ հայոց երկիրը[108] իսկ Վասիլը որոշ ժամանակ անց երեք հազարանի մարդկանցով թաքուն գնաց Անտիոք, անցավ Սև լեռը Պաղակձիակ կոչվող տեղը, տեղի գլխավորից և հոլերը առաջնորդից առավ քրիստոնեական կնիքը և այնուհետև համարվեց հայոց երկրի հայրը[109]։

Հայոց 471 թվականին [16 մարտ 1022—15 մարտ 1023] վախճանվեց հայոց կաթողիկոս տեր Սարգիսը, իր աթոռին հայրապետ նշանակելով տեր Պետրոսին։ Այս թվականին հունաց երկրից մի մեծ իշխան, որի անունը Նիկեփոր Մովիզ էր, ապստամբեց Վասիլի դեմ[110] ու իրեն դաշնակցելու կոչ արեց վրաց թագավոր Գորգիին և Դագիկի որդիներին։ [Նիկեփորի] վախից դրդված, Դավիթը[111] հայոց զորքով միացավ նրան։ Վասիլն ընկավ մեծ սարսափի մեջ. նա թախանձագին դիմեց Դավթին, որպեսզի նա կաղմակերպի [Նիկեփորի] սպանությունը։ Մովիզը շատ էր սիրում Դավթին և խոստանում էր նրան հայոց թագավորության գահին նստեցնել, բայց Դավիթը չուզեց խախտել Վասիլի հետ կնքած դաշինքը։ Մի օր Դավիթը, խռոված, թողեց գնաց իր տունը։ Նիկեփորը մենակ գնաց [Դավթի] մոտ և խնդրեց վերադառնալ։ Դավթի ազդանշանով, վերջինիս մարդիկ իսկույն սպանեցին Մովիզին, իսկ նրա զորքը ցրվեց և փախուստի դիմեց։ Վասիլը լսելով այդ մասին շատ ուրախացավ և Դավթին, որպես պարգև, տվեց Կեսարիան, Ծամբնգալը[12] և հավատանիքը [իրենց] գավառներով հանդերձ։ Վասիլը սաստիկ զայրացած մեծաթիվ զորքով եկավ վրաց թագավոր Գորգիի վրա։ Զիոնք բերդի առաջ մեծ ճակատամարտ տվեցին Գորգին, փախուստի դիմելով, ապաստանեց ամուր բերդում։ Նա նամակ գրեց Վասիլին հպատակություն խոստանալով և իր որդուն պատանդ տվեց։ Դրանից հետո Վասիլը գնաց պարսից երկիրը և բանակեց Հեր քաղաքի դարպասի առջև։ Թեև ամառ ժամանակ էր, բայց մի օր ճամբարի վրա սաստիկ ձյուն տեղաց։ [Զինվորները] մեծ տագնապի մեջ ընկան և, չիմանալով ինչ անել, դիմեցին փախուստի։ Երկիրը ջրի հորդումից հեղեղվեց։ Հասնելով մի տեղ [զինվորները] տիզմի [սառատությունից] չէին կարողանում առաջ շարժվել և անել դրության մեջ էին։ Կայսեր հրամանով 13 հազար հետևակային սպանեցին և [նոանց դիակները] լցրին այդ [ողմոտ] տեղը որոնց վրայից անցնելով, զորքը եկավ Մելիտենե և ձմեռեց։

Հայոց 471 թվականին հունաց Վասիլ կայսեր [թագավորության] օրոք երկնքում ահավոր և սոսկալի նշան երևա-

վաց, և բոլոր արարածների գլխին փորձանք եկավ։ Հոկտեմբեր ամսի 3-ին օրվա երկրորդ ժամին պատռվեց երկնակամարը՝ արևելյան կողմից մինչև արևմուտք. կապույտ երկինքը երկուսի բաժանվեց և հյուսիսային կողմից երկրի վրա պայծառ լույս թափվեց։ Ուժեղ երկրաշարժից ողջ երկիրը սասանվեց։ Նախքան լույսի նվազումը բոլոր արարածների վրա ահավոր գոչյուն և թնդյուն եղավ։ Արևը խավարեց, և երևացին աստղերը՝ ինչպես կեսգիշերին։ Ամբողջ երկիրը սուգ հագավ, և բոլոր մարդիկ դառն արտասուքով ասված էին կանչում։ Երեք օր հետո բոլոր իշխաններն ու ազատները, հայոց թագավոր Հովհաննեսի հրամանով, հավաքվեցին և եկան սուրբ վարդապետ Հովհաննես Կոզեռնի մոտ, որ աստվածապաշտ և հրեշտակակրոն, առաքելական և մարգարեական գրքերի քաջագիտակ մարդ էր։ Երբ հայոց իշխանները եկան հարցուփորձ անելու նրան և իմանալու հրաշալի երևույթի նշանակության մասին, տեսան, որ սուրբ Հովհաննես վարդապետը վշտահար, երեսի վրա ընկած, դառնագին լալիս էր։ Նրանց հարցին նա դառն հոգոցով ու աղիողորմ հառաչանքով պատասխանեց և ասաց «Ո՜վ որդիներ, լսե՛ք ինձ։ Վա՜յ և ափսո՜ս բովանդակ մարդկության, քանզի այսօր լրացավ հազար տարին, ինչ մեր տեր Հիսուս Քրիստոսը իր սուրբ խաչով, մանավանդ Հորդանան գետում իր սուրբ մկրտությամբ կապեց սատանային։ Այժմ սատանան արձակվեց իր կապանքներից՝ համաձայն Հովհաննես ավետարանչի ահեսիլքի վկայության, ինչպես նրան աստծո հրեշտակն ասաց, թե հազար տարի սատանան կապված պիտի մնա և իր կապանքներից նորից պիտի արձակվի[118]։ Այսօր ահա սատանան արձակվեց իր հազարամյա կապանքներից հայոց տոմարի 478 թվականն է, դրա վրա դումարիր 552 լինում է 1030 տարի, դրանից հանիր [Քրիստոսի] նախքան մկրտվելու երեսուն տարին, կստացվի, որ մինչև այս անցել է հազար տարի։ Այդ պատճառով է ահա երկինքը պատռվել։ Այսուհետև ոչ ոք չպիտի կարողանա հաստատուն մնալ Քրիստոսի դավանության և աստծո պատվիրաններին, ոչ հայրապետ, ո՛չ վարդապետ, ոչ եպիսկոպոս, ոչ քահանա ո՛չ աբեղա, ո՛չ վանական, ո՛չ իշխան և ո՛չ ժողո-

վուրդ։ Իշխանները միանալու են գողերին, ավազակներին և թալանողներին, դատավորները դառնալու են կաշառակեր և տեսնելու են անիրավ դատաստան, վանականները թողնելու են անապատներն ու մենաստանները և զբաղվելու աշխարհիկ գործերով, շրջելով փողոցներով և լինելով կանանց շրջապատում, նրանք պիտի ատեն աղոթքը, պիտի լքեն իրենց վանական կոչումը, պիտի սիրեն աշխարհիկ կյանքը, պիտի ցանկան գովեստը մարդկանց, որոճալով պիտի որոճան դիվական երգերը և, իրենց ընկերների դեմ ամբարտավանանալով, պիտի ասեն, թե ես կցուրդ գիտեմ և մեղեգի, իսկ դու՝ ոչ, և այդպիսով պիտի աղավաղեն ժամակարգությունը։ Պիտի հանդես գան ուսման բազմաթիվ ատեցողներ ծույլ և դատարկախոսներ, վատաբաններ և ամբաստանողներ, և որտե՞ղ պիտի գտնես մարդկանց մեջ ճշմարտություն, երբ նրանք պնդագլուխ և եսասեր, ընկերատյաց, բամբասող, բանսարկու, ստախոս, մեծամիտ, փառասեր, ինքնահավան, գոռոզ, շատակեր, հարբեցող և հեշտասեր են լինելու։ Իմ որդիներ, այսուհետև մարդիկ չեն փառաբանելու աստծուն և մարդկանց մոտ չի լինելու ճշմարտություն։ Իշխանները ևս պիղծ և մեծ ախտով [վարակված] պիտի ամբարտավանանան և սխալ ճանապարհով պիտի ընթանան։ Մի կողմ թողած տունը շեն պահելու, գործը հաջողությամբ [ավարտելու] հոգսերը, շարունակ ու անվերջ տարվելու են հարբեցողությամբ, որովհետև պիտի սիրեն և ցանկան [այդ] վատ ու պիղծ ախտը։ Հայրապետներն ու եպիսկոպոսները քահանաներն ու վանականները պիտի լինեն ավելի դրամասեր, քան՝ աստվածասեր։ Իմ որդիներ, ահա, այսուհետև անարժան պատարագողների ձեռքով, որ սրանից հետո են գալու, մարդիկ ավելի սատանայի կամքն են կատարելու, քան աստծու։ Պիտի զայրանա աստված արուրածներիս վրա, առավել ևս [պատարագ] մատուցողների վրա քանզի Քրիստոսին պատարագելու են անարժանները և նրա [մարմինը] հաղորդվելու է անարժաններին։ Մեր տեր Հիսուս Քրիստոսին ավելի խոր վերք են հասցնելու անարժան քահանաները, քան հասցրել են նրան լտրչարող և խաչող հրեաները որովհետև արձակվեց սա-

տանան իր հազարամյա կապանքներից, որոնցով Քրիստոսը կապել էր նրան։ Իմ որդիներ, ես լալագին ու ողբագին, հառաչող սրտով խրատում եմ ձեզ, որովհետև շատերը հեռանում են հավատքից և պարծենալով ուրանում Քրիստոսին։ Այդ է պատճառը, որ խավարը պատեց բոլոր արարածներին»։

Բարկության նշանին ահա այսպիսի բացատրություն տվեց հայոց սուրբ վարդապետը։ Նա այլ շատ բան էլ ասաց, որ գալու է հավատացյալների գլխին, ինչ ահա մեկ առ մեկ իրականացավ կատաղի և շնաբարո Թուրքաց ազգի՝ Քուրդի[114] անօրեն և պիղծ որդիների ձեռքով։

Ահավոր նշանի [երևման] այդ նույն տարին վախճանվեց հոռոմոց սուրբ կայսր Վասիլը, հոռոմոց թագավորության գահին նստելով հիսունութ տարի[115]։ Քանի դեռ կենդանի էր, նա կանչեց իր եղբայր Կոստանդնին, թագը դրեց գլխին նստեցրեց իր թագավորական գահին երկրպագեց և իր բովանդակ թագավորությունը հանձնեց նրան։ Նա կտակ թողեց հայոց երկրի վերաբերյալ՝ հոր նման հոգալ այդ ժողովրդի մասին նրան հանձնեց Սենեքերիմի որդիներին՝ Դավթին, Ատոմին, Ապուսահլին և Կոստանդնին, ինչպես և հայոց երկրի բոլոր իշխաններին պատվիրեց միշտ արդարամիտ լինել քրիստոնյաների հանդեպ։ Վասիլը հոռոմոց վրա թագավորեց հիսունութ տարի, սուրբ և անբիծ երկրային կյանք վարեց, բարի խոստովանությամբ ննջեց ի Հիսուս Քրիստոս և թաղվեց սուրբ թագավորների շարքում՝ բարի հիշատակ թողնելով։

Նույն տարին վախճանվեց և հայոց Սենեքերիմ թագավորը[116] նրան տարան իր հայրերի դերեզմանատունը՝ Վարագ Սուրբ Նշանի վանքը, որտեղ թաղված են հայոց առաջին թագավորները և թաղեցին իր հայրերի մոտ։ Հայոց երկրի թագավորական իշխանությունը նա տվեց իր ավագ որդի Դավթին քանզի նա փառավոր ու պատվական և սատկաուելի մի մարդ էր։

Այդ տարին վախճանվեց նաև վրաց թագավոր Գորգին[117], և իր գահին նստեցրին որդուն Բագարատին, թագավորելու վրաց համայն երկրի վրա։

Այդ տարին Հռոմում բովանդակ երկրի վրա թագավորեց Վասիլի եղբայր Կոստանդինը[118], որ բարի և աստվածասեր մարդ էր, այրիների և զերիների հանգեպ ողորմած, բոլոր զանցագործների նկատմամբ անոխակալ։ Նա բոլոր բանաարկյալներին և կալանավորներին ազատ արձակեց, իսկ Կորստյան Տունը, որ Վասիլն էր կառուցել, հրամայեց կրակի տալ։ [Այս տունը] Վասիլը հույն իշխանավորներով էր լցրել։ Նա հունաց երևելի մարդկանց թաքուն [այնտեղ] խեզդամահ էր արել, վախենալով, որ նրանք իրենից [կխլեն] թագավորությունը։ Նրանք երկաթե ճանկերից իրենց զգեստներով հանդերձ կախված էին պարանոցից։ Կոստանդինը, տեսնելով այդ, ողբում էր նրանց նա հրամայեց թաղել նրանց, իսկ տունը՝ այրել։ Նա պարսավում էր եղբորը, ասելով «Քանի մահը գոյություն ունի, էլ ի՞նչ կարիք կա տանջալից մահվան [ենթարկել] մարդկանց՝ մարմնավոր և անցողիկ կյանքի համար»։ Կոստանդինը խաղաղությամբ հռոմոց թագավորության գահին մնալով չորս տարի և մեղմ կառավարելով աստծո հավատացյալներին, վախճանվեց բարի խոստովանությամբ ի Հիսուս Քրիստոս, և բարի հիշատակ թողնելով, գնաց իր հայրերի մոտ։ Երկրում մեծ սուգ եղավ՝ այսպիսի կայսրից զրկվելու առթիվ[119]։ Կոստանդինը դեռ իր կենդանությանն ժամանակ իր դուստր կիրա Զոեին[120] կնության տվեց մեծ իշխան Ռոմանոսին (ինքը որդի չուներ)։ Ռոմանոսը հռոմոց թագավորության գահին նստեց և ամբողջ երկիրը հպատակություն հայտնեց նրան։

Հայոց 479 թվականին [14 մարտ 1030—13 մարտ 1031 թ.] հռոմոց կայսր Ռոմանոսը[121] հավաքեց հունաց երկրի բոլոր զորքերը և բազմությամբ շարժվեց տաճկաց երկրի վրա։ Նա եկավ և բանակեց Հալեպ քաղաքին մոտիկ գտնվող Ազազ կոչված ամուր բերդի մոտ։ Տաճիկների անհամար զորքը հավաքվեց և հարձակվեց Ռոմանոս կայսեր վրա։ Սարսափահար կայսրը չհամարձակվեց տաճիկների զորքի դեմ մարտի դուրս գալ։ Նա թուլամորթ էր և անզոր, բայց հույժ չարաբարո և ուղղափառ դավանանքն անչափ անարգող։ Այդ պատճառով զորքն իր հետ համախոհ չէր և

ծրագրում էր մարտի պահին տաճիկների զորքի մեջ լքել նրան, չմասնակցել պատերազմին, որպեսզի անօրեն կայսրը ոտատակի։ Այն ժամանակ իր զինվորականներից մի իշխան, որ Ապուքապ էր կոչվում[122] (նա անցյալում վրաց Դավիթ կուրապաղատի վրանապահն էր Ղեղել), կայսեր տեղյակ պահեց զորքերի դավադրության մասին։ Կայսրը, լսելով դա, սարսափահար եղավ և դիշերով իր մեծամեծներով փախուստի դիմեց։ Տաճկաց զորքն իմանալով այդ մասին, հալածեց հռոմների զորքը և մեծ ջարդ տվեց, կոտորեց շուրջ քսան հազար հոգի։ Հռոմոց զինվորները երկրով մեկ ցիրուցան եղան (ինքը՝ կայսրը ևս անջատվեց իր զինվորներից, և վերջիններս չիմացան նրա հետ ինչ կատարվեց)։ Հաջորդ օր անց Կուրիս քաղաքից մի գյուղացի գտավ ծառերի միջև ընկած և ցրտից մեռելի պես ընդարմացած Ռոմանոս կայսերը։ Գործը թողնելով, նրան իր տունը տարավ և դարմանելով կենդանացրեց, անդիտանալով մարդու իսկությունը։ Օրեր հետո [գյուղացին] նրան մարդկանց հետ ճամփու դրեց։ Երբ Ռոմանոսը հասավ Մարաշ քաղաքը, նրա շուրջը հավաքվեցին մնացած զինվորները և նրան Կոստանդնուպոլիս տարան։ Մի քանի օր անց Ռոմանոսը կանչեց այդ մարդուն, նշանակեց Կուրիսի[23] բոլոր գավառների տերը և մեծամեծ ընծաներով ճամփեց իր տունը խորապես շնորհակալ լինելով[124]։

Հայոց 480 թվականի [14 մարտ 1031—12 մարտ 1032 թ.] սկզբին վախճանվեց Ուռհա քաղաքի ամիրան, որի անունը Շեպլ էր։ Այն ժամանակ Ուռհայում երկու ամիրա էր նստում՝ Շեպլն ու Ուտայրը։ Ուռհա քաղաքն ուներ Լրեք բերդ, ընդ որում երկու բերդը և քաղաքի երկու երրորդ մասը պատկանում էին Շեպլին, իսկ մեկ բերդը և քաղաքի մեկ երրորդ մասը՝ Ուտայրին։ Երկուսն էլ մտադրել էին մեկը մյուսին սպանել։ Մի օր Ուտայրը ճաշի է հրավիրում Շեպլին, նրան քաղաքից դուրս հանում Արճճի լանք կոչվածտեղը, այնտեղ, որտեղ բերդի դիմաց քարե սյուն կա։ Երկուսն էլ մեկը մյուսից ծածուկ դարանակալելու էին դրել իրենց զինվորներին։ Երբ Շեպլը իր զինվորներին Ուտայրին սպանելու ազդանշանը տվեց, փութանակի վրա հասան

Ուտայրի զինվորները և սպանեցին Շեպլին։ Ուտայրը զորք հավաքեց Շեպլի գլխավոր բերդի դեմ, կամենալով գրոհով վերցնել այն։ Վերին բերդի բերդապահը Սալման անունով մեկն էր[125]։ Ուտայրը համառ պատերազմով դժվար կացության մեջ դրեց Սալմանին։ Սալմանը ճարահատյալ մարդ ուղարկեց Մուփարդինում նստող տաճկաց մեծ ամիրա Նսրտոլի մոտ և Ուռհայի բերդը հանձնեց նրան[126]։ Նսրտոլը հազար ձիավորով Ուռհայի բերդն ուղարկեց Պայել ռայիսին, իսկ Սալմանին՝ կնոջ և որդիների հետ բերել տվեց իր մոտ, նրան մեծ պարգևներ տալով։ Ուտայրն այլևս ոչինչ չկարողացավ անել և ենթադրաբար համաձայնության եկավ Պայել ռայիսի հետ, որին որոշել էր ծածուկ սպանել։ Պայելն իմացավ այդ մասին և երբ դեռ քաղաքից դուրս գինարբուքով էին տարված, նա սպանեց Ուտայր ամիրային և տիրեց ամբողջ Ուռհա քաղաքին։ Ուտայրի կինը, տեսնելով ամուսնու սպանությունը, արիաբար դուրս եկավ Պայելի դեմ. սգավորի նշան կապած, ճչալով մտավ համայն արաբ ժողովրդի մեջ և ասաց «Թուրքերն[127] եկան ու գրավեցին արաբների հայրենի քաղաքը և սպանեցին իմ ամուսնուն՝ Ուտայր ամիրային»։ Նա հավաքեց բազում [զինվորներ] և շարժվեց Պայելի վրա։ Նսրտոլը, իմանալով այդ մասին, մեծաթիվ զորքով եկավ արաբների դեմ։ Ուտայրի կինը հարձակվեց Նսրտոլի վրա և, կատաղի մարտ տալով, նրան փախուստի մատնեց, ապա խուժեց ռայիս Պայելի վրա և սոսկալի պատերազմ մղեց բերդի դեմ։ Չդիմանալով վիճակից դուրս գալու որևէ ելք Պայելը ճարահատյալ գիմեց Նսրտոլին տեղեկացրեց նրան իր վտանգված դրությունը և ասաց «ես և համայն Քրիստոնը դժվարին կացության մեջ ենք»։ Նսրտոլը ճարահատյալ Սալմանին Ուռհայի բերդն ուղարկեց, իսկ Պայելին բերեց իր Մուփարդին քաղաքը։ Ուտայրի կինը անդադար կռիվ էր մղում Սալմանի դեմ։ Սալմանը նրանից ձանձրացած նամակ գրեց Սամուսաթ՝ հոռոմոց իշխան Մանիակին որի անունը Գեորգ էր, և ասաց. «Եթե դու հոռոմոց կայսրից ապահովես ինձ համար պաշտոն և գավառներ ես Ուռհան քեզ կհանձնեմ»։ Մանիակը, լսելով դա, շատ ուրախացավ և մեծ երդումով նրան վստա-

հացրեց, որ հռոմոց կայսրը կկատարի նրա բոլոր ցանկությունները, կտա նրան և նրա որդիներին կալվածքներ և պաշտոններ։ Դրա վրա Սալմանը կանչեց Մանիակին և նրան տվեց Ուռհայի բերդը։ Մանիակը, գիշերով, գաղտագողի, չորս հարյուր հոգով եկավ բերդի դուռը. Սալմանին իմացրին Մանիակի գալուստը։ Սալմանը, առնելով բերդի բանալիները, գնաց Մանիակի մոտ, երկրպագեց և նրան հանձնեց բերդը, իսկ ինքը նույն գիշերն իսկ, վերցնելով իր կնոջն ու որդիներին գնաց Սամուսաթ։ Տաճկաց ժողովուրդը, լսելով Մանիակի գալուստը, վերջինիս դեմ երկարատև ու սարսափելի պատերազմ մղեց, Ուռհայի դեմ հավաքելով անթիվ զորք։ Ասորիներն ապաստանեցին մեծ եկեղեցում՝ Սուրբ Սոֆիայում։ Նրանք իրենց կանանց և ահագին ոսկու ու արծաթի պատճառով չհամարձակվեցին ապաստանել բերդում վախենալով որ կթալանեն իրենց, բայց մի քանի օր անց նրանցից շատերը իրենց ողջ ունեցվածքով հրաճարակ դարձան։ Մնացածները փախան բերդը՝ Մանիակի մոտ և փրկվեցին։ Տաճիկները կատաղի կռիվ մղեցին Սուրբ Սոֆիա եկեղեցու դեմ նրանք հյուսիսային կողմում բարան դրեցին և ուժգին հարվածներ էին հասցնում եկեղեցուն, մինչև որ հիմքից խարխլվեց, ապա, ներսը կրակ ցցելով շատերին ողջակեզ արեցին. քաղաքի ողջ աղգաբնակչության հսկայական ունեցվածքն ու պարենամթերքը հրաճարակ դարձավ։ Դրանից հետո տաճկաց ողջ երկիրը դղրդաց և շարժվեց Մանիակի վրա։ Մանիակը չորս հարյուր հոգով Ուռհայի բերդում մասնակցեց մեծ մարտին։ Եգիպտոսի և բաբելացոց ողջ երկրի բոլոր քաղաքների մեծ ամիրաները Ուռհա են գալիս։ Ահա Խառանից եկավ Շեպլը, նա ով Մանիակի ռուս[128] սպասավորից վերք էր ստացել։ Վերջինս որպես սուրհանդակ գնացել էր [Շեպլի] մոտ նրա վրա չէին կասկածում, և երբ նա մոտեցավ ամիրային, ճկռով հարվածեց նրա ուսին, իսկ ինքը, արծվի նման [սլանալով], հասավ և ընկավ քաղաքի խրամի մեջ, իսկ ձին ստացած ծանր վերքից սատակեց։ Հալեպից եկավ և Սալեհ ամիրան, Դամասկոսից՝ Մեմուդը, Հեմսից՝ Մահմեդը, Մսրից՝ Աղիզը, Մենբիջից՝ Ալին, Բաղդադից՝ Ապոլան, Մոսլից Խուրեշը, Մուխարդի

նից՝ Նսրտոլը, Ամիդից՝ Ալին, Ջեզիրայից՝ Պըշարան, Խլաթից՝ Ահմատը, Բազեշից՝ Զուրայը, Հերից՝ Հուսեյնը, Սալմաստից՝ Կուտանը, Արզունից՝ Ահին, Տիզբոնից՝ Ահվարը, Բասրայից՝ Ահլուն, Կերկեսերից՝ Վրեայնը, Մծբինից՝ Շահվարը և ուրիշ քառասուն ամիրա ևս։ Նրանք կուտակվեցին Ուռհայի բերդի դեմ և ողջ ամռան ընթացքում ծանր մարտերով նեղում էին բերդը[129]։

Բազում օրեր անց տաճիկները որոշեցին ամբողջ քաղաքը կրակի տալ և հեռանալ։ Քաղաքի բնակիչները թախանձագին աղաչանքով ու կաշառքով փրկեցին քաղաքը հրո ճարակ դառնալուց, ասելով [տաճիկների մեծամեծներին], թե հոռոմները ի վիճակի չեն տաճիկների շրջապատում իրենց ձեռքում պահել քաղաքը, որ քիչ ժամանակ անց նրանք կթողնեն կփախչեն և ամեն մարդ կվերադառնա իր տունը։ Տաճիկների բոլոր մեծամեծներին այդ խոսքերը դուր եկան։ Բազմաթիվ նեղություններից ու պատերազմներից հետո տաճկաց բոլոր զորքերը վերադարձան իրենց գավառները։ Իսկ Մանիակը անդադար կռիվ էր մղում Ուռհայի բերդից։ Գավառի [տաճիկ բնակչությունը] չէր դադարում գիշեր-ցերեկ պատերազմել Մանիակի դեմ Մանիակը և նրա բոլոր զինվորները ծանր դրության մեջ էին, քանզի վերջացել էր բերդի պարենը, և քաղաքի տները մտնելով, նրանք իրենց համար ուտելիք էին փնտրում։ Այն ժամանակ կայսրը [մարդ] ուղարկեց և Սալմանին իր որդիներով տարավ [հոռոմոց երկիրը], նրանց դարձրեց մեծապատիվ իշխաններ և գավառներ տվեց, իսկ նրանք քրիստոնեություն ընդունեցին [Այսուհետև] կայսրը ամեն տարի զորք էր ուղարկում Ուռհա նա իր անունով բերդ էլ կառուցեց և կոչեց Ռոմանոպոլիս[130]։ Գավառներում [բնակվող] արաբները շատ դժվարին կացության մեջ գցեցին հոռոմոց զինվորներին՝ Սամուսաթից Ուռհա ընկած ճանապարհի վրա։ Ամեն տարի անթիվ քրիստոնյաների կոտորած էր լինում, որ մարդ ի վիճակի չէ պատմել։ Սպանված մարդկանց ոսկորները քարակույտերի էին նմանվում։ Մանիակը օրհասական վիճակում էր։ Դրա վրա ահա Ռոմանոս կայսրը մտածեց շալակով հաց մատակարարել քաղաքին գիշերով վաթ-

ում հազար հոռոմ կոնդորատներ[3] անցան Նիբիսում դեռը և շարժվեցին Ուռհա։ Ուռհա գավառում շեն էր մնացել մի-այն Լտարը։ Երբ հասան Պարսուր, նրանց վրա հարձակվեց Շիպիպը և մինչև Դեսնաձոր կոտորեց այդ վաթսուն հազար կոնդորատներին։ Ահա այսպիսի նեղության մեջ էր Ուռհան, մինչև որ հզորացավ քաղաքը, հաղթահարեց թշնամիներին և բարեկամություն հաստատեց նրանց հետ։ Ուռհայում տիրեց խաղաղություն, և քրիստոնյաների հալածանքը դադարեց։ Այս բոլորը տեղի ունեցան Աշոտ Բագրատունու թագավորության և հայոց կաթողիկոս տեր Պետրոսի հայրապետության օրոք։ Ուռհա քաղաքը տաճիկների կողմից գրավվեց պարսից տերության սուլթան Տուղրիլի օրոք։ Հակառակ քաջ Մանիակի կրած այս բոլոր տառապանքներին, նեղություններին և չարչարանքներին, Ռոմանոսը հեռացրեց նրան և Ուռհան տվեց Դավիթ կուրապաղատի վրանապահ Ապուքապին[132]։

Հայոց 481 թվականի [14 մարտ 1031—13 մարտ 1032 թ.] սկզբին ողջ երկրում սաստիկ սով եղավ և մարդկանցից շատերը սովամահ եղան։ Շատերը, հացի կարոտ, վաճառում էին իրենց կանանց և երեխաներին։ Սովն այնքան սաստիկ էր, որ մարդիկ խոսելու ժամանակ իրենց հոգին էին փչում։ Ահա նման ձևով երկիրը սովից ավերակ դարձավ։

Հայոց 484 թվականին [13 մարտ 1035—11 մարտ 1036 թ.] Ռոմանոս կայսրը իր թագուհու ենթակ դավադրության զոհը դարձավ։ Օրենքը կայսրին թույն խմեցրեց և սպանեց։ Հունաց թագավորության գահին նստեց Միքայելը[3] իր թագուհի՝ Կոստանդինի դստեր հրամանով։

Այս ժամանակ վախճանվեց Դավիթ արքան։ Հայոց Սենեքերիմ արքայի որդին իր հայրենի իշխանությունը թողնելով իր եղբայր Ատոմին։ Այս Ատոմը առաքինի էր և արդար անբիծ կյանք էր վարում ի Հիսուս Քրիստոս, նա հեզ էր և քաղցրաբարո։ Սառապյալների հանդեպ ողորմած։ Աղքատների մխիթարիչ։ Վանականների դասին շատ սիրելի։ Եկեղեցին շենացնող և վանքերը բազմացնող։

Հայոց 484 թվականին տաճիկները հսկայական զորքով

շարժվեցին եկան Ուռհայի վրա։ Անցնելով Եփրատ մեծ գետի այն կողմը, նրանք սրի քաշեցին, գերեվարեցին և ավարի առան ողջ երկիրը։ Բազում քրիստոնյաներ գերի տարվեցին տաճկաց աշխարհը։ Տաճիկները կոտորեցին Ալարի և Սևերակի [134] [բնակչությանը] և նրանց բոլոր աղբյուրներն ու գետակները արյամբ լցրին։ Երկիրը ողողվեց քրիստոնյաների արյամբ։ Այդ տարին Հոռոմոց զորքը հավաքվեց և եկավ տաճիկների վրա։ Զորավարն էր հունաց կայսր Միքայելի եղբայրը։ Նա բազմաթիվ հեծյալներով հասավ Մելիտենե քաղաքը, բայց վախենալով պատերազմի չբռնվեց տաճկաց զորքի հետ։ Տաճիկների զորքը իմանալով այդ մասին, վերադարձավ իր երկիրը։ Սույնպես վարվեց և հոռոմոց զորքը նա չհամարձակվեց մտնել տաճկաց երկիրը և խաղաղությամբ վերադարձավ իր երկիրը։ Իր վերադարձին նա քրիստոնյաներից ավելի մեծ ավար վերցրեց, քան տաճկաց զորքը։

Հայոց 485 թվականին [12 մարտ 1036—11 մարտ 1037 թ.] ահավոր և սոսկալի ձևով խավարեց արեգակը, ինչպես Քրիստոսի խաչելության ժամանակ էր խավարել, նույն ձևով թաքցրեց իր լույսը և պատեց խավարով։ Երկնային լուսատուները խավարեցին և սևացան, իսկ ամբողջ երկնակամարը ծածկվեց մթությամբ։ Արեգակը խավարեց կեսօրին, իսկ բոլոր աստղերը պսպղում էին ինչպես կեսգիշերին։ Խավարը և մութը գնալով սաստկացան բոլոր արարածները աղաղակ բարձրացրին, բոլոր լեռներն ու բլուրները թնդացին սասանվեցին լեռներն ու բոլոր ապառաժները։ Երերում ալեկոծվում էր համատարած մեծ Օվկիանոս ծովը և բոլոր մարդիկ սուգ հագած ողբում էին կատարվածը տեսնելով, նրանք մահու սարսափ էին ապրում։ Որդին ողբում էր հորը, հայրը՝ որդիներին։ Երեխաներն ահաբեկված ընկնում էին ծնողների գիրկը։ Մայրերը, հրկիզվոզի նման ահաբեկված, ողբում էին իրենց երեխաներին։ Եվ այսպես ահաբեկ էին եղել ու սարսափ էին ապրում բոլոր արարածները և վիճակից դուրս գալու ելք չէին գտնում սոսկալի նշանից զարհուրած և լեղապատառ, նրանք շվարել էին։ Այն ժամանակ հայոց հայրապետ տեր

Պետրոսը և Հովհաննես թագավորը պատվական մարդկանց ուղարկեցին հայոց սուրբ վարդապետ Հովհաննեսի մոտ, որին Կոզեռն էին մականվանում, իմանալու համար երևույթի նշանակության մասին։ Նա սուրբ մարդ էր հիանալի ճգնավոր, աստծո Հին և Նոր Կտակարանների մեկնիչ և վարդապետական շնորհքով օժտված։ Հայոց վարդապետի մոտ ուղարկվողներն էին Գրիգոր Մագիստրոսը՝ Վասակի որդին, հայկազուն մեծ Սարգիսը[135], հայոց երկրի մի քանի այլ ազատներ և քահանաներ նրանք գնացին իմանալու ահավոր նշանի երկբորդ անգամ երևալու [պատճառը]։ Գնալով հայոց վարդապետի մոտ, նրան գտան վշտահար, նորից երեսն ի վայր գետին ընկած արցունք թափելիս։ Այնքան սաստիկ էր լաց լինում և դառնագին աղաչում նա, որ ոչ ոք չհամարձակվեց բան հարցնել։ Նրան գտան խոր ագո մեջ ընկղմված, անչափ գավառեկ նա անվերջ արտասուք էր թափում և կուրծքն էր ծեծում։ Հայոց իշխանները նստեցին Հովհաննես վարդապետի մոտ և մինչև օրվա վեցերորդ ժամը չհամարձակվեցին խոսել ու ահավոր երևույթի մասին հարց տալ։ Բոլորը, ովքեր նրա մոտ էին եկել, լաց էին լինում։ Հայոց վարդապետը, տեսնելով, որ բոլոր եկածները ողբում են բացեց իր բերանը և սկսեց հառաչելով և լացակումած խոսել ու ողբալ հավատացյալ բոլոր ժողովուրդներին։ Նա ողբում էր և՛ քահանայական դասը, և՛ սրբության սրբոց խորհրդի եղծումը, ողբում էր և՛ աստծո եկեղեցին, և՛ վերջինում պահվող պատվիրանների քակտումը։ Նա այսպես սկսեց խոսել հայոց իշխաններին «Ո՜վ իմ փառավոր որդիներ, լսեք այս խոսքերը խոցված և վշտահար Հովհաննեսից։ Ահա այսօր լրացավ Քրիստոսի խաչելության չարչարանքների[136] հազար տարին, և Բելիարն[137] արձակվեց, որին կապել էր Փրկիչը Հորդանան գետում այդ մասին մենք իմացանք տասնչորս տարի առաջ, առաջին հրաշքից, որի մասին ասել ենք։ Այժմ նա կրկին անգամ վկայեց։ Եթե այն ժամանակ երկինքը պատրվեց, և երկիրը սուզվեց մթության մեջ ապա այս տարի խավարեցին լուսատուները ու բոլոր արարածները։ Այսու-

հետև Քրիստոսին հավատացող բոլոր ժողովուրդները դեգերելու են խավարի մեջ, բոլոր հավատացյալ ժողովուրդների մոտ մթագնելու է եկեղեցու կարգը, մարդիկ պիտի անուշադրության մատնեն պահքն ու աղոթքը, հանդերձյալ կյանքի հույսը վերանալու է, մարդիկ չեն վախենալու աստծո դատաստանից, Հոմարիտ հավատքը վերանալու է բոլոր ժողովուրդներից. աստվածապաշտությունը տկարանալու է, մարդիկ տանելու են աստծո պատվիրանները և հակառակվելու Քրիստոսի Սուրբ Ավետարանի խոսքերին։ Բոլորը պիտի հանդես գան աստծո սուրբ պատվիրանների դեմ, պիտի արհամարհեն սուրբ վարդապետների խոսքերը, սուրբ հայրապետների կանոնական կարգադրությունները, և այդպիսով շատերը պիտի զլսրվեն հավատքի բարձրությունից։ Նրանք պիտի ատեն սուրբ եկեղեցու դռները, պաս չպահելով և չաղոթելով աստվածապաշտությունից պիտի հեռանան։ Շատերը պիտի անիծյալ լինեն որովհետև պիտի արհամարհեն հոգևոր սուրբ առաջնորդների աստվածային խրատական խոսքերը։ Որդիները իրենց անհնազանդության պատճառով պիտի անիծվեն ծնողներից, վերջիններս էլ պիտի չարչարվեն աշխարհ բերած իրենց երեխաների կողմից։ Ցամաքելու է հայրերի և զավակների դթասրտությունը։ Այնուհետև, հայրապետների ծուլության պատճառով բազմաթիվ հերձվածներ են մուտք գործելու աստծո եկեղեցին, քանզի՝ [հայրապետները] գառնալով թուլամորթ և տկար, չ լիտի կարողանան հավատո քննությունն անել և պիտի անան հիմար վիճակում արծաթասիրության պատճառով։ Պիտի հրաժարվեն հավատքից և եկեղեցում պիտի պակասեն օրհնությունները։ Աստծո անխուսափելի ահավոր դատաստանի վախն ու սարսափը վերանալու է բոլորի մտքից։ Մարդիկ պիտի մոռանան որ արդարների և մեղավորների հատուցում կա։ Նրանք ընթանալով մոլոր ճանապարհով, պիտի մեղքը սիրեն և հեշտասեր դառնան։ Նրանք սիրով պիտի գնան հանրատները։ Թագավորները իշխանները և հոգևոր առաջնորդները ատելանելու են երկիրը, հոգևոր առաջնորդներն ու իշխանները պիտի դառնան կաշառասեր, ստախոս, սուտ երդվող և, կաշառք ստանալով,

պիտի ոտնահարեն աղքատի իրավունքը։ Այսպիսով, աստված էլ ավելի պիտի զայրանա նրանց դեմ՝ հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունը ոչ ըստ աստծո կամքի, այլ կողմնակալությամբ վարելու համար։ Թեմին տիրելով իշխանաբար, նրանք հովվելու են այն և [ժողովրդին] դաստիարակելու ոչ աստծո երկյուղով, ինչպես այդ մասին պատվիրեց սուրբ առաքյալ Պողոսը։ Իշխաններն ու դատավորները ավելի պոռնկասեր, քան թե աստվածասեր են լինելու, նրանք պիտի ատեն ամուսնության սուրբ խորհուրդը։ Վարակվելով պոռնկության ախտով, պիտի սիրեն իրենց նմանների կործանումը։ Նրանք մատնիչներին և գողերին պիտի պատվեն, անիրավաբար պիտի հափշտակեն աշխատողի ունեցվածքը և նրանց նկատմամբ անողորմ դատաստան պիտի տեսնեն։ Իմ որդիներ, այսուհետև հոգևոր առաջնորդների հակառակության պատճառով պիտի փակվեն սուրբ եկեղեցիների դռները և բոլոր ժողովուրդների միջից վերանան սուրբ հաստատությունները։ Արծաթասիրության պատճառով ձեռնադրելու են բազում անարժանների և ամեն մի պիղծ մարդու քահանաների շարքին են դասելու։ Այն ժամանակ է, ահա, որ Քրիստոսին պատարագելու են անարժան քահանաները, այդ անարժաններն են ժողովրդին հաղորդություն տալու՝ ոչ ի փրկություն այլ որպես պատիժ և հոգու կորուստ։ Բայց տեղ-տեղ կան Քրիստոսի սուրբ խորհրդի ճշմարիտ պատարագողներ որոնց սիրույն էլ ահա աստված կողորմի մարդկության։ Որդինե՛ր, վիրավորելու են անբիծ առաքինի մարդկանց, հրաժարվելու են քահանա ձեռնադրել անարատին՝ դրամ չունենալու պատճառով։ Տասնչորս տարի առաջ նախորդ [երկնային] նշանի առթիվ մենք ասացինք որ աստվածապաշտությունից շատերը պիտի հեռանան, որովհետև բազմաթիվ քահանաներ և վանականներ հավատքով տկար պիտի լինեն, որ նրանք հեշտասեր պիտի լինեն և որոճալով պիտի որոճան դիվական երգեր, որ վանականները պիտի փախչեն անապատից, պիտի ատեն ճգնավորների սուրբ խմբերը, պիտի ատեն և անարգեն առաջին վանականների կենդաղավարությունը, եկեղեցական կարգ ու կանոնը և հավատքը տակն ու վրա պիտի

անեն, պիտի փախչեն աստծո սաղմոսերգության ձայնից։ Իմ որդինե՞ր, այս բոլորը լինելու են Աշխարհիկ առաջնորդները պիտի հղփանան արծաթասիրությամբ, և աստծո դրդու շնորհքից զրկված ու մերժված մարդկանց պիտի առաջ քաշեն և քահանա ձեռնադրեն։ Նրանք բոլոր մերժվածներին աստծո ժողովրդի ղեկավար և առաջնորդ պիտի նշանակեն։ Նրանք իրենց արածը լպիտի իմանան, քանզի անչափ դրամասիրությունը կուրացնելու է նրանց։ Ավելացնում եմ և հետևյալը սրանից հետո է, որ Քրիստոսն անարժան քահանաներից խոր վերք է ստանալու, ավելի խոր, քան ստացել էր հրեաներից՝ իր չարչարվելու և խաչվելու ժամանակ, նրանց պակասը սրանք են լրացնելու։ Եվ պիտի լսվի «Բարևկամ դու ինչո՞ մոտար այս Հարսանիքը»։ Եվ նրա ձեռքն ու ոտքը կապած պիտի շպրտեն խավարն արտաքին[138]։ Եվ հավաքածը իր գլխին է թափվելու և կործանելու նրան։ Իմ որդիներ, այս բոլորը կատարվելու է հետին ժամանակներում, քանզի արձակվեց սատանան իր հազարամյա կապանքներից որին կապել էր Քրիստոսը իր յալով։ Պիտի հանդես գան Քրիստոսին ճշմարիտ հավատացողներ և պատերազմի լինեն նրա դեմ, քանզի նա պետք է պատերազմի տարբեր ժողովուրդների մեջ գոյություն ունեցող սրբակրոն մարդկանց դեմ ովքեր պահպանում են աստծո պատվիրանները և ճշմարտապես խոստովանում են մեր Քրիստոս աստծուն։ Այսուհետև տեղի են ունենալու այլադգիների՝ Քամի անիծյալ որդիներ Թոքերի պիղծ որքի հարձակումները քրիստոնյա ժողովուրդների վրա, և բոլոր երկրները սրի ճարակ պիտի դառնան քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդները կործանվելու են սովի մագիլներում և դերության մեջ։ Բազմաթիվ գավառներ անմարդաբնակ են դառնալու, երկրի երեսից պիտի վերանա սրբերի զորությունը բազմաթիվ եկեղեցիներ պիտի հիմնահատակ կործանվեն պիտի խափանվի Քրիստոսի խալի խորհուրդը։ Ամբարշտության բազմանալու հետ միասին, դադարելու են սրբոց տոնակատարությունները, որդիները պիտի հակառակվեն իրենց հայրերին հայրերը պիտի ատեն իրենց որդիներին, եղբայրները պիտի իրար դեմ դուրս գան և սպա-

նությամբ ու արյունահեղությամբ պիտի ջանան մեկը մյուսին կործանել՝ ուրանալով եղբայրական գութն ու սերը նրանց եղբայրության արյունը պիտի ցամաքի, և նման գործերով պիտի հավասարվեն անհավատներին։ Անհավատ ժողովուրդները պիտի ալեկոծեն աշխարհը, անդաստանների բույսերը արյան ցողով պիտի շաղախվեն, երկիրը վաթսուն տարի պիտի ավերվի սրով ու գերությամբ։ Այն ժամանակ ահա, պիտի հանդես գա ֆրանկների արիական ժողովուրդը[39], մեծ զորքով գրավի Երուսաղեմ սուրբ քաղաքը և գերությունից ազատի աստվածընկալ սուրբ Գերեզմանը Դրանից հետո, հիսուն տարի երկիրը պիտի տառապի պարսից զորքերի սրից ու գերեվարությունից։ Հավատացյալները նախկինում կրած [տառապանքների] յոթնապատիկը պիտի կրեն, և քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդները ահ ու սարսափ պիտի ապրեն։ Բազում դժվարություններից պիտի հուսաբեկվեն հոռոմոց զորքերը և պարսիկներից ջարդի ու խողխողման ենթարկվեն, նրանց անվանի և քաջ զինվորականները սրի պիտի քաշվեն և գերի տարվեն։ Հոռոմոց զինվորները կորցնելու են փրկության հույսը։ Այդ [հիսուն] տարուց հետո [հոռոմները] աստիճանաբար պիտի հզորանան, իսկ տարբեր տեղերում նախկին գնդի մնացորդները տարեցտարի հրապարակ գալով, պիտի հաստատվեն որպես նահանգների և գավառների կայազորներ։ Այն ժամանակ հոռոմոց կայսրը, կարծես քնից զարթնելով, հսկայական բազմությամբ, որպես ծովեզրյա ավազ, արծվի պես պիտի հարձակվի պարսից զորքերի վրա։ Նա պիտի եկնե որպես բորբոքված հուր և նրա ահից բոլոր արարածները պիտի դողան իսկ պարսիկները և այլազգիների բոլոր զինվորները պիտի փախուստի դիմեն Քիհուն մեծ գետից այն կողմ։ Եվ այն ժամանակ, ահա, հոռոմայեցիների կայսրը երկար տարի ներ պիտի տիրի բովանդակ աշխարհի վրա։ Համայն երկիրը պիտի վերաշինվի և շենանա պիտի նորանա, ինչպես ջրհեղեղից հետո։ Պիտի բազմանան մարդկանց և անասունների օնունդները, [ցամաքած] աղբյուրները պիտի հորդեն անդաստանները նախկինից շատ բերք տան։ Այնուհետև պարսից երկրում բազում տարիներ սով է լինելու, այնքան սաս-

տիկ, որ իրար են հոշոտելու։ Հռոմայեցիների կայսեր հզորությունից սարսափած, պարսից բազմաթիվ իշխաններ պիտի թողնեն իրենց քաղաքներն ու գավառները և առանց մարտի փախուստի դիմեն Ջիհուն գետից այն կողմ, իսկ բազում տարիների ընթացքում հողի կամ քարակույտերի նմանն դիզված ոսկին, արծաթը, ողջ գանձը պարսից երկրից պիտի առնվի և Հռոմայեցիների երկիրը պիտի տարվի։ [Պարսից] բոլոր տղաներին, աղջիկներին և կանանց պիտի գերեվարեն Հռոմայեցվոց երկիրը։ Հռոմայեցիների զորքերը պարսից երկիրը պիտի ավերակ և անմարդաբնակ դարձնեն։ Հռոմայեցվոց կայսեր գերիշխանության տակ է անցնելու ողջ աշխարհը»։

Ահա, այսպես ասաց Հովհաննես սուրբ վարդապետը և խաղաղությամբ ճամփու դրեց հայոց իշխաններին, որոնք գնացին իրենց տեղերը։

Այս ժամանակ հայոց իշխան Գանձին[140] զորահավաք կատարեց, գնաց արևելք և պարսիկների ձեռքից գրավեց Բերկրի քաղաքը։ Նա գլխովին կոտորեց քաղաքի ողջ բնակությունը իսկ տաճկաց զորքերին սրի քաշեց։ Նա բազում օրեր մարտնչեց միջնաբերդի դեմ և [պահակազորին] շատ դժվարին դրության մեջ գցեց։ Շատերը սատակեցին ջրի պակասից։ Պատերազմի նման ելքից անփորձացած հայոց զորքը հանձնվեց գինարբուքի։ Բերկրի քաղաքի ամիրա խորիկը, տեսնելով հայոց զորքի անպատրաստի լինելը, նամակ գրեց իր համաքաղաքացիներին՝ օգնության հասնելու։ Աղլազգինները զորահավաք անելով եկան և [հայերին] գտան անպատրաստի վիճակում։ Առավոտյան նրանք հարձակվեցին քրիստոնյաների զորքերի վրա և մեծ ջարդ տվեցին։ Այդ օրը սպանվեց հայոց մեծ իշխան Գանձին։ Նրա հայրենի երկիրը [ժառանգություն] մնաց որդուն՝ Տաճատին։ Այսպես Գանձին և նրա բովանդակ զորքը ընկան Բերկրի քաղաքում[141]։

Հայոց 486 թվականի [12 մարտ 1037—11 մարտ 1038 թ.] սկզբին հայոց կաթողիկոս տեր Պետրոսը խռովության պատճառով թողեց իր աթոռը և թաքուն կերպով գնաց Վասպուրական թագավորը բոլոր նախարարները և հայոց

ազատագունդ զորքը ականջ չէին դնում աստծու պատվիրաններին։ Տեր Պետրոսը Վասպուրականում մնաց չորս տարի նա ապրում էր սուրբ հայրապետ Ներսեսի կառուցած Ջորովանքում[142]։ Նրա կողմից հայրապետական աթոռը լքելու առթիվ հայոց երկրում մեծ սուգ եղավ։ Այն ժամանակ Հովհաննես թագավորը և հայոց բոլոր նախարարները ենթադրեցին մի նամակ գրեցին տեր Պետրոսին, թե իրը իրենք կենթարկվեն նրա բոլոր հրամաններին և անկնդիր կլինեն նրա լուսավոր վարդապետությանը։ Նույն բանը նրանք գրեցին [Վասպուրականի] կառավարիչ նշանակված հոռոմոց իշխաններին՝ [գրությունը] հաստատելով սարսափելի երդումներով ու նրանց միջնորդությունը խնդրեցին։ Տեր Պետրոսը հավատաց նրանց կեղծավոր երդումներին և վերադարձավ իր աթոռը։ Բայց երբ տեր Պետրոսը մտավ Անի քաղաքը Հովհաննես թագավորի հրամանով նրան մեկ տարի և հինգ ամիս արգելափակեցին[143]։ Թագավորը մարդ ուղարկեց Սանահնի վանք և բերել տվեց վանահորը մեծ Դիոսկորոսին[144]։ Նա եկավ և ընդդիմացավ տեր Պետրոսին եվ աստծո կամքին հակառակ, [նրան] մեկ տարի և երկու ամիս նստեցրին հայոց հայրապետական աթոռին։ Մեծ հռետոր Դիոսկորոսը չարաչար խաբվեց և կորցրեց իր վայելած անչափ պատիվը նրա ձեռնադրությունը ոչ ոք չճանաչեց, ինչպես օրենքն է սուրբ աթոռի, նրա անունը եկեղեցու մեջ մյուս հայրապետների շարքում չհիշվեց, քանզի արժանի չգտան նրան նման պատվի։ Հայոց երկրում մեծ սուգ եղավ։ Նրա ձեռնադրությանը չմասնակցեցին ո՛չ եպիսկոպոսները, ո՛չ քահանաները ոչ էլ վանահայրերը, բայց նա հանդգնություն ունեցավ կամայականորեն բարձրաթիվ անարժանների եպիսկոպոս ձեռնադրել։ Նա առաջ քաշեց բոլոր նրանց ովքեր իրենց գործած բացահայտ հանցանքների պատճառով նախկին հայրապետների կողմից մերժված էին աթոռից։ Հայոց երկրի եպիսկոպոսներն ու վարդապետները եկեղեցին խոովելու պատճառով նզովեցին թագավորին և հայոց բոլոր նախարարներին։ Երբ թագավորն ու հայոց իշխանները, անեծքի ահից սարսափած, որոշեցին վերականգնել տեր Պետրոսին իր աթոռի վրա վերջինս երկար ժամանակ չէր

համաձայնվում։ Բոլորը ներողություն էին խնդրում, բայց նա համառում էր։ Դրա վրա թագավորը և հայոց բոլոր իշխանները նամակ գրեցին Աղվանք և խնդրեցին Աղվանից աշխարհի կաթողիկոս տեր Հովսեփի միջնորդությունը՝ տեր Պետրոսին [կաթողիկոսական աթոռին] հաստատելու համար։ Տեր Հովսեփը Աղվանքի եպիսկոպոսներով գալիս է Անի՝ տեր Պետրոսին հաստատելու։

Հայոց 487 թվականին [12 մարտ 1038—11 մարտ 1039 թ.] Անի քաղաքում եպիսկոպոսների, հայրապետների, վանականների, վարդապետների ազատների և իշխանների շուրջ լորս հաղար հոգու մասնակցությամբ ժողով գումարվեց։ Ժողովը պլխավորում էր Աղվանից կաթողիկոս ծերունի Հովսեփը։ Ժողովը սուր քննադատության և պարսավանքի ենթարկեց Դիոսկորոսին պատվազուրկ արեց և հայրապետական աթոռից ցած առավ։ Նրա բոլոր ձեռնադրածներին բանադրեցին, որպեսզի այսուհետև նրանցից ոչ ոք լահանաների շարքին չդասվի։ Տեր Պետրոսին հաստատեցին իր հայրապետական աթոռի վրա, և Հայաստան աշխարհի սուրը նկեղեցին խաղաղվեց։ Դիոսկորոսը գնաց Սանահին՝ իր վանքը, իր արարքների համար անչափ ամոթ զգալով։

Հայոց 489 թվականին [11 մարտ 1040—10 մարտ 1041 թ.] մի ջահանման գիսավոր աստղ ելավ։ Նա երևաց երեկոյան արևմտյան կողմում և դեպի ետ էր սողում։ Նա բախվեց բաղմաստեղին ու լուսնին և, դեպի արևմուտք դառնալով, անհետացավ։

Նույն տարին բուլղարները հարձակվեցին հոռոմների վրա։ Հոռոմոց կայսր Միքայելը, հույների բովանդակ երկրում զորահավաք կատարելով, գնաց բուլղարների վրա։ Սաստիկ զայրացած, նա բազմաթիվ գավառներ ավարի առավ, գերեվարեց և ջարդ տալով հասավ մինչև բուլղարների թագավորանիստ քաղաքը։ Բուլղարների զորքերը հավաքվեցին ընդդեմ հույների կայսեր։ Այդ օրը սարսափելի կոտորած եղավ։ բուլղարների զորքը հաղթեց հոռոմոց զորքին, փախուստի մատնեց նրան ու սրով հալածական արեց։ Այդ օրը դաշտերն ամբողջությամբ արյամբ ողողվեցին։

Միքայել կայսրը փախավ եկավ Կոստանդնուպոլիս։ Բուլղարները հույների նկատմամբ գերակշռություն ձեռք բերելով, [ետ] գրավեցին իրենց ամբողջ երկիրը և Թեսալոնիկեին հռոմների լուծը։ Բուլղար ժողովրդի մեջ տիրեց մեծ խաղաղություն[145]։

Այդ տարին վախճան լեց հայոց Թագավոր Աշոտ Բագրատունին՝ Գագիկի որդին և Հովհաննեսի եղբայրը։ Նա թողեց տասնհինգամյա Գագիկ անունով մի տղա[146]։ Աշոտին թաղեցին Անի քաղաք և Թաղեցին հայոց առաջին Թագավորների ոերէզմանոցում։ Իր կենդանության օրոք Աշոտը թագավոր է Անի քաղաք այլ իր մահվան օրը միայն[147] Հովհաննեսը դեռ էր վախենում Աշոտից քանզի նա քաջ և հզոր մարդ էր։ Աշոտի մահից հետո հայոց զինվորները դարձան Խուրամորի տանեցին պատերազմական արվեստը, ընդունեցին հոռոմների նշանները։ Նաև այնուհետև տարվեցին հարբեցողությամբ մի քանի տարի[148] ու գուսանների երգերը սիրեցին։ Նրանք դարձան ամենից հետո միաբան լինելուց և մեկը մյուսին օգնության չի գնում։ Սրի քաշվող երկիրն էին ապրում մեկը մյուսի վերջն էր լալիս և միմյանց մատնում հունաց երկրի արին։ Նրանք իրենց ազգակիցների կոթնանդները դարձան և իրենց թշնամիների կողմն անցան։

Այս ժամանակ պարսից մեծ ամիրա Ապուսուարը[149] շուրջ հարյուր հիսուն հազար անհավատների գորահավաք արեց և մեծ գայրույթով հարձակվեց քրիստոնյաների վրա։ Նա վերին կատաղությամբ մտավ Ազվանից երկիրը, Դավիթ Անհոգինի[150] դավառը և մեծ փորձանք բերեց հավատացյալների։ Դավիթը այլազգիների հսկայական զորքից սարսափած խուսափեց պատերազմից։ Անհավատ Ապուսուարը զրավեց բազմաթիվ դավառներ և շորս հարյուր թեմարերդ[151]։ Մի տարի մնալով այնտեղ երկրի մեծ մասն իրեն ենթարկեց, ապա որոշեց հարձակվել Դավթի վրա։ Դավիթը ճարահատյալ գիմեց Հովհաննես Թագավորին, որ Անիում էր նստում և ասաց «Ապուսուարը, գրավելով հայոց երկրի բոլոր դավառները, ինձ վրա է գալիս։ Արդ, եթե ինձ օգնության չհասնեք, ես կգնամ հպատակություն կ՚այանեմ նրան կդառնամ նրա առաջնորդը և քո Ծիրակ

գավառը կիավարեցնեմ»։ Հովհաննեսը, լսելով այդ, Դավթին չորս հազար հոգի ուղարկեց ապա միջնորդեց Կապանի թագավորին, որը նույնպես նրան [օգնություն] ուղարկեց՝ երկու հազար հոգի։ Դավիթը նույն ձևով սպառնաց և ափխազների թագավորին[152], որը ևս օգնություն ուղարկեց՝ չորս հազար հոգի։ Ինքը՝ Դավիթը, հավաքելով իր շուրջ տասը հազար հոգուց բաղկացած զորքը [նամակ] ուղարկեց Աղվանից կաթողիկոսին՝ ասելով, թե «Անհավատների այս ժողովուրդը մեզ վրա է գալիս որովհետև մենք քրիստոնյա ենք նա ուզում է վերացնել մեր՝ խաչապաշտներիս հավատքը, բնաջնջել քրիստոնեությունը։ Արդ, անհրաժեշտ է, դա բոլոր հավատացյալների պարտքն է, [թշնամու] սրի դեմ դուրս գալ և նահատակվել հանուն քրիստոնեական հավատքի։ Դու հավաքիր Աղվանքում գտնվող հայոց բոլոր եպիսկոպոսներին և հասիր այստեղ, ճամբարը, որպեսզի մեզ հետ զոհվեք»։ Տեր Հովսեփը այդպես էլ արեց, և երկու հարյուր եպիսկոպոսներով գնաց քրիստոնյաների ճամբարը։ Նա նամակ գրեց վանքերը՝ վանահայրերին, որպեսզի նրանք առանց վարանելու բոլոր վանականներով հանդերձ դան միանան հավատացյալների զորքին։ Նա հավաքեց Աղվանքի բոլոր քահանաներին և սարկավագներին, քարոզ կարդաց բոլոր գավառներում, ասելով «Ով ուզում է կամավոր կերպով նահատակվել, տղամարդ, թե կին, այս տարի այդ բանն իրականացնելու առիթը տրված է։ Ով որ Քրիստոսի կարիքն է զգում թող փութանակի մեզ մոտ գա»։ Լսելով դա, հայրն իր որդիներով և մայրն իր դուստրերով գնացին հավատացյալների ճամբարը։ Բովանդակ դաշտը լցվեց անհամար բազմությամբ, կարծես ոչխարների և գառների հոտով։ Ապուսուարը, իմանալով այդ մասին, ծիծաղեց և շարժվեց քրիստոնյաների զորքի վրա։ Այն ժամանակ Դավիթը հրամայեց եպիսկոպոսներին, վանականներին և քահանաներին քարոզ կարդան յուրաքանչյուրը, որպես պատերազմի ղեկ, մի ձեռքում խաչը, մյուս ձեռքում Քրիստոսի ավետարանը առնեն և այդպես գնան թշնամիների սրին ընդառաջ։ Ողջ ճամբարը խաչ ու ավետարան դարձավ։ Ահա մոտեցան անհավատների դինվորները, իսկ քահանաների բազ-

մուիյոնը նրանց դիմացն էր։ Դավիթը քսան հազար հոգով հարձակվեց այլազգիների քաջ մարտիկների վրա։ Երբ նրանք հակառակեցին, քահանայական դասը միաբերան աղաղակեց առ ասուած՝ «Ե՛կ, տեր, օգնիր և փրկի՛ր մեզ հանուն քո սուրբ անունի։ Ի այդ ձայնից թնդաց երկիրը։ Հավատացյալների դրոշ։ խրվեց անհավատների բազմությամբ ծովացած համբարը և ողողվեց։ Հենց այդ ժամանակ քահանայական դասը մեկ մարդու պես բարձրացրեց քրիստոսական Սուրբ Նշանը և հարձակվեց թշնամիների վրա։ Նրանցից սաստիկ հուր դուրս ելավ և հարվածեց այլազգիների ռազմիկներին, որոնք գլխովին դիմեցին փախուստի։ Հայոց զինվորները արտերկ հետապնդեցին նրանց և հինգ օր [շարունակ] մեծ զորդ տալով հալածական արեցին այլազգիների զինվորներին. դարձյալ յոնիրը տրյամբ ողողվեցին։ [Հայերը] տիրացան ոսկի և արծաթի անհամար գանձերի, բազում տվաբի պ։ բոլոր [կենդանի] մնացած զինվորները մազապուրծ, մերկ ու բոբիկ հասան իրենց երկիրը։ Նրանց գաբշնի գիակներից հոտեց Աղվանից երկիրը։ Երեք օրվա ընթացքում Դավիթը տիրացավ այլազգիների ձեռքն անցած բոլոր գավառներին։ Օյնությանն հասած բոլոր զինվորներին նա մեծամեծ պարգևներ տալով [տուն] ուղարկեց նա բազում ինչ բաժանեց նաև էպիսկոպոսներին, քահանաներին, իր մոտ եկած բոլորին և [տուն] ուղարկեց։ Եվ տիրեց խաղաղություն։

Այդ տարին Սենեքերիմի ազատներից մի անօրեն և լար իշխան գնաց հունաց կայսեր մոտ և ստորաբար մատնեց Սենեքերիմի որդիներ Ատամին և Ապուսահլին, ասելով, թե նրանք որոշել են քո դեմ ապստամբություն բարձրացնել և քո գլխին ցավ ու փորձանք բերել։ Միքայել կայսրը հավատ ընծայեց այդ սուտ խոսքերին, և տասնհինգ հազար հոգով ուղարկեց իր ակոռուին[153], նրանց իր մոտ բերելու համար, որպեսզի հանկարծ չփախչեն։ Ակոռուին զինվորներով հասավ Սեբաստիա քաղաքը։ Սենեքերիմի որդիները, լսելով այդ մասին ապշեցին ու սարսափեցին։ Ակոռուին նեղով, որ մեղադրանքը իրականության չի համապատասխանում բայց նրանք վախենում էին գնալ[154]։

Այն ժամանակ Շապուհ իշխանն[155] ասաց Ատոմին և Ապուսահլին «Ուզո՞ւմ Ք հոռոմների դինվորներին ցիրուցան անեմ դաշտերի երեսին»։ Նա զրահները յոթ տակ արեց թրով հարվածեց և Երկաթը փշրեց թափեց գետին։ Հայոց թագավորազուններն ասացին «Այդպես չի կարելի։ Մենք կգնանք մեզ կանչողների ետևից»։ Նրանք զորավարին բազում նվերներ տվեցին և նրա հետ Կոստանդնուպոլիս գնացին։ Մտնելով քաղաք, նրանք լալագին դիմեցին Վասիլ կայսեր[156] գերեզմանը, իրենց Երդման թուղթը գերեզմանի վրա դցեցին ու ասացին «Դու մեզ հոռոմաց երկիրը բերեցիր, բայց ահա մահով են սպառնում մեզ։ Ազատի՛ր մեզ մեր ոտոխից ո՞վ մեր հայր»։ Միքայել կայսրը[157] լսելով այսպիսի իմաստուն խոսքերը, շատ զարմացավ և Հրամայեց Ատոնիշին սպանել։

Մեր հայոց 490 թվականին [11 մարտ 1041—10 մարտ 1042 թ.] վախճանվեց հայոց թագավոր Հովհաննեսը, Աշոտի եղբայրը Գագիկի որդին՝ Աշոտի որդու Սմբատի որդու Երկաթի որդու Բագրատունյաց տոհմից և նրան թաղեցին Անի քաղաքում, հայոց առաջին թագավորների գերեզմանոցում։ Այդ բանի լուրը հասավ հոռոմներին, և Միքայել կայսրը, զորահավաք անելով հայոց երկիրը եկավ և սրով ու գերությամբ ավերեց այն պատճառն այն էր որ Հովհաննեսն իր կենդանության օրոք հոռոմներին դրություն էր տվել, թե Ք մահվանից հետո Անին թող հոռոմներին լինի[158]։ Դրա հիման վրա էր ահա որ նա հոռոմներից տասնհինգ տարի [շարունակ] ստանում էր ռոճիկ[159] և իշխանություն։ Հովհաննեսի մահվանից հետո հայոց երկրի իշխաններից մի նենգ մարդ անունը ազատ Սարգիս Հայկազն[160], իմացրեց հոռոմներին, որպես նվեր նրանց տվեց հայոց երկիրը, հայոց առաջին թագավորների գանձարանն էլ հափշտակելով տարավ Ամիսաղիա, իսկ ինքն էլ ապաստանեց բերդում։ Նա բազմաթիվ ավաններ դրավեց և ցանկացավ հայոց վրա թագավորել։ Այդ բանին չհամաձայնեց Բագրատունիների տոհմը, որովհետև Սարգիսը Հայկազն էր։

Այդ տարին հայոց արքա Հովհաննեսի ազգապետ Դավիթ

Անհողինը հայոց երկրի գլխին բազում փորձանքներ բերեց։ Նա հարձակվեց հայոց թագավորության վրա և բազում դավառներ սրի քաշեց և գերեվարեց թողնելով Աղվանից երկիրը։ Նա իր զորքով եկավ անցավ հայոց երկիրը։ Նրա զինվորները բազում տառապանքներ պատճառեցին, կրակ թափեցին, որից հետո [Դավիթը] վերադարձավ իր երկիրը՝ Աղվանք։

Այդ տարին հոռոմները կրկին անգամ հարձակվեցին հայոց երկրի վրա։ Հայոց զորքի հրամանատար չունենալու պատճառով բազմաթիվ շրջաններ հոռոմներին հպատակություն հայտնեցին։ Հայոց աշխարհի օրհասն էր։ Հոռոմների հարյուրհազարանոց զորքը համախմբվեց ընդդեմ թագավորական Անի քաղաքի և բանակեց նրա դարպասի առջև։ Հայոց մնացած զորքը ոտքի ելավ մեծ սպարապետ Վահրամ Պահլավունու[161] շուրջը խնդրելով նրան պատերազմի դուրս գալ հոռոմոց զորքերի դեմ։ Որովհետև նրանք մեծապես անարգելով ու նախատելով էին դիմում պատերազմի։ Հայոց զորքերը, մեծ գայրույթով ու բարկությամբ լցված, գազազած գազանների նման, բոլորը միասին՝ երեսուն հազար հետևակ և ձիավոր, դուրս գալով Ծաղկոց կոչվող դարտասով, դիմեցին մարտի և որպես կայծակ թափվեցին հոռոմոց զորքերի գլխին անհնա սրի քաշելով և կոտորելով այնքան գազազած ու ամբարտավանացած զորքերին փախուստի մատնեցին։ Ախուրյան վերը արյուն դարձավ։ Հայոց գազազած զորքերի աղազակից սարսափած փախչողները չէին կարողանում փախուստի դիմել խելակորույս լամվել էին տեղում ու որահար էին լինում։ Տեսնելով, որ հոռոմոց զորքերի համար սարսափելի և օրհասական այդ օրը, քանի հազարից միայն հարյուր հոգի կենդանի մնացին։ Դրա վրա սրբակրոն, մեծ սպարապետ Վահրամ Պահլավունին միջամտեց, մարդիկ ուղարկեց հայոց զինվորների մոտ, շատ աղաչեց ու պաղատեց նրանց և հոյակապ կարողությամբ համոզել, որ թույլ տան [կենդանի մնացած] սակավաթիվ հոռոմ զինվորներին գնալու։ Հոռոմ կենդանի մնացած զինվորներն ահռելի այդպիսով փրկվեցին։ Այս բանից հետո հոռոմոց զորքերը այլևս չպահանջե-

ցին Անի քաղաքը, այլ խայտառակ եղած դարձան գնացին Կոստանդնուպոլիս, Միքայելի մոտ։

Այն ժամանակ բարձրացավ Գագիկ անունով տասնութ տարեկան մի պատանի, Բագրատունիների տոհմից, Աշոտ Արքայի որդին՝ Գագիկի որդին, Աշոտի որդին, Արասի որդին, Սմբատի որդին, Երկաթի որդին։ Պատանի Գագիկը շատ խոհեմ, երկյուղած և աստվածասեր էր։ Հայոց բոլոր նախարարները, հավաքվելով տեր Պետրոս հայրապետի մոտ, սուրբ Հոգու շնորհիվ և աղոթքամբ հալիազնյան, Պահլավունիների տոհմին պատկանող, իր նախահոր անունով Գրիգոր կոչվող և սուրբ Գրիգորի աղդից սերող մեծ իշխանի հրամանով [որ և օծեց նրան սրբակենցաղ մեծն Մարտին][162], Գագիկին օծեցին համայն Հայաստանի թագավոր։ [Գրիգորը] հանդես եկավ որպես երկրորդ Սամվել, որ Դավթին օծեց Իսրայելի արքա։ Նա Գագիկին Հայաստանի վրա թագավորեցրեց, շատ բարեպաշտ և աստվածասեր մի մարդու, իմաստասիրական շրջաններում անպարտելի։ Նա մեծ խոհեմությամբ ջանք էր թափում ամրապնդել Հայաստանի թագավորական դահը և խնդրում աստծուն, որ իրեն ու Բագրատունյաց տոհմին նեցուկ կանգնի։

Այն ժամանակ Գագիկը իր զինվորների օգնությամբ ձերբակալեց Սարգսին և բազմապիսի խոշտանգումների ենթարկեց, մինչև որ, հակառակ նրա կամքին, տիրացավ իր հայրենի բերդերին, գավառներին, քաղաքներին և ողջ գանձատանը, որոնք հափշտակել էր նա։ Այն ժամանակ բաբերաբար աստծո կամքով հոռոմոց զորքը խաղաղվեց։ Հոռոմներն այլևս չպահանջեցին Անի քաղաքը և հայոց դեմ նոր պատերազմի չդիմեցին։ Սուրբ Հոգու շնորհքով, հաջողությամբ անցան Գագիկի թագավորության երկու տարիները։ Այդ օրերին Գագիկ թագավորը, զորահավաք անելով, շարժվեց դնաց իր հայրենի շրջանները և բոլոր անհնազանդներին հնազանդեցրեց թշնամիներին սաստիկ զայրույթով [երկրից] դուրս շպրտեց և բաղում զորքերով բանակեց Այրարատյան գավառում՝ հարավային աղդից վրեժ լուծելու նպատակով։ Այն ժամանակ մեծ իշխան Գրիգորը, Վասակ Պահլավունու որդին, սպառազինվեց և զորքի գլուխ

անցած գնաց ու բանակեց Հուրաստան[163] գետի ափին Բջնի մեծ ամրոցի մոտ։ Այն ժամանակ աշլազդիների զորքը եկավ Հայոց զորքի վրա տեղի ունեցավ կատաղի ճակատամարտ, և Հայոց զորքը հաղթեց պարսից զորքին, Հուրաստան գետի ափին մեծ ջարդ տվեց և թուրք զորքերի հրամանատարնե-րին գերեց[164]։ Մնացածները փախուստի դիմելով գնացին Պարսկաստան։

Այն ժամանակ հույները չարի ազդմամբ, սուտ քրիս-տոնյա Դավիթ Անհողինի նենգությամբ և դավաճանությամբ, նորից ոտքի ելան։ Մենք ստիպված եղանք փոխել նրա անունը և դնել Դավիհ, որովհետև նա մեր քրիստոնյա ժո-ղովրդին տառապանքների վիհը գլորեց։ Սակայն բանսար-կուն նրա հոգին էլ տանջեց և մատնեց կորստյան վիհում և հավիտենական խոշտանգումների։

Այդ տարին Հոռոմոց կայսր Միքայելը հունաց բովան-դակ երկրում դորահավաք կատարեց, այդ թվում և Հոռոմոց տիրապետության տակ գտնվող հայերի զորքերից՝ Սեբաս-տիայում, Տարոնում և ամբողջ Վասպուրականում ու ան-համար բազմությամբ գնաց արևմուտք, գերեվարեց գոթերի համայն երկիրը, ապստամբներին հնազանդեցրեց ամբողջ երկիրն իրեն ենթարկելով, վերադարձավ Կոստանդնուպո-լիս։ Շատ չանցած Միքայել կայսրը վախճանվեց։

Նրա փոխարեն Հոռոմոց վրա թագավորեց նրա քրոջ որդին, որ կեսար էր[165] նա ընդամենը չորս ամիս թագավո-րեց, ոչ ավելի որովհետև նենգավոր մտադրություններ ուներ և անձամբ իր համար որոդայթ պատրաստեց համաձայն ասացվածքին որ «Ով ընկերոջ համար փոս փորի, ինքը կընկնի մեջը»։ Նա այնքան մեծամտացավ, որ չափն ու սահմանն անցկացրեց հանդգնություն ունեցավ Կոստանդին կայսեր աղջկան՝ կիրա Զոեին պառնկի նման խուզել և շղթայակապ մի կղզի աքսորել։ Նա ձերբակալեց նաև Կոս-տանդնուպոլսի պատրիարքին[166] և շղթայակապ բանտ նե-տեց, քանզի [կեսարը] ցանկանում էր կայսերական գահը իր տոհմին ժառանգել, իսկ նրա տոհմը պիղծ էր, անօրեն և երկրի խառնակիչ։ Մի քանի օր անց պատրիարքին օգնու-թյան հասավ ասված, որ, կերպարանափոխելով նրան,

աղատեց բանտի կապանքներից։ Նա, փախչելով, իրեն գցեց Սուրբ Սոֆիայի տաճարը և բովանդակ Կոստանդնուպոլիս քաղաքը կեսարի դեմ ոտքի հանեց։ Այդ օրը Կոստանդնուպոլիս քաղաքում կատաղի պատերազմ եղավ երկու կողմից շատերն սպանվեցին, ամբողջ քաղաքը և Սուրբ Սոֆիան արյամբ ողողվեցին։ Պատրիարքը հաղթեց կեսարին։ Նրան ձերբակալեցին աչքի լույսը խավարեցրին, բոլոր աղգականների տները հիմնահատակ քանդեցին, իսկ կայսրուհի կիրա Զոեին առոք փառոք Կոստանդնուպոլիս վերադարձրին։

Նույն տարին Վասպուրական գավառում սպանվեցին հայոց մեծ իշխան Խաչիկը և նրա մանկահասակ որդին՝ Իշխանը։ Հերի և Սալմաստի [այլազգիները], հավաքվելով, ավարի էին առել Թոնեան գավառը։ Այդ բանի լուրը հասել էր Խաչիկին, թե այլազգիների զորքը մտավ քո գավառը։ Նա քաջ մարդ էր, պատերազմներում՝ հաղթող, առյուծի ծնունդ սակայն ծերացել էր և թողել պատերազմական գործը։ Նա հառաչում էր ափսոսում, որ իր որդիները քաջ Հասանն ու Ճնհղուկը[107] զորքերով հանդերձ Միքայել կայսեր հետ Արևմուտք էին գնացել։ Դրա վրա հայոց իշխան Խաչիկը չկարողացավ համբերել և լոթանասուն հոգով հարձակվեց այլազգիների վրա, իսկ Իշխան անունով որդուն, այն պատճառով որ տասնհինգամյա մի տղա էր, նա փակեց տանը։ Երբ Խաչիկը հասավ այլազգիներին, տեսավ, որ [նրանք] մեծաթիվ են, բայց կոչ անելով իր մարտիկներին, կռվի բռնվեց, ուժգին հարվածեց նրանց և գետին տապալեց։ Այդ պահին նա տեսավ, որ իր տղան, փակված տեղից փախչելով պատերազմի է գալիս։ Խաչիկը սրտակոտոր եղավ, որովհետև տղան դեռ փոքր էր և դեղեցիկ։ Ահա Իշխանը իբրև առյուծի կորյուն եկավ և մեծ ավյունով մտավ մարտի մեջ։ Խաչիկը նրան բռնեց և տուն ուղարկեց, բայց նա նոցից փախավ և դիմեց պատերազմի, բայց լինելով անփորձ, անզգույշ վարվեց։ Երբ այլազգիներն իմացան, որ նա քաջ [Խաչիկի] որդին է, նրան շրջապատեցին, բռնեցին և սպանեցին։ Խաչիկի մեջքը կոտրվեց՝ տեսնելով այդ բանը, սուրը ձեռքից ընկավ։ Այլազգիների զինվորները տեսնելով դա,

հարձակվեցին, ձերբակալեցին նրան և սպանեցին մնացածները, փախուստի դիմելով, դնացին իրենց տները։ Մի քանի օր հետո Արևմուտքից ժամանեցին Խաչիկի որդիները։ Լսելով իրենց հոր և մանկահասակ եղբոր մահվան մասին, ուխ հաղան և աղիողորմ ողբացին։ Այն ժամանակ Հասանը կանչեց մի քուրդ ռայիս, որ իր դրացին էր, նրան տվեց հազար դահեկան և ասաց «Մտիր Հեր և Սալմաստ և ասա, թե Թոռնևանում և բովանդակ շրջանում մարդ չի մնացել, ի՞նչ եք պարապ նստել։ [Այնտեղ] ոչխարների բազմաթիվ հոտեր և ծառաներ [անտերունչ] թափառում են»։ Ռայիսն այդպես էլ արեց։ Հավաքվեց շուրջ տասնհինգ հազար այլազգի, որոնք եկան մտան նշված վայրը։ Ռայիսը այդ բանն իմացրեց Հասանին և Ճնճղուկին։ Հասանը հավաքեց իր հինգ հազար դինվորներին և սաստիկ կատաղությամբ, խոցված գազանի պես հարձակվեց անհավատների ճամբարի վրա։ Հասանն արտասվալից ձայն տվեց այլազգիներին և ասաց «Որտե՞ղ է իմ հոր՝ Խաչիկին սպանողը, թող առաջ գա»։ Դուրս եկավ մի սևամորթ, հզոր այլազգի և ձայն տալով ասաց «Ես եմ առյուծ Խաչիկին սպանողը, ահա, ինձ մոտ են նրա պատերազմական ձին, նրա զրահը, նրա դրոշակը և թուրը»։ [Խաչիկի] որդի Հասանը, տեսնելով գրանք, լաց եղավ. պատյանից քաշելով թուրը, նա առյուծի պես խուժեց այլազգիների մեջ և, հարվածելով նրան, երկու կտոր արեց, գետին տապալեց։ Առնելով [Խաչիկի] ձին և դրոշակը, նա անվնաս դուրս եկավ։ Հասանի նման դուրս եկավ։ Ճնճղուկը ու ասաց «Ո՞վ է իմ Իշխան անուն եղբորս սպանողը, թող ասպարեզ դա տեսնեմ նրան»։ Դուրս եկավ մի քաջ պարսիկ որ ձայն տալով ասաց «Ես եմ Իշխանին սպանողը, ահա նրա սպիտակ ձին, նրա դրոշակը և թուրը»։ Ճնճղուկը կայծակի պես նրա վրա սլացավ, սատկացրեց նրան և առնելով ձին և դրոշակը, եկավ Հասանի մոտ։ Հասանը ձայն տվեց դինվորներին և, արիաբար մարտ տալով, այլազգիներին փախուստի մատնեց։ Նրանցից չորս հազար հոգու կոտորեցին, որից հետո խաղաղությամբ ու մեծ ուրախությամբ վերադարձան և փոխեցին իրենց սգավորի զգեստները։

Հայոց 492 թվականի [11 մարտ 1043—9 մարտ 1044 թ.] սկզբին Հռոմոց վրա թագավորեց Մոնոմախը, որի անունը Կոստանդին էր[168]։ Այն ժամանակ Հռոմոց մեջ սաստիկ պատերազմ եղավ։ Մանիակ իշխանը, նա, ով անցյալում դրավել էր Ուռհա քաղաքը, զորահավաք անելով [դիմեց] Մոնոմախի դեմ։ Մանիակը իր ղլխին թագ կապեց, զորահավաք կատարեց բովանդակ արևմուտքում, և հռոմայեցվոց երկիրը[169] իրեն սատար դարձրեց նրա վախից և սարսափից (նա հսկա էր և քաջ պատերազմող) ամբողջ արևմուտքը նրա կողմն անցավ։ Իսկ Մոնոմախը զորա կոչեց ողջ հույն ժողովրդին ու հայոց աշխարհի զինվորներին և վեր կենալով գնաց արևմուտք՝ Մանիակի դեմ որը իր քաջության վրա ապավինելով պահանջում էր թագավորական դահը։ Հռոմոց զինվորները ահ ու դողի մեջ էին։ Բայց նախքան մարտն սկսվելը, արևմտյան զորքերի վրա խոյացավ ասածո ցասումը հաղթող Մանիակը հանկարծամահ եղավ։ Լարը վերացավ մեջտեղից և տիրեց կայուն խաղաղություն։ Բոլոր ապստամբները փախուստի դիմեցին, որոնցից մի մասին կայսրը հնազանդեցրեց ու վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս։

Այս ժամանակները անօրեն Սարգիսը[170] սկսեց երևան բերել իր նենգությունը։ Նա խորհուրդ տվեց Մոնոմախին և ասաց «Եթե բարեկամության պատրվակով քեզ մոտ՝ Կոստանդնուպոլիս հրավիրես Գագիկին[171], ապա խաբեությամբ դու կկարողանաս նրա ձեռքից խլել Անի քաղաքը»։ Մոնոմախ կայսրը, լսելով այդ, շատ ուրախացավ։ Նրա սրտում ծլեց չարության հունդը՝ վերադնել հայոց թագավորությունը։ Նա հայոց Գագիկ արքային մեծամեծ երդումներ վ հաստատված մի նամակ գրեց։ Կայսրն այն ատիճան էր ցնորվել, որ որպես միջնորդ և երաշխիք Հայաստան ուղարկեց նույնիսկ Քրիստոսի ավետարանը և Քրիստոսի սուրբ խաչի նշանը և այդ ճանապարհով էր հայոց թագավորին հրավիրում՝ ի բարեկամություն և ի տեսություն։ Գագիկը, լսելով այդ մասին չհամաձայնվեց գնալ խաբեությանն ընդառաջ։ Բանզի իրեն հայտնի էր Հռոմոց նենգ-

գամությունը։ Դրա վրա խարդախ Սարգիսը և ազատներից մեկ ուրիշը, որոնք Մոնոմախին խոսք էին տվել, մեջ ընկան և համոզում էին Գագիկին գնալ, ասելով «Ո՞վ թագավոր, ինչո՞ւ ես վախենում և չես գնում, երբ առկա են այսպիսի երդումներ և միջնորդ՝ ավետարանը և Քրիստոսի Սուրբ նշանը։ Դու մեզ վրա մի կասկածիր, մենք պատրաստ ենք քեզ համար զոհվելու»։ Նրանք միջնորդ դարձրին տեր Պետրոսին[173] և սարսափելի երդումներ տվեցին, աստծո որդու մայրմնի և արյան սուրբ խորհուրդը բերեցին և կենարար արյան մեջ գրիչը թաթախելով՝ հայրապետը և հայոց բոլոր իշխանները, երդման դիր շարադրեցին։ Դրա վրա հայոց Գագիկ թագավորը գնաց Կոստանդնուպոլիս՝ Մոնոմախ կայսեր մոտ։ Բովանդակ քաղաքը դղրդաց, դուրս եկավ հայոց արքա Գագիկին ընդառաջ և թագավորին արժանավայել ձևով, աստիճանաբար տարան կայսեր մոտ։ Մոնոմախը մի քանի օր մեծարեց նրան։ Այն ժամանակ նենգ աստվածուրացները, ովքեր սոսկալի երդումը հաստատել էին աստծո արյամբ, Անի քաղաքի քառասուն բանալիները ուղարկեցին Մոնոմախ կայսեր, հետն էլ մի նամակ, թե Անի քաղաքը և ողջ Արևելքը քո [սեփականությունը] դարձան։ Կայսրը կանչեց Գագիկին, նրա առջև դրեց քաղաքի բանալիներն ու նամակը և ասաց «Անին և բովանդակ Արևելքը ինձ տվեցին»։ Գագիկը հասկացավ չարաննենգ գործի մասին, տրտմությամբ հառաչեց և ասաց. «Թող Քրիստոսը դատաստան տեսնի իմ և ինձ նենգողների նկատմամբ»։ Գագիկն ասաց Մոնոմախին «Հայոց երկրի տերն ու թագավորը ե՞ս եմ, ես քեզ չե՞մ տալիս Հայաստանը, որովհետև դու ինձ խաբեությամբ Կոստանդնուպոլիս բերեցիր»։ Գագիկը այդպես անտասան մնաց երեսուն օր, բայց երբ տեսավ, որ ելք չի գտնում, Անին հոռոմց հանձնեց. Մոնոմախը դրա դիմաց Գագիկին տվեց Կալոն Պեղատը և Պիզուն[174], բայց նրան չթողեց գնալ Անի, այլ կաբգադրեց, որ նրա ընտանիքը հոռոմց երկիրը բերեն։ Գագիկը մնաց պանդուխտ հունաց անողորմ և ջոր ժողովրդի մեջ։ Սակայն ուր էլ հասներ Գագիկը, նա շատ մեծ փորձանք էր բերում հույների գլխին, ամեն տեսակի խայտառակություն մատնում նրանց, քանզի

որպէս թագավոր ահ էր ներշնչում հոռոմներին։ Այնուամենայնիվ, նրա սրտում մեծ սուգ էր իր հայրենի գահի [կորստյան] պատճառով գահի, որ նենգությամբ հափշտակեց հերձվածողների ստոված ուրացց և նենգ ժողովուրդը։

Երբ եկավ հայոց 493 թվականը [10 մարտ 1044—9 մարտ 1045 թ.] Մոնոմախ կայսրը հունաց բոլանդակ երկրում զորահավաք կատարեց և հսկայական զորք ուղարկեց Արևելք՝ Անի քաղաքը պահանջելու։ Նա հրամանատար նշանակեց Պառակամանոսին,[175] մի ներքինու, որը բալում զորքերով հասավ Անիի դռան առջև։ [Մոնոմախն] ուզում էր հզոր և քաջ Գագիկի փոխարեն հայոց երկրի պահապան նշանակած լինել մի կնամարդու և Գագիկին այլևս չթողեց գնալ Արևելք։ Անի քաղաքում գտնվող հայ ժողովուրդը մերժեց քաղաքը տալ, նա իր թագավորին էր պահանջում, հայհոյում ու նախատում հոռոմոց ամբողջ ժողովուրդը։ Ողջ քաղաքը մի մարդու պես Անիի զարպասից դուրս եկավ պատերազմի և հոռոմոց զորքերին փախուստի մատնեց, ջարդ տվեց ու հալածական արեց թալանեց նրանց ամբողջ ճամբարը։ Հայոց զորքը մեծ հաղթանակով վերադարձավ Անի քաղաք։ Խայտառակ եղած հոռոմոց զորքը գնաց իր երկիրը։ Իսկ Պառակամանոսը ձմեռեց Աղթիքում[176]։ Երբ հայոց զորքն իմացավ, որ հայոց թագավորն այլևս Արևելք չպիտի գա, և հայ նախարարների նենգությունը պարզ դարձավ հայոց ողջ երկրին, [Անի] քաղաքի ամբողջ բնակչությունը հավաքվեց հայոց առաջին թագավորների գերեզմանոցում և այնտեղ ողբաց հայ ժողովրդի անտերունչ դառնալը։ Բոլորն աղիողորմ ողբում էին և իրենց թագավորության գահը, իրենց թագավոր Գագիկին, ողբում էին Բագրատունյաց ամբողջ տոհմը և սոսկալի անեծքներ թափում Գագիկին դավողների գլխին։ Բայց երբ քաղաքի [բնակչությունը] ու ողջ զորքը ճարահատյալ համաձայնեցին, այն ժամանակ նամակ գրեցին հոռոմոց զորահրամանատար Պառակամանոսին և, երդումով նրան Անի քաղաքը հրավիրելով, Անի քաղաքը հանձնեցին հոռոմների ձեռքը։ Խաբխլվեց ու փուլ եկավ Բագրատունյաց տոհմի տերությունը[177]։

Հայոց 494 թվականին [10 մարտ 1045—9 մարտ

1016 թ.] արարածների գլխին թափվեց աստծո սաստիկ լարկությունը, տեր աստվածը զայրացավ իր արարածների վրա և ահավոր ու սոսկալի երկրաշարժ եղավ, բովանդակ տիեզերքը սասանվեց, մարգարեի ասածի համաձայն թե «Ո՞վ է նայում երկրին և նրան ցնցում»[178]։ Ահա այդպես ամեն մի կառույց սասանվեց, Եկեղյաց գավառում բազում եկեղեցիներ խարխլվելով հիմնահատակ կործանվեցին։ Երգնկա կոչված քաղաքը ամբողջությամբ ավերվեց, գետինը պատռվեց և տղամարդիկ ու կանայք սուղվեցին անդունդի խորխորատները։ Բազում օրեր անդունդի խորքերից լսվում էր նրանց աղաղակը։ Դա տեղի ունեցավ ամառ ժամանակ այդ տարին ամեն օր գետինը ցնցվում էր։ Մենք ի վիճակի լինք պատմելու այն պատժի և փորձանքի մասին, որ մեր մեղքերի պատճառով աստված թափեց արարածների վրա։ Ամառ ժամանակ երկրի վրա [այնպիսի] մութ ու խավար էր լինում որ արևն ու լուսինը արնագույն էին երևում իսկ երբ հասնում էին երկնակամարին՝ հստակ։

Այդ տարվա աշնանը հոռոմոց զորքը շարժվեց և գնաց Դվին քաղաքի վրա[179]։ Մարտի պահին աստծո բարկությունը թափվեց հոռոմոց զորքերի գլխին, և նրանք այլազգիներից պարտություն կրեցին և փախուստի դիմեցին։ Քրիստոնյաների մեծ կոտորած եղավ հոռոմոց բազմաթիվ զինվորներ սրի քաշվեցին և գերեվարվեցին։ Դվինի մեծ ճակատամարտում սպանվեց նաև հայոց մեծ սպարապետ Վահրամը՝ իր Գրիգոր որդու հետ միասին։

Այդ տարին պարսից երկրից մեծ փորձանք եկավ Տուղրիլ սուլթանի արքունիքից երեք հոգի՝ Պողին, Պուկին և Անազուղլին բազում զորքերով եկան հասան տաճկաց երկիրը։ Անթիվ գերիներ վերցնելով, նրանք եկան բանակեցին Արեան գետի վրա Մոսուլի սահմաններում։ Այն ժամանակ Մոսուլի տերն ու հրամանատարը, որին խուրեշ էին ասում, զորահավաք անելով արաբական զորքով եկավ նրանց դեմ։ Տեղի ունեցավ կատաղի ճակատամարտ թուրքական զորքը հաղթեց արաբական զորքին և փախուստի մատնեց իսկ նրանց կանանց և երեխաներին գերի վերցրեց։ Դրա վրա տաճկաց ամիրա խուրեշը [սգավորի] սև նշան կապելով,

որպէս դուժկան մտավ արաբների մէջ և մեծ զորք հավաքելով եկավ Թուրքերի դեմ։ Կատաղի մարտում նա հաղթեց նրանց, ազատեց գերիներին ապա և նրանցից էլ գերիներ վերցրեց։ Թուրքերը փախչելով հասան Պաղին[180], բազում վայրերում մեծ կոտորած սարքեցին. Թլմուխ գավառում քրիստոնյաների շատ արյուն թափվեց։ Թուրքական զորքն ահա անհամար զինվորներով շարժվեց գնաց պարսից Երկիրը և հասավ մինչև հայոց Արճեշ քաղաքը։ Այնտեղ էր գտնվում հոռոմոց մի զորավարը, որի անունն էր կատապան Ստեփան[181]։ Պարսից ամիրաները հոռոմոց զորավարին բազում ավար ուղարկեցին, որպեսզի նա իրենց երկիրը գնալու ճանապարհ տա։ Սակայն, [Ստեփանը] ամբարտավանացած պատերազմի դուրս եկավ Թուրք զորքի դեմ. Թուրքերը հաղթեցին հոռոմոց զորքին, մեծ ջարդ տվեցին և կատապան Ստեփանին գերի վերցնելով տարան Հեր քաղաքը, որտեղ նա անհավատների ձեռքից բազում խոշտանգումների ենթարկվելով, մեռավ։ Նրա մորթուց տիկ հանեցին խոտով լցրին և պարսպից կախեցին։ Նրա ազգականները, սալով ալդ մասին եկան և տասը հազար դահեկանով գնեցին նրա մորթին ու մարմինը։

Հայոց 495 թվականին [10 մարտ 1046—9 մարտ 1047 թ.] հոռոմոց կայսր Մոնոմախը զորահավաք արեց և զորքի հրամանատար նշանակեց հոռոմոց մեծ իշխանին, որին Տելիարխ էին անվանում (սա կուրտ էր և ներքինի)[182], վերջինս հսկայական բազմությամբ և անհամար զորքով եկավ Դվին քաղաքի վրա և քաղաքի դարպասի մոտ բանակեց։ Ձմեռ ժամանակ էր։ Սաստիկ սառնամանիքի և հորդառատ անձրևների պատճառով նա ոչինչ չկարողացավ անել և առանց որևէ վնաս կրելու վերադարձավ հոռոմոց երկիրը։

Երբ եկավ հայոց 469 թվականը [10 մարտ 1047—8 մարտ 1048 թ.] Տելիարխը բազմաթիվ զորքերով նորից եկավ[183] և հարձակվեց Դվին քաղաքի վրա։ Նա մեծ վնաս և աղետ պատճառեց այդ գավառին սրի քաշեց ու գերեվարեց տաճկաց ողջ ժողովուրդը ապա խաղաղությամբ վերադարձավ հունաց երկիրը։

Այս թվականին Թոռնիկ անունով մի հայ պատրիկ, քաջ և հզոր պատերազմող, որ Աղրիանուպոլիս քաղաքից էր, Սոնոմախի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց[184], Բովանդակ արևմուտքում և գոթերի երկրում զորահավաք անելով, նա հսկայական զորքով եկավ Կոստանդնուպոլսի վրա և քաղաքը գցեց մեծ տագնապի և դժվարին կացության մեջ կայսրը չհամաձակվեց պատերազմի դուրս գալ։ Կոստանդնուպոլիս քաղաքի բնակչությունը այնքան զզվեց պատերազմից որ նույնիսկ քար ու կրով շարեց քաղաքի դարպասը։ Թոռնիկը կատաղի պատերազմ տվեց և հիմնահատակ ավերեց քաղաքից դուրս գտնվող Սուրբ Անարծաթից [եկեղեցին] անդամ սուրբ վկաների եկեղեցու բոլոր քարերը նա Օվկիանոսը թափեց։ Սոնոմախ կայսրը և Կոստանդնուպոլիս քաղաքի բոլոր իշխանները ահ ու սարսափի մեջ ընկած վիճակից դուրս գալու ելք չէին գտնում նրանք ի վիճակի էին ընդդիմակայել Թոռնիկի քաջությանը։ Պատրիարքը, բոլոր իշխանները ու կայսրը մտածեցին Թոռնիկի դեմ նենգություն բանեցնել նրանք ահավոր բայց կեղծ ու խաբեպատիր երդումներով հաստատված մի գիր շարադրեցին, թե Թոռնիկին կնսաբ են հռչակում, որ Սոնոմախի մահից հետո Թոռնիկը կլինի կայսր։ Ահա այսպիսի գիր շարադրեցին և իրենց նենգությունը երդումներով հաստատեցին։ Նրանք ասում էին, թե «Գրքերում գտել ենք [գրված], որ Սոնոմախի մահից հետո դու կնստես կայսրության գահին»։ Պատրիարքը, քահանաները և իշխանները գնացին Թոռնիկի մոտ և նրա առաջ կրկնեցին երդումը, որով սեր ու խաղաղություն եղավ։ Նրանք հաշտված Թոռնիկին Կոստանդնուպոլիս բերեցին, բայց մի քանի օր անց, ուրանալով իրենց տված երդումը, ուրանալով միջնորդ կոչած աստծուն (Հոռոմոց ազգը սովոր է երդումով մեջտեղից վերացնել երկրի բոլոր մեծամեծներին), քաջ Թոռնիկի աչքի լույսը խավարեցրին։

Հայոց 498 թվականին [9 մարտ 1049—8 մարտ 1050 թ.], Սոնոմախ կայսեր [դահակալության] որը նենգությամբ և սուտ երդմամբ վերացրեց Բագրատունիների հայոց թագավո-

թությունը և Հայոց կաթողիկոս տեր Պետրոսի հայրապետության ժամանակ զարթնեց աստծո բարկությունը պարսից երկրից՝ սուլթան Տուղրիլի հրամանով։ Այնտեղի արքունիքից երկու զորապետ, որոնք Աբրեհիմ և Գթլմուշ[185] էին կոչվում հսկայական զորքով եկան Հայոց երկիրը՝ համոզված, որ հռոմոց տիրապետության տակ գտնվող Հայոց ամբողջ երկիրը անտերունչ և անպաշտպան կլինի, քանի որ հռոմները քաջ ու հզոր տղամարդկանց հեռացրել էին Արևելքից և աշխատում էին Հայոց երկիրն ու ամբողջ Արևելքը պահել ձվատ զորահրամանատարներով։ Ահա, այդ տարին անհավատների զորքը հասավ Հայոց հռչակավոր և մարդաշատ Արծն քաղաքը։ Նրանք քաղաքը գտան անպարիսպ, տղամարդկանց և կանանց անհամար բազմությամբ, հսկայական ոսկով և արծաթով լի։ Քաղաքացիները, տեսնելով այլազգիների զորքը մի մարդու պես դուրս եկան մարտի։ Քաղաքի սահմանների վրա կատաղի և ահարկու ճակատամարտ եղավ։ Մինչև օրվա վեցերորդ ժամը նրանք հարվածում էին միմյանց։ Դաշտերն արյամբ ողողվեցին, քանզի ոչ օգնող կար, ոչ էլ փախչելու տեղ։ Նրանց հույսը մահն էր միայն։ Քաղաքի կայազորը, ՀուսահատՎած անհավատների շատությունից, դիմեց փախուստի։ Այլազգիները սրով հարձակվեցին քաղաքի վրա և ողջ քաղաքը սրի քաշեցին։ Կոտորեցին շուրջ հարյուր հիսուն հազար հոգի։ Իսկ [նրանց կողոպտած] ոսկու արծաթի և դիպակների մասին պատմելն ավելորդ է, որովհետև հնարավոր չէ գրով արտահայտել։ Մենք շատերից բազում անգամ լսել ենք Դավթուկ քորեպիսկոպոսի մասին թե նրա դանձատունը, որն Աբրեհիմի ձեռքն անցավ բառասուն ուղտի վրա բարձեցին։ Դավթուկի տնից ութ հարյուր վեցկես էզ էր դուրս գալիս։ Այն ժամանակ [Արծնում] պատարագ մատուցող ութ հարյուր եկեղեցի կար։ Ահա այսպիսի դառն վախճան ունեցավ և չարաչար մահով սրախողխող դարձավ գեղեցիկ և փառավոր Արծն քաղաքը։ Լացն ինձ լի թողնում պատմել իշխանների և քահանաների ջարդի մասին, որոնք անթաղ մնացին և զաղանների ճարակ դարձան, փառավոր կանանց մասին ովքեր իրենց երեխաներով պարսից երկիրը գերեվարվեցին՝

ստրկության։ Սա հայոց կորստյան սկիզբը դարձավ։ Լսեք ուշադրություն դարձրեք, թե ինչպես աստիճանաբար, տարեցտարի արևելքը կործանվեց և ավերակ դարձավ։ Սա առաջին քաղաքն էր որ հայերի ձեռքից գրավվեց՝ սրով ու դերությամբ։ Երբ այս տխուր լուրը հասավ Մոնոմախ կայսեր, նա բազմաթիվ զորքեր ուղարկեց արևելք զորահրամանատարներ նշանակելով Կամենին, Վասակի որդի Գրիգորին և Լիպարիտին՝ քաջ Ռատի եղբորը[186]։ Նրանք բազում զորքերով հասան հայոց երկիրը՝ պարսից զորքերի դեմ պատերազմելու։

Այդ տարին հունաց Մոնոմախ կայսրը հայոց հայրապետ տեր Պետրոսին նամակ գրեց, հրավիրելով իր մոտ՝ Կոստանդնուպոլիս։ Տեր Պետրոսը հոժար կամքով համաձայնեց գնալ բայց մտածեց, որ «Գուցե հույները ինձ այլևս չթողնեն վերադառնալ Արևելք»։ Դրա համար նա իր հայրապետական աթոռին տեղապահ նշանակեց ամենազոմելի տեր Խաչիկին[187]։ Նա մտածեց նաև մեռոնի՝ Հայաստանյաց եկեղեցու օրհնյալ ձեթի մասին։ Սխուրյան գետում երկաթե ամանների մեջ շուրջ լորս հարյուր լիտր մեռոն պահեց վախենալով որ այն հոռոմների ձեռքը կանցնի։ Նա այդ բանն արեց դիշերվա լուսին։ Անի քաղաքի դռան մոտիկ տեղում։ Այդ մեռոնը մինչև օրս էլ պահած կա։ Իսկ ինքը իր մերձավոր աղատներով՝ երեք հարյուր սպառազեն փառավոր աղամարդկանցով հոյակապ ջրերների վրա հեծած, հարյուր վարդապետներով, եպիսկոպոսներով (բդասացներով, վանականներով քահանաներով և երկու հարյուր հեռևակ սպասավորներով ճամփա ելավ։ Տեր Պետրոսի հետ էին նաև վաղեմի ծանոթ ամենալավ Բուլղար վարդապետը, ամենագովելի խաչատուր դպրապետը անմրդելի գրիչ Թադևոսը, Գևորգ Քարնեղեցին, Հովհաննես Քարնեղեցին, Մատթեոս Հաղպատացին, Մխիթար Բագնայրեցին իմաստասեր Տիրատուն Կապանեցին, Մխիթարիկը, Վարդան Սանահնեցին, Բարսեղ Բաշխատացին, ամենաոիրելի և պատկառելի տեր Եղիսեն, նրա եղբայր Բարսեղը, ջուլհակորդի Գևորգը տեր Եփրեմը, տեր Անանեն և տեր Խաչիկը, բոլորն էլ աստծո Հին և Նոր Կտակարանների քաջագիտակ վարդապետ

ներ ու իմաստասերներ։ Ահա ամենագովելի տեր Պետրոսը սրանց ուղեկցությամբ ճանապարհ ընկավ և հասավ Կոստանդնուպոլիս[188]։ Երբ նրա ժամանման լուրը հասավ, ողջ Կոստանդնուպոլիս քաղաքը դղրդաց և տեր Պետրոսին գիմավորելու դուրս եկավ Նոան մեծամեծների ուղեկցությամբ առոք-փառոք տարան Սուրբ Սոֆիայի տաճարը, որտեղ նա հանդիպեց կայսեր և պատրիարքին, որից հետո իջևանեց փառավոր տան մեջ։ Կայսրը հրամայեց որ տեր Պետրոսին ծախսելու դրամ տան, առաջին օրը մեկ կենտինար[189], Երկրորդ օրը տեր Պետրոսը դնաց պալատ՝ կայսեր մոտ։ Կայսրը, լսելով նրա գալստյան մասին, ելավ նրան ընդառաջ և հրամայեց տեր Պետրոսին նստեցնել ոսկե աթոռի վրա։ Վերադարձին տեր Եղիսեն [այդ աթոռը] վերցրեց տանելու։ Կայսեր սպասավորները ջանք էին թափում ետ ստանա, բայց Եղիսեն կտրականապես մերժեց տալ։ Կայսրն, իմանալով վեճի մասին, հարցրեց, թե ինչո՞ւ չի ուզում տալ։ Տեր Եղիսեն պատասխանեց և ասաց «Ո՞վ կայսր, սա հայրապետական աթոռ է ոչ ոք արժանի չէ նրա վրա նստելու, բացի տեր Պետրոսից»։ Կայսրը, լսելով դա, իրավացի գտավ տեր Եղիսեին և ասաց «Նրան տվեք առաքելական աթոռը», և գիմելով Եղիսեին, ասաց «Հազար գահեկան արժե այդ աթոռը պահիր այն քո տիրոջ համար, որպեսզի ոչ այլ ոք չնստի նրա վրա»։ Տեր Պետրոսը հոռոմների մեջ Կոստանդնուպոլսում այսպիսի փառք ու պատվով ապրեց չորս տարի, և հույների շրջանում նրա վարկը օրավուր ավելանում էր։ Կայսեր պալատը գնալիս, ամենից առաջ [Պետրոսի] հայրապետական գավազանն էին տանում, իսկ կայսրը, տեսնելով նրան, երկրպագում էր նա հրաման էր տալիս իր մեծամեծներին գնալ տեր Պետրոսին գիմավորելու։ Չորս տարի անց կայսրը և պատրիարքը տեր Պետրոսին բաղում նվերներ տվեցին՝ ոսկի և արծաթ դիպակներ, պես-պես զարդեր։ Կայսրը նրա աղատներին պաշտոններ տվեց, իսկ նրա քրոջորդուն՝ տեր Անանեին սինկելլոս[190] նշանակեց։ Հայոց հայրապետին ամեն տեսակի պատվական զգեստներ, մեծամեծ նվերներ տալով, խաղաղությամբ ճամփու դրին։ Բայց նա Անի քաղաք չկավ, այլ

գնաց և առաջ-փառաջ բնակվեց Սերաստիա քաղաքում, Սեբևերիմի ընտանիքում։

Հունաց զորքը Կամենի, Առոնի[191] և Վասակի որդի Գրիգորի գլխավորությամբ հասավ Արևելք վերջիններս իրենց մոտ կանչեցին և վրաց իշխան Լիպարիտին, ապա գնացին Կապուտռու[192] բերդը, Արջովիտ կոչվող տեղը։ Թուրք զորքերը, լսելով այդ մասին, դիմեցին այնտեղ։ Հոռոմոց զորքը բանակեց Արջովտում։ Այն ժամանակ այլազգիների զորքը եկավ քաջ Լիպարիտի վրա։ Նա գիշերով հեռացրել էր պահակներին՝ իր քեռորդի Զորտվանելին հզոր և պատերազմող մարդուն։ Ահա այն ժամանակ, գիշերով, այլազգիների զորքը մարտ տվեց։ Մարտի տեղից Լիպարիտին ձայն հասավ թե «Հասի՛ր, այլազգիների զորքը շրջապատել է մեզ»։ Լիպարիտն ասաց «Շարաթ է, վրացիների համար բնդունված չէ չարաթի ը պատերազմել»։ Դրա վրա Զորտվանելն էլ էր ասում՝ պես ճակատաց այլազգիներով գնա նրանց խախտումի մատնելու դահին նրա բերանը մի նետ մխրճվեց և ծոծրակից դուրս եկավ։ Ահա այսպես մեռավ Զորտվանելը, մի քաջ ու հզոր մարդ։ Լսելով Զորտվանելի սպանության մասին, Լիպարիտը կատաղած գազանի նման դուրս եկավ պատերազմի և բոլոր այլազգիներին դաշտի երեսով մեկ ցրիվ տվեց և սրի քաշեց։ Երբ հոռոմոց զորքը տեսավ Լիպարիտի քաջությունը, դավաճանեց նրան և լքելով այլազգիների մեջ, փախուստի դիմեց, որ դեսդի Լիպարիտը քաջ մարդու համբավին լարժանանա։ Ան Հավատների զորքը, տեսնելով այդ բանը, մի մարդու պես մարտի բռնվեց վրաց զորքի հետ։ Մարտը թեժացավ անհավատների շրջապատման մեջ գտնվող Լիպարիտը առյուծի նման էր մռնչում։ Այդ պահին վրաց զինվորներից մեկը, որ տա էր մնացել թրով կտրեց Լիպարիտի ձիու երկու ոտները։ Լիպարիտը իմանալով այդ, փութանակի շուռ եկավ և սատկացրեց նրան։ Ինքը՝ Լիպարիտը ցած իջնելով, նստեց գետնին՝ վահանի վրա և ձայն տալով ասաց «Ես եմ Լիպարիտը»։ Այլազգիներն այն ժամանակ վրաց զինվորներից շատերին կոտորեցին, մնացածներին էլ փախուստի մատնեցին։ Իսկ Լիպարիտին էլ գերի վերցնելով տարան Խորասան, Տուղրիլ

սուլթանին վերջինիս վաղուց էր հասել Լիպարիտի համբավը՝ տեղյակ էր նրա բոլոր սխրագործություններին։ Նա սուլթանի մոտ մնաց երկու տարի և այլևայլ վայրերում սխրանքներ գործեց։ Այլազգիները սուլթանի առաջ հանեցին մի հզոր և քաջ խափշիկի՝ Լիպարիտի հետ մենամարտելու։ Լիպարիտը հաղթեց և սատակացրեց այլազգի խափշիկին։ Դրա վրա սուլթանն ազատ արձակեց Լիպարիտին և մեծ նվերներով հոռոմոց երկիրն ուղարկեց։ Լիպարիտն եկավ Կոստանդնուպոլիս։ Մոնոմախ կայսրը, տեսնելով նրան, շատ ուրախացավ և մեծամեծ ընծաներ տալով, ճամփեց տուն՝ կնոջ և որդիների մոտ։ Այս Լիպարիտը Ռատի և Զոյատի եղբայրն էր ազգությամբ վրացի[193], սնվանի ընտանիքից։

Հայոց 499 թվականին [9 մարտ 1050—8 մարտ 1051 թ.] հոռոմոց երկրում մեծ տակնուվրայություն եղավ, և բազում դավառներ սրի քաշվեցին։ Սոսկալի դժբախտություններ, դառն օրեր եկան չար և արյունարբու զազանների՝ պածինակների[194] անհավատ և սիրդ ժողովրդի ձեռքով։ Օձերի ազգը[195] ոտքի էլավ և հարվածեց խարտյաշներին[196], խարտյաշներն էլան ու հարվածեցին ուզելին և պածինակներին, և այդ բոլորը միասին խուժեցին հոռոմոց երկիր և Կոստանդնուպոլիսը դցեցին ծանր դրության մեջ։ Փառավոր իշխաններ գերի տարվեցին։ Ես ի վիճակի չեմ պատմել այդ տարին հոռոմոց երկրի դլխին եկած ծանր աղետների մասին քանզի զազանի անդթությամբ նրանք դերեցին հույն ժողովրդին։ Կայսրը սարսափած չհամարձակվեց կռվի դուրս գալ, որովհետև թշնամու զորքն անթիվ-անհամար էր։ Նրանք բազում օրեր մնալուց հետո գնացին իրենց երկիրը, և հոռոմոց երկրում խաղաղություն տիրեց։

Երբ սկիզբ առավ մեր հայոց ազգի 500 թվականը [9 մարտ 1051—7 մարտ 1052 թ.] քսու և նենգավոր մարդիկ գնացին Մոնոմախ կայսեր մոտ և վատաբար ամբաստանեցին Պաղին[197] դավառում բնակվող հայոց փառավոր իշխաններին, թե «նրանք չեն հնազանդվում քո հրամաններին և ուզում են քո դեմ ապստամբություն բարձրացնել»։ [Կայսրը] զորահրամանատարի գլխավորությամբ զորքեր

ուղարկեց Պաղին, որն անարդար կերպով իր չարության թույնը թափեց անմեղ մարդկանց վրա նա կայրացած սկսեց ավերել բովանդակ գավառը, բոլոր իշխաններին պատվազուրկ արեց, քանզի պիղծ ու չար մարդ էր, սատանայի գորահրամանատարը որ հայտնի էր Պեռոս անունով։ Նա ուզեց Վրրակալ Հաբելի որդիներին՝ մեծ իշխաններ՝ բ ոչ և հրամայեց Հարպիկ Դավիթ Լևոն և Կոստանդին չորս եղբայրներին, նույն ձևով նաև մյուս իշխաններին Դրա վրա բոլոր իշխանները դաղտնի համաձայնության եկան որ յուրաքանչյուրը տիրանա իր ամրոցին մինչև որ կայսեր տեղեկացնեն անօրեն Պեռոսի՝ գավառն ավերելու մասին։ Նրանք մի մարդու պես համերաշխության երդում տվեցին, որ շաբաթ օրվա առավոտյան ամեն մեկը կգրավի իր ամրոցը։ Բայց պայմանավորվածներից մեկը՝ Թլպաղի[198] տեր Թորոսակ անունով մեկը, ուրացավ երդումը և անօրեն Պեռոսին տայտնեց թե բոլոր իշխանները համաձայնության են եկել չդալ քո հրավերին Հաբելի որդիները այդ մասին անտեղյակ, պայմանավորվածության համաձայն շաբաթ օրը տիրացան Թլմուխ[199] գավառին մոտիկ գտնվող Արկնի կոչված մեծ ամրոցին։ Իսկ մնացած բոլոր իշխանները ովքեր [չէին] պայմանավորվել գնացին Պեռոսի հրավերին։ Պեռոսը լսելով Հաբելի որդիների արածի մասին, Արկնի լերդի դեմ բազում զորքեր ուղարկեց։ Նա հիացավ բերդի ամուրությունը վրա չէր կարողանում նստանմոտենալ և պաշարել, որովհետև այն շատ էր բարձր և թշնամիների համար՝ անառիկ։ Դրա վրա նա շար միտք հղացավ և ասաց «Եվ որ ինձ բերի Հարպիկի գլուխը նա կայսրից կստանա լոպում ոսկի և արծաթ պաշտոն ու գասիվ» [Հարպիկի] նկությունը ընկերները և հին ծանոթները, ովքեր նրա մոտ էին գտնվում լսելով այդ մասին, Հուդայի և Եղբայրասպան Կայենի անօրեն միտքը հղացան Բերդի մոտ էր գտնվում մի խոցելի վայր Հարպիկը զինվորներով այնտեղ էր գնացել և պահպանում էր այն։ Նա երեք օր ամենևին չէր միակել։ Ենթավորներն ասում են նրան «Ինչո՞ւ է նստում մեր տեր հենց այսօր իսկ մենք պատրաստ ենք քեզ տալ մեր կյանքը զոհելու», Հավատալով նրանց խոս-

քին, Հարպիկը քնեց նա շատ էր հոգնած։ Երբ քունը խորացավ, նրա ազգականը հզոր և քաջ Հարպիկի գլուխը կտրեց և նույն գիշերն իսկ այն հասցրեց կատապան Պեռոսին։ Ոճրագործները, սակայն, բացի անեծքից, այլ բան չվաստակեցին։ Պեռոսը հրամայեց Հարպիկի գլուխը ձողի վրա ցցել և տանել բերդի դռան դիմաց։ Երբ լուսացավ, Հարպիկի երեք եղբայրները տեսան այդ բանը, ճանաչեցին իրենց եղբոր գլուխը և, փութանակի բացելով դարպասը իրենց գլխին հող թափեցին և լալագին եկան ընկան Հարպիկի կտրված գլխի առջև։ Նրանք այնպես աղիողորմ էին ողբում, որ ճամբարի բոլոր զինվորները լաց եղան։ Ահա Պեռոսը այսպիսի ճանապարհով տիրացավ Արկնի անառիկ բերդին և Հարպիկի եղբայրներին տարավ Մոնոմախ կայսեր մոտ՝ Կոստանդնուպոլիս։ Կայսրը և հունաց ողջ ժողովուրդը, տեսնելով նրանց ահեղ արտաքինը (նրանք ակնածալից տեսք ունեին և իրենց հաղթանդամությամբ գերազանցում էին բոլոր հույներին), ապշել էին։ Նրանց գեղեցիկ արտաքինը նկատի ունենալով, կայսրը մարմնական ոչ մի պատժի չենթարկեց նրանց, այլ հրամայեց, որ հայոց քաջ, հզոր և երևելի իշխաններ Դավթին, Լևոնին և Կոստանդնին կղզի աքսորեն։

[ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ]

Ահա մինչև այստեղ բազմաջան, հոգնաջան և երկարատև պրպտումներ կատարելով, մեզ հաջողվեց շարադրել հարյուր տարվա [պատմությունը]։ Դա [հնարավոր եղավ կատարել] շատ առաջ ծնված ականատես և ականջալուր եղած մարդկանց [ասածի] հիման վրա և հին պատմագիրների [գործերն] ընթերցելով, պատմագիրներ, ովքեր ականատես էին եղել բոլոր անցքերին ու այսպիսի ահավոր նեղություններին որ հայոց երկիրը կրեց մեր մեղքերի պատճառով։ Ես բազմիցս մտածել եմ գրել նաև այս հետին ժամանակների, դառն փորձանքների, այս սոսկալի պատիժների մասին որ տեղացին հայ ժողովրդի գլխին մազոտ և պիղծ եղիմնացվոց[1], այն է՝ թուրք ժողովրդից և իրենց եղբայր

հռոմներից։ Ես անդադար մտազբաղ էի և, նման գործը կարևոր համարելով, ցանկացա ավարտին հասցնել այն։ Այդ իսկ պատճառով [նյութը] հավաքեցի և մինչև այստեղ դարաշրջեցի երեք ազգերի և հայրապետների[2] [պատմությունը] ինչպես նաև քննության առա ազգերն ու թագավորները որոնց մասին խոսք եղավ վերևում։ Այնուհետև ես հավանաբար, խոսենք կորստյան սկզբի մասին այն մասին թե ինչ տեղի ունեցավ մեր հայրերի օրոք, մի բան, որին նրանք բազմիցս ականատես եղան։ Այդ մասին ես մտածելով ութ տարի զբաղվեցի և նպատակահարմար գտա այդ բոլորը հաղորդել՝ գրի առնելով մատյանում, որպեսզի այս դառն ու վշտալի ժամանակներում անհետ չկորչի և մոռացության չտրվի։ Դրա համար ես՝ վանական Մատթեոս Ուռհայեցիս անտես ձոնելով իմ հոգնաջան աշխատանքը հիշատակ թողնելի նրանց, ովքեր սիրում են ժամանակագրությունները, որպեսզի երբ նրանք որոշեն հետազոտել անցած ժամանակների [պատմությունը] կարողանան հեշտությամբ գտնել [դեպքերի կատարման] ժամն ու ժամանակը իմանան մարդկանց գլխին եկած փորձանքները, հիշեն և մտածեն աստծո սոսկալի պատժի մասին, որ մեր մեղքերի համար ստացանք արդար դատավոր աստծո կողմից իմանան տարբեր վայրերում հավատացյալների կորստյան և այն պատիժների մասին որ անհավատ ժողովրդի ձեռքով ուղարկեց մեզ մեր տեր աստվածը մենք չուզեցինք մոռացություն տրվի աստծո՝ մեզ ուղարկած ահն ու պատիժը։ Արդ պետք է միշտ և անդադար լսել մեր աստծո խրատը քանզի շարունակում ենք դեղերել փորձանք բերող մեղքերի մեջ, որոնց համար է որ մենք ստացանք արժանի հատուցումը։ Մենք տալիս ենք վանքերեց Մատթեոս Ուռհայեցու աշխատասիրած ես ութսուն տարվա [պատմությունը][3]։

Հայոց 502 թվականին [8 մարտ 1053—7 մարտ 1054 թ.] ահավոր և սոսկալի հրաշք եղավ, մեծ պատիժ։ Այսինքն Անտիոք երևելի քաղաքի գլխին։ Երկրում կատարված այս հրաշքը ականատեսների համար ահավոր էր և զարմանալի և բոլոր քրիստոնյաներին գցեց ահ ու դողի մեջ։

Աստված իր ահավոր դատաստանն էր ցույց տվել, ահասարսուռ սպառնալիքներով։ [Աստծո] ցասման պատճառը հետևյալն էր։ Անտիոք քաղաքում կային ոսկու և արծաթի տեր շատ հարուստ ու փառավոր բազմաթիվ ասորիներ։ Նրանց երեխաները՝ հինգ հարյուր հոգի, ջորիների վրա նստած էին գնում իրենց եկեղեցին։ Հռոմները սաստիկ նախանձում էին և չարացել էին։ Ասորի մի իշխան ուներ բազմաթիվ ստրուկներ, որի համար հռոմոց պատրիարքը մեծ դատ բացեց նրա դեմ։ Դատաստանի [սպառնալիքի] տակ նա դավանափոխ եղավ և կամավոր կերպով հունադավան դարձավ. դավանափոխ լինելով, նա հանդես եկավ ասորոց մեծ ժողովրդի դեմ։ Այն ժամանակներում ասորիները մատնվեցին մեծ նեղության, որովհետև [հռոմները] սկսեցին ամեն օր հավատաքննության ենթարկել նրանց։ Հռոմոց ժողովուրդը այն աստիճան լկտիացավ, որ չափն ու սահմանն անցկացրեց։ Նրանց պատրիարքը հրամայեց կրակի տալ Քրիստոսի ավետարանը։ Երբ աստծո ավետարանը կրակը նետեցին, ավետարանից ձայն լսվեց ավետարանը մնաց անվնաս։ Նրանք այն երկրորդ անգամ կրակը նետեցին, բայց նորից անվնաս մնաց։ Կատաղած հռոմները ավետարանը լրջաբար երրորդ անգամ կրակը գցեցին բայց նա նորից մնաց անվնաս։ Սակայն երբ այն չորրորդ անգամ կրակը նետեցին, այն ժամանակ ավետարանն իր մեջ ընդունեց կրակի այրող հատկությունը։ Մի Քրիստոս աստծո ավետարանը Անտիոք քաղաքում հռոմոց ժողովրդի կողմից հրո ճարակ դարձավ։ Պատրիարքն ու [հռոմ] ողջ ժողովուրդը, կարծես ոսոխների դեմ հաղթանակ տարած ուրախացած վերադարձան եկեղեցի։ Երբ մտան Սուրբ Պետրոսի եկեղեցին ամբողջ եկեղեցին ահավոր գոչյուն բարձրացրեց, ուժեղ երկրաշարժ եղավ և անտիոքացոց բովանդակ քաղաքը սասանվեց։ Հաջորդ օրը Սուրբ Պետրոսի եկեղեցու վրա երկնքից կրակ թափվեց և այն, որպես ջահ, հիմքից հրդեհվեց։ Քարերն այրվեցին փայտի պես և բոցը բարձրացավ մինչև երկինք։ [Սուրբը] խորանը պատռվեց [սուրբ] խորհրդի սեղանն ընկղմեց անդունդը՝ իր հետ առնելով լուսաշող ադամանդը, որ Կոստանդին

Սենք երկու հարյուր հազար ոսկով առել և Սուրբ Պետրոսի [եկեղեցուն] էր նվիրել։ Ահա այդ ադամանդը որ մշտապես սուրբ սեղանի վրա էր գտնվում գիշերը լուսավորելու համար, երկիրը կուլ տվեց և այլևս հնարավոր չեղավ գտնել։ Սուրբ Պետրոս եկեղեցու հետ միասին հրո ճարակ դարձան քառասուն եկեղեցի ևս բայց հայոց կամ ասորոց եկեղեցիները ոչ մի վնաս չկրեցին։ Այդ բանի վրա Անտիոքի ամբողջ բնակչությունը սարսափահար եղավ, բոլորն ընկան ահ ու դողի մեջ։ Ամբողջ քաղաքի բնակչությունն սկսեց աստծուն աղոթել, լալով ու հառաչելով նրան էր պաղատում։ Պատրիարքը՝ քահանաների, սարկավագների դպիրների, տղամարդկանց և կանանց, մեծերի ու փոքրերի հոծ բազմությամբ, զարդարանքներով և եկեղեցական ամեն տեսակի սպասներով դուրս էր եկել և պատարագ մատուցելով շրջում էր քաղաքով մեկ։ Երբ հասան Հռոմեական հրապարակը այնտեղ որտեղ լեռներից հոսող հեղեղատի վրա փոյր կամուրջ է դցած, հանկարծակի ամբողջ գետինը դղրդաց և կեսօրին՝ վեցերորդ ժամին, երկրաշարժ եղավ։ Նույն ժամին պատռվեց երկիրը և բացելով իր երախը պատրիարքին և քահանաների ու ժողովրդի ողջ բազմությունը՝ ավելի քան տասը հազար հոգի անդունդը տարավ։ Անդունդի խորքից տասնհինգ օր շարունակ նրանց աղաղակի ձայնն էր բարձրանում։ Այնուհետև նրանք անշնչացան, որովհետև երկիրը փակվեց նրանց վրա մինչև օրս էլ այնտեղ են նրանք՝ Անտիոք քաղաքի բնակիչները որոնց արդար դատավոր աստվածը պատժեց իրենց ամեն տեսակի մեղքերի համար։ Չարժե հիշել նրանց եկեղեցականների և ընդհանրապես բոլոր հունադավանների Անտիոք քաղաքում գործած անօրենությունների մասին նրանց անօրեն արարքների ծուխը ավելի վեր բարձրացավ, քան Սոդոմ Գոմորի այդ խակ պատճառով՝ իրենց գործած արարքների համար նրանք ըստ արժանվույն պատժվեցին։ [Սոդոմ Գոմորում] կրակ թափվեց չարագործների սատակման համար, այստեղ ևս՝ մեղսասեր Անտիոք քաղաքում նման չարագործներին [աստված] հրով և անդունդը գլորելով բնաջնջեց, հակառակ դրան նրանք դեռ հաստատուն մնացել են իրենց խայտա-

ռակ դավանանքի մեջ։ Նրանք աստվածապաշտության [քողի տակ] անհավատներին և անօրեններին վայել արարքներ են գործում, քանզի անչափ տարվեցին աղտեղի գործերով, որի մասին լսելը ծանր է, իսկ պատմելը անչափ խորշելի։ Էլ ինչ ասեմ [անօրենությունները] գործողների մասին։ Եթե Փրկիչը կնոջ վրա նայելն անգամ վատ բան համարեց, հապա ի՞նչ ասեմ ես արվամոլության մասին, որի համար Տերը վրիժառու եղավ Անտիոք քաղաքից։

Հայոց ազգիս 503 թվականին [8 մարտ 1054—7 մարտ 1055 թ.] հայոց աշխարհի վրա փլեց դառնաշունչ և մահաբեր քամի։ Պարսից Տուղրիլ սուլթանը, հսկայական բազմությամբ, ինչպես ծովի ավազ, իր մայրաքաղաքից դուրս գալով անթիվ զորքով շարժվեց եկավ Հայաստան և իջավ Բերկրի կոչվող քաղաքի վրա, գրոհով առավ այն, իսկ բնակչությանն էլ շարաշար կոտորեց։ Ապա ելնելով այնտեղից, որպես հրացայտ սև ամպ, իր մահաբեր կարկտի հետ միասին եկավ հասավ ու պաշարեց Արճեշ կոչվող քաղաքը, որի դեմ ութ օր կատաղի պատերազմ մղեց։ Քաղաքացիները [թշնամու] վիթխարի զորքից [սարսափած], դժվարին պատերազմից ուժասպառ, բազում նվերներով՝ ոսկի, արծաթ, ձիեր ու ջորիներ, մեծ աղաչանքով ու պաղատանքով նրա մոտ եկան, հնազանդություն հայտնեցին և հաշտություն խնդրելով՝ ասացին «Ո՜վ աշխարհակալ սուլթան, գնա՛ Մանազկերտ քաղաքը գրավիր, որից հետո մենք և հայոց բովանդակ երկիրը կմտնենք քո ծառայության մեջ»։ Տուղրիլ սուլթանին դուր եկան այս խոսքերը։ Եվ նա իր հսկայական զորքով եկավ հասավ Մանազկերտ քաղաքը, և նման էր չարությամբ լցված օձի։ Նա բանակեց և պաշարեց քաղաքը։ Իջնելով Քարագլուխ կոչվող վայրը, այնտեղ իջևանեց։ Երբ լույսը բացվեց նա հրամայեց հնչեցնել պատերազմական փողերը։ Պետք էր տեսնել ահավոր օրը և քրիստոնյաների գլխին եկած դժբախտությունը, երբ պաշարեց Մանազկերտ քաղաքը։ Պատերազմական փողերի ձայնն ու աղմուկը, ապա կռվող զինվորների աղաղակը սասանեցնում էին բովանդակ պարիսպը։ Այժմ ի՞նչ պատմեմ քրիստոնյաների քաղաքի մասին, քաղաքի ողջ բնակչության

մասին, որ անվերջ պատերազմ էր մղում և հոմերաշխարար նահատակվեց։ Քաղաքի գրագրին էր հոռոմոց իշխան Վասիլը[4]՝ Ապուքապի որդին, մի բարի և աստվածապաշտ մարդ։ Նա զոր ու գիշեր հորդորում էր, սրտապնդում ու քաջալերում քաղաքի ողջ բնակչությանը՝ տղամարդկանց ու կանանց բոլորին կայսրի անունից խոստանում պաշտոն և պատիվ։ Իսկ այլազգիների զորքը բազում օրեր անդադար կռվում էր։ Քաղաքը գրավելու մտադրությամբ այլազգիները ստորերկրյա անցք փորեցին, բայց քաղաքի կայազորի մարտիկները, իմանալով այդ, սկսեցին հակառակ կողմից փորել և գետնափոր անող բոլոր թշնամիներին բռնեցին, (այդ թվում և սուլթանի աներոջը, որի անունը Ոսկեծամ[5] էր) որոնց, պարսպի վրա բարձրացնելով, սպանեցին։ Սուլթանը, տեսնելով դա, շատ տխրեց։ Նա մարդ ուղարկեց Բաղեշ և բերել տվեց տասնհինգ ատիլանոց[6] ահավոր և զարմանալի բաբանը որը Վասիլ կայսրն էր սարքել տվել Հեր քաղաքի համար։ Երբ այդ վիթխարի բաբանը կանգնեցրին, ողջ քաղաքը սոսկաց։ Առաջին հարվածով կայազորի երեք մարտիկներ և կրծապահը[7] գետին տապալվեցին։ Այն ժամանակ քաղաքում հայտնվեց մի երեց և փութանակի [բաբանի] դեմ կանգնեցրեց մի մեքենա, որը քարի առաջին իսկ հարվածով ջարդեց բաբանի կոզակը։ Քաղաքացիները սրտապնդվեցին, որովհետև [թշնամին] սարսափեց։ Մի քանի օր անց այլազգիները վերանորոգեցին բաբանը, ամեն կողմից անմատչելի դարձրին այն և սկսեցին հսկայական քարերով հարվածել քաղաքի պարիսպը։ Բոլոր քաղաքացիները ահ ու դողի մեջ ընկան։ Վասիլը, դիմելով բոլոր քաղաքացիներին, ասաց «Ով կկտրոգանա դուրս գալ և կրակի տալ այդ բաբանը, նա ինձնից որպես ընծա կստանա բազում ոսկի և արծաթ, ձիեր և ջորիներ, իսկ կայսրից՝ պաշտոն և պատիվ։ Եթե նա անհավատների զոհը դառնա, ապա նշածս ամեն ինչ նրա ազգականը կամ որդին կստանա։ Եթե այդպիսիք կան»։ Դրա վրա դուրս եկավ մի ֆրանկ և ասաց. «Ես կգնամ և կհրդեհեմ այդ բաբանը։ Թող հեղվի իմ արյունն այսօր՝ բոլոր քրիստոնյաների [փրկության] համար, քանզի միմիայն ես

եմ, որ չունեմ ո՛չ կին ո՛չ երեխաներ որ ինձ վրա լաց լի-
նեն»։ Նա մի ուժեղ և անվախ ձի խնդրեց հագավ զրահը,
գլխին դրեց սաղավարտը ապա մի թուղթ առնելով այն
կապեց նիզակի ծայրին դրպանը դրեց երկաթ շիշ նավթ և
որպես սուրհանդակ գնաց առաջ։ Բոլոր քրիստոնյաների
աղոթքին արժանանալով և ասածուն իրեն զորավիգ ունե-
նալով նա դիմեց գեպի այլազգիների զորքը։ Անհավատնե-
րի զինվորները թուղթը տեսնելով նրան սուրհանդակ հա-
մարեցին և բան չասացին։ Կեսօր էր սարսափելի շոգ։
[Անհավատների] զինվորները քնել էին իրենց վրաններում
մեջ։ Ֆրանկը, մոտենալով բաբանին, կանգնեց և չէր հեռա-
նում այնտեղից [թշնամիները] կարծեցին, որ կանգնած
հյանում է բաբանի մեծության վրա։ Երբ նա հանելով շիշը,
ջարդեց այն բաբանի վրա։ Արծվի պես պտտվելով բաբանի
շուրջը նա ջարդեց և մյուս շիշը ապա նորից շուռ եկավ և
բաբանի վրա ջարդեց նաև երրորդ շիշը։ [Բաբանը] սարսա-
փելի բռնկվեց, իսկ Ֆրանկն էլ դիմեց փախուստի։ Նրա
արածին ականատես եղած այլազգիների ողջ ճամբարը
հարձակվեց նրա հետևից բայց Ֆրանկին հաջողվեց անվնաս
փրկաք հասնել Բաբանը հիմնովին հրո ճարակ դարձավ։
Բոլոր հավատացյալները անչափ ուրախացան, իսկ Ֆրանկն
էլ արժանացավ բոլոր լաղաբացիների նվերներին։ Մոնո-
մախ կայսրը լսելով նրա մասին, իր մոտ հրավիրեց և
պաշտոններ տվեց[8]։ Սուլթանը ապշեց Ֆրանկի արածի վրա
և Վասիլից իմանալ սիրանք կատարողին խոստա-
նալով պարգևներ տալ նրան։ Բայց Ֆրանկը հանձն չառավ
գնալ։ Սուլթանը սաստիկ զայրացած նուիրց ձիանարքեց
գլուխները անելուն, մտադիր լինելով պարիսպը տապալել,
բայց արդարացված քաղաքացիները նրա բոլոր մեքենայու-
թյունները բանի տեղ չէին դնում։ Երկաթե կեռ սարքելով,
նրանք թշնամու բոլոր փորձերին դուրս էին քաշում և
սպանում։ Սուլթանը, տեսնելով դա, խայտառակ եղած վերջ
տվեց գործին։ Դրա վրա քաղաքացիները բաբանի օգնու-
թյամբ սուլթանի ճամբարը մի խոզ արձակեցին և բոլորը
միասին ձայն տալով ասացին «Ա՛ռ, սուլթան, այդ խոզը
քեզ կին արա, իսկ մենք էլ Մանազկերտը քեզ օժիտ

կանք»։ Սուլթանը, լսելով դա, դազազեց, գլխատեց իրեն Մանազկերտ բերողին, իսկ ինքը մեծ ամոթով գնաց պարսից երկիրը։ Ահա աստծո ողորմածությամբ Մանազկերտ քաղաքը փրկվեց թուրքերի պիղծ ազգի ձեռքից։

Հայոց 504 թվականին [8 մարտ 1055—6 մարտ 1056 թ.] վախճանվեց հռոմոց կայսր Մոնոմախը[9] հռոմոց թագավորության գահին նստեց տասնչորս տարի։ Նա փոխարեն թագավորեց քենին կիրա Թոդորան[10], նա ով ստացավ Նլեխտոռ[11] մականունը, կիրա Զոեի քույրը արբաստեր, կույս և շատ առաքինի Նա բոլորին կարգադրեց չնեղել այրիներին և ծառաներին, [փախուստի դիմած] բոլոր զրկյալներին վերադարձրեց և նրանց իրավունքները հաստատեց հրամայեց ազատել բոլոր բանտարկյալներին։ Նա բանտիզ հանել տվեց հայոց իշխաններին՝ Հաբելի որդիներին, այն է՝ Հարպիկի եղբայրներին նա հանեց նրանց կղզուց և մեծ պատիվներով ապատ արձակեց, [թույլ տվեց] գնալ իրենց հայրենիքը, Արկնի բերդը, պատվիրելով այսուհետև չմեղանչել։ Նույն տարին իսկ հեռացրին կատապան Պեռոսին և նրա տեղը նշանակեցին Մելիսանոսին՝ բարի և անվանի, այրիների և ծառաների նկատմամբ ողորմա՝ աշխարհաշեն, ամեն տեսակի առաքինություններով օժտված մի մարդու։ Կիրա Թոդորան թագավորական գահին նստեց երկու տարի և երեք ամիս և վախճանվեց բարի խոստովանությամբ։ Թագավորական գահին նստեց Միքայել ալնորը[12]՝ յոթ ամիս։

Այդ օրերում հռոմոց երկրից մի իշխան որի անունը Կոմանոս էր[13] ահագին բազմության գլուխն անցած Լկավ Կոստանդնուպոլսի վրա և, բանակելով Օվկիանոս ծովի ս յս ափին, մեծ բռնությամբ պահանջում էր հռոմոց թագավորության գահը։ Դա տեղի ունեցավ հայոց 505 թվականին (7 մարտ 1056—6 մարտ 1057)։ Այն ժամանակ Միքայել կայսրը բովանդակ արևմտյան աշխարհում զորահավաք արեց և իր զորքերի ամբողջ բազմությունն Օվկիանոսով անցկացրեց Խրիսուպոլիս[14]՝ ընդդեմ Կոմանոսի։ Այդ օրը քրիստոնյաների միջև տեղի ունեցավ մեծ և ահավոր պատերազմ նրանք կատաղորեն կոտորում էին միմյանց, եր-

կիրը ողողվում էր բազում հավատացյալների արյունով։ Կոմանոսը ցասումնալից առյուծի պես մռնչաց և, հարձակվելով, սկսեց հարվածել հոռոմոց կայսեր զինվորներին և սրի քաշելով՝ գլխովին փախուստի մատնեց նրանց։ Նա անողոքաբար կոտորեց հոռոմոց բոլոր զինվորներին՝ նրանց բոլորին շրջապատելով Օվկիանոս մեծ ծովի ափին։ Կատաղի պատերազմից հոռոմոց զինվորները նման էին քամուց ընտարտուցած մորեխի և լցվելով Օվկիանոս ծովը չրահեղձ էին լինում։ Բայց շատերը դառն սրով մահ ընդունեցին։ Այդ օրը հոռոմոց զորքից հարյուր տասնհինգ հազար մարտիկ զոհվեց։ [Կոմանոսը դերի վերցրեց] բոլոր իշխանավորներին և տիրացավ թագավորությանը բոլոր փորձանքներին և անչափ արյուն թափվելուն ականատես եղած պալատի իշխանավորները որոշեցին թագավորական գահը Կոմանոսին տալ, քանզի նա հույների ամբողջ ժողովրդի գլխին մեծ սուգ կապեց։ Պատրիարքն ու Կոստանդնուպոլսի բոլոր իշխանավորները գնացին Կոմանոսի մոտ և նրան բազում նրգումներ տալով տարան և նստեցրին հոռոմոց թագավորության գահին[15]։ Հույների երկրում խաղաղություն տիրեց։ Սակայն, այդ տարին Երկրում մեծ ավերածություն և հափշտակություններ եղան, որովհետև Կոմանոսի և Միքայելի կողմնակիցները կոտորում էին միմյանց, մինչև որ թագավորական գահին հաստատվեց Կոմանոսը նա համայն երկրում հրովարտակ արձակեց և խաղաղություն հաստատեց։ Կոմանոսը սակայն ավելի մեծացրեց նրանց, ովքեր Միքայելի կողմում էին, քան թե իր համար մարտնչողներին։ Նախքան այդ հոռոմոց իշխաններ Պիզոնիտան[16] ու Լիպարիտը Միքայելին օգնության էին դիմել։ Հասնելով Ճերճերի[17], նրանք իմացան որ Կոմանոսն [արդեն] գահ է բարձրացել, և գիշերով բոլորն էլ փախան ասելով միմյանց, թե «նալատը Ճերճերից է գալիս»[18]։ Մի քանի օր անց նրանք գնացին կայսեր մոտ և մեծ պատիվների արժանացան։ Կոմանոս կայսրը հրամայեց իր անունով դահեկան կտրել, որի վրա ինքը նկարված լինի թուրը ուսից վեր բարձրացրած, թե՝ «Թագավորական գահին թրով տիրացա»։ Կոմանոսը, դրանով էլ լրավաբարվելով, բազում վատություններ գործեց

քրիստոնյաներին։ Մի քանի օր անց նա զորահավաք արեց և հսկայական զորքի գլուխն անցած ուզեց պատերազմել պածինակների դեմ։ Նա գնաց անցավ Տոնավիս[19] գետը և առաջ գնաց՝ ավերելու ողջ Արևմուտքը։ Ուր հասնում էր, սրտի շարությունից, մոնչում էր գազանի պես, իսկ որտեղով անցնում՝ բազում արյուն էր թափել տալիս։ Համայն Արևմուտքում մեծ կոծ բարձրացավ և ամենից շատ՝ բուլգարների երկրում։ Ամառ ժամանակ էր, երբ սատվածասաստ բարկությունը թափվեց Կոմանոսի զորքերի գլխին, այնքան սարսափելի, որ անկարելի է ըստ արժանվույն նկարագրել նրանց կրածը։ Ահա արևմուտքից ամպ բարձրացավ և շարժվեց Կոմանոսի ճամբարի վրա։ Ամպը սև էր և տեսնողին սարսափ էր պատում։ Ոչ ոք չէր համարձակվում նայել դրան։ Ճայթյուն ու որոտում եղավ և հրացայտ փայլատակումներ։ Ապա սկսեց խոշոր կարկուտ տեղալ, որ ջարդուփշուր արեց ճամբարը, ուժգնորեն հարվածեց բոլոր զինվորներին։ Նրանք, չիմանալով ինչ անել, մեկ առ մեկ փախուստի դիմեցին։ Կայսրը, տեսնելով դա, լցվեց զայրույթով և ստիպված փախստականի նման վերադարձավ։ Ամբողջ զորքը իսպառ ցրիվ եկավ լեռներն ու դաշտերը։ Տեսնելու բան էր սոսկալի փորձանքը, որ եկավ նրանց գլխին։ Անհամար մարդիկ կորան. հայրը կորցրեց որդուն, որդին՝ հորը, եղբայրը՝ եղբորը։ Տոնավիս գետի ափին կորավ և կայսրը իր երեք թիկնապահներով, բայց հետո գտնվեց։ Երբ նա գումարեց իր զինվորներին, տեսավ, որ նրանց մեծ մասը երկնքի բարկության զոհն էր դարձել։ Իսկ ձիերի և ջորիների, ոսկու և արծաթի, այլ սպասների, պատերազմական ամեն տեսակի սարքերի [կորստյան] մասին ավելորդ է խոսել։ Այս ամենից հետո Կոմանոսն [ինքն իրեն] ասաց «Այս բոլոր աստվածասաստ պատիժները քրիստոնյաների գլխին եկան իմ հանցանքների պատճառով, որովհետև ես իմ մեղքերով բարկացրի աստծունս։ Գալով Կոստանդնուպոլիս և երկրպագելով աստծուն, նա իր գործած մեղքերի համար թողություն էր աղերսում։ Նա ուզեց հրամարվել թագավորական դահից և պահեցողությամբ ու ողջմամբ մտնել ապաշխարողների շարքը։

Հայոց 507 թվականին [7 մարտ 1058—6 մարտ 1059 թ.] Կոմանոսը թագավորեցրեց Տուկիին[20] առնչի ունեցած դեպքերը որոնց մասին վերևում խոսեցինք իրեն, Կոմանոսին համոզեցին որ ստացած հաճությամբ չի նայել իր թագավորության վրա՝ անմեղ հավատացյալների թափած արյան պատճառով նրա մարմնի մի կողմը անդամալույծ էր դարձել։ Երբ նա իր անձի վրա զգաց աստվածատատ բարկությունը ցանկացավ վանականի օրեմ հագնել և վանքում միայնակյաց դառնալ։ Տաճկաց կողմերը՝ Ուռհա քաղաքը նա մարդ ուղարկեց և բերել տվեց Ուռհա քաղաքի տուկին որի անունը Տուկիթ էր (նա Երևելի ընտանիքից էր), և վերցնելով թագը դրեց նրա գլխին Երկրպագեց նրան և նստեցրեց թագավորական գահին իսկ ինքը գնաց անապատ և վանական դարձավ։ Տուկիթը, իր ձեռքն առնելով հունաց թագավորության սանձերը, բոլոր անհավատներին հնազանդեցրեց Տուկիթ [թագավորելու] առթիվ հոմայն հունաց երկրում ուրախություն եղավ։

Այդ տարին վախճանվեց ամենագովելի տեր Պետրոս հայոց կաթողիկոսը, որ հայոց մատենի գլուխն էր ներկայացնում և սուրբ Լեղեցու պարիսպը։ Նա հայրապետական աթոռին նստեց քառասուներկու տարի և գնաց իր հայրերի մոտ։ Նա իր հայրապետական աթոռին [կաթողիկոս] ձեռնադրեց տեր Խաչիկին[21] Լր քեռորդուն, որը լի Լր ամեն տեսակի արդյունավոր ուսումնությամբ աստվածաբանական և մարդասիրական շարժումներով և հայոնի իր բարեհամբավ անվամբ։ Տեր Պետրոսին մեծ բազմությամբ թաղեցին Սեբաստիա կոչվող քաղաքում, Սուրբ Նշանի վանքում

Հայոց նույն թվականին անհավատների ժողովուրդը երկրորդ անգամ հարձակվեց քրիստոնյաների վրա։ Ահա պարսից երկրից ոտանց հրկյուղի բազմաթիվ զորքերով, ժանտությամբ ու դաժանությամբ բայց և նենգորեն սքողելով իր սրտի լարությունը շարժվեց։ Եկավ մի մեծ և հզոր ամիրա, որի անունը Դինար էր։ Նա անվնաս անցավ բազում վայրերով և գնաց հասավ հռչակավոր և անվանի Մելիտենե ոաղաքը։ Դեռ վաղուց պարսիկներին հայտնի էին դարձ-

բել որ [քաղաքում] կա ոսկու և արծաթի, թանկագին քարերի և մարգարիտների, դիպակների անհամար հարստություն։ Քաղաքն անպարիսպ էր։ [Դինարը] առաջանալով գրավեց Հասավնը[22] և [բնակիչներին] գլխովին սրի քաշեց, որից հետո շարժվեց Հասավ Մելիտենե։ Անհավատների զորքի առաջնորդն էր դարձել Լիպարիտի որդին, որ նրանց կողմն էր անցել։ Զմեռ ժամանակ էր, հինգակի սկիզբը[23], երբ [Դինարը] պաշարեց Մելիտենե քաղաքը և պաշարեց հռչակավոր անվան համար որի գեղեցկության համբավը տարածվել էր պարսից երկրով մեկ։ Երբ սև ամպի նման շուրջանակի պատեց ողջ քաղաքը, քաղաքացիները տեսնելով սարսափելի վտանգը, բոլորը միասին, տղամարդ թե կին ծեր թե երեխա [ուղեցին] փախուստի դիմել, բայց փախչելու տեղ չկար։ Բոլորի մոտից վերացել էր սերը գեղի բարեկամները և կենդանի մնալու հույսը։ Դառն օրհասի առջև հայրը մոռացավ որդուն և որդին՝ հորը։ Մայրն իր դստերն էր ողբում, դուստրը՝ իր մորը, եղբայրը՝ եղբորը և սիրելիները՝ սիրելիներին։ [Քաղաքացիները] փախան գեղի քաղաքի լայնատարած դաշտերը, բայց ընկան թշնամիների մեջ։ Անհավատները, տեսնելով այդ, մի քիչ կանգ առան քաղաքի՝ ծովի ավազի պես անքանակ բնակչության վրա ապշած։ Այլազգիները լէին համարձակվում [մտնել քաղաք], քանի չէր սկսվել քաղաքացիների փախուստը։ Երբ այն սկսվեց, սուսերամերկ հարձակվեցին [քաղաքի] վրա, և նրանց բոլորի սրերը սկսեցին իրենց արյունալի գործը կատարել։ Կարճ ժամանակամիջոցում Մելիտենե քաղաքը ողողվեց արյամբ և ծայրեծայր ծփաց արյան մեջ։ Ոչ ոք չէր խնայում ոչ ծերերին, ոչ մանկանց։ Եվ պետք էր տեսնել երեսի և պատվական մարդկանց արյունաթափվել դիակները։ Երեխաներն իրենց մայրերի գրկում անդամահատվում էին ու խողխողվում։ Արյունը և կաթը խառնվում էին իրար։ Ո՞վ կարող է գրի առնել աստծո ցասումը, որ այդ օրն եկավ Մելիտենե քաղաքի գլխին։ Անդաստանների բոլոր դալար բույսերը քաղցր ցողի փոխարեն արյամբ էին պատվել։ Ահա այդքան արյուն թափելուց հետո, պատվավոր և գեղադեմ կանանց, գեղատեսիլ պատանիների և աղ-

ջիկների գերի վերցնելուց, ոսկու և արծաթի անթիվ անհամար գանձեր ավարառելուց հետո [այլազգիներն] ուրախությամբ հեռացան գնացին պարսից երկիրը։ Անցնելով Եփրատ գետը նրանք ձմեռեցին Անձիտում[24]։ Այդ ժամանակ հոռոմոց զորքերը շտապեցին հետապնդել թուրքին բայց, հասնելով նրան, լհամարձակվեցին մարտ տալ, այլ խաղաղությամբ վերադարձան հոռոմոց երկիրը։

Երբ գարունը եկավ, այլազգիների զորքը գնաց Տարոն գավառը և բանակեց Տավրոս լեռան ստորոտում Սասունի մոտ։ Հայոց հզոր և քաջ իշխան Թոռնիկը՝ Մուշեղի որդին, լսելով այդ մասին բովանդակ Սասունում դորահավաք արեց և արշավեց այլազգիների զորքի վրա։ Այլազգիների զինվորները հնչեցրին պատերազմական շեփորները, և բոլորը միասին ելան մարտի։ Այդ օրը սոսկալի և ահավոր եղավ քանզի երկու կողմն էլ միմյանց դեմ էին կռվում առյուծների ջոկերի նման։ Քաջ Թոռնիկը ձայն տվեց իր զորքի աջ թևին, հարձակվեց այլազգիների ձախ թևի վրա և մեծ ուժգնությամբ ճեղքեց այն։ Նա դարձավ նայեց Սուրբ Կարապետի վանքին և գոչեց «Գլակա վանք Սուրբ Կարապետ, հասի՛ր մեզ օգնության և այս օրը հավատացյալների համար երևելի դարձրու»։ Բոլորը միասին, իրար ձայն տալով հարձակվեցին այլազգիների վրա, նրանցից խլեցին ամբողջ ավարը և ազատեցին բոլոր գերվածներին։ Մի կերպ կենդանի մնացած այլազգիները խայտառակ կերպով գնացին պարսից երկիրը։ Քաջ Թոռնիկը մեծ ուրախությամբ վերադարձավ Սասուն և շնորհակալություն հայտնեց աստծուն, որ Մելիտենե քաղաքի անթիվ բազմությունը ազատեց պարսից անհավատ ժողովրդի ստրկությունից։

Նույն տարվա ձմռանը քրիստոնյաների գլխին գալիք մեծ և սոսկալի փորձանքի և կործանման մասին կանխագուշակող մի ահավոր և զարմանալի նշան երևաց։ Այնպես, ինչպես պիղծ սատակի գարշահոտությունը ավելի շուտ հնք զգում [քան տեսնում սատակը] ահա նույն ձևով էլ նախքան դժբախտության՝ հարավային դառնաշունչ քամու վրա հասնելը, երկրի վրա երևացին նրա մասին վկայող նշաններ։ Մի օր առավոտյան, մարդիկ տնից դուրս գալով տեսան, որ եր-

կինքը պարզ է, իսկ գետնին տեղացել է կարմիր ձյուն, որը ծածկել է երկրի չորս կողմը՝ արևելք և արևմուտք, հյուսիս և հարավ։ [Ձյունն] սկսեց տեղալ երկուշաբթի օրը և վաթսուն օր շարունակ եկավ։ Գիշերը գալիս էր, իսկ ցերեկը՝ հալվում։ Կարմիր ձյունը սակայն միայն մեկ օր տեղաց։ Այդ տարին տեղի ունեցավ բոլոր չորքոտանիների՝ անասունների գազանների, ինչպես և թռչունների անկում։ Սաստիկ ձմռան պատճառով իրենց համար կեր չգտնելով, նոանք գնում էին բնակատեղիները և ապաստան փնտրում իրենց թշնամիների մոտ ամեն ոք անգթորեն կոտորում էր նրանց, որովհետև անասունները հոտերով, իսկ թռչունները՝ երամներով թափառում էին փողոցներում և մտնում տները։ Պետք էր տեսնել մարդկանց մեղքերի պատճառով անասունների և թռչունների գլխին եկած օրհասը։ Բայց, ովքեր որ գթասիրտ էին ամբողջ ձմեռը իրենց տանը կերակրեցին նրանց և առանց վնաս հասցնելու արձակեցին։ Առհասարակ բոլորն էլ գթացին անասուններին։ Մեծ ամիրա Նսրտոլը, որ Մուսարդին քաղաքում էր նստում, հրամայեց դաշտերում և լեռներում թռչունների համար քառասուն քոռ ցորեն, գարի, կորեկ և ամեն տեսակի այլ ընդեղեններ ցրիվ տալ, իսկ անասունների համար՝ մեծ քանակությամբ խոտ ու փարդ։ Ահա այդ ձևով բազմաթիվ անասուններ և թռչուններ այդ փորձանքից կենդանի մնացին։

Այդ տարին երկրում սաստիկ սով եղավ, և շատերը լաբաշար սովամահ եղան, որովհետև առատ ձյան պատճառով, երկրի վրա անձրև չտեղաց, բերք չեղավ, բաղում պտղատու ծառեր չորացան։ Հաջորդ տարին սակայն, եղավ ամեն տեսակի մթերքների լիություն և առատություն, որովհետև [ցանված] մեկ մոդ [սերմացուն] հարյուրապատիկ բերք տվեց։

Հայոց 508 թվականի [6 մարտ 1059—4 մարտ 1060 թ.] սկզբին քրիստոնյաների գլխին տեղաց արհավիրք և մահ։ Մենք ի վիճակի չենք պատմել այդ տարին վրա հասած ահավոր ու դառն աղետի մասին։ Պարսից ամբողջ երկիրը ահագին և անհամար բազմությամբ, որպես ծովի

ավազ Էլավ եկավ Հայաստանի հավատացյալների վրա։ Բազում գավառներ սրով ու գերեվարությամբ ավերակ դարձան այս ամբարիշտ գազանների ձեռքով. Տուղրիլ սուլթանի արքունիքից դուրս եկան երեք ամիրաներ՝ Սամուխը, Ամրքափը և Գիճաճիճին, գազաններից ավելի չար և արյունարբու մարդիկ որոնք սևագունդ զինվորներով և մահասփյուռ դրոշներով եկան բազմամարդ և նշանավոր Սեբաստիա քաղաքի վրա։ Մոնչալով ու որոտալով նրանք ուղղեցին իրենց կատաղությունը թափել քրիստոնյաների վրա։ Դեռ ավելին, նրանք մտածեցին ձերբակալել հայոց թագավոր Սենեքերիմի որդիներ Աստմին և Ապուսահլին, որոնք, սակայն, նախօրոք տեղյակ լինելով այլազգիների զորքի [դալստյան] մասին փախել էին Խավատանեք[25]։ Նրանց էլն հետևել և բազմաթիվ այլ իշխաններ։ Բարեկենդանի վարդավառի օրը անհավատների զորքերի բազմությունը շրջապատելով պաշարեց ողջ քաղաքը։ Բոլոր զինվորները գործի դրեցին իրենց սրերը և անհամար մարմիններ չարաչար մահով թավալվեցին գետին երկիրն արյամբ ներկեց այնպես ողողվեց որ դիտողին սարսափ էր ազդում։ Պատվական մարդկանց մարմինները անտառափայտի նման դիզված էին գետնի վրա իսկ գետինը դիակների շատությունից արյամբ էր ծածկված։ Թեև Սեբաստիա քաղաքը պարիսպներ չուներ, այնուամենայնիվ այլազգիներն սկզբում չէին համարձակվում մոտք գործել տեսնելով սպիտակ և գմբեթավոր բազմաթիվ եկեղեցիները նրանց թվում էր թե զինվորական վրաններ են դրանք։ Բայց երբ իմացան իրականությունը, ահա այն ժամանակ իրենց կատաղությունը թափեցին քրիստոնյաների գլխին անողորմաբար և անխնա կոտորելով քաղաքի ողջ բնակչությանը և հափշտակելով ոսկու, արծաթի, թանկագին քարերի մարգարիտների և դիպակների անքանակ դանձեր գերեվարելով տղամարդկանց ու կանանց մանկանց ու աղջիկների անհամար ավարով ու գերիներով. հեռացան Սեբաստիայից։ [Նման հարստության այնտեղ կուտակվելու] պատճառն այն էր, որ [Սեբաստիան] հայ թագավորների մայրաքաղաք էր դարձել։ Այդ օրը քաղաքի բնակիչների համար դառն էր և ծանր որով-

հետև կարճ ժամանակամիջոցում քաղաքը և դաշտը արյամբ ողողվեց։ Քաղաքի միջով հոսող գետի զուլալ ջրի գույնը փոխվեց արյան, իսկ շատերն էլ ողջակիզվեցին։ Բազում մեծ ու փառավոր իշխաններ, մահացու վերք ստացած, արյունլվա փռվել էին սուրբ և պատվական դիակների մեջ, և մարմինների սպիտակությունից շողշողում էին որպես աստղ։ Իսկ ի՞նչ պատմեմ քահանաների ու սարկավագների մասին, վեց հարյուր եկեղեցիների մասին, որ կային այնտեղ։ Բոլորն էլ սրի քաշվեցին և ավերակ դարձան։ Բազում կուլսեր և հարսներ, երևելի տիկիններ պարսից երկիրը գերության քշվեցին։ Կարճ ժամանակամիջոցում Սեբաստիան վերածվեց մոխիր դարձած հյուղանի։ Այլազգիների զորքերը Սեբաստիայում մնացին ութ օր և անթիվ ու անհամար գերիներով շարժվեցին գնացին պարսից երկիրը։

Ո՞վ է իմիճակի մի կատմի կ պատմել հայոց երկրի ավերածության և ղղման լայի մասին երկիր, որ անտիրության պատճառով, կարծեցյալ պահապանների՝ հունաց թուլամորթ և լատաբարո ազգի մեղքով տառապեց անհավատ և արյունարբու թուրքերի գազանաբարո զորքերից [հույները] ստահանաբար հայոց երկրից հեռացրին քաջ զինվորականներին, նրանց կտրեցին իրենց տնից ու գավառից և կործանեցին հայոց թագավորությունը նրանք քանդեցին [երկրի] պարիսպը որ զինվորներն ու զորավարներն էին կազմում։ Անվերադարձ փախուստը դարձավ հռոմների քաջության և ուարծենալու արտահայտությունը։ Նրանք նմանվեցին այն վատ հովիվներին, որոնք գայլ տեսնելիս փախչում են։ Հռոմներին մի բան հաջողվեց, այն, որ նրանք հայոց երկրի ամուր պարիսպը քանդելով կործանեցին ու պարսիկներին դռներով [երկրի] վրա բաց թողեցին, և դա իրենց համար հաղթանակ համարեցին՝ իրենք էլ անամոթաբար ճգնում էին ձվատ զորավարներով և ներքինի զինվորներով Հայաստանը պահել, մինչև որ պարսիկները ամբողջ Արևելքը անտերունչ թողան։ Այն ժամանակ այլազգիները սաստիկ հզորացան և մեկ տարվա ընթացքում գրավեցին հռոմոց ամբողջ երկիրը, ծովեզրյա քաղաքները, նրանց կղզիները և հասան

մինչև Կոստանդնուպոլսի դարպասները՝ հույն ժողովրդին Կոստանդնուպոլսում արգելափակելով։

Գրավելով Հայաստանը, հոռոմները դաղարեցրին ամեն տեսակի պայքարը հայոց դեմ, բայց այս անգամ էլ ձեռնարկեցին նրանց դեմ այլ պատերազմ մղել նրանք սկսեցին հալերին հավատաքննության ենթարկել։ Նրանք ատեցին պատերազմական ու մարտական գործը, բայց սառծո ևկեղեցու մեջ կռիվ ու տակնուվրայություն հաստատեցին։ Նրանք խուսափում են պարսիկների դեմ կռվելուց բայց աշխատում են բոլոր իսկական քրիստոնյաներին դավանափոխ անել հանդիպած քաջ ու հզոր մարդու աչքի լույսն են խավարեցնում կամ ծովը գցում և ջրահեղձ անում Նրանց նպատակն էր հայոց բոլոր իշխաններին ու քաջ զինվորականներին Արևելքից հանել բերել հույների մեջ բնակեցնել։ Նրանք տղամարդուց վերածվեցին ձվատների, սեղմ զրահների փոխարեն, որ քաջերն են կրում, լայն ու երկար հանդերձներ հագան, պողպատե սաղավարտի փոխարեն իրենց գլխին պելետար[26] դրին, երկաթապատ թիկնոցների փոխարեն իրենց ուսերի վրա լայն փողպատ[27] գցեցին և, ինչպես կանայք, սկսեցին մեղմ ու ցածրաձայն խոսել, բայց և անընդհատ մտածել քաջ ու զորական մարդկանց կորստյան մատնելու մասին։ Սրանք են պատճառը, որ բոլոր հավատացյալները պարսից երկիրը գերության քշվեցին։

Այդ ժամանակները Տուկիծ կայսրը մի նենգ որոշում կայացրեց նա կամեցավ հայոց երկրից վերացնել ու խափանել սուրբ Գրիգորի հայրապետական աթոռը։ [Այս պատճառով], ինչպես ասացինք, սկսեց հալածանքներ հարուցել և հայոց դավանանքի վերաբերյալ ամեն տեսակի հավատաքննություն կատարել։ Հատկապես, երբ վախճանվեց տեր Պետրոսը, ահա այն ժամանակ հոռոմները դուրս եկան Սուրբ Աթոռի դեմ՝ ցանկանալով վերացնել այն և ջանալով հայերին գլխովին Քաղկեդոնի անօրեն դավանանքին դարձնել։ Այդ ժամանակները հոռոմները հայոց կաթողիկոս տեր Պետրոսի բազմաթիվ ոսկե և արծաթե գանձերի շուրջ խնդիր բացեցին, Սեբաստիայում շատերին խոշտանգեցին, իսկ հայոց հայրապետ օծված տեր Խաչիկին, եպիս-

կոպոսներով հանդերձ, և ամենագովելի տեր Եղիսեին տարան Կոստանդնուպոլիս և երեք տարի աքսորական պահեցին այդ օրերին հայադավանությունը բազում փորձությունների ենթարկվեց։ Հայոց թագավորներն ու իշխանները՝ Գագիկ Անեցին, Սենեքերիմի որդիներ Ատոմն ու Սպուտահլը շատ ջանք թափեցին և հազիվ կարողացան նրանց ազատել [աքսորից]։ Այդ բոլորից հետո [Խաչիկին] նստեցրին կաթողիկոսական աթոռին Թավբլուրում[28], որտեղ նա մնաց երեք տարի, իսկ ամբողջությամբ վերցրած հայրապետական աթոռին նա նստեց վեց տարի։

Երբ հասավ մեր 511 թվականը [6 մարտ 1062—5 մարտ 1063 թ.] դառնաշունչ քամին քրիստոնյաների գլխին դժբնդակ փորձություններ բերեց աշնան ժամանակ, արեգ ամսին, փորձանքը եկավ պարսից արքունիքից երեք մեծ և երևելի մարդիկ Սլար-Խորասանը[29], Ոմմամը և Իսուլվը, Տուղրիլ սուլթանի արքունիքից դուրս գալով, բազում արյունահեղությամբ շարժվեցին քրիստոնյաների վրա։ Հսկայական զորքով նրանք հասան Պաղին կոչվող գավառը և գազազած սրի քաշեցին բազում հավատացյալների, գերեվարեցին ողջ Պաղին գավառի բնակչությանը։ Այնտեղից հեռանալով, թունավոր օձերի նման արշավեցին Թլմուխ գավառի Արկնի բերդի վրա։ Բովանդակ գավառը ոչ մի պատրաստություն չէր տեսել։ Համոզվելով, որ ամբողջ գավառը զուրկ է ամրություններից, նրանք շատ ուրախացան և, ինչպես արյունարբու գայլեր կամ կատաղած շներ, սրերով սկսեցին անխնա իսպառ կոտորել գավառի [բնակչությանը]։ Ամբողջ գավառը շեն էր մարդաշատ ու բազմամբոխ անասուններով հարուստ։ Արեգ ամսվա չորսին շաբաթ օրվա ութերորդ ժամին, լայնատարած դաշտը արյամբ ողողվեց, գերությամբ ու անխնա կոտորածով, որ անհնարին է նկարագրել։ Անթիվ անհամար մարդիկ հրո ճարակ դարձան։ Ողջ գավառի բնակիչներից և ոչ մեկին չհաջողվեց սրից պրծնել այդ օրը շատերը նահատակվեցին։ Անհամար գերյալների և սարսափելի կոտորածի մասին [պատմելուց հետո] կասեմ և սատծո ճշմարիտ քահանաներ Քլիսատափորի և նրա որդիներ Թորոսի ու Սահեփանոսի մասին, որոնք համայն ժողովրդի

հետ միասին նահատակվեցին։ [Քրիստափորը] տեսնելով այլազգիների զորքերի բազմությունը, գյուղի ողջ բնակչությունը՝ տղամարդկանց ու կանանց, երեխաներով հանդերձ, հավաքեց եկեղեցում և սկսեց Քրիստոսին պատարագ մատուցել, ապա ամբողջ ժողովրդին հաղորդություն տվեց։ Անհավատների զինվորները շրջապատեցին եկեղեցին։ Քրիստոնյա հավատացյալները հաղորդություն ստանալով մեկ առ մեկ դուրս էին գալիս դեպի արյունռուշտ զազանները, որոնք նրանց սրի էին քաշում։ Երբ մնացին ինքն ու իր որդիները, ծնրադրեցին աստծո առջև, ապա փառաբանելով համբուրվեցին միմյանց հետ և դուրս գալով՝ բարի խոստովանությամբ ի Հիսուս Քրիստոս մարտիրոսական մահն ընկալան։ Երբ Ամիթ քաղաքում նստող ամիրան՝ Նարտոլի որդին[90] լսեց սոսկալի դժբախտության մասին, նամակ գրեց Սլար Խորասանին, նրա հետ բարեկամություն հաստատեց և հրամայեց իր գավառում վաճառել բոլոր գերիներին։ Նա բարի մարդ էր և քրիստոնյաներին գթացող։ Ամբողջ երկրով մեկ հրովարտակ հրապարակեց, կոչ անելով գնել բոլոր գերիներին։ Այդպես էլ եղավ։ Երբ գերիներին բերեցին Ամիթ՝ վաճառքի, շատերը քաղաքի դռների առջև նահատակվեցին։ Կարելի էր տեսնել հրեղեն լույսը, որ երկնքից իջել էր նրանց վրա։

Արդ, ո՞վ կարող է պատմել հայոց աշխարհի ավերման և կործանման մասին։ Ամեն ինչ թաթախվեց արյան մեջ, [Թուրքերի] ձիերի սմբակները մաշեցրին լեռներն ու բլուրները դիակների շատությունից։ Զարշահոտությունը պատեց երկիրը։ Պարսից երկիրը լցվեց անհամար գերիներով։ Արյամբ հարբեցին բոլոր զազանները։ Իսկ Քրիստոսին հավատացող բոլոր մարդիկ նստեցին ողբալու և սգալու, քանզի արարիչ աստվածը իր բարի երեսը մեզանից թեքեց։ Այդ կատարվեց մեր մեղքերի և չար արարքների պատճառով և [աստված] մեզ մատնեց անհավատ և զազանաբարո Թուրք ազգի ձեռքը, համաձայն մարգարեի խոսքի, թե՝ «Աստված, թեև մերժեցիր մեզ և կործանեցիր, բարկացար մեր դեմ, [բայց] գթա՛։ Դու չեղար մեր զորքերի հետ, թշնամու առջև մեզ ետ դարձրիր։ Մեր ատելիները կողոպտեցին մեզ։ Դու մեզ

կնման տվեցիր, ինչպես ոչխարին, և հեթանոսների մեջ դրիվ տվեցիր»[31]։ Այսքան փորձություններից և դժբախտություններից հետո նրանք անթիվ գերիներին քշեցին պարսից երկիրը և տանում էին երամներով ինչպես, թռչունների բազմություն։ Այլազգիների ժողովուրդը, տեսնելով նրանց, ապշած հարցնում էր գերիներին «Ինչո՞ւ եք այդպես անսյատրաստի վիճակում գերի ընկնել, ինչո՞ւ նախօրոք լսելով կամ որևէ նշանից գուշակելով, չիմացաք և փախստական չեղաք»։ Նրանք պատասխանեցին թե՝ «Ամենևին չկարողացանք իմանալ»։ Այլազգիների կանայք ասացին, թե՝ «Ձեր գլխին գալիք փորձանքի մասին նշանը հետևյալն էր երեկոյան ձեր հավը կչկչում էր, իսկ ձեր պախրան կամ ոչխարը նստած տեղն էր աղբում, փորձանքի նշանն ահա այդ էր»։ Գերիներն ասացին, թե՝ «Այդ բանը մեր երկրում բազմիցս եղավ, բայց մենք չդիտեինք, որ դա է մեր գլխին գալիք փորձանքի նշանը»։

Այդ բոլոր աղետալի փորձանքներից հետո, որոնց մասին պատմեցինք, բոթը հասավ կայսր Տուկծին. [նա] խուսյն զորահավաք արեց և զորավար նշանակելով մեծ իշխանին որին Փռանգապոլ[32] էին կոչում, բազում զորքերով ուղարկեց Թլմուխ գավառը։ [Փռանգապոլը] մեծ զորությամբ եկավ հասավ Թլմուխ։ Զորահավաք արեց և Ուռհայի դուքը, որի անունը Դավատանոս[33] էր, երկրում հռչակված հզոր ու քաջ պատերազմող մի մարդ։ Նա զորակոչեց Ուռհան Կառկառը[34] և Հարսնմսուրը[35] և զորքով շարժվեց տաճիկների վրա՝ քրիստոնյաների թափած արյան համար նրանցից վրեժ լուծելու։ Բազմաթիվ զորքերով նա գնաց բանակեց Թլմուխի դաշտում տեսնելով դիակների անհամար բազմությունը, բոլոր գինվորները լաց էին լինում։ Թուրքերի զորքը, լսելով հոռոմների գալստյան մասին, փախավ պարսից երկիրը։ Դրա վրա Դավատանոսը առյուծի նման մոնչաց տաճիկների վրա և կռվի դուրս եկավ Ամիթ քաղաքի դեմ, նամանավանդ, որ այդ օրերին Նսրտոլի որդի մեծ ամիրա Ամիր Սայիդին քաղաքացիները թունավորել ու սպանել էին։ Քաղաքացիները, լսելով հոռոմների զորքի գալստյան մասին, Փռանգապոլին ծածուկ տասը հազար

ռանեկան ուղարկեցին, որի սիրույն նա թաքուն բարեկամացավ տաճիկների հետ։ Դավատանոսն իմացավ այդ մասին և Փռանգապոլին շատ պախարակեց։ Երբ հասան Ամիթ քաղաքի դռան մոտ, այն տեղը, որ Հռոմի Դուռ է կոչվում, այլազգիների բոլոր զորքերը դուրս եկան կռվի։ Փռանգապոլը նենգությամբ պատերազմի ամբողջ բեռը թողնելով Դավատանոսի վրա, ինքը ողջ զորքով՝ վաթսուն հազար հեծյալ, մարտին չմասնակցեց։ Պատերազմի թեժ պահին այլազգիների զինվորներից մի քաջ մարդ որի անունը Հեհն Պշարա էր, արծվի պես ճեղքելով Դավատանոսի զորքերի ճակատը, սկսեց անինա կոտորել հոռոմ զինվորներին։ Դավատանոսը, տեսնելով դա, ձայն տվեց և ասաց «Կանգնեցեք ինձ բերեք»[36]։ Երբ Պշարան առաջ եկավ, Դավատանոսը առյուծի պես հարձակվեց նրա վրա և, նիզակով ճեղքելով զրահը, նրա սրտի մեջ մխրճեց այն և մյուս կողմից դուրս հանեց։ Երկուսն էլ ձիերից ցած գլորվեցին։ Ոս խնէրն սկսեցին միմյանց հարվածել Դավատանոսը տեղն ու տեղը սպանվեց իսկ Պշարան էլ նիզակի հարվածից սատակեց։ Քալաքացիները լսելով Դավատանոսի սպանության մասին բոլորը միասին դուրս եկան։ Այդ պահին Դավատանոսի զինվորներից Տավատ անունով մեկը գնաց Փռանգապոլի մոտ և Դավատանոսի մահվան մեղքը նրա վրա գցեց։ Փռանգապոլն իմանալով [Դավատանոսի մահվան] մասին, հարձակվեց այլազգիների վրա և քաղաքի դարպասի առջև մեծ ջարդ տալով ու տասնհինգ հազար հոգի կոտորելով, վերադարձավ հոռոմոց երկիրը։

Նույն տարին ոմն Յեհնուկ զորահավաք կատարեց և հինգ հազար հոգով գնաց Քրդիստանի վրա՝ Ամիթ գավառը Ճեպու Շահար կոչվող վայրը։ Վերցնելով անհամար ավար՝ ոչխարներ խոշոր եղջյուրավոր անասուններ, ձիեր, գերիներ և այլ շատ բան նա գալիս է Սևերակ կոչվող բերդը։ Նրա ետևից հասնում է քրդերի ավագը, Խալթ[37] անունով մեկը՝ իր երեք որդիներով։ Յեհնուկն ու նրա զինվորները, տեսնելով [նրանց], դիմում են փախուստի։ Այն ժամանակ ահա նրանց գլխին թափվեց աստծո պատիժը, որովհետև

Սմիթից զորք եկավ և, մեծ ջարդ տալով, նա վերադարձրեց ողջ ավարն ու բոլոր գերիներին։

Նույն տարին Փռանգապոլը գնաց Կարնո քաղաքը, որտեղ նա հանդիպեց այն թուրք զինվորներին, որոնք սրի էին քաշել Թլմուխ գավառը։ Նրանք միմյանց մարտ տվեցին։ Հաղթող դուրս եկավ Փռանգապոլը։ Նա կոտորեց բոլոր թուրք զինվորներին, սպանեց այլազգիների ամիրային, որի անունը Իսուի էր, անթիվ ավար վերցրեց և թուրքերի ձեռքից ազատեց անհամար գերիների։ Երբ Տուկիծ կայսրը տեղեկացավ Դավատանոսի սպանության մասին, որի պատճառը Փռանգապոլի ենթգությունն էր, վերջինիս Կոստանդնուպոլիս կանչեց, նրա վզից քար կապեց և Օվկիանոսը գցելով՝ ծովահեղձ արեց։

Հայոց 513 թվականին [5 մարտ 1064—4 մարտ 1065 թ.] պարսից թագավոր սուլթան Աբասլանը՝ Տուղրիլ սուլթանի եղբայրը[38], որն իր եղբոր մահից հետո նստեց թագավորական գահին, զորակոչեց պարսիկներին և համայն Խուժաստան աշխարհը՝ մինչև Սագաստան, և Հսկայական զորքի գլուխն անցած, ալեկոծված ծովի կամ հորդած գետի նման, փոթորկալի ցասմամբ ու կատաղությամբ, արյունռուշտ գազանի նման եկավ հասավ Հայաստան։ Զինվորների ահագին բազմությամբ նա մտավ Ազվանք, բնակիչներին սրի քաշեց ու գերեվարեց և անհամար քրիստոնյաների կոտորեց։ Ոչ ոք ի վիճակի չէ պատմել քրիստոնյաների գլխին եկած դառն աղետի մասին, քանզի նրանք չարաչար սպանվեցին կատաղած ու չարաթույն թուրք ազգի ձեռքով։ Թուրքերի զորքերի բազմությունը ողողել էր համայն դաշտերը, փակելով փախուստի բոլոր ճանապարհները։ Ահա այստեղ է, որ իրականացան Փրկչի խոսքերը, թե՝ «Այդ օրերին վա՜յ հղի և ստնտու կանանց[39]»։ Բազմաթիվ քահանաներ և վանականներ, հայրապետներ և փառավոր իշխաններ դառն մահվան արժանացան և գազանների ու թռչունների ճարակ դարձան։ Այսքան փորձանքից հետո սուլթանը դիմեց Ազվանից թագավոր Կյուրիկեին[40] և նրա գստեր կնության խնդրեց, որին և [Կյուրիկեն], երկյուղից դրդված, տվեց։ Սուլթանը Ազվանից թագավոր Կյուրիկեի՝ Դավիթ Անհողինի

որդու հետ կայուն բարեկամություն և խաղաղություն հաստատեց և մեծ պատիվներով ու բազում նվերներով ուղարկեց իր քաղաքը՝ Լոռեի Սուլթանը, իր հսկայական զորքով այնտեղից հեռանալով մտավ վրաց երկիրը և գազազած սրի քաշեց ու գերեվարեց նրանց։ Առաջանալով՝ նա բանակեց Ջավալիս[41] կոչվող գավառում և, կատաղի մարտ տալով, պաշարեց Ախալ քաղաքը, որը և գրոհով գրավեց։ Նա անգթորեն սրի քաշեց ողջ քաղաքը՝ տղամարդկանց ու կանանց, բոլոր քահանաներին, վանականներին ու իշխաններին։ Ամբողջ քաղաքը արյամբ ողողվեց։ Անհամար տղաների ու աղջիկների գերի քշեցին Պարսկաստան, ավար վերցրին ոսկու և արծաթի, թանկագին քարերի և մարգարիտների անթիվ դանձեր։

Այդ տարին սուլթանը, պարսից շար վիշապը, մեծ ուժով շարժվեց և եկավ մտավ հայոց աշխարհը և իր կատաղությունը թափեց արևելյան երկրի վրա, իր դառն մաղձը ճաշակել տվեց ողջ հայ ժողովրդին։ Մահվան բորբոքած բոցը տարածվեց բոլոր քրիստոնյաների մեջ հայոց ողջ երկիրն արյամբ ողողվեց, սրի ու գերության մատնվեցին։ Սվ վեր կենալով, սև ամպի նման նա իջավ թագավորանիստ Անի քաղաքի վրա, շար վիշապի նման չորս կողմից շրջապատելով այն։

Քաղաքացիների բազմությունը, տեսնելով նրանց, սարսուռի մեջ ընկավ, պատրաստվեց պարսիկներին ահեղ մարտ տալու։ Անհավատների զինվորները սաստիկ կատաղած գազանների պես հարձակման անցան, Անի քաղաքում բախեցին հոռոմ զինվորներին և բոլորին [սատիպեցին] քաղաքում կուտակվել։ Սարսափելի մարտ տալով, նրանք քաղաքը մեծ վտանգի ենթարկեցին։ Շար գազանի վախից ողջ հավատացյալ ժողովուրդը ահ ու դողի մեջ ընկավ հայրը որդուն էր ողբում, որդին՝ հորը, մայրը՝ դստեր, իսկ դուստրը՝ կո մորը։ Ողբում էր եղբայրը եղբորը, սիրելին՝ իր սիրելիներին։ Անի քաղաքի մեծաթիվ բնակչությունը ահավոր վտանգի մեջ էր։ Մարտը գնալով թեժացավ, և բովանդակ քառասուն տասանվում էր։ Երբ պատերազմը երկարեց, քաղաքի ողջ բնակչությունն սկսեց աղոթել ու պաս պահել, լալ

ու հառաջել բոլորը միասին, դիմելով աստծուն, աղաչում էին փրկել իրենց չար դազանի ձեռքից։ Անին մարդաշատ քաղաք էր, լի բյուրավոր տղամարդկանցով ու կանանցով, ծերերով ու երեխաներով, մի բան, որ տեսնողներին զարմանք էր պատճառում և [թշնամու] զինվորների մեծ մասին կարծել տալիս, թե հայոց աշխարհի մեծ մասն է դա։ Այդ օրերին Անիում հազար ու մեկ եկեղեցի պատարագ էին մատուցում։ Քաղաքը ամբողջովին գտնվում էր քարաժայռի վրա՝ շրջապատված Ախուրյան գետով և միայն մեկ կողմից մեկ նետընկեցի չափ հարթավայր էր, որտեղի [պարիսպը] այլազգիները բաբանի օգնությամբ տապալեցին։ Բազում տեր մարտ մղելով, նրանք չկարողացան քաղաք մտնել և կռվի թափը թուլացրին։ Բայց հոռոմների անօրեն իշխանները՝ Սմբատի հայր Բագարատը[42] և Բակուրանի որդի Գրիգորը, ազգությամբ վրացի[43] որոնց կայսրը նշանակել էր հայոց երկրի պահապաններ ամրացան վերին և ներքին բերդերում։ Այդ օրը սուլթանը և պարսից բոլոր զինվորները, վերացնելով ճամբարը, որոշեցին գնալ Պարսկաստան։ Երբ քաղաքացիները տեսան, որ աստվածուրաց պահապանները պատանել են [միջնաբերդում], հուսաբեկ եղան և ամեն մեկը, առանց որևէ պատճառի, փախուստի դիմեցին։ Ամբողջ բնակչությունը փոշու նման ցրվեց։ Քաղաքի մեծաշեծները ողբալով գնացին ծունկ չոքեցին հայոց հին թագավորների գերեզմանների վրա և, աղիողորմ լաց ու կոծ բարձրացնելով, ասացին «Ցկե՛ք, տեսե՛ք ձեր հարենիքի [վիճակը]»։ Այլազգիների զինվորները, տեսնելով դա, եկան և այդ մասին պատմեցին սուլթանին։ Բայց նա չ՚ավատաց։ Այլազգիների զինվորները, տեսնելով անպաշտպան մնացած պարիսպը, բոլորը միասին մտան քաղաք, մի երեխայի ափշտակեցին իր մոր ձեռքից և հասցնելով սուլթանին, ասացին «Սա քեզ վկա քաղաքից, [ապացույց], որ մենք գրավեցինք Անի քաղաքը»։ Սուլթանը, լսելով դա, ապշեց և ասաց «Նրանց աստվածն այսօր իմ ձեռքը մատնեց իրենց անառիկ Անի քաղաքը»։ Նա բազմաթիվ զինվորներով եկ դարձավ, մտավ Անի քաղաք։ Անհավատների բոլոր զին-

վորնելը ձեռքերի մեջ բռնած ունեին մեկական շատ հատու դաշույն իսկ մեկն էլ՝ ատամների մեջ։ Այսպիսով, ահա, նրանք սկսեցին անպիտանն կոտորել քաղաքի ողջ բնակչությունը։ Նրանք դալար խոտի նման հնձեցին քաղաքացիների այդչափ բազմությունը և նրանց դիակները քարակույտերի նման դիզեցին։ Ամբողջ քաղաքն արյան մեջ էր ծփում։ Հայոց եկեղեցի բոլոր մեծամեծ իշխանները, ազատաց դասը շրջապատյակապ սուլթանի առջև կանգնեցին։ Փառավոր ընտանիքների գեղադեմ և հարգալի կանայք Պարսկաստան բշվեցին գերության։ Իրենց մայրերի ետեից քշեցին նաև անթիվ ան համարլուսադեմ տղաներ ու չքնաղ աղջիկներ։ Բազում սրբակրոն քահանաներ հրամանաբար դարձան, ոմանք ոտքից գլուխ չարաչար քերթվեցին, որոնց տեսքը սարսափ էր ազդում։ Չարագործ ազգից մի մարդ Սուրբ Կաթողիկե եկեղեցու գմբեթը բարձրանալով, նրա վրայի թանկագին խաչը գետին տապալեց, ապա մտնելով եկեղեցու գմբեթի վրա գտնվող դռնից ներս Հնդկաստանից մեկ բյուր գանձով Սմբատ Տիեզերակալի[41] բերել տված կլոր կանթեղը գցեց եկեղեցու մեջ և ջարդուփշուր արեց։ Նա տասներկու լիտր[45] էր կշռում և տարողությունն էլ նմանապես տասներկու լիտր էր։ Խաչը գմբեթից ցած գցելուն պես սաստիկ որոտում եղավ, ուժեղ անձրև տեղաց որը բոլոր դիակները Սխուրյան գետը լցրեց և ամբողջ քաղաքը արյունից մաքրեց։ Աշխարհում նմանը չգտնվող բյուրեղապակյա կանթեղի ջարդուփշուր լինելը լուրը սուլթանին շատ տխրեցրեց, իսկ մեկ մարդաչափ արծաթին խաչը, որ ցած գցեցին տարան դրին Նախճավանի քաղաքի մուտքի շեմին, որ [անընդհատ] տրորեն այն։ Մինչև օրս էլ այդ խաչն այնտեղ է[47]։

Այն ժամանակ շահնշահ Աբասի որդի Գագիկը Կարսում էր [Թագավորում] Սուլթանը նրա մոտ դեսպան ուղարկեց և առաջարկեց գալ և հնազանդություն հայտնել իրեն։ Գագիկը որ խոհեմ և իմաստուն մարդ էր, սուլթանից խաղաղ հանապարհով պրծնելու միջոցներ որոնեց։ Նա հագավ սգավորի հանդերձները և նստեց սև բարձի վրա։ Երբ սուլթանի դեսպանը նրան այդպես սգավոր տեսավ, ցանկացավ իմանալ պատճառը և հարցրեց «Ինչո՞ւ ես սև հագել, չէ՞

որ դու թագավոր մարդ ես»։ [Գագիկը] պատասխանեց, թե՝ «Երբ մեռավ իմ բարեկամ Տուղրիլ սուլթանը, Աբասլանի եղբայրը, ահա այն օրվանից եմ ես այս սև հանդերձները հագել»։ Մարդն ապշեց և գնաց ու սուլթանին պատմեց, որը նույնպես շատ զարմացավ։ Ամբողջ բանակով վեր կենալով նա եկավ Կարս, Գագիկի մոտ նրա հետ մեծ բարեկամություն հաստատեց և ուրախություն արեց նա Գագիկին թագավորական հանդերձներ հագցրեց։ Գագիկը սուլթանին ճաշկերույթ տվեց։ Մենք լսեցինք, թե յուրաքանչյուր խորոված գառը նրա վրա հազար դահեկան նստեց։ Նա սուլթանին և նրա ողջ զորքին հարյուր հազար դահեկանի սեղան տվեց, որով և խաղաղությամբ պրծավ։ Դրանից օրէր հետո Գագիկը, թողնելով Կարսը, գնաց հոռոմոց երկիրը Տուկիծ կայսրը նրան տվեց Ծամնդավը։ Գագիկն իր ազատներով, լքելով իր հայրենի երկիրը, այստեղ եկավ[47]։ Ահա այս ձևով ստրկացվեց հայոց ամբողջ աշխարհը և ծովի նման ծփում էր արյան մեջ։ Քանդվեց, ավերվեց մեզանից խլված մեր հայրենիքը, խախտվեց հայ ժողովրդի տան հիմքը, ոչ մի տեղից հույս, ապավեն չմնաց, և մենք ընկանք անհավատ ժողովուրդների և օտար գազանների ծառայության լծի տակ։ Ահա մեզ վրա իրականացավ Դավիթ մարգարեի խոսքը, թե՝ «Դու քո ժողովրդին վաճառեցիր ձրի, և թիվ չկա մեր աղազակներին։ Դու մեզ հեթանոսների համար առակ դարձրիր, մեզ շրջապատողների համար՝ ծաղր ու ծանակի առարկա։ Այդ պատճառով էլ մենք աղաղակում ենք ու ասում դարձի՛ր առ մեզ, մեր Փրկիչ-աստված, և մի՛ զայրացիր այլևս մեր դեմ»[48]։ Հայոց երկրի վերջն էր դա։

Հայոց 514 թվականի [5 մարտ 1065—4 մարտ 1066 թ.] սկզբին, հոռոմոց արքա Տուկծի թագավորության օրոք, արևմտյան երկրում՝ ուզերի ժողովուրդը մեծ պատերազմ սկսեց։ Կայսր Տուկիծը ամբողջ հույն ժողովրդի և հայոց երկրի զորքերի զորահավաք արեց, նրանց զորահրամանատար նշանակեց հոռոմոց մեծ իշխան Վասիլին՝ Ապուքապի որդուն, [որը], բազմաթիվ զորքերի գլխին անցած, գնաց իջավ Տոնավիս կոչվող մեծ գետի ափը։ Տեղի ունեցավ կատաղի պատերազմ, և գետի ափին ընդհարվելով միմյանց,

երկու կողմից էլ շատերն ընկան։ Պետք էր տեսնել սարսափելի օրհասը։ Օրվա մեծ մասը իրար էին հարվածում և երկու կողմից էլ մեկը մյուսին կոտորում էին ինչպես ոչխարների հոտ։ Մարտը թեժացավ, և հոռոմոց զորքերը պարտություն կրելով դիմեցին փախուստի։ Ուզերի զորքերը սրերով հարածեցին նրանց և մեծ ջարդ տվեցին, գերի վերցրեցին հոռոմոց զորահրամանատար Վասիլին և տարան իրենց երկիրը [Ուզերը]։ Գրավեցին հոռոմոց ողջ ճամբարը, հափշտակեցին բազում ոսկի և արծաթ և մեծաքանակ այլ ավար, իսկ հունաց մեծամեծ իշխաններին գերի տարան։ Վասիլն ուզերի երկրում երկար ժամանակ մնաց գերության մեջ։ Նրան չկարողացան ազատել փրկագնով, քանզի շատ մեծ գումար էին պահանջում։ Բայց մի այլազգի զինվոր Վասիլի հետ պայմանավորվեց կազմակերպել նրա փախուստը, վերջինս էլ նրան խոստացավ մեծ հարստություն, իսկ կայսրից՝ պաշտոններ։ Մի քանի օր անց ուրիշ ընկերների հետ նա փախցրեց Վասիլին և շուտափույթ հասցրեց Տուկիծ կայսեր։ Սմբողջ հունաց երկրում մեծ ուրախություն եղավ։ Կայսրը Վասիլին ազատողներին բազում նվերներ տվեց։ Վասիլը եկավ Ուռհա, իր հայր Ապուքապի մոտ։ Հայրը և Վասիլի ողջ գերդաստանը ուրախությամբ լցվեցին։

Այս թվականին վախճանվեց ամենագովելի տեր Խաչիկը, հայոց կաթողիկոսը, հայրապետական աթոռին նստելով վեց տարի՝ օտար հունաց երկրում։ Նրա կյանքի տարիները սխրությամբ էին հագեցված։ Կոստանդնուպոլսում նա բազում տառապանքներ կրեց հոռոմոց անիրավ և մոլեգին ազգից, պես-պես փորձությունների ենթարկվեց նա դավանության հարցի կապակցությամբ։ Մենք լսել ենք որ նրան հրով փորձեցին բայց նա անվնաս դուրս եկավ կրակի միջից։ Դա զայրացրել էր նրանց, և այդ մասին նրանք հառաչանքով էին պատմում։ Տեր Խաչիկի սրտում սուգ կար նա հիշում էր հայոց հայրապետական աթոռի վերացումը, Բագրատունյաց թագավորական դահի կործանումը, հույների լարամիտ ազգի ծառայության լծի ընդունումն ու հայոց լուսավորիչ սուրբ Գրիգորի աթոռի աղքատանալը։ Երբ հայրապետական աթոռին նստած էր տեր Պետրոսը, իսկ աթոռն

էլ գտնվում էր Հայաստանում, նա ուներ հայոց թագավորներից որպես հայրենիք նվեր ստացած կալվածներ հինգ հարյուր անվանի, ընդարձակ, շահութաբեր և շատ ընտիր գյուղ, իր [ենթակայության] տակ կային հինգ հարյուր փառավոր եպիսկոպոս և յոթ հարյուր թեմերի վրա մշտապես հովվող թեմակալներ։ Հայրապետի վեհարանում մշտապես լինում էին տասներկու եպիսկոպոս, չորս վարդապետ և վաթսուն վաներեց, ինչպես և հինգ հարյուր աշխարհական։ Հայրապետական աթոռը ոչնչով չէր զիջում հայոց թագավորական գահին։ Եկեղեցիներն ու հայրապետանոցը լի էին բազում և անհամար, զարմանալի մեծության զարդերով, որոնք նախկին թագավորներն էին հաստատապես նվիրել անցյալի հայրապետներին։ Այդպես էր մինչև տեր Պետրոսի ժամանակները և նրա օրոք էր, որ խափանվեց ու վերացավ։ Ահա այդ բոլորի մասին էր մտածում տեր Խաչիկը, թշվառացած տեսնելով հայոց հայրապետական աթոռը, մեծ ցավ ապրում։ Երբ աշխարհից հեռացավ սուրբ հայրապետ տեր Խաչիկը, ովքեր որ մնացել էին հայոց թագավորներից և իշխաններից, որոշեցին մի արժանավոր մարդ գտնել, որ նստի սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի հայրապետական աթոռին։ Նրանք Պահլավունիների տոհմից մի պատանի գտան՝ անունը Վահրամ հայոց մեծ իշխան Գրիգոր Մագիստրոսի որդին ամեն տեսակի առաքինություններով օժտված մեկը։ Նա կյանքի օրենքի համաձայն ամուսնացած էր բայց իրեն սուրբ և անարատ էր պահել ավյալ պահին նա հրաժարվել էր իր կնոջից և մտել վանականների կարգը, իրեն հանձնելով ուսման և աստվածային պատվիրանները սերտելուն։ Նա հոժար կամքով և մեծ փութաջոլ հմտացավ աստծո Հին և Նոր Կտակարաններին։

Այս թվականին հայոց ազգիս կաթողիկոսական աթոռին նստեց ամենագովելի տեր Գրիգորիսը[49], մյուս անունը Վահրամ, Վասակ Բջնեցու որդի Գրիգոր Մագիստրոսի որդին, Պահլավունիների տոհմից։ Տեր Գրիգորիսը հայրապետական աթոռին նստեց Աբաս Կարսեցու որդի Գագիկ շահնշահի հրամանով, որովհետև տեր Խաչիկի մահից հետո գտան, որ Սուրբ Աթոռի համար նա է արժանի։ Նա շատ մեծ անուն էր

հանել, անարատ և արդար մարդ էր, շատ առաքինի, հռետորական գիտության քաջագիտակ, աստծո Հին ու Նոր Կտակարանների քաջատեղյակ, և ամեն տեսակետից կարող էր օգտակար լինել Քրիստոսի հոտին։ Սուրբ Հոգին սրան մատնացույց արեց՝ նստելու իր նախահայր սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի աթոռին, դրա համար էլ նա, հեզությամբ և ամենայն արդարությամբ օժտված մարդը, երկրորդ Գրիգոր անունն ստացավ։ Հրաժարվելով աշխարհիկ կյանքից, նա [մտածեց] հավիտենական կյանքի մասին լուսավորեց Հայաստանը բազում և տարբեր մեկնություններով, բոլոր լեզուներից թարգմանություններ կատարեց և աստծո եկեղեցին լցրեց աստվածային սուրբ գրքերով։ Նա հայոց ժողովրդի մեջ պայծառացրեց վանական դասը, նա էր, որ վերականգնեց սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի աթոռը Հայաստանում և փայլեց սրբությամբ և ամենայն պարկեշտությամբ։ Նա պահեցող էր և աղոթող։

Այդ տարին պարսից անհավատ իշխան Սլար-Խորասանը նորից զորահավաք արեց և արշավեց Թլմուխ բերդի վրա։ Նա բազում օրեր կատաղի մարտերով նեղ դրության մեջ գցեց այն, բայց չկարողացավ գրավել։ [Այնտեղից] հեռանալով, նա բազմաթիվ զորքերով մտավ Ուռհայի գավառը և հասավ Սևերակ կոչված բերդը։ Այնտեղ էր գտնվում երկու հարյուր հեծյալներից բաղկացած մի ֆրանկ կայազոր, որը պատերազմի ելավ թուրքերի դեմ և, նրանց առաջամարտիկներին կոտորելով, փախուստի մատնեց։ Բայց երբ այլազգիների զորքերը սավարացան ֆրանկներին փախուստի մատնեցին և տասնհինգ հոգու սպանեցին, որից հետո անհավատների զինվորները հարձակվեցին Սևերակ գավառի և Նսեպինի[50] վրա։ Ողջ գավառը բազմամարդ էր՝ լի տղամարդկանցով ու կանանցով և ոչխարների մեծաքանակ հոտի պես՝ ցորի նման ծփում էր։ [Թուրքերը] գազանաբար հարձակվելով բնակչության վրա, անգթությամբ սրի քաշեցին [տղամարդկանց], երկիրը արյամբ ողողեցին, իսկ նրանց անանց ու ձրնխաներին, անհամար ավարով հանդերձ գերի տարան։ Մի քանի օր անց [թուրքերը] հասան Ուռհա գա-

վառը և բանակեցին հռչակավոր Թոռիճա բերդի առջև և ողջ գավառը ավարի առան։ Զորքի կեսը հարձակվեց միջ նաբերդի վրա, որ Նշենեկ էր կոչվում, և, կատաղի մարտ տալով, գրավեց այն։ Հայոց քաջարի զինվորներից մեկը, Անտիոք քաղաքի դուկը, որի անունը Պեխտ[5] էր դիպվածով Ուռհայում էր գտնվում Սա, իր զորքերին ձայն տալով, հարձակվեց թուրքերի վրա։ [Ուռհա] քաղաքի դուկը, որ Պիղոնիտ էր կոչվում, քաղաքի զորքերը տվեց իր պռոքսիմոսին[52], պատվիրելով ոչնչացնել Պեխտին, որպեսզի վերջինս սխրանքներ չգործի և քաջության համբավը չտարածվի։ Պեխտը գիշերվա պահին հասավ Նշենեկ։ Թուրքերը, ոչինչ չկասկածելով, կրակ էին վառել և ճաշ էին պատրաստում։ Նենգ պռոքսիմոսը, որի սրտում Պեխտին ոչնչացնելու չարադավությունը կար, հեռվից պատերազմական շեփորը հնչեցնելով՝ թուրքերին տեղյակ դարձրեց, իսկ ինքը զինվորներով այլ կողմ գնաց։ Հայոց իշխանը հասու եղավ հռոմոց նենգությանը, ձայն տվեց իր ազատներին և հարձակվեց թուրքերի վրա։ Հասնելով նրանց, նա մի մասին գլխովին ջարդեց, իսկ մյուսին էլ փախուստի մատնեց, բերդն էլ ամրացրեց։ Երբ նրա վրա հարձակվեցին բազում անհավատներ, նա անվնաս մտավ Ծուլմանի մոտ գտնվող բերդը և հարցրեց՝ որտեղ է քաղաքի ֆրանկ[53] զորքը։ Նրան պատասխանեցին, թե պռոքսիմոսը ամբողջ զորքով գնաց տեր Կոզմայի մոտ։ Պեխտն ասաց «Ո՞վ աստվածուրաց հռոմներ, այսպե՞ս էլ ցույց տվեցիք ձեր նենգությունը»։ Նա վերադարձավ Ուռհա, իսկ մի քանի օր անց գնաց Անտիոք քաղաքը։ Նա Տուկիծ կայսեր նամակ գրեց և ամեն ինչ հայտնեց։ Կայսրը պռոքսիմոսին [Կոստանդնուպոլիս] բերել տվեց, նրա մորթին տիկ հանեց, խոտով լցրեց այն և ուղարկեց Ուռհա, իսկ Պիղոնիտին էլ պատվազուրկ արեց։

Նույն տարին անհավատ և արյունարբու գազան Սլարխորասանը նորից եկավ Ուռհայի գավառը և իջավ Ջալապ։ Նա այնտեղ բազմաթիվ բնակավայրերի բնակիչներին ամբողջությամբ սրի քաշեց, մեծ ջարդ տվեց և, բազմաթիվ գերիներ վերցնելով հարձակվեց Տեպ կոչված բերդի վրա։ Նա կատաղի մարտ տալով գրավեց Տեպը և բոլորին իսպառ

կոտորեց։ Հեռանալով այնտեղից, նա եկավ բանակեց Քսոս կոչվող վայրում։ Ուռհա քաղաքում գտնվող հոռոմոց չորս-հազարանոց հետևակ և ձիավոր զորքը գնաց թուրքերի վրա Ի հասավ Քսոսի մոտ գտնվող Թլակր։ Սլար-Խորասանը, տեսնելով նրանց ձայն տվեց իր զինվորներին և դիմեց մարտի։ Մարտը չսկսված, հոռոմոց զինվորները փախուստի դիմեցին ։ Այ հետևակներից երկու եղբայր բռնեցին կամուրջը և թուրքերի ողջ [զորքի] ճանապարհը փակեցին, մինչև որ ընկան կատաղի մարտում։ Հոռոմոց զորքը փախուստի դիմեց, իսկ թուրքերն էլ սկսեցին սրերով հալածել։ Այն ժամանակ մի ֆրանկ շուռ եկավ և հարձակվեց թուրքերի վրա առյուծի նման մոնչալով նա շատերին սրախողխող արեց, թոնամու ճամփան կտրեց, մինչև որ վախտականները հեռացան նրա ձին բաղում վերքեր ստացավ, ինքն էլ տեղում քաջի մահով ընկավ։ [Թուրքերը], մեծ ջարդ տալով հալածեցին [հոռոմներին] մինչև քաղաքի խրամը։ Դաշտն արյամբ ողողվեց, բազմաթիվ իշխաններ սպանվեցին։

Այդ տարին Սլար Խորասանը նորից եկավ Ուռհա գավառը Կուպին կոչված վայրը որտեղ սոսկալի կոտորած արեն։ Նա այնտեղ բանակեց բաղում օրեր, ամբողջ գավառն ավարի առավ և գերեվարեց։ Անհամար ավարով և բազում գերիներով նա գնաց պարսից երկիրը և անտեղ էլ սատկեց։

Այդ տարին հոռոմոց կայսր Տուկիծը, պատրիարքն[54] ու բոլոր կղերականները, ներքինիների ողջ դասը համաձայնության եկան իսկ հոռոմոց մեծամեծ իշխանները միացան անօրեն կայսեր չարաշունչ պիղծ և խավարչտին ծրագրին կայսրն ուզում էր իր գավակիցներով վերացնել հայադավանությունը ոչնչացնել սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի դավանանքը։ Կայսրը ցանկացավ իր դիվային խառնափնթոր և կիսկատար դավանանքը հայոց մեջ հաստատել, վերացնել Հայաստան երկրում արմատներ ձգած զարավոր հավատքը, հավատք որ ազամանդյա վեմերի վրա էր հիմնադրված, սուրբ առաքյալներ Թադեոսի և Բարդուղիմեոսի հոգնատանջ ջանքերով ու նահատակությամբ սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի բազմատեսակ ու բազմապիսի չարչարանքներով, հավատք,

ր կա և կմնա հավիտյանս անսասան։ Դեռը գայթակղեցրին կայսեր, և նա ցանկացավ նմանվել այն թշնամի մարդուն որ, Սուրբ Ավետարանի ասույթի համաձայն, մաքուր դարձնի [արտում] որոմ ցանեց։ Նա ցանկացավ խաբեցնել լուսավոր հավատքը ճշմարտությունը կեղծիքով փոխարինել, ինչպես որ սովոր են անել հույները։ Նա սիրահոժար կերպով կամեցավ քանդել այսպիսի բարձրության հասած հավատո աշտարակը, բայց նրան չհաջողվեց իրականացնել իր չար ծրագիրը։ Տուկիծ կայսրը Սեբաստիայից Կոստանդնուպոլիս կանչեց հայոց թագավորազուններ Ատոմին և Սպուսահլին[55]։ Նրանք որոշ չափով հասկացան դրա չար նպատակը և, իրենց հետ վերցնելով Հակոբոս վարդապետին (մականունը՝ Քարափնեցի) սուրբ գրոց քաջագիտակ մի կին գնացին Կոստանդնուպոլիս։ Սկզբում կայսրը հայ արքայազուններին լավ ընդունեց, բայց մի քանի օր անց՝ ուզեց մեջտեղ հանել իր չար նպատակները։ Նա ասում էր. «Մեր թագավորական հրամանն է որ դուք և հայոց երկրի բոլոր իշխանները ընդունեք մեր հռոմոց ազգի հավատո կնիքը»։ Ատոմն ու Սպուսահլը հռոմոց շրջապատում ընկան դժվարին կացության մեջ և ասացին կայսեր «Մենք աւանց Գագիկի[56]՝ Աշոտի որդու, ոչինչ անել չենք կարող նա, մեր փեսան, քաջ է և թագավոր։ Մարդ ուղարկիր և նրան այստեղ հրավիրիր, որովհետև եթե մենք աւանց նրան որևէ բան անենք, նա հենց մեր գավառում մեզ ողջակեզ կանի»։ Կայսրը չցանկացավ Գագիկի գալը, որովհետև Գագիկը իմաստասիրական հարցերում հզոր էր և բանավեճերի մեջ՝ անպարտելի։ Նա հռոմոց բոլոր վարդապետների հետ [բանավիճելու] էր նստում Սուրբ Սոֆիայի ատյանում։ Դրա վրա Ատոմն ու Սպուսահլը թաքուն մարդ ուղարկեցին Կալոն Պեղատ[57] և Գագիկին իմաց տվեցին։ Իսկ Տուկիծ կայսրը իր ներկայությամբ հավատաքննություն արեց։ Հակոբոս վարդապետը, որ Սանահնեցի էր կոչվում[57]՝ հռոմների բոլոր հարցերին բազմիցս ընդդիմացավ։ բայց Քրիստոսի երկու բնությունների հարցում մի փոքր անցավ հռոմների կողմը։ Կայսրը հավանություն տվեց գավանանքի բոլոր սկզբունքներին և հրամայեց այդ առթիվ հայերի և հույների

[հավատոյ] միության գիր շարադրել հայոց Հակոբոս վարդապետը գրեց հայոց և հոռոմոց միության գիրը։ Կայսրը հավատոյ գրին հավանություն տվեց և հրամայեց այն դնել Սուրբ Սոֆիայի տաճարը՝ ապացույց այն բանի, որ այսուհետև հայերն ու հոռոմները համերաշխ են։ Բայց հենց այդ պահին, արծվի նման սլանալով Կոստանդնուպոլիս հասավ Գագիկը, որի [գալստյան] լուրը կայսեր շատ ուրախացրեց։ Երբ [Գագիկը] մտավ կայսեր մոտ, վերջինս հրամայեց բերել միության գիրը։ Երբ Գագիկը կարդաց Հակոբոսի գրածը, հենց կայսեր ներկայությամբ պատռեց այն երկու մասի և գետին շպրտեց։ Կայսրը, տեսնելով դա, շատ ամաչեց։ Գագիկն ասաց կայսեր այդ վարդապետի մասին «Նա կրոնավոր մարդ է, հայոց երկրում շատ շատ են կրոնավորները, նրանք չեն ընդունի, և ոչ ոք էլ չի ենթարկվի սրա գրածին, մենք նրան հայոց իսկական վարդապետների թվին չենք դասում»։ Նա կայսեր ներկայությամբ հանդիմանեց Հակոբոսին և ասաց «Դու ինչպե՞ս հանդգնեցիր այդ բանն անել, գատարկաբանությամբ զբաղվել, չէ՞ որ կրոնավոր մարդ ես»։ Գագիկն ասաց Տուկիծ կայսեր «Ես թագավոր եմ, հայոց թագավորների զարմ, բոլոր հայերն իմ հրամաններին են ենթարկվում։ Ես քաջագիտակ եմ աստծո Կտակարաններին, թե Հին և թե Նոր, բոլոր հայերը կհաստատեն իմ ասածը, քանզի ինձ դասում են վարդապետների շարքին։ Ահա ես այսօր հոռոմների հետ խոսելու եմ հայոց ազգի հավատքի մասին»։ Եվ Գագիկը իր ձեռքով շարադրեց հետևյալ հավատո գիրը ու տվեց կայսեր և պատրիարքին։ Գրության պատճենն այս է

«Տե՛ր արքա, քո խնդիրքի առթիվ մեզ հարկ եղավ անդրադառնալ հայոց դավանանքին։ Արդ, դու ուշադիր լսիր ճշմարիտ հավատի մասին իմ խոսքը, իմացիր հայոց դավանանքի ճշմարիտ խոստովանությունը, որ է մեկ աստվածություն՝ Հայր, Որդի և սուրբ Հոգի։ Ամենից առաջ պետք է իմանալ մարդու էության և լինելության պատճառի մասին. աստվածիմացության չափանիշը հենց այս է, աստծո, որ մարդ էակն ստեղծեց։ Այդպես է պետք խոստովանել։ Ավելի կամ պակաս խոստովանելը սատանայական է։ Նախ

Ի առաջ ընդունում ենք աստծուն անսկիզբ և անվախճան, լեցթևյան [սերովբեներով] շրջապատված, որոնք [երկու] թևերով թռչում են անսկիզբ և անվախճան [աստծո] շուրջը, իսկ չորս [թևերով] ծածկում [իրենց երեսն ու ոտքերը][58]։ Ահա դրան ենք հավատում և այդ ենք ընդունում։

Այնուհետև խոսենք մարդու արարչագործության մասին, թե ինչո՞ւ [աստված] արարածներ է ստեղծում, տուն կազմում, իսկ մարդուն ամենից վերջն է արարչագործում։ Դրա պատճառն այն է, որ նա անպատշաճ համարեց մենակ վայելել իր հարստությունը, և մեծապես պատվելով՝ [մարդուն] բարիքներ է պարգևում և ճանապարհը հորդում հրեշտակներով և լինելության այլ արարածներով մարդարեի ասածի համաձայն, թե «Տիրոջ դթությամբ երկիրը լիացավ և Տիրոջ խոսքով երկինքը հաստատվեց, իսկ նրա հոգու բերանով՝ [երկնային] բոլոր ուժերը»[59]։ Ո՜վ բարեհաղթ կայսր, ահա մենք ծանոթացնում ենք քո՛ թագավորության մեր դավանանքի խոստովանությունը և նորից ենք կանգ առնում վերևում մեր ասածի վրա։ Մենք պաշտում ենք և երկրպագում ենք այնպես, ինչպես սուրբ Հոգին կրողները և աստված ենք խոստովանում Հորը, Որդուն և սուրբ Հոգուն՝ երեք անձնավորություն և մեկ կամք, կամք հաճության կամք տերության։ Նրանց մեջ գոյություն լունի ո՛չ ավագություն, ո՛չ կրտսերություն, նրանցից որևէ մեկը չի համարվում մյուսից առավել բարձր կամ ցածր [չենք ընդունում], որ նրանցից մեկը [Հայր աստվածը] կամքն է արտահայտում, մյուսը [Քրիստոսը] գործակցում [Հոր] իսկ երրորդն էլ [սուրբ Հոգին] փչում, մանավանդ որ [Երրորդության] մեջ միացած անձերից [աստվածությունների] մեկը մյավորության մեջ լինելով հանդերձ առանձին վերցրած դայծառություն է բայց առանձին լինելով հանդերձ միավորված է [Երրորդության] մեջ ինչ որ ամենաարանչելին է։

Այստեղ ես կամենում եմ խոսել նաև սուրբ Հոգու մասին, նրա վերաբերյալ մեր իմացածը հաղորդել, ինչպես Երկնային շնորհին արժանացած ավետարանիչ սուրբ Հովհաննեսը, թե «Կար ճշմարիտ լույսը որ լուսավորում էր յուրաքանչյուր գալիք մարդուն»։ Նա Միխիթարիչն էր[60] և է

և կլինի։ Բայց լույսը մեկ է լույս և լույս, մեկ աստված, նա, որին հնում Դավիթն ականատես լղավ։ Հովհան Աստվածաբանն[61] ասել է «Հոգին աստված է թեև կան մարդիկ ովքեր նրան կրտսեր են համարում, և Հոր ու Որդու նման աստված չեն համարում»։ Ահա այսպես ենք մենք խոստովանում երրորդությունը և սուրբ Հոգին աստված համարում՝ [Որդու ծննդյանն իջած]։ Ո՞վ ազնվազարմդ մենք ուզում ենք հայտնել քո մեծության նաև այն մասին թե ինչպես ենք մենք խոստովանում Որդու ծնունդը Հորից։ Մենք այսպես ենք ընդունում զույգ աստվածությունը՝ Հայր և Որդի։ Մենք բացարձակապես, առանց երկմտության և կեղծավորության ընդունում ենք, որ Որդին մեր փրկության համար [ծնվեց] նա չեկավ որպես հյուր՝ այդարության հոր վրանում որթը ճաշակելու[62]։ Մենք խոստովանում ենք նրա անսկիզբ արարչությունը, որի մասին գրեցին Մովսեսից սկսած մինչև մարգարեները և մարգարեներից սկսած մինչև իր գալստյան մասին խոսման իրականանալը։ Եվ եկավ նա այնտեղից իրականացնելու տնօրինությունը, որի մասին վկայեց Հիսուսը սուրբ առաքյալներին իսկ մենք էլ ստացանք Ավետարանը։ Իսկ Ավետարանի գրությունից մինչև երկրորդ աստվածտեսությունը և բարու ու չարի հատուցման դատաստանի օրը, այդ մասին գրված է առաքյալների և սուրբ հայրերի կանոններում։

Արդ լսիր ով արքա և այն թե ինչպես ենք մենք նզովում հերձվածողներին նրանց ովքեր բոլորը միասին վարակվեցին հերետիկոսական ախտով։ Այդ մասին հատուկ գրվածքներ կան և նրանց հիման վրա մենք այսպես ենք նզովում Վաղենտիանոսին ով երկու որդի է ընդունում մեկին՝ ծնությամբ մյուսին՝ շնորհքով ով Հին Կտակարանը վատ համարում իսկ նորը բարի։ Ահա դրա համար ենք մենք նրան նզովում և թող նզովյալ լինի նա։ Մենք նզովում ենք նաև Մարկիոնին ով գտնում է թե տարրերը ի բնե գոյություն ունեն որ աշխարհը թվերի գոյացություն է, որ Տիրոջ մարմինը իսկական մարմին չէ այլ երևութական։ Նզովյալ լինի և չար մոլորեցնողներից Մոնտանոսը, որ ասաց թե՝ «Ես եմ սուրբ Հոգին», նա, ով կանանց հետ

ոիդ՝ խառնակությամբ էր գրալված։ Նման մոլորեցնողնե-
րին սուրբ Հոգին էլ է նզովում։ Մենք նզովում ենք և Մա-
նիին, ով երկու բնությունն ընդունեց՝ գույգ նյութ լույս և
խավար բարի և չար։ Նրանց հետ միասին նզովում ենք և
Նավատիոսին, ով չի ընդունում ասպաշխարությունը և
գտնում, որ ով մի անգամ մեղք է գործել, նա անբուժելի է։
Թող նա՛ էլ նզովյալ լինի։ Նրանց հետ նզովում ենք և չար
Սաբելիոսին, որ ընդունում էր, որ [սուրբ] երրորդությունը
մեկ դեմք է և որ տարբերությունը լոկ անունների մեջ է։
Նզովյալ լինի նա։ Արիոսը թեև ընդունում էր [սուրբ եր-
րորդության] երեք դեմքերը բայց գտնում, որ մեկը մյուսի
նկատմամբ ստորադաս է։ մեզ հետ նրան նզովում է նաև
ընդհանրական եկեղեցին։ Ֆոտինոսը գտնում է, որ Հիսուսը
սկիզբ առավ Մարիամից և ոչ նախքան հավիտենականու-
թյունը՝ Հորից դրա համար էլ նզովում ենք նրան։ Մենք
նզովում ենք նաև Նեստորին Նվսիքեսին և հայանուն
Սարգսին՝ իր շան և էշի հետ հանդերձ թող շների և էշերի
մասնակից գառնա նա վերջին դատաստանի օրը։ Սրանց
նզովում է ընդհանրական առաքելական սուրբ եկեղեցին և
թող նզովյալ լինեն։ Նզովում ենք և Պողոս Սամոսատցուն
և Պետրոս Թափիչին նզովյալ լինի և Դիոսկորոսը եթե նա
նման հերձվածների կողմնակից է, ինչպես դուք լք ասում
ձեր ավելորդաբանությամբ։

Գրում ենք նաև խաչյալ Քրիստոսի մասին մենք «խա-
չեցար» ենք ասում և երկրպագում նրան։ Իսկ ովքեր գտնում
են, որ գրա տակ ենթադրվում է, թե երրորդությունն է
խաչվել խաչի վրա կամ թե աստվածությունն է չարչա-
րանքներ կրել թող նզովյալ լինի նա [սուրբ] երրորդո-
թյունից, ինչպես և մեր կողմից ապա նաև աստծո եկեղե-
ցու կողմից։ Ընդունի՛ր, ամենամեծ տեր արքա, և [մեր
դավանությունը] Քրիստոսի աստվածային և մարդկային
բնությունների միավորության մասին, բնություններ, որոնք
պատվում են մեր կողմից։ [Քրիստոսի] աստվածային և
մարդկային բնությունների միացումից հետո, նրանց անջատ
գոյության մասին սուրբ գրքերում խոսք չկա։ Մենք դա ենք
ընդունում և հաստատում։ Չէ՞ որ Գրիգոր Սքանչելագործը

ասում է. «Թեև տարբեր բնություններ միացան իրար, բայց նրանց միացումից հետո մեկ Տեր, մեկ Հիսուս Քրիստոս և մեկ բնություն պետք է խոստովանել, որովհետև հոգեղեն մարմինը աստվածությանը կարողակից դարձավ, մեկ զորության միացրեց և մեկ աստվածություն բովանդակեց»։ Այն հարցին թե այդ երկու բնությունները ինչ հարաբերության մեջ են միմյանց հետ, [սուրբ հայրերը] սուրբ Հոգու ասածից ավել բան չեն ասել։ Ինչո՞ւ հրաշագործ [հայրերը], որ իրենց թույլ տվեցին իմանալ աստվածային արարչագործության մասին, [Քրիստոսի] ծննդյան հարցը ասածուն հատուկ համարելով՝ չանդրադարձան Երանելի Գրիգոր Նյուսացին՝ սուրբ հայրապետ Բարսեղի եղբայրը, մարդու բնության վերաբերյալ իր գրքի երրորդ[63] ճառում՝ հոգու և մարմնի միավորության մասին ասում է[64] «Հիրավի, պատշաճ են այսպիսի ճշմարիտ խոսքերը։ Առավել ևս Աստված Բանի՝ մարդկային [բնության] հետ միանալու վերաբերյալ, որի հետ միանալուց հետո մնաց անշփոթ և անպարփակելի, ոչ ինչպես հոգին։ Քանզի [հոգին] ունենալով աճելու հատկություն, նա մարմնի հետ ունեցած ընդհանրության պատճառով ցավակից է։ Իսկ Աստված Բանը միանալով մարմնին և հոգուն, ոչ մի փոփոխություն չկրեց, նա մասնակից չդարձավ մարմնի և հոգու տկարություններին այլ վերջիններս հաղորդակից դարձնելով իր աստվածությանը, նրանց հետ մի ամբողջություն կազմեց՝ մնալով այնպես, ինչպես էր նախքան միավորվելը։ Խառնման և միավորության այս եղանակը արտասովոր է [աստվածությունը], խառնվելով [մարդկային բնության հետ] մնում է բացարձակապես անխառն և անշփոթ անապական և անփոփոխ։ Նա մարմնի հետ ախտակից չդարձավ այլ միայն գործակից։ Նա ապականակից և այլայլակից չդարձավ նրանք միասին աճեցին։ Մնալով անփոփոխ և անշփոթ, նրանցից նվազ չէ նա, քանզի նա բացարձակապես անընդունակ է փոփոխության։ Խոսքիս վկան է Պորփյուրոսը, որ Քրիստոսին վատաբանեց։ Թշնամիների՝ մեր օդտին խոսող վկայությունները զորեղ են, թեև նրանց ասածները լենք ընդունում։ Այս Պորփյուրոսը իր [գրքի] երկրորդ գլխում անշփոթ

միության կողմնակիցների հարցին պատասխանում է այսպես «Չի կարելի ասել, թե անհնարին է մի էություն վերցնել, նրանով լրացնել մի ուրիշը, դառնալ էության մաս, և ամբողջությամբ պահպանել սեփական հատկությունները։ Մյուս էությունը լրացնելուց հետո, մյուսի հետ լինելով, նա իր [էությունը] ամբողջական է պահպանում, նա չի փոփոխում իր մեծությունը, այլ փոփոխության է ենթարկում նրանց, ովքեր, մերձակա լինելով իրեն ընկնում են իր ազդեցության ներքո»։ Նա ասում է դա Հոգու և մարմնի միավորության վերաբերյալ։ Եթե այս խոսքը որ վերաբերում է Հոգուն, ճշմարիտ է՝ նրա անմարմին լինելու պատճառով ապա ինչքան ավելի ճիշտ է, երբ խոսքը վերաբերում է ոչնչի հետ անհամեմատելի, ճշմարիտ անմարմին Աստված-Բանին։ Սա խցանում է Աստված-Բանի՝ մարդկային բնության հետ միացումը բամբասել ձեռնարկողների բերանը։ Հեթանոսներն են, ովքեր բաղում ծաղրի են ենթարկում դա։

Այն քրիստոնյաները և հավատացյալները, ովքեր այդպես չեն մտածում և խոստովանում՝ առանձին կամ խմբերով, թող նզովյալ լինեն։ Ով սուրբ կույս Մարիամ Աստվածածնին աստվածությունից զուրկ համարի, թող նզովյալ լինի։ Ով ասի, թե [Քրիստոսը] անցավ կույսի միջով, ինչպես խողովակի, կամ թե նա [Մարիամի] մեջ ստեղծվեց՝ միաժամանակ աստվածաբար և մարդկորեն, աստվածաբար, այսինքն՝ առանց տղամարդու միջամտության, և մարդկորեն, այսինքն՝ սովորական մարուժնությամբ, նա էլ անաստված է։ Ով ընդունում է, որ [Քրիստոսի] մարդկային բնությունը նախապես գոյություն ուներ և հետո է, որ աստվածային բնությունը բնակվեց նրա մեջ, նա դատապարտելի է, քանզի նա լի խոստովանում աստծո ծնունդը, նա մերժում է այն։ Նա, ով ենթադրում է երկու որդու գոյությունը՝ մեկը Հայր-աստծուց, իսկ մյուսը՝ մորից և ոչ թե մեկի և նույնի, նա մերժվում է որդեգրությունից, որ խոստացավ [Տերը] ճշմարիտ հավատացյալներին։ Նա երկու բնություն ունի, քանզի [Քրիստոսը] և՛ աստված է, և՛ մարդ՝ Հոգի և մարմին, բայց ո՛չ երկու որդի, ո՛չ երկու աստված, այլ միայն մեկ, ո՛չ երկու մարդ, ինչպես պնդում

է Պողոս [Սամոսատցին]՝ ներքին մարդ և արտաքին մարդ։ Կարճ ասած, Փրկիչը տարբեր տարրերից է ստեղծված, այլ կերպ չէր կարող նա լինել աներևույթ և երևելի, հավերժական ու ժամանակավոր երկու [տարրերը] նույն ամանի մեջ խառնվելով միմյանց՝ աստված մարդացավ, իսկ մարդն էլ աստվածացավ։ Էլ ինչպե՞ս ասենք։ Ասում ենք, որ նույն երրորդությունը տարբեր դեմքեր ունի և այդպես ենք ասում, որպեսզի չխառնենք դեմքերը։ Բայց նրանք տարբեր չեն, քանզի երկուսը մեկ է իր աստվածությամբ։ Եթե մեկը մարդարեի նման ասի, թե նա ծնվեց շնորհքն [աստծո], և թե նրա ծննդյանը երկու բնություններ լմիացան թող նույն լավագույն զորության կողմից նզովյալ լինի։ Մանավանդ նա ով հակառակվելով չի երկրպագում խաչեցյալ [Քրիստոսին], թող նզովյալ լինի և աստվածասպանների շարքը դասվի։ Ով որ ասի, թե [Քրիստոսը] որդի աստված կոչվելու արժանացավ միայն իր մկրտությունից կամ հարություն առնելուց հետո, ինչպես որ հեթանոսներն են ասում իրենց անկատար գրվածքներում թող նզովյալ լինի, որովհետև չի կարելի աստված համարել նրան ով սկիզբ է առնում աճում և զարգանում, թնպեսև իր աստիճանական փոփոխման պատճառով այդպես է ասվում։ Ով այժմ և ապագայում մերժելով մարմնի գոյությունը՝ ասի, որ աստվածությունը մարմին չունի, իր առած մարմնի հետ լէ, թող չտեսնի նա Նրա դալստյան փառքը։ Քանզի որտե՞ղ է այժմ Նրա մարմինը եթե ոչ այն առնողի հետ։ Դա մանիքեցիների դատարկաբանությունն է, որի համաձայն [Քրիստոսն] իր մարմինն արևի վրա դրեց, որպեսզի հարգանքի արժանանա անարդությունը[65], և կամ էլ, թե հոգս ցնդեց և լուծվեց բնության մեջ ինչպես շունը և փայլակը, որ ոչ մի տեղ լմնաց նոա [մարմինը] որը տեսան, շոշափեցին զորությանը ականատես եղան նրան խոցողները, քանզի աստվածությունն իր էությամբ անտեսանելի է։ Բայց նա գալու է մարմնով միասին, ինչպես երևաց նա աշակերտներին Թաբոր լեռան վրա երբ աստվածությունը հաղթեց մարմնին։ Այս ասում եմ որպեսզի միտքս քեզ պարզ դառնա։ Ով ասի թե մարմինը երկնքից իջավ, թող նզովյալ լինի, քանզի

երկնային մարմինները երկնքում էլ մնում են, նմանապես և երկրայինները՝ երկրում։ Ոչ ոք երկինք չբարձրացավ, այլ միայն Մարդու Որդին, որ իջավ երկնքից։ Եթե անհրաժեշտ է որևէ նման բան ավելացնել, պետք է խոսել երկնային միավորության մասին, ինչպես և այն, որ ամեն ինչ Քրիստոսով է կատարվում, որ Քրիստոսը բնակվում է մեր սրտերում՝ մեզ լուսավորելու համար։

Մենք կամենում ենք այստեղ ծանոթացնել քո բարեհաղթությունը նաև խաչյալի և խաչելության մասին [մեր դավանությանը], ինչո՞ւ ենք երեքսրբյան աղոթքի ժամանակ, երբ երախտագիտություն ենք հայտնում աստծուն՝ խաչյալի համար, ասում՝ «որ խաչեցավ վասն մեր»։ Մենք ասում ենք «սուրբ աստված, [սուրբ] և հզոր, [սուրբ] և անմահ, որ խաչեցաք վասն մեր»։ Եթե որևէ մեկը ենթադրի, որ խոսքը վերաբերում է Հորը կամ սուրբ Հոգուն և կամ այի որ այդ երկուսն էլ Տիրոջ շարշարանքներն են կրել, և երեքն էլ խաչվել, թող երեք աստվածություններից էլ դատաստան տեսնի։ Երբ մենք հայտարարում ենք միայն Որդու բարերարությունը, ապա դա անում ենք խուսափելու համար Սուրբ Ավետարանի սպառնալիքից թե «Ով ինձ հավատալը և իմ խոսքերը դավանելն ամոթաբեր համարի, Մարդու Որդին երբ գա, նրան կամաչեցնի»[66]։ Եվ դա ասված է [Քրիստոսին] խոստովանողների հասցեին, ովքեր սակայն թաքցնում են աստծո՝ իր խաչելությամբը մարդկանց պարգևած բարիքները՝ ամոթաբեր համարելով այն։ Նրանք վերջին [դատաստանի] օրը կամալեն։ Ինչքան ճիշտ է ասում Գրիգոր Աստվածաբանը «Աստված խաչվեց, և արեգակը խավարեց»։ Ո՞վ կհամարձակվի թաքցնել խաչելությունը. նզովյալ լինի նա, ով [երեքսրբյան աղոթքի մեջ] նոսա Հորը և սուրբ Հոգուն նկատի ունի [խաչված]։

Ասվածի վրա մենք ավելացնում ենք նաև հաղորդության խորհրդի կատարման մասին, թե ինչի համար [Քրիստոսը խորհրդավոր ընթրիքի] գիշերը, երբ [մեզ] էր հաղորդում իր մարմինն ու արյունը, անապակ բաժակ վերցրեց և անխմոր հաց ու կարգադրեց նույն բանը կատարել իր հիշատակին։ Երանելի Հովհան Ոսկեբերանը Ավետարանի իր մեկնության մեջ կանգ առնելով փարիսեցիների գրքի վրա,

գրում է «Նա մյուս շար հերետիկոսությունները արմատախիլ է անելու[67] դրա համար էլ հարություն առնելուց հետո [անապակ գինով] բաժակ վերցրեց և՝ անխմոր հաց»։ Նա [այնուհետև] ասում է թե «կան ոմանք, ովքեր [հաղորդության] սուրբ խորհրդի [գինու] մեջ ջուր են խառնում. բայց որթը միայն գինի է տալիս և ոչ ջուր»։ Ահա դրա համար էլ մենք պահպանում ենք այս ավանդությունը։ Նրանք [գինու] մեջ ջուր խառնեցին և հացի մեջ՝ թթխմոր, ելնելով այն բանից, որ [Քրիստոսի] կողից արյան հետ միասին ջուր հոսեց, և որովհետև [Քրիստոսի] աստվածային բնությունը մարդկային [բնության] հետ էր խառնվում։ Բայց նրանք այդ [երևույթներին] սխալ մեկնություն տվեցին։ Ջրի և արյան մասին երանելի Հովհաննն ասում է, որ ջուրը կատարյալ մեռելության մասին է վկայում, իսկ արյունը՝ կենդանության ինչպես [Քրիստոսը], որ էր իսկապես կենդանի, կատարյալ և մեռյալ։ Քանզի մարդն աստվածությունից չբաժանվեց, նա մի ամբողջություն է կազմում ինչպես այդ մասին վերևում ասվեց։ Ոչ մարդ, այլ աստված և մարդ միայն նա հավիտենականությունից առաջ ուներ անխառն մարմին, բայց վերջում, մեր փրկության համար, ստացավ մարդկային [բնություն]։ Անշարժարելի աստվածությունը մարմնապես շարժվեց՝ իր պարփակելի մարմնով և անպարփակ աստվածությամբ նա նույն ինքը և երկնային է, և՝ երկրային, տեսանելի և անտեսանելի սահմանափակ և անսահմանափակ պարփակելի անպարփակելին դա մարդ աստվածն է, իսկ մենք միայն աստծուն ենք երկրպագում, նրան խոստովանում, ընդունում աստվածային և մարդկային բնությունների անբաժանելի խառնումը։ Եթե մենք մարմինն էլ երկրպագենք այն ժամանակ երրորդության փոխարեն, չորրորդության ճամփա ենք բացում [ընդունում] որ մենք փրկություն ենք ստանում ոչ թե աստվածային բնությունից, այլ՝ մարդու արյամբ։

Այժմ լսենք Քրիստոսի ծննդյան և պահքի մասին։ Դոբ մեզնից տարբեր եք նշում տոները հեռնյալ պատճառով նախ և առաջ [խոսենք] Քրիստոսի ծննդյան մասին։ Ավե-

տարանիշ Ղուկաս առաքյալն ասում է «Հիսուսը երեսուն տարեկան էր»[68]։ Սա պարզ ցույց է տալիս որ նա հենց իր ծննդյան օրն էլ մկրտվեց, որ սկսվեց նրա երեսուներորդ տարին՝ վարդապետելու համար կատարյալ հասակ։ [Ոմանք] Զաքարիայի պապանձման օրից հաշվում են հարյուր ութսուն օր, որով ավետման օրն ընկնում է մարտի քսանհինգին դրա վրա էլ գումարում են սուրբ կույսի հղության երկու հարյուր յոթանասունվեց օրը՝ (անդրանկածնության տասնամսյա ժամանակաշրջանը), որով ծնունդը ընկնում է դեկտեմբերի քսանհինգին։ Արդ, քննության առնենք նախ Ղևտականը և ապա Ավետարանը Ղևտականն ասում է «Ինձ նվիրված տոնը դուք սուրբ անվանեցեք։ Դուք տոնեցեք այն տարին երեք անգամ, և ձեր բոլոր արուները թող իմ հանդիման լինեն։ Եվ դուք Տիրոջ պատարագ մատուցեք»։ Շարունակելով՝ նա ասում է «Յոթերորդ ամսի առաջին օրը ձեզ համար սուրբ լինի։ Նույն ամսի տասնհինգերորդ օրը, որ կոչվում է տաղավարահանաց տոն, սուրբ լինի ձեզ համար և այդ օրը ոչ մի գործ մի կատարեք։ Յոթերորդ՝ շաբաթ օրը սուրբ լինի ձեզ համար և հանգիստ ու այդ օրը ոչ մի գործ մի կատարեք»։ Ահա այդ է ասված գրքում։ Արդ, Զաքարիայի պապանձումը թշրին ամսում էր, քանզի հենց այդ ամիսն է յոթերորդը, դա է քավության օրը, երբ քահանայապետը մուտք է գործում սրբոցը, այն էլ, ինչպես ասում է Պողոս [առաքյալը], տարին մեկ անգամ։ Բայց այդ օրը չէր պատշաճում, որ Զաքարիան հարաբերություն ունենա իր կնոջ հետ, քանզի այդ տարվա քահանայապետը հենց ինքն էր։ Առջևում էր տաղավարահանաց տոնը, ողջ Իսրայելը այնտեղ էր հավաքված։ Տաղավարահանաց տոնը պետք էր նշվեր յոթ օր, և քահանայապետին անհարմար էր թողնել ժողովուրդը ու գնալ իր տունը. նրա բնակության տեղը բացօթյա էր և ոչ թե Երուսաղեմում։ Այդ մասին է վկայում ավետարանիչ սուրբ Ղուկասը, որ ասում է «Ժողովուրդը Զաքարիային էր սպասում և զարմանում էր նրա՝ տաճարում երկար մնալու վրա։ Երբ լրացան նրա պաշտոնի օրերը, նա իր տունը գնաց»[69]։ Ապա նա ասում է. «Այդ օրերից հետո հղիացավ Եղիսաբեթը՝ նրա կինը»։ Սա

պարզ ցույց է տալիս, որ արդարև [Զաքարիան] մերձեցավ իր [կնոջ] տոնական օրերի լրանալուց հետո, և ասածն ավելի հաստատ դարձնելու համար կրկին անգամ ասում է «Պաշտոնի օրերը լրացնելուց հետո»։ Դարձյալ, թե «Այդ օրերից հետո հղիացավ Եղիսաբեթը՝ նրա կինը»։ Ո՞ր բանական էակի համար պարզ լէ, որ այն ժամանակ, երբ [աստված] հրաման է տալիս ժողովրդին սրբվել և նշել միայն տոնի օրը, ապա և տոնի ամսամուտը և առաջիկա երրորդ տոնը ինչպե՞ս կարող էր երկու գլխավոր տոնների միջև քահանայապետը թողնել ժողովրդին, գնալ տուն և մերձենալ կնոջը։ Ավետարանիչը պարզ և հստակ ասում է «Մարիամը եկավ դնաց լեռնակողմը, Հուդայի քաղաքը և մտավ Զաքարիայի տունը»։ Դա այդ տոնի օրերին էր։ Միանգամայն պարզ է որ Զաքարիայի պապանձումը տեղի ունեցավ թշրին ամսի տասին, որ համապատասխանում է սեպտեմբեր ամսի քսանհինգին իսկ [Զաքարիան] մերձեցավ Եղիսաբեթին և վերջինս հղիացավ թշրին ամսի քսաներկուսին։ Արդ դումարելով վեց ամսվա հարյուր ութսուն օրը ստանում ենք ամսի տասնվեցը այն է՝ հռոմայեցիների ապրիլ ամսի վեցը երբ ահա տեղի ունեցավ սուրբ կույս Մարիամի ավետումը Սրա վրա գումարելով անդրանկածնության համար [պահանջվող] տասը ամիսը՝ երկու հարյուր ութսունվեց օր ստացվում է թիբեթ[70] ամսի քսանմեկին, որ համապատասխանում է հռոմայեցիների հունվար ամսի վեցին։ Ահա, մենք հաստատ դա ենք ընդունում և անսասան հավատում կմնանք մինչև հավիտյան։

Այժմ կխոսենք նաև առաջավորաց պահքի մասին քանզի այդ հարցում հոռոմները բազում հակառակություն, երկպառակություն և վեճ ունեն մեր ժողովրդի հետ Առաջավորաց պահքը [Լուսյամը] չի տարբերվում [մյուս պահքից]։ Քահանայապետները, նենելով մարդկային բնության տկարությունից [առաջավորաց պահքը] բաժանեցին քառասնորդաց պահքից քանզի հրամայել էին սրբությամբ ծոմ պահել։ Արդ նրանք սահմանել էին որթատունկի պտղաբերելու սկզբից մինչև լնջուքի հասունանալը չօգտագործել ո՛չ գինի, ո՛չ ձիթ։ Բայց որովհետև մատդիկ ի վիճակի

չին [ալդքան երկար] ծոմ պահել, կարգադրեցին հանգրուանի միջոց տալ։ Ալսքանը բավական է [առաջավորաց] պահքի առաջացման պատճառն իմանալու համար, թեև այն հնում ունեցել է բազում այլ բացատրություններ ևս ինչպես, օրինակ թե առաջին մարդուն դրախտում իր հինգ զգայարանների թվով սահմանվեց հնգօրյա պահքով սկսել, որ իրրև թե դա է մեր՝ քրիստոնյաներիս, պահքի սկիզբը, որից աստիճանաբար պիտի հասնել բարձրագույնին՝ քառասնորդաց պահքին։ Մովսեսն էլ Տիրոջից հրաման ստացավ հենց այդպես բարեկենդան տալ ժողովրդին։ Նինվե քաղաքի բնակիչներն էլ հնգօրյա պահեցողությամբ փրկվեցին, և կործանումը վերջ գտավ։ Եմանապես և Կյուրեղը, որ Երուսաղեմի հայրապետ դարձավ, հրաման տվեց նախքան մկրտվելը հնգօրյա պահեցողությամբ զգաստանալ։ Բաղմաթիվ բացատրություններ կան որ ավելորդ համարեցի այստեղ գրի առնել և մարդկանց ձանձրացնել։ Պահեցողությունը հավատքին ոչ մի վնաս չի հասցնում ընդհակառակը նա լրացնում է այն։ Դատապարտելի լէ նա, ով պանրուտվի հնգօրյա պահքն է պահում թեև լավ կլիներ, եթե այդ [ժամանակ] ամենևին չուտեինք [պանիր]։ Ինչ վերաբերում է սուրբ Սարգիս Զորավարին որի տոնը մենք նշում ենք ապա մենք նկատի ունենք ճշմարիտ մարտիրոսին, որ Թեոդոս կայսեր օրոք Բագրևանդ գավառում նահատակվեց Հագարի որդիների՝ Մահմեդի որդիների ձեռքով, և ոչ թե աստվածուրաց Սարգիս իշապանին որ շանն էր երկրպագում։ Մենք՝ քրիստոնյաներս ճշմարիտ մարտիրոս սուրբ Սարգսի հիշատակն ենք նշում և այդ հարցում թող չլինի որևէ վեճ կամ թյուրիմացություն։ Ահա ճշմարիտ խոստովանությամբ համառոտ դծերով թող այսքանն իմացվի և առաջավորաց պահքի մասին, որ վերևում գրի առանք մենք այդպես ենք դավանում և այդ հարցում կանգնած ենք անսասան այժմ և միշտ և հավիտյանս։ Թող տեր Հիսուս Քրիստոսը իր ծառաների հետ լինի։ Նրան փառք և երկրպագություն՝ սուրբ եկեղեցու կողմից։ Օրհնյալ է նա հավիտյանս, ամեն»։

Կոստանդնուպոլիս քաղաքում ահա այսպես խոսեց հայոց Գագիկ արքան Տուկիծ կայսեր դեմ-հանդիման, հունաց երկրի բոլոր հռետոր վարդապետների ներկայությամբ։ Տուկիծ կայսեր և ճեմարանում ներկա գտնվող բոլոր իմաստասերներին դա շատ դուր եկավ, նրանք հիացան Գագիկի համոզիչ խոսքերի և հաստատուն գիտելիքների վրա։ Դրա վրա նրանք սեր և խաղաղություն հաստատեցին հայոց թագավորազուններ հետ և հրաժարվեցին շազակրատությունից։ Հայոց բոլոր խառնակիչները խայտառակվեցին, քանզի հոռոմոց վարդապետների ամբողջ դասը չկարողացավ [հայոց] հավատո խոստովանության մեջ հերետիկոսական արատ կամ բիծ, որևէ հակասություն գտնել, խոստովանություն որ հոռոմներին գրավոր ներկայացրեց հայոց արքա Գագիկը։ Նրա բազում այլ ասածները ևս, որ նա հակադրեց ի քննադատություն հունաց, անառարկելի մնացին։ Կայսրը շատ զոհ մնաց, քանզի [Գագիկի] ասածները հագեցված էին կատարյալ ուղղափառությամբ և ճշմարիտ խոստովանությամբ ի Հիսուս Քրիստոս։ Տուկիծ կայսրը բարեկամություն հաստատեց նրանց հետ, հյուրընկալեց նրանց և Գագիկին, Ատոմին և Ապուսահլին ու մյուս իշխաններին բազում նվերներ շնորհեց։ Գագիկի անունը փառավորվեց հայոց երկրում այն ժամանակ հանդես եկած այլ լուսավոր վարդապետների [անվան] հետ, որոնք էին. Տիրան Կապանեցի, Սայլահան կամ Լասդիվերցի, Ատոմ Անձավացի, Անանե և Գրիգոր Նարեկացիներ, Սարգիս Սևանեցի, Հովսեփ Ընծայեցի, Գևորգ Ուծեցի, Դիոսկորոս Սանահնեցի, Անանե Հաղբատացի, Քարահատի որդի Հակոբոս, Անտոն և Տիմոթեոս, Հովհաննես՝ Կոզեռն մականվանյալը, Պողոս և Հովսեփ, Գևորգ վարդապետ Եվթամոեցի, Պարկեճակ և սրանց նման այլ անպարտելիներ ովքեր լի էին աստծո շնորհքով և հանդես եկան հայոց երկրում այդ ժամանակ։ Գագիկ թագավորը հենց նրանց պես շնորհալի էր։

Դրանից հետո Գագիկն [ու հայոց վարդապետները] հեռացան կայսեր մոտից և առոք-փառոք գնացին իրենց երկիրը։ Շահնշահ Գագիկը ելավ գնաց և հասավ Գամիրքի[71] Կեսարիա քաղաքը։ Նա դեռ վաղուց շատ էր զայրացած

հույների դեմ, դրա համար դասս մնալից հարձակվեց Կեսարիայի մետրոպոլիտի վրա, որի անունը Մարկոս էր, քանզի այս չար ու պիղծ հերետիկոսը [հայերին] շատ էր անարգում։ Անօրենն այն աստիճան էր լրբացել, որ նույնիսկ իր շան անունը Արմեն էր դրել։ Հայոց արքա Գագիկը վաղօրոք լսել էր այդ բոլորի մասին և շատ զայրացել. բայց լինելով հռոմոց շրջապատում, ոչինչ չէր կարողանում անել։ Մետրոպոլիտը համայն հունաց երկրում անուն էր հանել, նա մեծ էր և ահարկու, բայց նա շատ էր անարգում մեր հայ ազգը և բոլոր շներին Արմեն էր անվանում։ Սա, երբ իմացավ, որ կայսրը ուզում է հռոմ մկրտել [հայոց] թագավորազուններին, աննկարագրելի փորձանք բերեց հայոց գլխին։ Գագիկը որտեղ որ իջևաներ, հայոց բոլոր դինվորներին հրաման էր տալիս խաչտառակել հռոմոց երևելի կանանց։ Նա նրանց անարգում էր, քանզի որոշել էր այլևս ոտք չդնել Կոստանդնուպոլիս, այլ գնալ պարսից սուլթան Սբասլանի մոտ և տիրանալ հայոց երկրի թագավորական գահին։ Սուլթանը բազմիցս էր հրավիրել Գագիկին բայց օրիստոնեական հավատքը թույլ չէր տալիս գնալ։ Գագիկը եոր մոտեցավ մետրոպոլիտին, ցանկություն հայտնեց նրա մոտ իջևանել։ Գագիկի ներկայացուցիչները գնացին և, դիմելով հերետիկոս Մարկոսին, ասացին «Հայոց Գագիկ արքան ուզում է այսօր քեզ մոտ իջևանել»։ Կիր Մարկոսը, լսելով այդ, ուրախացավ և հրաման տվեց իր ամբողջ տունը զարդարել, կամա ակամա, քահանաներով հանդերձ ընդ Գագիկին ընդառաջ և մեծ պատիվներով նրան բերեց տեղավորեց իր տանը։ Մարկոսը մեծ ճաշկերույթ տվեց, բայց Գագիկը ամբողջ օրը շատ էր զայրացած։ Երբ գինու ազդեցության տակ սկսեց ուրախանալ, Գագիկն ասաց Կիր Մարկոսին «Լսել եմ, որ դու մի գորեղ շուն ունես, մենք ուզում ենք նրան տեսնել»։ Մարկոսը գլխի ընկավ թե ինչի համար է նա այդ բանը կամենում և չլսելու տվեց։ Երբ Գագիկն իր ասածը կրկնեց, կանչեցին շանը, բայց նա լէր գալիս, որովհետև չէին համարձակվում Արմեն անունով կանչել։ Գագիկն ասաց «Անունը տվեք, որ գա»։ Այն ժամանակ Մարկոսը գինու ազդեցության տակ շանը

կանչեց և ասաց «Արմե՛ն Արմե՛ն»։ Շունը եկավ նա առյուծի էր նման։ Գագիկը, տեսնելով նրան, ասաց «Այս շան անունն Արմե՞ն է»։ Մարկոսը շատ ամաչեց և ասաց «Քաջ է, դրա համար է, որ Արմեն ենք ասում նրան»։ Գագիկը պատասխանեց «Հիմի կտեսնենք ով է քաջ, Արմե՞նը, թե՞ հոռոմը»։ Նրանք պատրաստել էին մի պարկ, և Գագիկի ազդանշանով թիկնապահները շրջապատեցին շանը և մեծ զժվարությամբ գցեցին պարկի մեջ։ Կիր[72] Մարկոսը կարծելով, որ ուզում են շանը իրենց հետ տանել զայրացավ և սկսեց զոռալ սպասավորների վրա։ Գագիկը ժպտաց, ձեռքով նշան արեց սպասավորներին, որոնք շրջապատեցին անօրեն Մարկոսին և բռնությամբ ու քաշքշելով պարկի մեջ գցեցին, Արմեն կոչեցյալի մոտ։ Գագիկն ասաց «Տեսնենք ով է ուժեղ և քաջ հոռոմ մետրոպոլի՞տ, թե՞ նրա կողմից Արմեն կոչված շունը»։ Գագիկը հրաման տվեց սաստիկ ծեծել շանը, որը կատաղած հարձակվեց Մարկոսի վրա և ատամներով բզկտեց նրան Օրվա մեծ մասը այդպես ծեծում էին շանը իսկ նա զազազած թավում էր պիղծ հերետիկոս Մարկոսի արյունը։ Մարկոսն ուժեղ ու աղիողորմ աղաղակում էր։ Ահա ալսպիսի ահավոր պատերազմ էր գնում պարկի մեջ և ատամների կրճտոց ու սրտի հառալ էր դուրս գալիս պարկից։ Այսպիսի տանջանքներով սատակեց շար և պիղծ անարգիչը դառնալով շան ճարակ։ Այնուհետև Գագիկը հրամայեց ավարի մատնել [Մարկոսի] տունը նա մեծահարուստ էր և շատ անվանի։ Հափշտակելով ոսկու և արծաթի անհամար գանձեր, նրա վեց հազար ոչխարը, քառասուն լուծ գոմեշը, քսան լուծ եզը, Գագիկը ձիերի և ջորիների մեծ երամակով վերադարձավ իր տունը։ Ահա, Գագիկի հոռոմոց մեջ կատարածը, մի բան որ ոչ նախկինում, ոչ էլ հետագայում որևէ մեկը համարձակվեց անել։ Նա այլևս ոտք չդրեց Կոստանդնուպոլիս, ոչ էլ ուշադրություն դարձրեց հոռոմոց կոչին։

Այդ ժամանակներում էր ապրում Աբաս Կարսեցու որդի Գագիկ արքան, իմաստասեր, փիլիսոփայական և հռետորական արվեստին քաջագիտակ մի մարդ։ Նա բանավիճում էր հոռոմ վարդապետների հետ իսկ երբ լինում էր Կոստանդ-

սուպոլսում, Սուրբ Սոֆիայի աստյանն էր բարձրանում։ Ն։ հատարելապես գիտակ էր աստծո Հին և Նոր Կտակարան ների։ Նա շատ ճարտարախոս մարդ էր։ Նմանապես և Գրիգոր Պահլավունին[73], Վասակի որդին, որը նույնպես մեծ դիտելիքների տեր մարդ էր։ Նրա՝ հռոմից տված բոլոր պատասխանները հիացմունք էին պատճառում։ Նա անլսել կրթված, բոլոր գիտություններն ուսումնասիրած, աստծ։ Հին և Նոր Կտակարանները կատարելապես յուրացրած մարդ էր։ Նա իմաստասերների հետ Սուրբ Սոֆիայի աստյանում էր նստում և բանավիճում հռոմ վարդապետների հետ։ Սա ևս դասվում է հայ ժողովրդի վարդապետների շարքին։ [Հայդ ժամանակներում էր և] Ատրներսեհ հալ իշխանը՝ Բագրեանդ գավառից։ Նա ևս թաջագիտակ շատ տաղանդավոր իսկական իմաստասեր մարդ էր, ուսանել էր մեծ Արգինայում և սովորել աստվածային Կտակարանները։ Նա իր կատարյալ գիտելիքներով հիանալի ճարտասանությամբ կարող էր հանդես գալ հռոմից բոլոր իմաստունների դեմ։ Նա նման էր Գագիկին և հայոց մյուս իմաստասերներին, որոնց մասին գրեցինք։

Հայոց Աշոտ թագավորի որդու՝ շահնշահ Գագիկի օրոք, նրա կառուցած Պիզու կոչվող վանքում, աստվածային ահավոր և զարմանալի հրաշք կատարվեց սուրբ խորհրդի վրա։ Ահա, Պենտեկոստեի օրը, երբ աստծո եկեղեցում սուրբ պատարագ էր մատուցվում սուրբ խորհրդից մի փոքրիկ մասունք ժամարարը գցեց սուրբ սեղանի առջև։ Երրորդ օրը երկու արժանավոր ճգնավորներ երազ տեսան և քահանաներից առաջ աղոթարան եկան։ Մեկն ասաց մյուսին «Գիշերը երազ տեսա թե տաճարի գմբեթից կախված կանթեղն ընկավ աստծո սուրբ սեղանի առջև բայց նրա լույսը չհանգավ»։ Իսկ մյուսն ասաց այսպես. «Ես էլ երազ տեսա, թե մի մեծ և զարմանալի աստղ երկնքից ընկավ աստծո սուրբ սեղանի առջև և նրա լույսը առավել ևս բոցավառվեց»։ Բոլորն ապշեցին այդ տեսիլքի վրա։ Վանահայրը սուրբ Հոգու ներշնչմամբ հասկացավ, թե բանն ինչ է, և ասաց «Տեսե՛ք, սուրբ խորհրդի մաս կա ընկած»։ Հենց այդ պահին նրանք

մոմեր վառեցին և խնկարկությամբ եկան նշված վայրը։ Այդ օրերի ընթացքում եկեղեցին չէին ավլել։ Թարձրանալով բեմ, նրանք գտան սուրբ խորհրդի մասը անարատ, աստծո սուրբ սեղանի առջև ընկած և վերցնելով այն, գոհություն հայտնեցին մեր տեր աստված Հիսուս Քրիստոսին։ Դա շատերին ամրապնդեց ուղղափառ հավատքի մեջ և այդ օրից սկսյալ համոզվեցին, որ այդ խորհուրդը երկնային է և աստվածային, որ իսկապես սա է աստծո որդու մարմինը։

Հայոց 515 թվականի [5 մարտ 1066—4 մարտ 1067 թ.] սկզբին արևելքում մի գիսավոր աստղ երևաց, որն ընթանում էր դեպի արևմուտք։ Մի ամիս հետո նա անհետացավ, բայց բազում օրեր անց երեկոյան պահին [կրկին] երևաց արևմուտքում։ Շատերը, տեսնելով այն, ասում էին, թե սա հենց այն գիսավոր աստղն է, որ երևաց արևելքում։ Այս ժամանակ հարձակվեցին այլազգիները և ապականելով ավերեցին հայոց ամբողջ երկիրը, բոլոր հավատացյալներին սրի քաշեցին և գերի տարան։

Այս ժամանակ պարսից ամիրան որին Օշին էին ասում, զորահավաք արեց ավերեց բազմաթիվ գավառներ և քրիստոնյաներին խեղդեց արյան մեջ։ Այդ անհավատի ձեռքով երկրում մեծ սուգ և խավար տարածվեց։ Նա մեծաթիվ զորքով եկավ ձմեռեց Սև լեռան[74] ստորոտը։ Ողջ գավառում սոսկալի արյունահեղություն և կոտորած եղավ, սուրբ վանականներից շատերը սրի քաշվեցին, հրո ճարակ դարձան և գազանների ու թռչունների կերակուր։ Նրանք հողով անգամ չծածկվեցին, որովհետև առհավետ անթաղ մնացին։ Բազում վանքեր և գյուղեր հրո ճարակ դարձան, որոնց [ավերակները] մինչև օրս էլ երևում են։ Սև լեռը և ողջ գավառը ծայրեծայր վանականների և քահանաների տղամարդկանց ու կանանց, ծերերի ու երեխաների արյամբ ողողվեց, մարգարեի ասածի նման, թե՝ «Նրանց եբիտասարդներին կրակը լափեց, ոչ ոք չսգաց նրանց կույսերին, նրանց քահանաները սրի քաշվեցին, և նրանց այրիներին ողբացող չկար», և կամ էլ՝ «Նրանց արյունը ինչպես ջուր թափեցին Երուսաղեմի շուրջը և ոչ ոք չկար, որ թաղեր նրանց»[75]։ Ահա այսպիսի օրհաս բերեց հավատացյալների

գլխին անհավատ և լար գազան Օշինը։ Անհնարին է պատմել նրա կատարածը։

Նույն տարին սուլթան Աբասլանի արքունիքից մի մեծ և հզոր ամիրա դուրս եկավ, [սուլթանի] սենեկապետը՝ Գոմեշտիկին[76] անունով։ Նա, կովող զորքի գլուխն անցած, մեծ սարսափ սփռելով եկավ քրիստոնյաների վրա և հավատացյալ ժողովրդից արյան վտակներ հոսեցրեց։ Բազում վերքեր ստացած գազանի կատաղությամբ նա [եկավ] Թլմուխ գավառի վրա և առաջին կոտորածից վերապրողներին սաստիկ ջարդեց։ Կատաղի մարտով գրավեց Թլեթութ կոչվող բերդը և բոլորին անխնա սրի քաշեց։ Անհամար գերիներով նա հասավ Ուռհա գավառը, հարձակվեց Նսեպին կոչվող բերդի վրա, մի քանի օր մարտ մղեց նրա դեմ, բայց չկարողացավ այն գրավել։ Դրա վրա նա անցավ Եփրատ գետի հունը և սրով հարձակվեց Հարսանմսիր[77] գավառի վրա և սոսկալի զայրույթով սրի քաշեց այնքան գեղեցիկ գավառը՝ իր լարության դառն մաղձը թափելով ողջ գավառի վրա։ Նա կարկտախառն հրացայտ կայծակի նման հարձակվեց երկրի բոլոր բնակիչների վրա, սոսկալի կոտորած տալով։ Նրանք հրաձակի տվեցին Հարսանմսիր գավառը նրա բոլոր իշխաններին սրախողխող արեցին և կոտորեցին, իսկ նրանց փառավոր կանանց, գեղեցիկ որդիներին ու դուստրերին գերի քշեցին։ Պետք էր տեսնել քրիստոնյաների գլխին եկած օրհասը. բոլորը, մեծահարուստ թե աղքատ, միևնույն դառնությունը ճաշակեցին անգութ գազանի, թուրքերի չարաշունչ ժողովրդի ձեռքով։ Այդ գեղեցիկ գավառը ամբողջությամբ սրի քաշվեց։ Քրիստոնյաների կոտորածը տևեց երեք օր։ Այսքան փորձությունների և սարսափելի ավերածության վրա հետևյալն էլ գումարվեց Նսեպինի Սիբար[78] քաղաք կոչվող բերդում նստող մի իշխան փութանակի լուր ուղարկեց Ուռհա քաղաք և Արվանդանոս անունով դուկին հայտնեց, թե՝ «Պարսից զորքերի ամիրան հարյուր հոգով այստեղ է գտնվում, Եփրատ գետի ափին։ Ե՛կ, վրա հասիր և ձերբակալիր նրան»։ [Արվանդանոսը] մեծաթիվ զորքով, առանց շտապելու, դանդաղորեն գնաց Գոմեշտիկին ամիրայի վրա։ Ամիրան լսելով այդ մասին, մարդ ուղարկեց

Հարսանմսիր՝ իր զորքը բերել տալու համար։ Երբ Արվանդանոսն իր զորքով՝ հազար հինգ հարյուր ձիավոր և քսան հազար հետևակ, հասավ Օշեն կոչվող հռչակավոր բերդը, նրանք մարտ տվեցին միմյանց։ Արվանդանոսը առյուծի պես հարձակվեց թուրքերի վրա, նա քաջ և պատերազմող մարդ էր տեսանքը սակայն դժվարանցանելի էր և խորդուբորդ։ Թուրքերն սկսեցին շատանալ։ Արվանդանոսը դիմեց իր զինվորներին և ասաց «Մի փոքր նահանջեցեք, որպեսզի թուրքերը հետապնդեն մեզ, և երբ հակահարձակման անցնենք, նրանք չկարողանան փախչել»։ Բայց երբ մի փոքր նահանջեցին, հոսոմոց ողջ զորքը փախուստի դիմեց, Արվանդանոսին թողնելով այլազգիների զորքի մեջ։ Այդ օրը ահավոր և սոսկալի եղավ տեղի ունեցավ քրիստոնյաների սարսափելի կոտորած այն աստիճան սաստիկ, որ ամբողջ դաշտը արյամբ և գերիներով լցվեց։ Արվանդանոսը և քրիստոնյաների բոլոր իշխանները գերի ընկան, մնացածներն էլ փախուստի դիմեցին և ապաստանելով Օշեն կոչվող բերդը, փրկվեցին։ Այդ օրը կոտորվեց շուրջ տասնմեկ հազար հոգի։ Ամիրան Արվանդանոսի վզին եղան լուծ դրեց և այդ ձևով գերի տարավ։ Բերելով Ուռհայի դուռը, ծախեց նրան քառասուն հազար դահեկանով, ընդ որում, այդ գումարի քսան հազարի գիմաց [Արվանդանոսը] պատանդ տվեց իր որդուն, որ մինչև օրս էլ մնացել է պարսից [երկրում]։ Մնացած իշխանավորներն էլ մեկ առ մեկ ոսկով և արծաթով ազատագնվեցին։ Գոմեշտիկինը մեծ հաղթանակով, բազմաթիվ գերիներով և անհամար ավարով շարժվեց գնաց պարսից երկիրը և սուլթանի ոտքին դրեց շուրջ երկու հազար գեղեցիկ ծառաներ՝ տղաներ ու աղջիկներ։

Հայոց 516 թվականին [5 մարտ 1067—5 մարտ 1068 թ.] վախճանվեց Տուկիծ կայսրը, թողնելով Միքայել անունով մի անչափահաս որդի։ Թագավորական դահը մեկ տարի թափուր մնաց և այն գտնվում էր Եվդոկիա կոչվող կայսրուհու ձեռքում[79]։

Երբ եկավ հայոց 518 թվականը [4 մարտ 1069—3 մարտ 1070 թ.] Եվդոկիան ծածուկ կերպով մի իշխան բերեց, որի անունը Ռոմանոս էր, մականունը՝ Տիոյեն[80], և իր սենյակը

մացնելով՝ ամուսնացավ հետը։ Նրան իր սենյակում նա պահեց մինչև որ կանչեց Տուկծի եղբորը՝ կեսարին, և, ուզենալով փորձել նրան, հարցրեց «Ի՞նչ պիսի անենք, ահա թագավորական գահը թափուր է, իսկ Միքայելն էլ դեռ փոքր է»։ Եվ այդպիսի խաբեական խոսքերով առիթ էր որոնում նրան ոչնչացնելու։ Կեսարը պատասխանեց կայսրուհուն «Դա ինձ չի վերաբերում։ Ես և իմ որդիները քո ծառաներն ենք, դու ում որ կամենում ես, տուր թագավորական գահը»։ Կայսրուհին ապշեց, նրան դուր եկան այդ խոսքերը։ Ահա այսպիսով [կեսարը] փրկվեց փորձանքից։ Կայսրուհին ասաց նրան «Ե՛կ, մտիր այդ սենյակը և երկրպագիր կայսեր»։ Կեսարը շփոթվեց, մնաց զարմացած և շնորհակալություն հայտնեց աստծուն, որ որևէ վտանգավոր բան չէր ասել։ Մտնելով ներս, նա երկրպագեց կայսեր։ Առավոտյան Տիոյենին տարան Սուրբ Սոֆիա և թագադրեցին։ Կոստանդնուպոլսի ամբողջ բնակչությունը միաբերան փառաբանեց նրան։

Այս ժամանակ հայոց սուրբ հայրապետ տեր Վահրամը, Վասակ Պահլավունու որդի Գրիգորի որդին, որ տեր Գրիգորիս վերանվանվեց, փափագ ունեցավ մենակյաց դառնալու և առանձնանալու աստծուն աղոթելու համար։ Նա նմանվեց Եղիա [մարգարեին] և Հովհաննես Մկրտչին, սկսեց սուրբ Անտոնի կյանքը[81] վարել՝ մեծ ցանկություն ունենալով բնակվել լեռնագագաթներին։ Նա որոշեց հրաժարվել հայրապետական աթոռի մեծ պատվից։ Նրան միացավ իր դպրապետ Գևորգ վարդապետը և երդվեցին միասին ընթանալ մենակյացի ճանապարհով։ Այդ որոշումը, սակայն, հրապարակ եկավ։ Հայոց թագավորը և իշխանները, իմանալով նրանց որոշման մասին, ամեն գնով [ջանացին] կանխել այդ բանի [իրականացումը], բայց [Գրիգորիսն] իր որոշման մեջ անսասան մնաց, ասելով այսպես «Ես նպատակ ունեմ գնալ Հռոմ[82] և շրջագայել եգիպտացիների բոլոր վանքերը»։ Նրանք չէին ուզում թողնել, բայց նա հոժար կամքով ասաց հայոց թագավորին «Դուք ում ցանկանաք, ձեզ կաթողիկոս ձևոնադրեցեք և ինձ թույլ տվեք ընթանալ արդարության հոնապարհով»։ Երբ տեսան [Գրիգորիսի] հոժարակամու-

թյունը, հարմար գտան [կաթողիկոս առաջադրել] նրա դպրապետ Գևորգ վարդապետին և, [Գրիգորիսից] գաղտնի, Գևորգին համոզեցին ընդունելու հայոց երկրի հայրապետական աթոռը։ Տեր Գրիգորիսը այդ բոլորին անտեղյակ էր։ Գևորգին բերեցին կաթողիկոս ձեռնադրելու։ Տեր Գրիգորիսը շատ զարմացավ, բայց, կամա-ակամա, նրան հայոց կաթողիկոս ձեռնադրեց, թեև սրտում նրա դեմ ոխ պահեց, նրան անարժան համարեց, քանզի նա մոռացավ հոգևոր ճանապարհով [միասին] ընթանալու վերաբերյալ իր հետ [կընքած] միաբանության ուխտը։ Այդ օրից սկսած թշնամություն ծագեց երկու հայրապետների՝ Գրիգորիսի և Գևորգի միջև։ Տեր Գրիգորիսը գնաց իր հոգևոր ճանապարհով՝ բնակվելու լեռներում՝ Քրիստոսի միայնակյաց ճգնավորների հետ նա սկսեց վարել խստակրոն կյանք և ապրել միայն շոր ու ցամաք սննդով։

Այդ տարին Տիոյեն կայսրը ողջ հունաց երկրում, մինչև հոռոմոց սահմանները, և ամբողջ արևելքում մեծ զորահավաք արեց և հսկայական զորքով շարժվեց եկավ հասավ տաճկաց երկրի վրա։ Նա իջավ բանակեց Մնպեճ[83] կոչվող անվանի քաղաքի [պարիսպների տակ], տաճիկների հռչակավոր Հալեզ քաղաքին մոտիկ։ Տեղի ունեցավ կատաղի պատերազմ։ [Կայսրը] խուժադուժ[84] և անհամար զինվորների օգնությամբ վտանդի մեջ գցեց քաղաքը։ [Բնակչության] պատճառած այդքան նեղություններից հետո կայսրը հրամայեց քաղաքի դեմ բաբաններ և փիլիկպաններ կանգնեցնել, քանզի քաղաքը ամուր պարիսպներով էր շրջապատված։ Մեծամեծ քարերի հարվածները քանդեցին պարսպի մի մասը և այն տապալեցին քաղաքի մեջ։ Դրա վրա բովանդակ քաղաքի բնակչությունը ահ ու դողի մեջ ընկավ. բոլորը խաչեր սարքեցին և դրանք բռնած դուրս թափվեցին ու դիմեցին կայսեր։ [Քաղաքի] բոլոր երևելիները մեծամեծ նվերներով եկան ընկան կայսեր ոտքերը, դարձան նրան հարկատու և մահից փրկվեցին։ Կայսրը ողորմածությամբ վերաբերվեց քաղաքի բնակչությանը և նրանց հարկատու դարձրեց։ Այդ պահին Տիոյեն կայսրը կայսրուհուց նամակ

ստացավ՝ վաղվաղակի Կոստանդնուպոլիս վերադառնալ։ Կայսրը, լսելով դա, փութանակի գնաց։

Այդ տարին մի երիտասարդ ամիրա, անունը Կարիճ[85], որոշեց ծածուկ ապստամբել պարսիկների դեմ և Կոստանդնուպոլիս գնալ, հռոմոց կայսեր մոտ։ Նա Աբասլան սուլթանի տոհմից էր։ Բազմաթիվ զորքերով նա հասավ Սեբաստիա։ Կուրապաղատը, դուրս գալով Կոստանդնուպոլսից, շարժվեց նրա վրա պատերազմի։ Սեբաստիայի մոտ նրանք ճակատամարտեցին որտեղ հույները պարտություն կրելով՝ փախան։ Հաջորդ օրը թուրքերը հարձակվեցին հույների վրա, նրանց ետ մղեցին և փախուստի մատնեցին, իսկ կուրապաղատին գերի վերցրին։ Հունաց զինվորները փոշուց կուրացած փախան գնացին Մակոիտի կոչվող մի ժայռաբլուր, որտեղից ցած գլորվելով մեռան։ Մի քանի օր անց Հայոց թագավորը իշխանները և բոլոր նախարարները բարեկամություն և հաշտություն կնքեցին երիտասարդ ամիրայի հետ որը վերցնելով կուրապաղատին և մյուս գերիներին՝ շուրջ երեք հազար հոգու, ծածուկ հասավ Կոստանդնուպոլիս՝ հունաց կայսեր մոտ։ Կայսրը նրան ընդունեց մեծ պատիվներով ու մեծարանքով։ Այդ ամիրան բարեսիրտ մարդ դարձավ։

Հայոց 519 թվականին [4 մարտ 1070—3 մարտ 1071 թ.] երկնքում մի զիսավոր աստղ երևաց շատերը, տեսնելով այն, ասացին, թե սա այն նշանն է որ նախկինում երևաց, և որից հետո արյունահեղություն եղավ։ Մի գիշեր էլ թվաց, թե բոլոր աստղերը երկիր են թափվում։ Բոլոր մարդ արարածները ահարկու և սոսկալի նշանից սարսափեցին, ահ ու զողի մեջ ընկան, քանզի այդպիսի նշան երբեք չէին տեսել, ոչ էլ [նման բանի մասին] լսել իրենց նախնիներից։ Մարգիկ ենթադրեցին, որ սրան էին վերաբերում Սուրբ Ավետարանում գրված Փրկչի խոսքերը, թե՝ «Վերջին ժամանակներում նշաններ են լինելու արևի, լուսնի և աստղերի վրա, երկրաշարժեր և սարսափներ»[86]։ Ահա սա եղավ կործանման սկիզբը, թուրքերի անհավատ զորքերի ձեռքով այս աշխարհի երկրորդ ավերումը՝ մեր բազում, ծովացած մեղքերի պատճառով, որովհետև «Բոլորը մեղք գործեցին և

աստծո փառքից պակասեցին»[87] «Եվ ոչ մեկը արդար չէ։ Բոլորը սովորեցին ընթանալ անօրենության ճանապարհով, սիրեցին ավելի մեղքը, քան արդարությունը, ամենևին չեն ուզում շեղված լինել չար ճանապարհից դեպի բարին, դրա համար է, որ մենք գայրացնում ենք անարդկանալի աստծուն և նրան որի բնությունը միշտ քաղցր է»։ Մեր մոլոր ընթացքով մենք նրան մեր դեմ ենք լարում։ Նա ստեպ-ստեպ իրատում է մեզ դառնացնում մեզ տգետ ժողովրդի ձեռքով բայց դրանից հետո էլ մենք չենք շեղվում մեր աղտեղի ճանապարհից, քանզի մարդու միտքը սովորել է չարին ծառայելու։ Դրա համար մրրիկի պես է մեզ վրա խուժում [աստծո] բարկությունն ու պատուհասը, անվերջ մեզ վրա են թափվում Իսմայելի ավազակարարո որդիների փոթորնահույզ հողմերը չտալով մեզ հանգիստ և դադար։ Բայց ինքը՝ Տերը թող բաղցրությամբ վերաբերվի իր արարածներին, ամեն։

Նույն տարին Արասլան սուլթանը՝ Տուղրիլ սուլթանի եղբայրը[88] հորդ։ ծ գետի նման մեծ կուտրածով ու արյունահեղությամբ շարժվեց եկավ Հայոց երկիրը նա եկավ հարձակվեց Մանազկերտի վրա։ Կայազորի չգոյության պատճառով (հոռոմ կայազորը թողել փախել էր) նա մեկ օրում գրավեց Մանազկերտ քաղաքը և նրա բնակիչներին սրի քաշեց՝ իր եղբայր Տուղրիլ սուլթանին անցյալում անարգած լինելու պատճառով։ [Տուղրիլ սուլթանը] մահվան ժամին կոտակել էր նրան վրեժխնդիր լինել։ Վեր կենալով այնտեղից, Արասլան սուլթանը խուժադուժ և անթիվ զորքով հասավ Ամիթ կոչվող քաղաքը և բանակեց քաղաքի դարպասի դիմաց։ Այդ ճամբարում նրա կինը որդի ունեցավ, որին [Արասլանը] կոչեց Դդուշ[89]։ Այնտեղից հեռանալով, նա եկավ Թլմուխ գավառը և բերդաքաղաքը սաստիկ պաշարման ենթարկեց բազում օրեր պատերազմական բոլոր միջոցները գործի դրեց, բայց չկարողացավ ոչինչ անել։ Նա հաշտության առաջարկ արեց և հարկեր պահանջեց։ Բնակիչները, այդ բանի վրա հանգստացած, իրենց ապահով զգացին և պարիսպը անպաշտպան թողեցին։ Այլազգիների զինվորները, տեսնելով նրանց անպատրաստ լինելը, սուլ-

թանի կամքին հակառակ, ամբողջ բանակով գրոհեցին և, կատաղի մարտ տալով, գրավեցին քաղաքը, մեծ շարդ տվեցին և անհամար գերիներ վերցրին։ Սուլթանը, լսելով այդ մասին, ապշեց, նա ափսոսաց կոտորված մարդկանց, որովհետև երդվել էր [ժողովրդին ձեռք չտալ]։ Սուլթանը, այնտեղից վեր կենալով, իր ահագին զորքով շարժվեց գնաց և հասավ Ուռհա գավառը, գլխովին ասպատակեց այն՝ մինչև քաղաքի գուռը և Սևերակի մոտ գտնվող Թլթովրավ կոչվող անվանի բերդի մոտ բանակեց նա ուժեղ գրոհով վերցրեց Թլթովրավ բերդը և Առյուծաթիլը, մեծ շարդ տվեց և ամբողջ շրջանը արյամբ ողողեց։ Բազում ավար և գերիներ վերցնելով շարժվեց գնաց Ուռհա քաղաքի վրա, պաշարեց այն՝ ծայրից ծայր ողողեց զինվորներով։ Ձմեռ ժամանակ էր, մարերի ամսի տասը Ուռհա քաղաքի դուքն էր Վասիլը՝ բուլղարների թագավոր Ալուսիանի որդին։ Ուռհայի քաղաքացիները իսկոր հավատացյալներ տեսնելով այլազգիների հսկայական զորքը ահ ու դողի մեջ ընկան սուլթանի զորքերի բազմությունը ողողել էր դաշտերն ու լեռնադաթները։ Զարաշունչ վիշապից, այդ դառնաշունչ գազանից սասանվեց քաղաքը [սուլթանը] արյունարբու մարդ էր։ Նա ութ օր մնաց առանց պատերազմելու, իսկ քաղաքը, ապուշ կտրած, անպատրաստ վիճակում էր։ Սուլթանի զինվորներից մեկը, տեսնելով քաղաքացիների խելակորույս վիճակը, ծածուկ ձայն տվեց և ասաց «Ի՞նչ եք հիմարացել, ամրացրեք ձեր պարիսպը և թամրեցեք ձեր ձիերը»։ [Քաղաքացիները] ուշքի եկան և բովանդակ պարիսպը կատարելապես ամրացրին։ Բոլորը սրտապնդվեցին պատերազմելու։ Վասիլը քաղաքի դուքը, մի քաջ և պատերազմող մարդ, սկսեց քաջալերել ողջ քաղաքը։ Սուլթանը, տեսնելով դա, շատ բարկացավ նա հրամայեց հնչեցնել պատերազմական շեփորը և գազանի պես նետվեց պատերազմի։ Այլազգիների բոլոր զինվորներն իրար անցան և շրջապատեցին ողջ Ուռհա քաղաքը։ Այդ օրը դարձավ նշանավոր օր, պատերազմը՝ ահավոր և սաստիկ, ողջ քաղաքը լցվեց արձակված նետերով։ Հավատացյալները լաց ու կոծով աստծուն էին աղոթում՝ փրկել իրենց չար գազանի ձեռքից։ Պարսից երկրի

բոլոր զորքերը օրվա մեծ մասը մարտնչեցին Ուռհայի դեմ, բայց ոչինչ չկարողացան անել, որովհետև Տերը նրանց պարտության մատնեց և խայտառակ արեց։ Դրա վրա [սուլթանը] պարսպի դեմ բաբաններ և փիլիկպաններ կանգնեցրեց կարատեց պարտեզների ու այգիների բոլոր ծառերը և քաղաքի իրամի մեջ լցրեց նա տասը սայլերի վրա փայտե աշտարակ կանգնեցրեց՝ Ուռհան գրավելու համար բայց հենց որ շարժեցին սայլերը՝ պարսպի մոտ բերելու համար, փայտե աշտարակը հանկարծակի փուլ եկավ և կործանվեց։ [Պաշարյալները] քաղաքի ներսից գետնափոր արեցին և, [սերդի] արևելյան կողմում դուրս դալով իրամից [աշտարակի] բոլոր փայտերը բերեցին զցեցին քաղաքի մեջ, մնացածն էլ կրակի տվեցին։ Դրա վրա այլազգիները պաբիսպը կործանելու նպատակով խոր խրամի միջից յոթ անցք փորեցին։ Քաղաքացիները նրանց [փորածի] դիմացից փորել սկսեցին և այլազգիներին բռնելով, սատկացրին։ Տերը զորացրեց քաղաքը՝ ընդդեմ այլազգիների։ Սուլթանն Ուռհայի դեմ հիսուն օր կատաղի պատերազմ մղեց, բայց ոչինչ չկարողացավ անել։ Սուլթանը դանձ և իշխանություն խոստացավ նրան, ով կկարողանա պարսպից մի քար հանել։ Նա ուզում էր այն որպես հիշատակ Պարսկաստան տանել։ Դվինի ամիրա Ապուսվարն ասաց նրան «Ահա, մեր կողմում է գոնվում եկեղեցին նրան ոչ ոք չի պաշտպանում»։ Նրանք շատ ջանք թափեցին, բայց չկարողացան Սուրբ Սարգիս եկեղեցու արևելյան խորանից հանել և ոչ մի քար։ Սուլթանն ամաչեց։ Արաբների ավազակ ամիրա Խուրեշը վերցնելով Արասլան սուլթանին և պարսից ողջ զորքը, գնաց Հալեպ քաղաքի վրա։ Այդ օրը Ուռհա քաղաքում շար զազանից փրկվելու առթիվ մեծ ուրախություն էղավ։

Հունաց կայսր Տիոյենը, լսելով նման փորձության մասին, առյուծի պես մռնչաց և իր ողջ զորքի զորահավաք հայտարարեց։ Հրովարտակներ և մունետիկներ ուղարկվեցին արևմտյան բոլոր երկրները։ Նա գոթերի ամբողջ երկրում, համայն բուլղար ժողովրդի մեջ, բոլոր հեռավոր կղզիներում, Գամիրքում, ողջ Բյուլթանիայում, Կիլիկիայում, Ան-

տիրքում, Տրապիզոնում և Հայոց երկրում դեռ մնացած քաջ զորականներից հսկայական զորահավաք արեց։ Նա նույնիսկ այլազգիներից բաղկացած զորք բերեց Խուժաստանից։ Տիոյենի զորակոչած հսկայական բազմությունը նման էր ծովի ավազի։ Հայոց 520 թվականին [4 մարտ 1071—2 մարտ 1072 թ.] նա, որոտալով ինչպես կարկտաբեր ամպ, շարժվեց հասավ Սեբաստիա քաղաքը։ Մեծ հանդիսավորությամբ նրան ընդառաջ գնացին Հայոց թագավորազուններ Ատոմն ու Ապուսահլը։ Հոռոմները, դիմելով [կայսեր], լարախոսեցին Սեբաստիայի բնակիչներին և բոլոր հայերին, ասելով, թե՝ «Երբ մեզ վրա Կորիճ ամիրան էր հարձակվել հայերը մեզ ավելի շատ կոտորեցին քան թուրքերը»։ Տիոյենն կայսրը հավատաց հոռոմոց սուտ խոսքերին և սարսափելի երդումով սպառնաց «Պարսից պատերազմից վերադարձիս ես կվերացնեմ հայադավանությունը։ Նա իսկույն հրաման ավեց հոռոմոց զինվորներին՝ ավարի առնել ողջ Սեբաստիա քաղաքը։ Ավարառելու հետ միասին նրանք շատերին սպանեցին՝ անարգար ու սուտ դատաստանի համաձայն, որ արեց անօրեն կայսր Տիոյենը։ Նա պատվազուրկ արեց հայոց թագավորազուններ Ատոմին և Ապուսահլին ու Սեբաստիան մեծ սգո մեջ գցեց։ Այնուհետև հոռոմոց մեծամեծ իշխանները Աշոտի որդի Գագիկ շահնշահը, կուրապաղատին գերի վերցնող Կորիճ ամիրան ասացին Տիոյեն կայսեր «Դու քո ազգակիցների սուտ խոսքին ականջ մի՛ դիր, քանզի նրանց ամեն ասածը սուտ է։ Իրականում թուրքի դեմ մղված պատերազմից վերապրողներին հենց սրանք օգնեցին»։ Կայսրը, լսելով դա, հաշտվեց, թեև սպառնաց իր վերադարձին վերացնել հայադավանությունը։ Վանականները, լսելով այդ, նրա գլխին սոսկալի անեծքներ թափեցին՝ լվերադառնա արշավանքից, Տերը կործանի նրան, ինչպես անօրեն Հուլիանոսին[90], որին սուրբ Բարսեղն անիծեց։ Տիոյենն ամբողջ զորքով գնաց Արևելք, Հայոց երկիրը, և իջավ ու գրավեց Մանազկերտ քաղաքը։ Քաղաքում գտնվող սուլթանի զորքը փախուստի դիմեց։ [Տիոյենը] ձեռքն ընկածին սպանեց։ Այս բանի լուրը հասավ Հալեպ քաղաքը՝ սուլթանին։ Նա վերադարձավ Արևելք,

որովհետև իրեն ասացին, թե հռոմոց կայսրը ահագին բազմությամբ շարժվել է դեպի պարսից երկիրը։ Այդ [արշավ] ձմռանը սուլթանը պատերազմեց Հալեպի դեմ, բայց, քաղաքի մեծաթիվ կայազորի պատճառով, իրեն չհաջողվեց քաղաքը գրավել։ Հակառակ որ նա փորփրեց ողջ պարիսպը՝ խարխլելով այն այնուամենայնիվ, չկարողացավ որևէ վնաս հասցնել քաղաքին։ Գարնանը սուլթանը լսեց Տիրոյենի կայսեր արշավանքի դուրս գալու մասին և, թողնելով Հալեպը, փութանակի հասավ Ուռհա։ Քաղաքի դուռը նրան ձիեր, ջորիներ և պարեն մատակարարեց։ Սուլթանը, վերցնելով դրանք անվնաս անցավ ասմանը և եկավ արևելք, Լեսում կոչվող լիճը։ Շտապ լինելու պատճառով, անհամաբ քանակությամբ ձի և ուղտ սատակեց։ Փախստականի արագությամբ էր նա իր զորքերն առաջ տանում։ Նա ցանկանում էր Պարսկաստան գնալ, բայց հենց այդ վայրին Տիրյենի նամբարից սուլթանին բերեցին նէնգ հռոմների նամակը և ասացին «Մի՛ փախչիր, զորքի մեծ մասով քեզ հետևենք Սուլթանը, լսելով, կանգ առավ։ Նա Տիրոյենն կայսեր մի համակ գրեց՝ սիրո միաբանության, ժիմյանց նկատմամբ խաղաղ մնալու առհավետ անիրավություն չգործելու մասին, [վստահացրեց], որ ինքը սիրալիր վերաբերմունք կցուցաբերի քրիստոնյաների նկատմամբ, որ պարսիկների և հռոմների միջև առհավետ սեր և միաբանություն կտիրի։ Բայց Տիրոյենն, ամբարտավանացած, ուշադրություն չդարձրեց սուլթանի խոսքերի վրա և առավել նախանձախնդրությամբ դիմեց պատերազմի։ Զարանենդ մարդիկ, դիմելով Տիրոյենին, ասացին. «Ո՞վ կայսր ոչ որ ի վիճակի չ' ընդդիմակայել քո մեծաթիվ զորքին։ Նրա պարենն արդեն վերջանալու վրա է դու մա-մաս արձակիր նրանց որպեսզի մինչև պատերազմի օրը պարենի պակաս չլինի»։ Դրա վրա [Տիրոյենը] Կարին ամիրային Կոստանդնուպոլիս վերադարձրեց, Տարխանիատին[91] երեսուն հազար հոգով ելաթ ուղարկեց, ասանիկու հազար հոգի էլ՝ Ափխազիա։ Եվ այսպիսով, կայսեր ամբողջ զորքը ցիրուցան արեցին[92]։ Այս չարանենդության մասին սուլթանին տեղյակ պահեցին։ Սուլթանը տեսնելով, որ Տիրոյենը համառում է պատերազմի դիմեց

Հռոմոց զորքի սեմ որպես առյուծի կորյուն՝ նա խորասա-
նի բոլոր զորքերը առաջ տարավ։ Տիրոյենը, լսելով, որ պարս-
կից զորքն իր վրա է հարձակվել, հրամայեց հնչեցնել պա-
տերազմական շեփորը և Հռոմոց ամբողջ զորքը գունդ առ
գունդ շարքի դրեց։ Նա իր զորքի հրամանատար նշանակեց
հայ իշխաններ Խատապին և Վասիլակին[93], քաջ և պատ-
րաստվող մարդկանց։ Օրվա մեծ մասի ընթացքում կատաղի
պատերազմ տեղի ունեցավ։ Հռոմոց զորքը պարտություն
կրեց, Խատապն ու Վասիլակին սպանվեցին։ [Թուրքերը] Հռ-
ոմոց ամբողջ զորքը փախուստի մատնեցին մինչև կայսե-
ճամբարը։ Տիրոյենը տեսնելով վիճակը, հրամայեց իր բոլոր
զինվորներին հավաքվել։ Բայց նրա կոչին ոչ ոք ուշադրու-
թյուն չդարձրեց։ Տարխանիատն ու Հռոմոց այլ իշխաններ
Կոստանդնուպոլիս էին դնացել։ Կայսրը, տեղեկանալով այդ
մասին, համոզվեց իր ազգակից Հռոմոնների նենգության
մեջ։ Հաջորդ օրը ճակատամարտ տեղի ունեցավ։ Առա-
վոտյան հնչեցրին պատերազմական շեփորը, և մունետիկ-
ները հրապարակեցին։ Տիրոյենն կայսեր հրամանը նա փառք
և իշխանություն էր խոստանում քաղաքներ և գավառներ,
եթե արիաբար մարտնչեն պարսից զորքերի դեմ։ Սուլթանը
Հռոմոց զորքերի դեմ պատերազմի դիմեց մեծ պատրաս-
տությամբ։ Տիրոյենն կայսեր եկավ հասավ ճակատամարտի
տեղը՝ Մանազկերտի մոտ։ Տոզոտաի կոչվող վայրը։ Նա
ուզերին և պածինակներին կանգնեցրեց իր աջ ու ձախ կող-
մերում, իսկ մնացած զինվորներին՝ առջևում և թիկունքում։
Մարտի թեժ պահին ուզերն ու պածինակները անցան սուլ-
թանի կողմը։ Հռոմոց ողջ զորքը պարտություն կրեց և գըլ-
խովին դիմեց փախուստի։ Տեղի ունեցավ Հռոմոց զինվորնե-
րի անթիվ-անհամար կոտորած, Տիրոյենն կայսեր գերի վերցրին
և տարան սուլթանին[94]։ Սուլթանի մոտ շղթայակապ տարան և
բազմաթիվ այլ Հռոմ իշխանների ինչպես և անթիվ-ան-
համար գերիներ։ Մի քանի օր անց սուլթանը Հռոմոց
կայսեր հետ բարեկամություն և հաշտություն հաստատեց
այդպես եղբայրացավ Տիրոյենի հետ (նա այդ բանը ասածուն
ուիստ էր արել) և պարսիկների ու Հռոմների միջև առհա-
վետ մեծ բարեկամություն և հաշտություն հաստատեց։ Նա

կայսրին մեծ պատիվներով ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս՝ իր դահը։ Սակայն, հասնելով Սեբաստիա, Տիոյենը լսեց, որ գահ է բարձրացել Տուկծի որդի Միքայելը[95]։ Տիոյենի բոլոր զինվորները լքեցին նրան և փախան, իսկ Տիոյենն էլ փախավ գնաց Ատանա քաղաքը։ Նրա դեմ կուտակվեցին Միքայել կայսեր զորքերը։ Տիոյենը վտանգավոր իրավիճակում աբեղայի սքեմ հագավ և գնալով հոռոմոց զորահրամանատարի մոտ՝ որ Տուկծի եղբայրն էր, ասաց «Այսուհետև ես ձեզ գլխացավանք լեմ պատճառի, քանզի ես սրանից հետո ուզում եմ վանք մտնել։ Թող ձեր կայսրը լինի Միքայելը, աստված նրա հետ»։ Այդ օրը հոռոմները հրեաների նման նորից խաչեցին աստծուն՝ որովհետև խավարեցրին Տիոյենի՝ կայսր մարդու աչքի լույսը, և նա սարսափելի ցավից մեռավ։ Սուլթանը, լսելով այդ մասին, ուրախացավ, սգաց Տիոյենի կորուստը և ասաց «Հոռոմներն աստված չունեն։ Այսօր ահա վերացավ պարսիկների և հոռոմների միջև հաստատված բարեկամության և հաշտության մասին երդումը։ Այսուհետև ողջ խաչապաշտ ժողովուրդը սրի է քաշվելու ստրկացվելու է քրիստոնյաների ողջ երկիրը»։ Հիշելով Տիոյենին սուլթանը խոր հառաչեց և սգաց նրա հետ՝ և պարսից ողջ բազմությունը։ Սուլթանն ասաց բոլոր խորասանցիներին «Սրանից հետո բոլորս կլինենք առյուծի կորյուններ, արծիվների ձագերի պես կսլանանք երկրով մեկ։ Գիշեր-ցերեկ քրիստոնյաներին սրի քաշեցեք մի՛ խնայեք հոռոմոց ազգը»։ Սուլթանը մեծ հաղթանակով վերադարձավ պարսից երկիրը։

Այս ժամանակ սուլթան Աբասլանը, պարսից ամբողջ զորքերի զորահավաք անելով, անցավ Ջահուն, այն է՝ Գեհոն մեծ գետը, և հսկայական զորքով մտավ Սամարղանդ երկիրը, ցանկանալով տիրել այն։ Նա հսկայական ուժով իջավ և բանակեց անառիկ ու հռչակավոր Համա բերդի տակ, որի բերդատերը մի քաջ զազանաբարո և անչափ լարասիրա մարդ էր։ Սուլթանը բազում օրեր կատաղի պատերազմ մղելով, նեղ վիճակի մեջ դրեց բերդը նա կոչ արեց բերդատիրոջը՝ որ հպատակություն հայտնի իրեն և շարունակի ընդմիշտ տիրել իր հայրենի տիրույթներին։ Բազում նեղություններ կրած բերդատերը որոշեց գնալ երկրպագել

սուլթանին, բայց [միաժամանակ] նա սոսկալի և ահավոր բան մտահղացավ։ Ամբողջ օրը կեղծ ուրախություն արեց իր կնոջ որդիների և դուստրերի հետ, զուսաններով, թմբուկներով ու երգերով մեծ կերուխում, բայց կեսգիշերին կնոջը և երեք որդիներին իր ձեռքով գազանաբար մորթեց, որպեսզի չընկնեն սուլթանի ձեռքը և լգառնան նրա ծառաները։ Ինքը մյուս օրն իսկ ելավ գնաց սուլթանի մոտ թաքցրած ունենալով շատ լավ սրած երկու դաշույն, որոնցով նա մորթել էր իր որդիներին։ Սուլթանը, տեսնելով նրան, հրամայեց իր առջև բերեն [Բերդատը] գնաց երկրպագեց և մոտիկ գալով հանեց իր կոշիկների մեջ թաքցրած երկու դաշույնները և հարձակվեց սուլթանի վրա։ Ծեսնոցները փախուստի դիմեցին։ [Բերդատը] երկու դաշույնով սկսեց գազանաբար հարվածել [սուլթանին] վերջինիս սպասավորները տեղնուտեղը սպանեցին ահարեկիչին։ Սուլթանը երեք տեղից վերը էր ստացել և նրա կյանքը մեծ վտանգի մեջ էր։ Վերքերի կավը տանջում էր նրան։ Սուլթանը հրաման տվեց զորքերին [Սամարղանդի] սահմաններից դուրս գալ որպեսզի այնտեղ դիմադրի [կատարվածի] մասին։ Հինգ օր անց երբ դավերը սատակացան սուլթանը հրամայեց կանչել պարսից մեծամեծ իշխաններին և իր զորքի խոնարհին[96]։ Նրանց ներկայացնելով իր մանկահասակ որդուն՝ Մելիք Շահին ասաց «Ահա ես այսօր վախճանվում եմ այս վերքից։ Թող իմ որդին լինի ձեզ թագավոր, թող նա նստի իմ թագավորական գահին»։ Հանելով իր թագավորական հանդերձները հագցրեց իր որդի Մելիք Շահին, խոնարհվեց և երկրպագեց և լալագին նրան վստահեց ասածուն ու պարսից բոլոր ամիրաներին։ Նույն օրը մեռավ սուլթան Սբասլանը՝ անարդ և քրդաբարո մարդու ձեռքով։ Պարսից երկրի վրա թագավորեց Մելիք Շահը։ Նա բայի և գթասիրտ մարդ էր, քրիստոնյաների նկատմամբ շատ հեզահամբույր։ Նա գնաց նստավ իր հայրենի գահին, իսկ իր հոր՝ Սբասլանի [դին] տարավ թաղեց Մարանդ քաղաքում[97], իրենց հայրենական գերեզմանոցում։ Ասավաբախտավոր արեց նրա թագավորությունը։ Նա տիրի-

լով տիրեց բոլոր երկրների վրա և հայոց համայն աշխարհում խաղաղություն հաստատեց։

Հայոց 521 թվականին [3 մարտ 1072—2 մարտ 1073 թ.] տեր Գրիգորիսի և տեր Գևորգի միջև վեճ առաջացավ։ Տեր Գրիգորիսը տեր Գևորգին հայրապետական աթոռից տապալեց և նրա ղլխից առավ քղը։ Գևորգը վշտահար գնաց Տարսոն քաղաքը, ուր և վախճանվեց։ Իսկ տեր Գրիգորիսն եկավ բընակվեց Մոտառասունում[98] Գուրգենի որդի Գագիկի մոտ։

Այս ժամանակները բռնատիրեց անօրեն և ամենաչար Փիլարտոս իշխանը[99], սատանայի անդրանիկ որդին չարությունով, պիղծ նենի կարասկեսը՝ դիվային և այլանդակ, վատաբարբ այդ մարդը [օգտվելով] Տիրոյենի գահընկեցությունից բռնատիրեց դավառի վրա։ Նա անհավատ քրիստոնյան (նրան ոչ հայադավան, ոչ հունադավան չի կարելի համարել) սկսեց մարտնչել քրիստոնյաների դեմ։ Թեև հոռոմների նիստուկացը և դավանանքն ուներ, նա հորից ու մորից հայ էր։ Մանկությունը նա անց էր կացրել իր հորեղբոր մոտ Զորվրի Կոգեռն կոչվող վանքում Հարսրնմբսիր դավառում։ Անապատից դուրս գալով նա դարձավ անապատի պիղծ։ Տիրելով բազում դավառների և քաղաքների վրա, նա անդթաբար ոչնչացրեց բազում մեծամեծ իշխանների և եկավ հաստատվեց Մշարում[100]։ Նա դիմեց Սասունի տեր քաջ Թոռնիկին՝ [պահանջելով] հպատակություն հայտնել իրեն։ Թոռնիկը՝ Մուշեղի որդին, նրա այդ ապուշ հրամանի վրա ծիծաղելով, ասաց «Ես նրա երեսն անցամ լեմ ուզում տեսնել»։ Փիլարտոսի նեռկայացուցիչները Թոռնիկին ասացին թե՝ «Նա բազմաթիվ զինվորներով կուա քո դեմ և կավերի, կկործանի քո դավառները»։ Թոռնիկը պատասխանեց «Ինչքա՞ն զորք ունի Փիլարտոսը»։ Նրանք պատասխանեցին թե՝ «Շուրջ քսան հազար»։ Թոռնիկն ասաց «Ես հազար ձիավոր ունեմ որոնք միշտ հաղորդվում են աստծո որդու մարմնով և արյամբ։ Ես համոզված եմ, որ Փիլարտոսն ու նրա բոլոր զինվորները հեռու են և անմասն Քրիստոսի հավատքից, ամեն տեսակի մեծ մեղքերով ծանրաբեռնված»։ Այդ բոլորը գնացին պատմեցին Փիլարտոսին, որը, կանչելով տեր Գրիգորիսին, ասաց «Թոռ-

նիկը բռ փեսան է գնա և կոչ արա՝ գա ինձ հպատակու թյուն հայտնի»։ Տեր Վահրամը[101] Փիլարտոսի լարաբարու թյան առջև տեղի տվեց, ակամա գնաց Թոռնիկի մոտ և այլևս Փիլարտոսի երեսը չտեսավ։ Նա Թոռնիկին պատմեց իր գալստյան պատճառը։ Թոռնիկն ապշեց ու ասաց «Այդ ամենալիրը անօրենը շամաչե՞ց և քեզ որպես դեսպան ինձ մոտ ուղարկեց՝ իր սուտ երդումով հանդերձ»։ Փիլարտոսը, համոզվելով, որ Թոռնիկը չի ուզում իր կոչին ընդառաջ գնալ զորահավաք արեց և Թոռնիկի վրա շարժվեց։ Թոռնիկն անտեղյակ էր Փիլարտոսի գալստյան մասին բայց երբ տեղեկացավ ձայն տվեց իր զինվորներին ամբողջ Սասունում զորահավաք անելով հիսուն հազար հետևակ և վեց հազար ձիավոր, նա եկավ Ճապաղջուր[102]։ Նա [դեռ] չէր հավատում, որ Փիլարտոսը կարող է [իր վրա] դալ դրա համար նա իր ողջ հետևակազորը ետ ուղարկեց։ Ինքը հազար ձիավորով գնաց հայոց Աշմուշատ քաղաքը։ Ալելուա դաշտում[103] նրանք հանդիպեցին Փիլարտոսի զորքերին։ Փիլարտոսի հետ էր ֆրանկների կոմս Ռմբաղատը[104]՝ ութ հարյուր հոգով։ Թոռնիկն ավետեց որ իր հետևակազորը ետ ուղարկեց։ Նա իր մարտիկներին խումբ խումբ դասավորեց ձախ ու աջ կողմերում, ապա ճակատում իսկ թիկունքի պաշտպանությունը հանձնեց քաջ Կապոսին՝ երեք հարյուր հոգով։ Թոռնիկն ամենից շատ ֆրանկներից էր վախենում, դրա համար կարգադրեց «Այնպես արեք, որ մի դունդ գնա ֆրանկների դեմ»։ Եվ ահա Ռմբաղատն իր զորքով եկավ և բախվեց Թոռնիկի գնդի ճակատին ճեղքեց այն և նեռս խրվեց։ Թոռնիկն իր զինվորներին ձայն տվեց, և բոլորը միասին շրջապատելով նրանց բոլոր իշխաններին՝ հազար հինգ հարյուր հոգու գերեցին բռնեցին նրանց կոմսին իսկ Փիլարտոսին և նրա բոլոր զինվորներին փախուստի մատնեցին Այդ օրը ֆրանկների և այլ քրիստոնյաների մեծ կոտորած եղավ։ Թոռնիկը և հայոց բոլոր զինվորները մեծ ավարով գնացին Սասուն իսկ Փիլարտոսը փախստական ու ի այտառակված մտավ Խարբերդ։ Այս [դեպքը] տեղի ունեցավ Ենձիտ գավառի Ալելուա դաշտում։

Այդ օրերին Թոռնիկը փոքրաթիվ զորքով եկավ մտավ Աշմուշատ քաղաքի իր բերդը, որ կառուցված էր Արածանի

գետի վրա։ Անապասելիորեն բազում զորքերով երևաց մի ոմն ամիրա, որի անունը Ամր Քափր էր։ Իմանալով, որ Թոռնիկն առանց զինվորների է, Փիլարտոսի հրամանով գիմեց նրան խաբեպատիր խոսքերով ու սուտ երդումներով, նրա հետ փորձեց բարեկամություն հաստատել նրան հաջողվեց բազմաթիվ նվերներով ու ընծաներով համոզել Թոռնիկի սպասավորներին նրանց օգնությամբ խաբել նրան և երեք հոգով իր մոտ հրավիրել։ Երբ նրանք գինարբուքով էին տարված ամիրան գազանաբար հարձակվեց Թոռնիկի վրա, ուզենալով սպանել նրան Թոռնիկի մոտ բացի մի փոքր դանակից, ոչինչ չկար։ Ահա [դրանով] նա խփեց ամիրային և թափեց նրա փորոտիքը, մյուս ամիրաների դլուխներն էլ մեկը մյուսին զարնելով, սատակցրեց։ Ինքն էլ, անվնաս մնալով ելավ գնաց դեպի իր բերդը, որ մոտիկ էր գտնվում։ Բոլոր թուրքերը փախուստի դիմեցին։ Երբ նա մոտեցավ բերդին դարան մտած մի այլազգի նիզակով թաքուն հարվածեց Թոռնիկի սրտին որից քաջ Թոռնիկը մահացավ։ Նրա դլուխը տարան Փիլարտոսին։ Սնօրեն Փիլարտոսը [Թոռնիկի] դանգից թաս սարքեց և նրանով էր գինի խմում իսկ դանգի մնացած մասը Մուփարկինի ամիրային ուղարկեց, մարմինն էլ կրակի տվեց։ Հետագայում այդ քաջ ու աստվածապաշտ մարդու այրված ոսկորները հավաքեցին և տարան թաղեցին Սուրբ Կարապետի [վանքի] շեմքին։ Թոռնիկը երկու անչափահաս որդի թողեց՝ Զորտվանելին և Վասակին[105]։

Այս ժամանակ անօրեն Փիլարտոսը դիմեց տեր Գրիգորիսին և հրավիրեց նստելու իր հայրապետական աթոռին, սակայն նա շարաշունչ գազանից վախեցած չընդառաջեց նրա կոչին։ Փիլարտոսը կրկին անդամ գրեց սուրբ հայրապետին ասելով «Հայրապետական աթոռը չի կարող թափուր մնալ»։ Բայց Գրիգորիսը չհամարձակվեց գնալ և Փիլարտոսին գրեց հետևյալը «Իմ հրամանով հայրապետական աթոռը տուր տեր Պետրոսի քրոջորդի տեր Սարգսին»։ Տեր Գրիգորիսը տեր Պետրոսի քոռը, դավազանը և սուրբ խաչը տեր Սարգսին ուղարկեց։ Փիլարտոսը համոզվելով որ տեր Գրիգորիսը այլևս չի վերադառնա իր հայրապետական աթո-

ոը, հրամայեց եպիսկոպոսների, վանահայրերի և վանականների ժողով գումարել։ Ջահան գավառի Հոնի կոչվող քաղաքում հայոց կաթողիկոս ձեռնադրեցին տեր Սարգսին[106], քանզի նա սուրբ մարդ էր, ուներ փառավոր արտաքին, առաքինությամբ հռչակված էր, և ամեն տեսակետից աստվածապաշտ՝ Հիսուս Քրիստոսին ճշմարիտ խոստովանող, Քրիստոսի հոտի կատարյալ հովիվ։ Տեր Գրիգորիսը գնաց հայոց մայրաքաղաքը, որ Անի է կոչվում որտեղ եպիսկոպոս ձեռնադրեց իր քեռորդի Բարսեղին՝ Վասակի որդուն, Ապիրատի որդու, Հասանի որդու [այն Բարսեղին], որ հետագայում հայոց երկրի հայրապետական աթոռին նստեց։

Այդ բոլորից հետո, հայոց 523 թվականին [3 մարտ 1074—2 մարտ 1075 թ.] տեր Գրիգորիսը գնաց Կոստանդնուպոլիս, այնտեղից էլ՝ Հռոմ։ Գալով Եգիպտոս նա շրջագայեց առաջին սուրբ հայրերի բոլոր անապատներում և կատարեց իր սրտի բոլոր փափագները։ Այնտեղ նա հաստատեց հայրապետական աթոռը[107] և նորոգեց սուրբ եկեղեցու բոլոր կարգերը։ Տեր Գրիգորիսը Եգիպտոսի թագավորից[108] մեծ փառքի ու պատվի արժանացավ, ավելի քան հռոմոց կայսրից։ [Այդ ժամանակները] Եգիպտոսում բազմաթիվ հայեր հաստատվեցին, շուրջ երեսուն հազար հոգի[109]։ Տեր Գրիգորիսը որոշ ժամանակ անց իր քեռորդի տէր Գրիգորին կաթողիկոս ձեռնադրեց իսկ ինքը ելամ եկավ հայոց երկիրը, որովհետև իր մայրը դեռ կենդանի էր։

Հռոմների վրա թագավորած Տուկծի որդի Միքայելը գահակալեց լորս տարի։ Նա բարի, աստվածասեր մարդ էր բոլոր առաքինություններով օժտված, անլափ անարատ։ Նա ամեն ինչով նման էր առաջին սուրբ թագավորներին և փալլեց դեպի Հիսուս Քրիստոսն ունեցած [իր] ուղղափառ հավատով։ Նա դարձավ որբերի հայր և այրիների պաշտպան։ Սրա հրամանով հոգի կամ ծովի ավազի չափ շատ ու անհամար գահեկան հատվեց, կայուն և երկրի համար օգտաբեր, որովհետև Քրիստոսի նկարը կար վրան։ Եվ աստծո շնորհը նրա վրա իջավ առհավետ, և ամբողջ երկիրը ողողվեց նրա գրամով։ Նա պահեցող և աղոթող դարձավ և ամբողջ կյանքը մաքուր և անարատ պահեց։ Կայսրուհին նրա սուրբ

վարքագծի համար, որ իր հետ ամուսնական հարաբերության մեջ չէր մտնում, հետը թշնամացավ սիրային կապեր հաստատեց հոռոմոց մի իշխանի հետ, որին Վոտանիատ էին ասում և նրան ղրկեց Միքայելի դեմ։ Վոտանիատը Միքայելի դեմ ոտքի հանեց ողջ Կոստանդնուպոլիսը և բռնությամբ դահանջեց կայսերական գահը Միքայել կայսրը, տեսնելով որ Վոտանիատը ողջ Կոստանդնուպոլիս քաղաքը իր դեմ է հանել չդիմադրեց այլ, բացեիբաց անիծելով ամենապիոծ թագուհուն հրաժարվեց թագավորական գահից և դնաց վանք ճգնավորի սքեմ հագավ և սկսեց վանականի կյանք վարել. նա վաղուց էր ձգտում դրան՝ հրաժարվելով թագավորական գահից և թագից

Հայոց 525 թվականին [2 մարտ 1076—1 մարտ 1077թ.] հոռոմոց վրա թագավորեց Վոտանիատը[110]։ Նա ամուսնացավ Միքայելի կնոջ հետ որ վրաց թագավոր Գուրգենի դուստրն էր։ Պիղծ խառնակության համար նրանք ամուսնացան միմյանց հետ

Այս ժամանակ սպանվեց հայոց Վասակ իշխանը՝ Գրիգոր Մագիստրոսի որդին և տեր Գրիգորիսի եղբայրը։ Նա Անտիոք քաղաքի դուքն էր և նենգ հոռոմների ձեռքով սպանվեց Անտիոքի շուկայի փողոցում։ Երբ նա անցնում էր փողոցով երկու հաստատներ[111] եկան Վասակին երկրպագեցին և ինչ-որ կեղծ նամակ մեկնեցին նրան երբ նա խոնարհվեց այն վերցնելու սապարով հարված իջեցրին նրա աջ կողին։ Սպանվեց մեծ Վասակը ստոր ու պիղծ մարդկանց ձեռքով։ Վասակի զինվորները հավաքվեցին Անտիոքի բերդը նրա ազատագրող զորքը Փիլարտոսին հրավիրեց և նրան հանձնեց Անտիոքը։ Մի քանի օր անց Փիլարտոսը հավաքեց բոլոր հոռոմներին, յոթ հարյուր նենգավոր հաստատներին և ձևացրեց, թե ցանկանում է պատերազմի գնալ։ Տանելով Ափշուն կոչվող մի գյուղ հենց այնտեղ բոլոր հաստատներին սրի քաշեց և իսպառ կոտորեց, որից հետո Փիլարտոսը բռնությամբ տիրեց Անտիոքին և մեծ Վասակ Պահլավունու արյան վրեժն առավ։

Նույն այս ժամանակ սպանվեց հայոց իշխան Եպիխոտը[112], մի քաջ և պատերազմող մարդ, [ծագումով] Շիրակ

գավառից։ Նա այնքան քաջ էր, որ հունաց կայսրը նրան հունադավան դարձրեց, թեև Եպիխտը ծածուկ դավանում էր իր հայրենի՝ սուրբ Գրիգորի հավատքը։ Նա հիվանդացավ իր Անդրիուն[113] կոչվող բերդում։ Կայսրը Եպիխտին խոստովանահայր էր նշանակել մի հռոմ աբեղայի՝ իր ստահոդ հավատքի հոգևոր առաջնորդի։ Անօրեն և պիղծ առաջնորդը դնաց Եպիխտի մոտ և, տեսնելով, որ նա մահճակալի վրա քաղցր ննջել է, գազանի պես վրան հարձակվեց, առավ բարձը ու, դնելով Եպիխտի բերանին, ուժեղ ընկավ նրա վրա, և հռոմոց այդ ոճրագործ ու պիղծ վանականը չարաչար սպանեց հզոր և քաջ մարդուն։ [Եպիխտի] զինվորները, իմանալով քաջի չարաչարանք սպանության մասին, սաստիկ զազազած, խոշտանգեցին այդ անօրեն հերետիկոս պիղծ աբեղային, տանջեցին և բերդի ժայռից ցած գլորեցին։ Չարաչարանք մարդը տեղնուտեղը չարաչար սատակեց և մասնվեց կորստյան։

Վռանիմա կայսրը թագավորական գահին նստեց ընդամենը մեկ տարի[114] և որոշեց հրաժարվել, որովհետև թշնամությամբ ու ատորությամբ էր տիրացել նրան և էլ աստծո հաճությամբ, որովհետև շնությամբ էր առել Միքայելի կնոջը և ոչ աստծո կամքով, և իրավունք չուներ թագավորելու։ Նրան իր խիղճը շատ էր տանջում և ինքն իրեն ասում էր, թե՝ «Նա, ով կայսր էր և այս գահի տերը՝ հրաժարվեց և աբեղա դարձավ։ Արդ, ես ինչո՞ւ եմ չարամտորեն հակառակվում, չէ՞ որ եռևից մահն է գալիս հասնում»։ Նա անմիջապես հրաժարվեց կայսերական գահից, որովհետև նենգ կերպով մեծ մեղք էր գործել սուրբ կայսր Միքայելի նկատմամբ, և որից հետո դարձավ աբեղա։

Այն ժամանակ հռոմոց թագավորական գահին նստեցրին Մելեսիանոսին[115]. դա հայոց 526 թվականին էր [2 մարտ 1077—1 մարտ 1078 թ.]։

[Նույն] թվականին վախճանվեց հայոց ամենագովելի հայրապետ տեր Սարգիսը՝ հայոց կաթողիկոս տեր Պետրոսի քեռորդին։ Նրա հրամանով Ջահան գավառի Հոնի քաղաքում հայոց կաթողիկոսական աթոռին նստեցրին տեր Թեոդորոսին, հայոց կաթողիկոս տեր Սարգսի հայրապետանոցի

եպիսկոպոսին, ձայնամորաց մեծ երաժշտին, որի մականունը Ալախոսակ էր [6]։

Այս ժամանակ Դավիթ կուրապաղատի նախկին վրանապահ Ապուքապի որդին՝ Վասիլը Փիլարտոսի հրամանով հեծելազորի զորահավաք արեց և եկավ Ուռհա քաղաքի վրա։ Նա բազում մարտեր մղելով վեց ամիս նեղ վիճակի մեջ գցեց քաղաքը։ Այդ տարին Վասիլը կառուցեց հոռոմոց կայսր Ռոմանոսի շինած Ռոմանոպոլիս բերդաքաղաքի պարիսպը որից հետո պաշարեց Ուռհա քաղաքը։ Քաղաքացիները Լևոն անունով իրենց դուկի՝ Դավաատանոսի եղբոր դեմ խռովություն բարձրացրին։ Լևոնը դիմեց փախուստի և ապաստանեց վերին բերդում իսկ նրա պրոքսիմոսը՝ Սուրբ Աստվածածին կոչվող եկեղեցում։ Մտնելով ներս, նա բռնեց աստծո սուրբ սեղանի եղջյուրից[117], բայց քաղաքացիները, եկեղեցի մտնելով, աստծո սուրբ սեղանի առջև գազանաբար սպանեցին նրան։ Նույն օրն իսկ նրանք Ուռհան տվեցին Վասիլին՝ Ապուքապի որդուն որ բարի և աստվածասեր մարդ էր, որբերի և այրիների գթացող խաղաղարար և երկիրը շենացնող։ Իրենից առաջ Ուռհա քաղաքի դուքն էր եղել իր հայր Սպուքապը, նա էր շենացրել և պարսպապատել ողջ դավառը։ Դա տեղի ունեցավ հայոց 526 թվականին։

Մելեսիանոսը Կոստանդնուպոլսում թագավորեց չորս ամիս երբ քաղաքի ողջ բնակչությունը միահամուռ կերպով ապստամբեց հարձակվեց Մելեսիանոսի վրա և նրանից խլեց թագն ու թագավորական գահը։ Թագը դրին Ալեքս[118] անունով մի իշխանի գլխին, բարի, աստվածասեր, քաջ պատերազմող մի մարդու, որ Կոմանոս կայսեր եղբորորդին էր։ Այդ պահից ահա հունաց երկիրը խաղաղվեց։

Հայոց 528 թվականի 12 մարտ 1079—29 փետրվար 1080 թ. սկզբին Լուշապաշտների համայն աշխարհում՝ Սվկիանոս ծովի այն կողմում սարսափելի սով եղավ։ Դրա ուլատճառը թուրքերի արյունարբու և գազազած ժողովուրդն էր, որ սիրվեց աշխարհի երեսով մեկ, ոչ մի դավառ հանդիստ չթողնելով։ Քրիստոնյաների բոլոր երկրները մատնվեցին սրի և գերության, երկրից չքացան երկրագործական

մթերքները, սպառվեց հացը, մշակն ու աշխատավորը որի քաշվեցին և գերի քշվեցին, ու ամենուրեք տարածվեց սովը։ Բազում գավառներ մարդաթափ եղան, քանդվեց աշխարհն արևելից, ավերակ դարձավ հռոմոց երկիրը, մարդիկ ոչ մի տեղ հաց չէին ճարում և չէին գտնում դադար, բացի Ուռհայից և նրա ամբողջ գավառից։ Մարդ հանդիստ չուներ ո՛չ Անտիոքում և համայն Կիլիկիայում, ո՛չ Տարսոնում և Մարաշի ողջ գավառում, Տլուքում և այս բոլոր գավառների սահմաններում։ Բոլոր արարածները անթիվ բազմությամբ՝ հազարներով և բյուրերով, մեկից ելան եկան այս [Ուռհա] գավառը մարդկանց բազմությունը ծովի նման էր ալեկոծվում երկրի երեսին, գավառը ողողվեց [մարդկանցով] և կարծես մարախի բազմությամբ ծածկվեց։ Ես գտնում եմ որ նրանք յոթնապատիկ շատ էին քան Մովսեսի՝ ծովով անցկացրած ժողովուրդը, քան լորամարդերը Սինայի անապատում[119]։ Ահա այսպիսի ահռելի բազմությամբ լցվեց գավառը։ Երևելի ու փառավոր մարդիկ, ազատներ ու իշխաններ մեծաշուք կանանց մուլ ացկանությամբ էին զբաղված։ Մենք այդ բոլորին ականատես եղանք։ Սովն ու պանդխտությունը կոտորում էր նրանց ամբողջ գավառով մեկ։ Մարդիկ հոգնեցին դիակները թաղելով, գավառը լցվեց նրանց դիակներով, իսկ գազաններն ու թռչունները ձանձրացան այդ դիակներն ուտելուց։ [Մեռյալներից] շատ շատերը անթաղ մնացին, և գավառը լցվեց գարշահոտությամբ։ Փառավոր քահանաներ և վանականներ օտարության ու պանդխտության մեջ մահացան՝ դառնալով գազանների և թռչունների ճարակ։ Սա արևելից աշխարհի և հունաց երկրի քանդվելու, ավերվելու սկիզբն էր, որ մեր մեղքերի համար բերեց մեր գլխին արդար դատավոր աստվածը, համաձայն Փրկչի խոսքերի «Այն ծառերը, որոնք բարի պտուղ չեն տալիս, կտրվում և կրակն են նետվում»[120]։

Նույն թվականին սպանվեց Գագիկ շահնշահը՝ Աշոտի որդին Գագիկի որդու, Սմբատի որդու, Երկաթի որդու, Բագրատունիների տոհմից։ Այս ժամանակ հայոց Գագիկ արքան, զինելով իր զորագունդը, գնացել էր Տարսոն քաղաքը, վասպուրականցի հայ քաջ իշխան Ապլղարիպի՝

խուլ Խաչիկի որդի Հասանի որդու մոտ։ Գագիկը բարեկամական նպատակներով գնացել էր Ապլղարիպի մոտ (վեր ջինս Գագիկին կանչել էր խնամության նպատակով)։ Բայց ինչ-ինչ պատճառներով խնամիության գործը գլուխ լեկավ և Գագիկը առյուծի պես մոնչալով վերադարձավ։ Նա մեծ, հզոր և քաջ մարդ էր։ Նա ձերբակալեց զավառի բոլոր իշխաններին և շղթայակապ իր առջևից էր քշում։ Հազար հոգով նա եկավ Արժախասի դաշտը[121] Կիդիստրա[122] կոչվող բերդը, որը պատկանում էր երեք հոռոմ իշխան եղբայրներ՝ Մանդալեի որդիներին Գագիկը իր զինվորներին նա նապարհի մյուս կողմում թողնելով, երեք հոգով գնաց ուղիղ դեպի նրանց ովքեր նախապատրաստություն էին տեսել և հիսուն հոգի տեղադրել Գագիկին դարանակալելու։ Երբ Գագիկը մոտեցավ բերդին, եռեք եղբայրներն եկան և երեսնիվայր երկրպագեցին նրան։ Գագիկը տեսնելով նրանց, կանչեց ողջագուրվելու։ Երեք եղբայրները մոտենալով նրան, բոլորը միասին բռնեցին Գագիկի վզից և ձիուց ցած գլորեցին Գագիկի հետ եկող մարդիկ թողեցին փախան։ Այդ միջոցին դարան մտածները դուրս եկան և Գագիկին բռնեցին։ [Գագիկի] զինվորները, լսելով կատարվածի մասին, ցրվեցին։ Գագիկին տարան բերդ։ Ութ օր անց հայոց բովանդակ երկիրը՝ Արասի որդի Գագիկը [23], Սենեքերիմի ողջ տոհմը՝ Ատոմն ու Ապուսահլը և հայոց մյուս բոլոր իշխանները գալան բերդի դեմ։ Մի քանի օր կռիվ մղեցին բայց ոչինչ չկարողացան անել, որովհետև բերդը շատ անառիկ էր։ Գագիկին ձերբակալողները չէին համարձակվում նրան ազատ արձակել որովհետև շատ էին վախենում նրանից։ Այդ միջոցին անօրեն Փիլարտոսը, դիմելով նրանց, ասաց. «Դուք ինչպե՞ս հանդգնեցիք նման բան գործել թագավոր մարդու նկատմամբ։ Երկու դեպքում էլ՝ արձակելու կամ չարձակելու, դուք ձեր գլխին փորձանք կբերեք»։ Այն ժամանակ ասուածասպան հոռոմները աղեղի լարով խեղդամահ արեցին հայոց թագավորին և նրա դիակը մեկ օր ալարասլից կախած թողեցին, որից հետո հանեցին և բերդից դուրս թաղեցին։ Վեց ամիս անց [Գագիկի] քաղաքից Բանիկ անունով մի մարդ եկավ որը Գագիկ թագավորի մարմինը

դիշերով, դաղտնաբար հանեց և տարավ նրա քաղաքը, աղ-
ջականների մոտ։ Ողջ հայ ժողովուրդը մեծապես ողբաց
նրան։ [Գագիկին] թաղեցին իր Պիղու վանքում։ Մնաց իր
ավագ որդի Հովհաննեսը։ Ահա, այդ օրվանից վերացավ
Բագրատունիների հայոց թագավորությունը, իրականացավ
հայոց կաթողիկոս սուրբ Ներսեսի մարգարեությունը, թե՝
«Կբնաջնջվի թագավորությունը հայոց երկրից»[124]։

Հայոց 530 թվականին [1 մարտ 1081—28 փետրվար
1082 թ.] Անիում նստող Շիրակի արքեպիսկոպոսը, որի
անունը տեր Բարսեղ էր, ելավ գնաց հայոց աշխարհի Աղ-
վան գավառի[125] Լոռե քաղաքը, Դավիթ Անհողինի որդու՝
հայոց թագավոր Կյուրիկեի մոտ։ Բարսեղը խնդրեց նրան
[իրականացնել] հայոց կաթողիկոսի ձեռնադրությունը։
Կյուրիկե թագավորը հավաքեց Աղվանքի եպիսկոպոսներին
և Հաղբատ կոչվող վանքը բերել տալով Աղվանից Ստեփա-
նոս կաթողիկոսին իր՝ [Կյուրիկեի] ու սուրբ Թադեոս
առաքյալի աթոռին նստող տեր Ստեփանոսի հրամանով
տեր Բարսեղին ձեռնադրեցին կաթողիկոս ամենայն հայոց։
Այդ պահից Անի քաղաքում վերականգնվեց սուրբ Գրիգորի
աթոռը, որը վաղուց ի վեր վերացել էր դաժան հոռոմների
նենգ մեքենայություններով։ Բարսեղ կաթողիկոսը
ելավ եկավ Անի թագավորանիստ քաղաքը, իսկ ամբողջ
Շիրակը դուրս եկավ նրան ընդառաջ։ Ահա եկավ և Վասա-
կը՝ տեր Բարսեղի հայրը, նրա եղբայրներ Հասանը, Գրիգորը
և Ապլջահապը, քաջ ու հզոր մարդիկ, և եպիսկոպոսներով
հանդերձ տեր Բարսեղին բերեցին նստեցրին տեր Պետրոսի
աթոռին։ Այդ օրը հայոց բովանդակ երկրի համար շատ
բերկրալի դարձավ, քանզի [ժողովուրդը] ականատես եղավ
հայրապետական աթոռի Անի քաղաքում վերականգնվելուն։

Այս ժամանակներում Խոսրով անունով մի ամիրա բա-
զում զինվորներով պարսից երկրից ելավ եկավ Ուռհա գա-
վառը և տարբեր տեղերում ավերածություններ գործեց։ Այդ
օրերին Եփրատ գետի ափին Մկնիկ վայրում, Լտար կոչվող
բերդին մոտիկ պատերազմ եղավ գավառի բերդապահները
հավաքվել էին նրան դիմադրելու։ Թուրքերը հաղթեցին և
բաղում զրիստոնյաների կոտորեցին։ Մի քանի օր ոնց

խոսրով ամիրան գնաց ասպատակեց տաճկաց երկիրը՝ Խառանից մինչև Մուտեպեր։ Նա երկու օր ավարառեց և մեծ թալանով եկավ Խառանի դուռն առջև։ Քաղաքի արաբների ամիրան էր Շուրեհ-Հեճմը, Կուրիշի որդին, որին Շերեֆ-Տոլ[126] էին մականվանում։ Այդ օրերին Շուրեհ ամիրան արարական զորքով Խառանում էր գտնվում։ Նա երկու հազար հեծյալներով պատերազմի դուրս եկավ ընդդեմ պարսից զորքի։ Թուրքերը տասը հազար հոգի էին։ Մարտում թուրքերին փախուստի մատնեցին և մեծ ջարդ տալով հալածեցին նրանց ձեռքից խլեցին ամբողջ ավարն ու փրկեցին դերիներին։ Բովանդակ Ուռհա գավառը լցվեց թուրք դերիներով։ Եվեն մի թփի կամ քարի ուսկ ընկած թուրք դինվորներ էին գտնում։ Նրանցից պրծնողներ էլ եղան։

Հայոց 532 թվականին [1 մարտ 1083—29 փետրվար 1084 թ.] վախճանվեց Ուռհայի տեր Վասիլը՝ Ապուքապի որդին։ Նրան թաղեցին Սուրբ Գևորգ Գոտևորի [վանքում]։ Նա բարի և առավածասեր մարդ էր բոլորի նկատմամբ բարեհամբույր, որբերի և այրիների գթացող, երկիրը շենացնող և խաղաղարար։ Ուռհայում և ամբողջ գավառում այդ առթիվ մեծ սուգ եղավ, քանզի զրկվեցին այդ հեզ ու բարի կառավարչից, մի մարդուց, որ մեծի և փոքրի նկատմամբ հոր և ծնողի նման հոգատար էր։ Բարի հիշատակ թողնելով, նա հեռացավ այս աշխարհից և գնաց Քրիստոսի մոտ։ Բոլոր քաղաքացիները Սուրբ Սոփիում[127] հավաքվեցին և Ուռհա քաղաքի կառավարումը հանձնեցին Սմբատին[128] պարսիկների դեմ քաջարի պատերազմողին։ Սմբատը Ուռհայի դուռի պաշտոնում մնաց վեց ամիս։ Քաղաքի մեծամեծներից մեկը աշխատում էր հայերի ձեռքից խլել դուքությունը։ Նրա անունն էր Իշխան, Արջքթոնը կոչված տոհմից։ Ուռհա քաղաքում նա ուներ բազմաթիվ երևելի ազգականներ։ Ապրատամբություն բարձրացնելով նա գնաց Փիլարտոսի մոտ և, դրդելով նրան Ուռհա բերեց [Բնակիչները] քաղաքը Փիլարտոսին հանձնեցին։ Մի քանի օր անց Փիլարտոսը ձերբակալեց Իշխանին, նրա բոլոր ազգականներին, ինչպես և Սմբատին, նրանց տները հիմնահատակ ավերեց, վրեժ առավ Ուռհա քաղաքում գտնվող հայոց մեծամեծ բոլոր

իշխաններից, խոշտանդելով սպանեց Արջուկ իշխանին, իսկ մնացածներին տարավ Մարաշ քաղաքը։ Լինելով չարաբարո մարդ, նա կուրացրեց քաջ Սմբատին, Իշխանին և նրա եղբայր Թոտոռակին։

Հայոց 533 թվականին [29 փետրվար 1084—28 փետրվար 1085 թ.] Անտիոք քաղաքը գրավվեց քրիստոնյաների ձեռքից մի ոմն Սուլիման[129] ամիրա, Գթլմուշի որդին, որ բնակվում էր բյուզանացվոց գավառի Նիկիա քաղաքում՝ Օվկիանոս ծովի ափին, ծածուկ դուրս եկավ և հեռավոր ճանապարհով աննկատ հասավ մինչև Անտիոք քաղաքը այն անպատրաստ գտնելով, դիշերով, Հալեպին նայող [դարպասից] մտավ և տիրացավ։ Փիլարտոսը Ուռհա քաղաքում էր գտնվում, իսկ այդ պահին [Անտիոք] քաղաքում հեծելազոր լկար Սուլիմանը էրեք հարյուր հոգով մտավ Անտիոք քաղաքը։ Առավոտյան, քաղաքացիները տեսնելով [նրանց], սարսափահար եղան, քանզի կռվող ուժ չունեին իրենք էլ կանանց նման տկար էին և վատ մարտիկներ։ Բոլոր քաղաքացիներն ապաստանեցին բերդում թուրքաց զորքը օրավուր շատանում էր։ Գրավելով քաղաքը, [Սուլիմանը] ոչ ոքի վնաս չհասցրեց, միայն բերդում ապաստանածներին բազում օրեր տանջեց՝ հացից ու ջրից գրկելով։ [Պաշարյալները] այդ ամենից հետո ամիրայից [անձեռնմխելիության] երդում խնդրեցին։ Սուլիմանն ամեն ինչում ընդառաջեց, և խաղաղություն տիրեց, ամեն ոք անվնաս վերադարձավ իր տունը։ Փիլարտոսը, լսելով այս բոլորի մասին, ոչինչ չկարողացավ անել, միայն հառաչում ու դառնագին զղջում էր։ Սուլիմանը տիրեց Անտիոքին և համայն Կիլիկիային։ Ահա այս ձևով գրավվեց Անտիոք մարգաշատ քաղաքը պելետիկ կոչվող վատ, թուլամորթ և սիրտ ժողովրդի ձեռքից[130], ովքեր իրենց հունադավան են համարում, բայց խոսքով ու գործով իսկական տաճիկներ են, ուղղափառ դավանանքն անարգողներ, անարատ կյանքն արհամարհողներ, հայադավանության հալածողներ։ Նրանք նման են հիվանդ և տկար այն կանանց, ովքեր փողոցում նստած բաղբաջանքով են զբաղվում։

Մի ուրիշ հետաքրքիր բան էլ պատմեմ ձեզ՝ քսան տարի

առաջ կատարվեց Անտիոքում, որը մենք ինքներս ենք լսել քաղաքացիներից։ Անտիոքացիք այնքան վատ և հայատյաց մարդիկ էին որ քաղաքում հայտնված [հայ] օտարականի մորուքը կտրում և նրան քաղաքի դռնից դուրս էին հանում։ Մի օր նրանք բռնեցին մի պատկառելի անեցու, կտրեցին նրա մորուքը, թալանեցին ունեցած-չունեցածը և քաղաքից դուրս շպրտեցին։ Նա սաստիկ վիրավորված՝ գնաց հինգ հարյուր թուրք գինվորներ առավ և եկավ գրավեց ողջ Անտիոք գավառ դուկին պատկանող տասներկու գյուղերը կրակի տվեց։ Նա քաղաքի դուռը բերեց բազում գերիների, կոտորեց նրանց գետը թափեց և դիմելով բնակիչներին, ասաց «Ես Գոր։ Շիրակացին եմ, որի մորուքը դուք կտրեցիք։ Հիմի ասեք, իմ արածը մի մորուք արժի՞ թե՞ ոչ»։ Դրանից հետո նա հեռացավ բազում ավարով։ Նույն տարվա բարեկենդանի օրերը արևելքից Անտիոք քաղաքն եկավ մի քարավան տառեխ ձուկ բերելով։ Քարավանի մարդիկ շուկայում հարբեցողությամբ էին զբաղված։ Քաղաքացիները նրանց զարի նվագի ձայնը լսելով բոլորը միասին թափվեցին ասասի զանգոնեցին և սկսեցին քաղաքից դուրս հանել նրանց։ Նրանք շուրջ ութսուն հոգի էին, մահակավոր և շատ քաջ։ Իրենց ավազի կոչով, նրանք, որոնց գլուխները գինուց դեռ տաք էին հարձակվեցին քաղաքացիների վրա և Սեստիի դռնից սկսած մինչև տեր Պետրոս [եկեղեցին] բոլորին փախուստի մատնեցին, շատերի գլուխը կտրեցին, ոտքերը ջարդեցին։ Այդ բանի վրա [քաղաքացիները] խաչով և ավետարանով երդվեցին [հայերին] այլևս վատություն չանելու։ Դրա վրա հաշտվեցին և վերադարձան իրենց տեղերը։

Հայոց 534 թվականին [28 փետրվար 1085—27 փետրվար 1086 թ.] վախճանվեց հայոց վարդապետ Հակոբոս Քարափնեցին Սանահնեցի մականվանվածը, մի քաջագիտակ և զարգացած մարդ։ Նա յուրացրել էր աստծո Հին և Նոր Կտակարանները, ուսանել և հմտացել հռետորական արվեստին, ծանոթացել փիլիսոփայական խորիմաստ բոլոր գիտություններին։ Նա Սանահնի վանահայր մեծ Դիոսկորոսի աշակերտներից էր։ Սա հենց այն Հակոբոսն էր, որ Տուկիծ

կայսեր օրոք Սենեքերիմի որդիների հետ միասին Կոստանդնուպոլիս էր գնացել և բանավեճի բռնվել հռոմոց իմաստունների հետ, բանախոսել էր հայադավանության մասին, և իր խոսքերը դուր էին եկել բոլոր հույներին։ Այս ժամանակներում նա Ուռհա քաղաքում էր գտնվում, գառամյալ հասակում։ Դավով և նենգությամբ նա հեռացավ կյանքից. նրան իր անկողնում մեռած գտան նա ոչ մի բանից չէր բողոքել, ոչ էլ հիվանդացել էր։ Բոլոր սիրելիներն ու մերձավորները ողբացին նրան ողջ Ուռհան մասնակցեց նրա [հուղարկավորությանը]։ Մեծ հանդիսավորությամբ նրան թաղեցին իր սուրբ եկեղեցու դռանը՝ քաղաքի հյուսիսային կողմում, պարսպից մոտ մեկ նետընկեց հեռավորության վրա։

Այդ տարին արաբների թագավոր Շերեփ Տոլը՝ Կուրիշ'ի որդին քրիստոնյաների նկատմամբ բարի և հեզ մի մարդ որի բարերարությունը խաչապաշ ժողովուրդների նկատմամբ հնարավոր չէ գրով արտահայտել (նա քանի-քանի հոգու պատժեց և խոշտանգեց, քանի-քանի հոգու մահապատժի ենթարկեց ի պաշտպանություն քրիստոնյաների), արաբ զինվորների զորահավաք անելով՝ շուրջ հարյուր հազար հոգի գնաց գրավելց Հալեպ քաղաքը և կնության առավ քաղաքի տիրոջ գաստը։ Նա մեծ կատաղությամբ զենքով հարձակվեց և Անտիոք քաղաքի վրա։ Անտիոքի ամիրա Սուլիմանը մեծաթիվ զորքով եկավ նրա դեմ՝ Պզահ կոչվող վայրը, որտեղ միմյանց միջև տեղի ունեցավ սաստիկ ճակատամարտ։ Առաբական զորքը դավաճանեց իր թագավորին և գլխովին փախուստի դիմեց։ Փախուստի միջոցին արաբների թագավորն սպանվեց իր զինվորների ձեռքով։ Սհա այսպես վախճանվեց բարի թագավոր Շերեփ Տոլը՝ Կուրիշի որդին։ Նրա դիակը գտան երեք օր անց և ճանապարհի վրա թաղեցին։ Սուլիմանը մեծ հաղթանակ տարած վերադարձավ Անտիոք։ Հենց այդ պահին նա որդի ունեցավ որին կոչեց Խլիճ Ասլան[31]։

Այդ տարին Պոլճտանճի անունով մի ամիրա Փիլարտոսի ձեռքից խլեց Ջհան գավառը, որով տեր Թեոդորոս կաթողիկոսը գտնվեց նրա տիրապետության մեջ։ Փիլարտոսը կա-

թողիկոսին իր մոտ կանչեց՝ Մարաշ քաղաքը, բայց նա չկարողացավ գնալ, որովհետև գտնվում էր թուրքի իշխանության ներքո։ Դրա վրա Փիլարտոսը թշնամացավ տեր Թեոդորոսի դեմ լինելով անօրեն և չարաբարո, նա որոշեց նոր կաթողիկոս հաստատել։ Նա մեծ պատիվներով Սուրբ Աստվածածնի պատկերի [վանքի] արքեպիսկոպոս տեր Հովհաննեսին հրավիրեց, բայց սա, լինելով հարգալից, փառավոր և անչափ առաքինի մարդ, մերժեց։ Այս անգամ Փիլարտոսը տեր Պողոսին հրավիրեց՝ Վարագա Սուրբ Նշան վանքի վանահորը և եպիսկոպոսների ու վարդապետների ժողովը Պողոսին Մարաշ քաղաքում կաթողիկոս ձեռնադրեց՝ Փիլարտոսի հրամանով և կամքով, բայց ոչ՝ աստծու։ Ո՞չ աստված ոչ էլ քրիստոնյաները չընդունեցին դա։ Դրա վրա Պողոսը մի քանի օր հետո աթոռից հրաժարվեց, քանզի նա սուրբ և առաքինի մարդ էր, հասկացավ, որ կատարվածը ճիշտ բան չէր։

Այս ժամանակները սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի աթոռի շուրջ մեծ կռիվ ու աղմուկ էր, որովհետև կաթողիկոս էին ընտրում ոչ թե աստծո կամքով կամ նկատի ունենալով [թեկնածուի] արժանավորությունը, այլ ուժով ու կարողությամբ, բարձր իշխանավորների [ցանկությամբ]։ Դա տեղի էր ունենում ոչ թե սուրբ հոգու հայտնությամբ, այլ պատահականորեն, բախտի բերմամբ, ոսկի և արծաթ տալով։ Այս օրերում՝ վիրավորված հրապարակից հեռացան սուրբ և առաքինի մարդիկ և առաջ քաշվեցին տեր Հիսուս Քրիստոսի՝ աստծո որդու աչքից ընկածները։ Հենց այստեղ է, որ իրականացավ սուրբ Սահակ Պարթևի տեսիլքը, թե կջնջվեն ոսկեգիր կարգերը և կգրվեն սևագեղ թանաքով։ Այս ժամանակներում էր, որ շորսի բաժանվեց սուրբ Գրիգորի աթոռը տեր Վահրամը՝ Եգիպտոսում, տեր Թեոդորոսը՝ Հոնիում, տեր Բարսեղը՝ հայոց թագավորանիստ Անի քաղաքում և տեր Պողոսը՝ Մարաշ քաղաքում։ Սրանցից յուրաքանչյուրը ձեռնադրում և օծում էր եպիսկոպոսներ, սուրբ մեռոն օրհնում այդ եպիսկոպոսներն էլ իրենց հերթին քահանաներ էին ձեռնադրում, որոնք պատարագ էին մատուցում, մկրտում և պսակ դնում։ Այդ բոլորը աստծո

եկեղեցու համար մեծ սուգ էր, քանզի ոչխարների մեկ հոտը չորս հովիվների միջև բաժանվեց, և գայլերը դարձան Քրիստոսի հոտի պահապաններ։ Այս ժամանակներում էր, որ բանական ոչխարները շնաբարո դարձան, գաղանների սիրտ ձեռք բերեցին և հանդգնեցին հովիվների և հայրապետների երեսին հաչել։ Հայրերն ատեցին իրենց երեխաներին, որդիները դարձան իրենց ծնողներին անարգող և տանջող։ Այդ բոլորը կարապետն էր նեռի, աշխարհի կործանման սկիզբը պատճառն այն էր, որ վերացավ հավատքը և աստվածապաշտությունը, և իրականություն դարձավ այն ինչ գրված էր սուրբ գրքերում, այն, ինչ ասաց սուրբ Ներսեսը և նրա որդի սուրբ Իսահակը, իրականություն դարձավ այն, ինչ մեր ժամանակներում ասաց սուրբ Հովհաննես վարդապետը՝ մականունը Կոզեռն։ Վերջինս շատ բան ասաց, որ կարծես մարգարեություն էր այս ժամանակների վերաբերյալ, թե բոլորի մոտից կվերանա աստվածապաշտությունը, և թե մարդիկ հավատքում անկայուն կլինեն։ Այդ բանն ասաց նա անցյալում, որի մասին գրված է այս գրքում։ Սակայն նման տակնուվրայությունը և սրտմտությունը չկարողացավ մուտք գործել Աղվանից երկիրը, որ կոչվում էր Խորին Աշխարհ Հայոց, սուրբ առաքյալ Թադեոսի աթոռանիստը։ Այդ երկրում սուրբ աթոռի բաժանում տեղի չունեցավ, մինչև այսօր այն մնաց անսասան՝ հայրապետով և թագավորով։ Առաքելական աթոռը Հայոց Պարսավ քաղաքում էր գտնվում, որ և Փայտակարան է կոչվում՝ լայնատարած ծովի ափին, բայց երբ պարսիկները հզորացան, այն Գանձակ[132] տեղափոխվեց։ Մեր սույն երկասիրության մեջ հանդիպում են Աղվանից հետևյալ կաթողիկոսները. տեր Հովհաննես, տեր Գևորգ, տեր Հովսեփ, տեր Մարկոս և տեր Ստեփանոս, ինչպես և Աղվանից հետևյալ թագավորները Գագիկ, Դավիթ և Կյուրիկե, ովքեր այս ժամանակ նստում էին Հայոց Լոռե քաղաքում։ Կային և ուրիշ հայ թագավորներ՝ Դարբանդ գավառում, որ կոչվում էր Կապանք՝ օպերին և աղվաններին սահմանակից նրանք ազնիվ և սրբակրոն թագավորներ էին, և պատարագներում

հիշվում են նրանց անունները՝ աստվածասեր այլ սուրբ թագավորների շարքում այն է՝ Վաչագանի, նրա որդու՝ Գոշակտակի որդու՝ Փիլիպեի, Փիլիպեի որդու՝ Սևադայի, Սևադայի որդու՝ Սենեքերիմի, Սենեքերիմի որդու՝ Գրիգորի, որը մեր այս մատյանի գրության ժամանակ դեռ կենդանի էր[132]։ Այս շրջանում հայոց լեց կաթողիկոս եղավ, երկուսը՝ Եգիպտոսում, իսկ չորսը՝ բովանդակ հայոց երկրում, ինչպես վերևում ասացինք։ Տեր Պողոսը կաթողիկոս նստեց Մարաշում՝ Փիլարտոսի և ոչ աստծո հրամանով։

Արդ, վերադառնանք այն թվականին, որտեղ ընդհատեցինք մեր շարադրանքը՝ Հայաստանում տեղի ունեցած խառնաշփոթության մասին խոսելու համար։

Հայոց 534 [28 փետրվար 1085—27 փետրվար 1086 թ.] թվականի սկզբին Դամասկոսի սուլթանը, որի անունը Դդուշ էր, բազում զորքերով պատերազմի դիմեց Անտիոքի ամիրա Սուլիմանի դեմ։ Երկուսի միջև տեղի ունեցավ կատաղի պատերազմ, Հալեպի և Անտիոքի միջև ընկած շրջանում՝ սոսկալի ճակատամարտ։ Ոստիկանները երկու կողմից էլ թուրք էին և նշված վայրում նրանք անխնա կոտորում էին միմյանց։ Պատերազմը թեժացավ սուլթանի զորքը հաղթող դուրս եկավ և փախուստի մատնեց Սուլիմանի զորքին։ Անտիոքի ամիրա Սուլիմանը սպանվեց Դդուշի զինվորների ձեռքով։ Նրան թաղեցին Շերեփ Տոլի՝ Կուրիշի որդու գերեզմանին մոտիկ։ Այդ ստրին ահա Անտիոքն ընկավ և նրա բովանդակ գավառը անցավ Դդուշի ձեռքը։ Դդուշը Աբասյան սուլթանի որդին էր, Մելիք Շահ սուլթանի եղբայրը։ Նա դրանից վեց տարի առաջ մեծաթիվ զորքով եկել գրավել էր Դամասկոս քաղաքը, սպանել պարսից իշխան մեծ ամիրա Սխսխին[133], որ տիրում էր Դամասկոսի և ծովեզրյա բոլոր գավառների վրա։ Ախսխը թուրք էր, քաջ և պատերազմող մարդ։ Նա պարտության էր մատնել Եգիպտոսը և նրա թագավոր Ադիգին գանձահարելով դուրս հանել այդ երկրից։ Եվ Էգիպտոսի ձեռքից գրավեց Երուսաղեմ սուրբ քաղաքը Դամասկոսը և ծովեզրյա բոլոր քաղաքները։ Նա ողջ Եգիպտոսը սարսափի մեջ էր գցել, մինչև որ նրա դեմ դուրս եկավ Եգիպտոսի թագավոր Ադիգի հայազգի ծառան,

որին [անցյալում] գերի էին բերել [Եգիպտոսի թագավորը] նրան Ամիր-Ճոշ[134] անունն էր տվել։ Սա հայ զինվորներից բաղկացած զորագունդ հանեց Ախսիսի դեմ և պատերազմեց, որից հետո Եգիպտոսում տիրեց խաղաղությունը։

Հայոց 535 թվականի [28 փետրվար 1086—27 փետրվար 1087 թ.] սկզբին անօրեն Փիլարտոսը ելավ գնաց տիեզերակալ սուլթան Մելիք Շահի երկրպագության, խնդրելու որ նա բոլոր քրիստոնյաների հանդեպ մեղմ և սիրալիր լինի։ Նա իր քաղաքում տեղակալ թողեց Հռոմոց մեծ իշխանին որին Պառակամանոս[135] էին ասում, մի ներքինու, բարի և աստվածասեր մարդու։ Այսպիսով, Ուռհան դրվեց նրա տրամադրության տակ։ Փիլարտոսը ոսկու և արծաթի բազում գանձերով, ազնիվ ձիերով և ջորիներով, թանկարժեր ու պսպղուն հանդերձներով գնաց պարսից երկիրը՝ սուլթանի մոտ։ Այդ ժամանակ Փիլարտոսի իշխաններից մեկը նրա անունը Պարսամա էր, քաղաքի այլ իշխանների հետ դավադրություն կազմակերպեց և, նրանց օգնությամբ, Կայենի ու աստվածասպան Հուդայի գործն արեց։ Պարսամա՝ իր դավակիցներով կիրակի օրը բարձրացավ ավագ բերդը և մտավ Պառակամանոսի մոտ։ [Վերջինիս] աղոթքի ժամն էր, նա աղոթում էր սուրբ Թորոսի մեծ վկայարանի եկեղեցում։ [Դավադիրները] գազանի պես հարձակվեցին եկեղեցում ապրող Պառակամանոսի վրա և չարաչար սպանեցին այդ բարի և ողորմած մարդուն։ Քաղաքացիները Ուռհայի դուկի պաշտոնը տվեցին [Պառակամանոսին] սպանող Պարսամային։ Մելիք Շահը, Պարսկաստանում լսելով կատարվածի մասին, դադարեց Փիլարտոսին հարգել և պատվել։ Փիլարտոսը, ամեն կողմից հուսահատված, անմիջապես հրաժարվեց իր քրիստոնեական հավատքից, որ մինչ այդ աղտեղությամբ էր դավանում, և դարձավ Քրիստոսի հավատքի ուրացող կարծելով, որ այդպիսով պարսից շրջանում պատիվների կարժանանա, բայց չարժանացավ։ Նա սոսկ այն շահեց, որ Քրիստոսին ուրանալով՝ աստծուն և մարդկանց արգահատելի և ատելի դարձավ։

Այդ տարի տիեզերակալ Մելիք Շահ պարսից սուլթանը

ծագումով սոքանազյան, հսկայական զորքով ու անհամար զորականներով շարժվեց և եկավ մուտք գործեց արևմուտք, հռոմոց երկիրը, նրան տիրանալու մտադրությամբ։ Նրա սիրտը լի էր քրիստոնյաների նկատմամբ տածած քաղցրությամբ և հեզությամբ, նա համայն երկրի նկատմամբ հոր նման հոգատար էր և գթացող։ Առանց մարտ տալու նա տիրացավ բազում քաղաքների և գավառների։ Այդ տարին սուլթանը տիրելով հայոց և հռոմոց բովանդակ երկրին, եկավ հասավ Անտիոք մեծ քաղաքը տիրացավ գավառին և Հալեպին։ Նա նվաճեց և տիրեց Կազբիականից[136] մինչև Օվկիանոսը, իր գահին ենթարկեց Օվկիանոսից այս կողմ ընկած բոլոր թագավորությունները չմնաց և ոչ մի երկիր, որ նրան հնազանդություն չհայտներ։ Տասներկու թագավորություն հնազանդություն հայտնեցին և հարկատու դարձան։ Անտիոքը գրավելուց հետո սուլթանն իջավ Օվկիանոս ծովի ափին, Սևոտի կոչվող վայրը[137] տեսնելով մեծ ծովը, նա գոհություն հայտնեց և փառաբանեց աստծուն, որ ընդարձակեց իր թագավորությունը, ավելի քան իր հոր՝ Աբասլանի։ Նա իր ձիով մտավ ծովը, [պատյանից] հանեց թուրը և երիցս անգամ Օվկիանոսի մեջ մխրճելով ասաց «Ահա՛, ասուված ինձ տիրել տվեց Պարսից ծովից սկսած մինչև այս ծովը»։ Ապա հանեց իր հագուստները, փռեց գետնին, աղոթեց աստծուն, փառաբանեց նրա բարերար ողորմածությունը, ապա իր սպասավորներին հրամայեց ծովից ավազ բառնալ որը Պարսկաստան տանելով փռեց իր հոր՝ Աբասլանի գերեզմանի վրա և ասաց «Հա՛յր իմ Արասլան, ահա քեզ ավետիս քո որդին, որ թողեցիր, նվաճեց տիրեց մինչև ծագերն աշխարհի»։ Սուլթանն Անտիոքի [կառավարիչ] նշանակեց Ազսիան անունով ամիրային, որ չար ու մազձոտ, խառնակիչ և գազանաբարո մարդ էր, իսկ Հալեպ քաղաքում նշանակեց Ազանդույրին[138] որ բարի և խաղաղարար մարդ էր, բոլորի նկատմամբ սիրալիր ու շենացնող։

Այդ տարին Պուղան անունով մի ոմն ամիրա, տիեզերակալ սուլթան Մելիք Շահի հրամանով, բազում զորքերով եկավ Ուռհա քաղաքի վրա և բանակեց քաղաքի դռան առջև նա երեք ամիս պատերազմ մղեց քաղաքի դեմ։ Մի օր եկավ

և ինքը՝ սուլթանը, փոքրաթիվ զորքով, քաղաքի շուրջը պտույտ գործեց ու անվնաս գնաց։ Նա անթիվ զորքով բանակել էր Խառանի դաշտում, որտեղից և խաղաղությամբ գնաց Պարսկաստան։

Իսկ Պուղանը շարունակում էր Ուռհա քաղաքի դեմ կատաղի կռիվ մղել և բազում օրեր սովով նեղում էր քաղաքը։ Այդքան դժվարին վիճակում գտնվող [պաշարյալներին] և ոչ մի տեղից փրկության օգնություն չէր գալիս քաղաքացիները, կատարելապես ճարահատյալ, միահամուռ կերպով խոսվություն բարձրացրին իրենց դուկ Պարսամայի դեմ և հարձակվեցին վրան։ [Պարսաման] տագնապահար ուզեց գնալ Պուղանի մոտ և իրեն պարսպից ցած գցեց ու կոտրեց ողնաշարը։ Նրան Պուղանի մոտ տարան, բայց մի քանի օր անց [Պարսաման] վախճանվեց։ Քաղաքի իշխանավորները գնացին Պուղանի մոտ և Ուռհան նրան հանձնեցին։ Նավասարդի առաջին օրն էր, հայոց 536 թվականի [28 փետրվար 1087—26 փետրվար 1088 թ.] սկիզբը։ Ուռհայի և նրա ողջ գավառի վրա մեծ խաղաղություն տիրեց. Ուռհա քաղաքը լցվեց ամենայն ուրախությամբ։ Պուղանն Ուռհա քաղաքի կառավարիչ և պահապան նշանակեց մի զորահրամանատար, որին Խուլուխ էին անվանում։ Այն ժամանակ քսու մարդիկ՝ ազգությամբ ասորի Աբքարը և ուրիշներ, գնացին Պուղանի մոտ և, զրպարտելով քաղաքում եղող հայ իշխանավորներին, չարանենգ մատնությամբ սրախող խող անել տվեցին տասներկու փառավոր, անվանի ու երևելի մարդու Պուղանը, սակայն, ափսոսաց նրանց մահը, որովհետև նախապես [անձեռնմխելիության] երդում էր տվել ստոր մատնությունն էր պատճառը, որ նա կործանեց նրանց։ Ինքը՝ Պուղանը, զորքով գնաց պարսից երկիրը։

Նույն տարին սուլթանը բազում զորքերով գնաց և բանակեց Գանձակ քաղաքի տակ, հայոց երկրում։ Նա Գանձակ քաղաքի դեմ հանեց բոլոր պարսիկներին և կատաղի պատերազմ տվեց։ [Պարսիկները] քանդեցին [պարսպի] հիմքերը, փլցրին մի բուրգ և գրավեցին Գանձակ քաղաքը։ Նրանք քաղաքացիների փոքր մասին կոտորեցին։ Պուղանի հրամանով չարքը դադարեց և խաղաղություն տիրեց։ Աղվա-

նից կաթողիկոս տեր Ստեփանոսը այդ ժամանակ քաղաքում էր գտնվում նա աստծո օգնությամբ փրկվեց, քանզի Պուղանի բանակում գտնվող հայոց զինվորները պահեցին նրան։

Հունաց արքա Ալեքսի թագավորության տարիներին արևմտյան աշխարհում, Պարագունավիս կոչվող մեծ գետից[139] այն կողմ խռովություն բարձրացավ։ Պածինակները կատաղի պատերազմ տվեցին հոռոմոց Ալեքս կայսեր դեմ։ Պածինակների թագավորը հաղթեց հոռոմոց զորքերին և մեծ ջարդ տվեց, անխնա կոտորեց։ Ալեքս կայսրը փոքրաթիվ մարդկանցով իրեն Կոստանդնուպոլիս ցցեց։ Մի քանի օր անց նա բաց արեց իր գանձատունը, հրովարտակներ հրապարակեց իր բովանդակ թագավորության սահմաններում։ Նա հսկայական զորահավաք կատարեց, ավելի մեծ քան նախորդը։ Իսկ պածինակների թագավորը իր ամբողջ ժողովրդով բանակել էր Կոստանդնուպոլսի [պատերի] տակ, նպատակ ունենալով տիրանալ հունաց թագավորության։ Նա վեց հարյուր հազար սպառազեն զինվորներով, իր ողջ ապգով և որդիներով շարժվեց [քաղաքի] վրա։ Ալեքսը, լսելով դա հավատացյալ ողջ ժողովրդով ութ օր աղոթեց։ Հայոց 538 [27 փետրվար 1089—26 փետրվար 1090 թ.] թվականն էր։ Այդ օրերին Ալեքս կայսրը երկ հարյուր հազար հոռոմներից և հռոմալեցիներից[140], հայերից և բուլղարներից բաղկացած իր զորքով հարձակվեց պածինակների զորքերի վրա։ Երկու թագավորները այդ օրը բախվելով միմյանց, կատաղի և ահավոր մարտ տվեցին։ Պածինակները բոլորն էլ աղեղնավորներ էին, նրանք մարտ էին վարում սայլերի վրայից մեծ զարմանալի կորովով։ Բայց Ալեքսի հրամանով նրանց սայլերը կրակի տվեցին և հրո ճարակ դարձրին։ Ալեքս կայսրն ահա այս ճանապարհով հաղթեց պածինակների զորքերին նրանց զլխովին փախուստի մատնեց, սրի քաշեց և ջարդ տվեց։ [Ալեքսը] սպանեց պածինակների թագավորին, բնաջնջեց նրա բովանդակ զորքը նրանց որդիներին ու կանանց սրի քաշեց և բազում ավարով ու գերիներով վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս[141]։

Այդ ժամանակ Կոստանդնուպոլսում հայտնվեց մի չար

և պիղծ հերետիկոս, մի հոռոմ աբեղա, որ սատանային որպես աստված էր պաշտում։ Նա իր հետ մի շուն էր մանածում և նրան աղոթք մատուցում։ Նման աղանդով նա վարակեց բազմաթիվ տղամարդկանց ու կանանց Կոստանդնուպոլիս քաղաքի հավատացյալ ժողովրդի փոքր մասը, ապա և Ալեքս կայսեր մորը սա այն աստիճան լկտիացավ, որ իր չար մոլորությամբ Քրիստոսի սուրբ խաչի մի բեկոր ծածուկ դրեց կայսեր կոշիկների կրունկների տակ, որպեսզի տրորվի կայսեր կողմից։ Աստված այդ [հերետիկոսի] հավատակիցների օգնությամբ բացահայտեց պիղծ աղանդավորին և սեղեկացրեց կայսեր։ Աստվածասեր կայսր Ալեքսը, [մանալով այդ մասին, աղանդապետին ողջակիզեց, շատ ուրիշներին էլ, շուրջ տասը հազար հոգու Օվկիանոս ծովում ջրահեղձ արեց իր մորն էլ զցեց պատվից ու շնորհներից[142], Եվ տիրեց խաղաղություն։

Հայոց 539 թվականին [27 փետրվար 1090—26 փետրվար 1091 թ.] հայոց հայրապետ տեր Բարսեղը էլավ գնաց տիեզերակալ սուլթան Մելիք Շահի մոտ, որովհետև տարբեր վայրերում քրիստոնյաների վրա բռնանում էին, աստծո եկեղեցիներից և նրա բոլոր ժառանգավորներից հարկ էին պահանջում, հարկապահանջությամբ տանջում էին վանականներին և եպիսկոպոսներին։ Ահա հայոց կաթողիկոս տեր Բարսեղը տեսնելով այս բոլոր բռնությունները որոշեց գնալ պարսից և բոլոր քրիստոնյաների բարի և հեզաբարո թագավորի մոտ, այդ բոլորի մասին նրան տեղյակ պահելու։ Իր հետ վերցնելով բյուրավոր ոսկի, արծաթ և դիպակներ, որպես սուլթանին նվեր նա աղատներով, եպիսկոպոսներով, քահանաներով ու վարդապետներով գնաց Պարսկաստան աստվածասեր սուլթանի մոտ։ Սուլթանը, տեսնելով տեր Բարսեղին, արտակարգ մեծարեց և նրա բոլոր խնդրանքները կատարեց։ Տեր Բարսեղի ցանկության համաձայն, նա բոլոր եկեղեցիները, վանքերը, ինչպես և քահանաներին [հարկերից] ազատեց, այդ բանը հրովարտակով հաստատեց, որից հետո հայոց հայրապետին մեծ պատիվներով ճամփու դրեց։ Արքունական հրովարտակները [ձեռքին] տեր Բարսեղը մեծ ուրախությամբ ճամփա ընկավ՝ սուլթանի փառա-

վոր մարդկանց ուղեկցությամբ և եկավ հասավ Ջահան գավառը, [որտեղ] հանդես եկավ Փիլարտոսի հրամանով Հոնիում կաթողիկոս նշանակված տեր Թեոդորոսի դեմ։ Տեր Բարսեղը տապալեց տեր Թեոդորոսին, նրանից վերցրեց տեր Պետրոսի քողը, գավազանն ու սուրբ խաչը և, իր հայրապետությունը միահեծան դարձնելով, եկավ Ուռհա քաղաքը։ Հայրապետի քայլը՝ սուրբ եկեղեցու խաղաղությունն ապահովելու նպատակով այլազգի թագավորի մոտ գնալը, չի՞ կարելի պարսավելի համարել, չէ՞ որ սուրբ Բարսեղն [էլ] խաղաղության նպատակով գնաց անօրեն Հուլիանոս կայսեր մոտ[143], սուրբ Ներսեսը՝ հունաց ուրացող կայսր Վաղեսի[144], սուրբ Մարութան[145]՝ պարսից արքա Հազկերտի, Նանան վարդապետը՝ հրեա ժողովրդի մոտ։ Երբ տեր Բարսեղը ժամանեց Ուռհա, սկսվել էր հայոց տոմարի 540 թվականը [27 փետրվար 1091—26 փետրվար 1092 թ.]։ Տեր Բարսեղը գնաց հասավ մինչև Դամիրքի մեծ Կեսարիան, որտեղից վերադարձավ Անտիոք բոլոր մարդիկ, տեսնելով նրան, ուրախանում էին։ Ապա նա նորից վերադարձավ Ուռհա։

Այդ տարվա սեպտեմբեր ամսին ամբողջ երկրում երկրաշարժ եղավ, երկնքի տակ գտնվող բոլոր արարածները սհուդոզի մեջ էին։ Անտիոք քաղաքում մեծ ավերածություններ եղան, բազում աշտարակներ հիմնահատակ կործանվեցին, քաղաքի պարսպի մեծ մասը փուլ եկավ, և բազմաթիվ տղամարդիկ ու կանայք սպանվեցին իրենց բնակարանների փլատակների տակ։

Իսկ 541 թվականին [27 փետրվար 1092—25 փետրվար 1093 թ.] բոլոր արարածների վրա խուժեց սաստիկ մահ տարաժամը։ Մեռնողներն այնքան շատ էին, որ քահանաները չէին հասցնում նրանց թաղել։ Բոլոր տներից անխտիր լաց ու կոծ էր լսվում։ Մահ տարաժամն այնքան սաստկացավ, որ շատերը մահվան սարսափի առջև մահամերձներից ավելի սհուդոզի մեջ էին։ Երկրում անթիվ մարդիկ կոտորվեցին։

Այդ տարին Ուռհա քաղաքը բերվեց Վարագա [վանքի] Սուրբ Նշանը և Սուրբ Աստվածածնի պատկերը։ Աբգարի երկրում[146] մեծ ուրախություն եղավ։ Ողջ քաղաքը դղրդաց,

բոլորը միասին գնացին [վանահայր Պողոսին] ընդառաջ և մեծ հանդիսությամբ նրան քաղաք բերեցին։ Ուռհա քաղաքի իշխանը պատշաճ կերպով ընդունեց սուրբ եպիսկոպոս տեր Պողոսի հետ եկածներին և մյուս հայրերին։ Նա մեծ հանդիսավորությամբ Սուրբ Նշանը ամփոփեց եկեղեցում, բայց մի քանի տարի անց ապօրինաբար հափշտակեց ու խլեց այդ սրբությունները։

Այդ տարին Պուղանը պարսից զորքի ընդհանուր զորահավաք արեց և, իր հետ վերցնելով մեծ ամիրաներին Անտիոքի ու Հալեպի կառավարիչներ Աղսիանին և Աղսնգույրին, անհամար զինվորներով ելավ գնաց հոռոմոց երկիրը նա հարձակվեց Նիկիա կոչված հռչակավոր քաղաքի վրա։ Սին հույսերով խելագարված՝ նա մտածում էր գնալ և գրավել Կոստանդնուպոլիս անառիկ քաղաքը, այն քաղաքը, որ երկնային պահպանությամբ անսասան կանգնած է տեղում։ Նա մի քանի օր մնաց այնտեղ, բայց ոչինչ չկարողացավ անել։

Այդ տարին վախճանվեց մեծ և տիեզերական սուլթան Մելիք Շահը, համայն աշխարհի հայրն ու ծնողը բոլորի հանդեպ բարի, ողորմած և հեզ մարդը։ Նա մեռավ Բաղդադ քաղաքում իր կնոջ՝ Սամարղանդի սուլթանի դստեր, նենգ դավով[147]։ Նա բարի մարդուն թույն խմեցրեց, սպանեց ամենամեծ թագավորին։ Համայն աշխարհում մեծ ու ահավոր սուգ եղավ։ Լսելով սուլթանի մահվան մասին Պուղանը վերադարձավ Ուռհա, Աղսիանը գնաց Անտիոք, իսկ Աղսնգույրը՝ Հալեպ քաղաքը։ Տեր Բարսեղը, որ Ուռհա քաղաքում էր գտնվում փախստականի նման գնաց Անի քաղաքը և նստեց իր աթոռին։

Այդ օրը հայոց երկրում մեծ կոտրած և արյունահեղություն եղավ, որովհետև թուրքաց զորքերը հարձակվելով, շատերի օրը խավարեցրեցին և շատերին գերեցին։ Սուլթանին տարան թաղեցին Մարանդ քաղաքում, իր հոր՝ Աբասլանի գերեզմանին մոտիկ։ Նա թողեց երկու որդի ավագը կոչվում էր Պարկիարուխ և ծնվել էր մեծ ամիրա Ակութի[148], Աբասլանի ազգականի դուստրից, իսկ մյուս որդին, որ կոչվում էր Սափար՝ Օզկան քաղաքում և խզնեում նստող

Սամարգանդի սուլթանի գուստրից։ Հոր՝ Մելիք Շահի գահին են նստեցնում ավագ որդուն՝ Պարկիարուխին և հռչակում համայն Պարսկաստանի սուլթան իսկ ամիր Իսմայիլին[149], Ակութի որդուն՝ [Պարկիարուխի] քեռուն, նշանակում են նրա տեղակալ՝ բովանդակ Պարսկաստանի վրա քանզի նա բարի անչափ գթացող և աշխարհաշեն մարդ էր։ Այս Իսմայիլը որպես թագավոր տիրեց հայոց համայն երկրի վրա, սկիզբ դրեց ողջ Հայաստանի վերաշինության, իսկ բոլոր վանքերն էլ պարսիկների ոտնձգություններից ազատ պահեց։

Հայոց 542 թվականին [26 փետրվար 1093—25 փետրվար 1094 թ.] վախճանվեց տեր Պողոսը նա որին Փիլարտոսը Մարաշ քաղաքում հայոց կաթողիկոս էր նստեցրել։ Նա Քրիստոսի Սուրբ Նշանի հետ էր եկել և այդ տարին, ահա, մեռավ Ուռհա քաղաքում։ Մեծ հանդիսավորությամբ նրան թաղեցին սուրբ եկեղեցու դռան առջև։

Հենց նույն տարին վախճանվեց և հայոց վարդապետ Գևորգ Ուռհեցին։ Նա հայոց երկրի լուսավորիչ էր, աղբյուր մշտահոս և ուներ կրակոտ լեզու։ Իր կրթությամբ, աստվածային շնորհքներով և դիտելիքներով նա չէր զիջում հունաց առաջին աստվածախոս սուրբ վարդապետներին, ես նկատի ունեմ Գրիգոր Աստվածաբանին Հովհան Ոսկեբերանին, Բարսեղին և նրանց նմաններին։ Նա սքանչելի կյանք վարեց և վախճանվեց հարյուր տարեկան հասակում։ Թաղվեց նա Կամրջաձորի մեծ անապատում, Սամվել վարդապետի և Խաչիկի (սա լավ երգիչ ու երաժիշտ էր) գերեզմանների մոտ։ Աստծո վախն ունեցող բոլոր մարդիկ սուգ հագան, որովհետև զրկվեցին նման լուսավոր վարդապետից։

Նույն տարին Դամասկոսի սուլթան Դզուշը՝ Ալբասլանի որդին և Մելիք Շահի եղբայրը զորահավաք արեց և բաղում զորքերով գլուխն անցած ուզեց մուտք գործել պարսից երկիրը և տիրանալ իր եղբոր՝ Մելիք Շահի թագավորական գահին։ Մտնելով Անտիոք, նրան երկրպագության եկավ քաղաքի ամիրան։ Այնտեղից նա գնաց Հալեպ որտեղ նրան երկրպագության եկավ ամիրա Աղսանզուլը, որից հետո [Դզուշը] գնաց պարսից երկիրը։

Այդ տարին արաբների երկրում անհամար զինվորների զորահավաք եղավ շուրջ չորս հարյուր հազար հոգի ողջ Բաբելոնն եկավ Մոսուլ գավառը։ Արաբների զորքերի հրամանատարը Աբրահիմն էր՝ Կուրիշի որդին և Շերեփ Տոլի եղբայրը[150]։ Դդուշ սուլթանը հասավ Նսեպին կոչվող քաղաքը, կատաղի մարտ տալով գրավեց Մծբինը, այն է՝ Նսեպին նը, և ողջ քաղաքն ավարի առավ։ Հայոց զորքը, որ սուլթանի հետ էր, մոտ տասը հազար տաճիկ կոտորեց։ Արաբների զորաբանակը եկավ հասավ Մծբինի սահմանները և իջավ Հերմեղ կոչվող վայրը։ Սուլթանը դիմեց Ուռհա և մեծ երդում տալով իր մոտ բերեց Պուզան ամիրային բազմաթիվ զորքերով, որից հետո դիմեց պատերազմի ընդդեմ տաճկաց թագավորի։ Երկու թագավորներն իրար հանդիպեցին Մծբինի դաշտում և մեծ ջարդ տվեցին։ Կատաղի մարտում սուլթանը փախուստի մատնեց արաբների զորքերին սրով հետապնդելով և նրանց թագավոր Աբրահիմին գերի վերցրեց։ Վերջինիս գլխից նետահար էին արել, նետը թափով հեղքել էր նրա պողպատե սաղավարտը [ստացած վնասից] նա մեռավ։ [Սուլթանի զինվորները] գերեցին [արաբների] կանանց ու երեխաներին, քշեցին տարան նրանց անասնահոտերը և ձիերի բոլոր երամակները։ Դդուշ սուլթանը մեծ հաղթանակով շարժվեց դեպ պարսից երկիրը։ Նրա բանակը աստիճանաբար սովորացավ և ողողեց արևելքի դաշտերն ու բլուրները։ Պարսիկների սուլթան Պարկիարուխը՝ Դդուշի եղբորորդին, լսելով այդ բոլորի մասին անթիվ ու անհամար զորքով ելավ իր հորեղբոր դեմ պատերազմի։ Դդուշը, լսելով Պարկիարուխի գալստյան մասին, նախապատրաստություն տեսավ նրա դեմ դուրս գալու։ Այն ժամանակ Պուզանն ու Սղանգույրը իրենց զորքերով դիշեր ժամանակ ընդվզելով Դդուշի դեմ, միացան Պարկիարուխին։ Նրանց ենթգությունն իմանալով Դդուշն այլևս չհամարձակվեց պատերազմ տալ և վերադարձավ իր երկիրը, մտավ իր Դամասկոս քաղաքը։ Ապա նա գնաց ու հպատակեցրեց Տրապոլիս քաղաքը և սովավինյա բոլոր քաղաքները այդ շրջանում նա մնաց վեց ամիս։

Հայոց 543 թվականին [26 փետրվար 1094—25 փետրվար

Վան 1095 թ.] Պարկիարուխ թագավորը հաջողություն ունեցավ։ Նա պարսից զորքերի սպարապետ նշանակեց բարձրատիճան և փառավոր ամիրա Իսմայիլին՝ Ակութի որդուն, իր քեռուն, որը տիրում էր բովանդակ Հայաստանին։ Սա ամեն տեսակետից հեղաբարո, ողորմած, բարի, հոգատար մարդասեր խաղաղարար, ողջ հայոց երկիրը շենացնող մարդ էր, վանքերը շքեղացնող, վանականներին մխիթարող։ Նա բոլոր հավատացյալներին ղերծ էր պահում պարսիկների ամեն տեսակի ոտնձգություններից։ Նրա օրոք ամեն մարդ իր ունեցվածքի տերն էր ողջ Հայաստանում՝ ուրախության մեջ։ Պարկիարուխն ահա, հենց նրան նշանակեց երկրի սպարապետ իսկ ինքն անվրդով նստեց իր թագավորական գահին։ Մեծ ամիրա Իսմայիլը բազում զորքերով շրջում էր պարսից երկրով։ Նրան միացան Պուզանն ու Աղսնգույրը։ Իսմայիլը եղավ Ջաղցաձոր կոչվող վայրում՝ պարսից երկրում։ Պուզանն ու Աղսնգույրը մեծ ամիրա Իսմայիլի դեմ դավ նյութեցին։ Մի օր երբ նրանք դուրս էին եկել բանակից զրուցելու պատրվակով նրան հեռացնում են զինվորներից և, հարձակվելով վրան, ձիուց ցած են գլորում ու վրին լար փաթաթելով՝ խեղդամահ անում բարի թագավորին։ [Ոճրագործները] սուլթան Պարկիարուխից փախստական եղան, և ամեն մեկը գնաց իր քաղաքը Պուզանը՝ Ուռհա, իսկ Աղսնգույրը՝ Հալեպ։ Սուլթանը, լսելով մեծ Իսմայիլի մահվան մասին, շատ սփոսաց։

Հենց նույն տարին սուլթան Դդուշը անթիվ ու անհամար զորքերով ելավ եկավ Հալեպի վրա։ Աղսնգույրն ու Պուզանը զորահավաք արեցին և ելան սուլթանի դեմ պատերազմի։ Սուլթանը հաղթեց Աղսնգույրի և Պուզանի զորքերին ու փախուստի մատնեց։ Այդ օրը Աղսնգույրն ու Պուզանը սպանվեցին և Հալեպը գրավվեց։ Մեծ ամիրա Պուզանի գլուխը ձողի վրա ցցահան արած բերեցին Ուռհա։ Ուռհա քաղաքը դրավվեց, և նրա բոլոր շրջանների վրա տիրեց Դդուշը։ Սուլթանը եկավ Ուռհա և քաղաքապետ նշանակեց Հոռոմոց իշխան Թորոսին[161], որին Հեթումի որդի էին անվանում։ Սուլթանն ինքը գնաց Պարսկաստան՝ Պարկիարուխի դեմ պատերազմելու։ Դդուշի սպարապետ Աղսիանը՝ Անտիոքի

տերը, բազում զորքերով հարձակվեց հայոց երկրում գտնվող Զարինակ կոչվող նշանավոր բերդի վրա, կատաղի պատերազմով գրավեց այն և անհամար քրիստոնյաների կոտորեց։ Այդ պահին սուլթանին բերեցին իր եղբոր կնոջ նամակը, որ շտապ վերադառնա, քանզի նրան իր ամուսինն է դարձնելու։ Սուլթանը, լսելով դա, հասավ Պարսկաստան և իջավ Ասպահանի դաշտը։ Պարկիարուխը պաղատագին դիմեց Դդուշին թե՝ «Ասպահան քաղաքն ինձ տուր և ամեն մի արարած թող քոնը լինի»։ Բայց [Դդուշը] ականջ չդրեց նրա աղաչանքներին։ Դրա համար երկուսն էլ անհամար զորքերով հարձակվեցին միմյանց վրա և պատերազմ տվեցին։ Երբ պարզեցին Մելիք Շահի դրոշը և դրան ականատես եղավ պարսից զորքը մեծ մասն անցավ Պարկիարուխի կողմը։ Տեղի ունեցավ սաստիկ կոտորած։ Անօրեն Աղսիանը որ դարան էր մտել, ասանց մարտին մասնակցելու, փախավ։ Դդուշի զորքերը տեսնելով այդ միանգամից փախուստի դիմեցին։ Պարսից բանակի համար այդ «բը ճակատագրական էր քանզի հազարավոր [զինվորներ] փախուստի դիմելով՝ ցրվեցին երկրով մեկ։ Դդուշին շրջապատեցին խոցեցին նրա ձին և գետին տապալեցին։ [Դդուշը], թեև շրջապատված էր զինվորներով, սակայն և ոչ ոք չէր համարձակվում մոտենալ նրան, քանզի նա թագավոր էր Մելիք Շահի եղբայրը։ Բայց Պարկիարուխի զինվորականներից մի ամիրա եկավ և սրով կտրեց նրա գլուխը։ [Դդուշին] տարան թաղեցին իր հոր գերեզմանի մոտ։ Այն ժամանակ Ռատուանը՝ Դդուշի որդին, Աղսիանը և մնացած բոլոր փախստականները եկան Ուռհա քաղաքը։ Ուռհա քաղաքում գտնվող Թորոս կուրապաղատը մի ճարտարախոս և անչափ գործունյա մարդ, ընդունեց նրանց՝ մտադիր լինելով ձերբակալել, որպեսզի տիրանա Ուռհա քաղաքի բերդին։ Սակայն այլ իշխաններ այդ բանը նպատակահարմար չգտան և թույլ տվեցին խաղաղությամբ գնան իրենց քաղաքները։ Բայց Թորոս կուրապաղատը ամեն կերպ աշխատում էր տիրանալ քաղաքին և փրկել հավատացյալներին այլազգիների ձեռքից։ Նա սկսեց բերդի մոտից պարիսպ կառուցել, որով ամրացրեց քաղաքի մի մասը բերդը գտնվում էր

գարսիկների ձեռքում, և այնտեղ կար թուրքերից բազկացած էյլազոր, ինչպես նաև հայկական զորքերից մի դունդ, որ Դզուշն էր հատատռել Մանիակի բերդում գտնվող ապատարար, տեսնելով, որ կուրապաղատն ամրացրեց քաղաքը և բերդն անչատեց մնացած քաղաքից մոռակալքում գտնվող ամիրաներին նամակ գրեց և հայտնեց Թորոս կուրապաղատի արածի մասին, թե քաղաքը, ուկրած ծովի դռնից[152] մինչև Սուրբ Թորոսը նա պարսպապատեց քսանհինգ աշտարակ կառուցեց, պրավեց ներքին բերդը և տիրեց ամբողջ Ուռհա քաղաքը։

Հայոց 544 թվականին [26 փետրվար 1095—25 փետրվար 1096 թ.] Արդուխի որդի Սուգմանը և Սամոսատի ամիրա Պալտուխը՝ Սամիրիաղեի որդին, հեծյալների զորահավաք անելով հնձի օրերին հարձակվեցին Ուռհայի վրա։ Ուռհայի տեր Թորոս կուրապաղատը շատ խելացի գործունեություն ծավալեց նա սկսեց ամեն կողմից ամրացնել քաղաքը։ [Հակառակորդները], բաբաններ և փիլիկպաններ կանգնեցնելով անխնա հարվածում էին քաղաքի պարիսպը։ Թուրքերը բակում օրեր անդադար մարտ էին մղում, բայց քաղաքին չէին անել չկարողացան։ Վաթսունհինգերորդ օրը, երկու տեղից ճեղքելով քաղաքի պարիսպը, նրանք խուժեցին քաղաք. մարտն արդեն քաղաքում էր գնում բայց նրանք նորից չկարողացան տիրանալ քաղաքին։ Այդ նույն օրերում եկավ Հալեպի սուլթանը որի անունը Ռատուան էր՝ Դզուշի որդին։ Քառասուն հազար զինվորներով Ուռհայի վրա հարձակվեց և Աղսլանը՝ Անտիոքի տերը։ Դրա վրա Սուգմանն ու Պալտուխը փախան սուլթանից։ Քաղաքացիները, տեսնելով [սուլթանի] զորքերը, սարսափահար եղան։ Թորոս կուրապաղատը Ուռհայի բոլոր բնակիչներին սիրտ էր տալիս, քաղաքի կարիքները հոգալու համար անհամար դրամ հատկացնում։ Քաղաքի համար բաղում օրեր կատաղի պատերազմ մղեցին, բայց աստված ողնեց քաղաքացիներին, և [թշնամին] չկարողացավ ոչինչ անել։ բոլոր քաղաքացիները՝ առուծասիրտ դարձած, դիմագրավեցին այլազգիներին, որոնց զորքը, կատաղի պատերազմից ճարահատյալ, ամոթով հեռացավ։ Այն ժամանակ սուլթանի զինվորներից մեկը

որի անունը Մխիթար էր (նա քրիստոնյա էր), իր մարտիկների հետ խորհրդակցեց բերդը Թորոս կուրապաղատին հանձնելու մասին։ Պատրիկ Մխիթարը երեսուն հոգով գիշերով միջոց գտավ և Մանիակի ավագ բերդը հանձնեց Թորոս կուրապաղատին։ Ուռհա քաղաքում խաղաղություն տիրեց։ Թորոսը Ուռհայի Թրսիճ կոչվող բերդը զորքեր ուղարկեց, գավառին տիրանալու նպատակով, բայց Սամոսատի ամիրա Պալտուխը գավառի ամբողջ զորքով դուրս եկավ նրանց դեմ Թրսիճ բերդի սահմաններում ճակատամարտ տեղի ունեցավ։ Ուռհայի զինվորները փախուստի դիմեցին։ [Հակառակորդը] հասավ Աղրիանոսի կոչվող գյուղը, որտեղ հարյուր հիսուն հոգի կոտորեց, մնացածներին էլ գերեց։

Այդ տարին Թորոսի կարգադրությամբ Ուռհա հրավիրվեց Ալփիրակ սուլթանը, որ Գազմուշի տոհմից էր։ Թորոսն իր թշնամիների հանդեպ վրեժ լուծած լինելու համար Ուռհան նրան տվեց։ Բայց Ալփիրակը որոշեց [Թորոսին] սպանել և ավարի առնել ողջ քաղաքը։ Թորոս կուրապաղատն իմացավ այդ խարդավանքի մասին և [Ալփիրակին] թույն իմացնելով, փութանակի բաղնիք ուղարկեց ուր նա տեղն ու տեղը սատակեց։ [Ալփիրակի] զինվորները, լսելով այդ բոլորի մասին փախուստի դիմեցին։ Թորոս կուրապաղատը վերստին տիրացավ Ուռհային։ Ալիրակն Ուռհայում տիրեց երեսուներեք օր։

Այդ տարին մեռավ հայոց կաթողիկոս տեր Թեոդորոսը, մեծ երաժիշտ ու սուրբ եկեղեցու սյունը։ Նա թաղվեց Հոնիում՝ տեր Սարգսի [գերեզմանին] մոտ։

Հայոց 545 թվականին [26 փետրվար 1096—24 փետրվար 1097 թ.] արևմուտքի սուլթանը, որ Խլիճ Ասլան է կոչվում, Գազմուշի որդի Սուլիմանի որդին, զորահավաք անելով, հսկայական զորքով եկավ Մելիտենե քաղաքի վրա։ Նա զորքով ողողեց բոլոր դաշտերը, կատաղի պատերազմ մղեց Մելիտենե քաղաքի դեմ։ Սաբաններ կանգնեցնելով, նա նեղում էր քաղաքը։ Քաղաքի իշխանը, որին խորիլ էին ասում[153] Ուռհայի կուրապաղատ Թորոսի անները, քաղաքը բոլոր կողմերից ամրացրեց։ Քաջաբար դիմադրավեց սուլթանին, որը թեև այնտեղ մնաց բաղում օրեր այնուամենայնիվ

նայնիվ, ոչինչ չկարողացավ անել և ամոթահար վերադարձավ իր երկիրը։

Այս օրերին իրականացավ հռոմայեցիների ելքի մասին հայոց կաթողիկոս սուրբ Ներսեսի մարգարեությունը, որը նա հայտնել էր հայոց նախարարներին և իշխաններին։ Նրա կանխագուշակության իրականացմանը մենք ականատես եղանք, տեսանք այն, ինչ իր մահվան ժամին մարգարեացավ նա, մեծ Ներսեսը, աստծո սուրբ և սքանչելի մարդը։ Դա մարգարեությունն էր սուրբ Դանիելի, որին Բաբելոնում երևաց կերպարանափոխվող գազանը, որին հրատակ տեսնելով ասաց, թե ինչպիսին էր այդ գազանը, ինչպես էր ուտում փշրում, մնացածն էլ ոտքերով տրորում[154]։

Այս օրերին տեղի ունեցավ հռոմայեցիների ելքը բացվեց լատինական ժողովրդի դուռը, քանզի աստված կամեցավ սրանց միջոցով պատերազմել պարսից դեմ։ Տերը նորից բարկացավ ըստ Դավիթ մարգարեի խոսքերի, թե՝ «Զարթնի՛ր, ինչո՞ւ ես ննջում, տեր, եկ և մի հրաժարվիր մեզնից հավիտյան» և «Արթնացավ տերը քնից, հզորացած, որպեսզի թափի կինին։ Նա հարվածեց թշնամիներին և հավիտյանս խայտառակեց նրանց»[155]։ Ահա այդ տարին ոտքի ելան ողջ Իտալիան և Իսպանիան՝ մինչև Աֆրիկա և Ներքնագույն Ֆրանկիա։ Ֆրանկների բարձրաստիճան իշխանները ճամփա ընկան անթիվ ու անհաշիվ բազմությամբ և անհամար շարքերով, որպես մորեխ որ չի կարելի թվել կամ որպես ծովի ավազ որ չի կարելի երևակայել։ Յուրաքանչյուր [իշխանն] իր զորքերով գալիս էր քրիստոնյաներին օգնության, այլազգիների ձեռքից Երուսաղեմ սուրբ քաղաքը փրկելու, տաճիկների ձեռքից աստվածընկալ սուրբ Գերեզմանն ազատելու[156]։ Նրանք փառավոր մարդիկ էին թագավորազուններ, հավատացյալ և աստվածապաշտ բարեգործություն անելու ոգով դաստիարակված։ Նրանց անուններն էին Կոնդոփրե[157], մի հզոր մարդ, հռոմայեցիների կայսրությից սերող և նրա եղբայր Պազտինը[158]։ Հենց այս Կոնդոփրեն էր, որ իր հետ ուներ Երուսաղեմն ավերող Վեսպասիանոս կայսեր թուրն ու թագը։ Ապա նաև մեծ կոմսը, որին Պեդմունդ[159] էին ասում, նրա քեռորդի Տանգրին[160], Զնեմիլ[161]

անունով ահարկու և փառավոր կոմսը, Նորմանդացիների կոմս Ռոպերդը, ապա և մյուս Պաղամինը[162]։ Եկավ և Ճոսլին[163] անունով հզոր և քաջ կոմսը։ Ահա, այսքան հզոր և պատերազմող մարդիկ ճամփա ընկան երկնքի աստղերի չափ անհաշիվ բազմությամբ։ Նրանց էին հետևում բազմաթիվ եպիսկոպոսներ, քահանաներ և սարկավագներ, որոնք հռոմայեցիների հեռավոր երկրից մեծ հոգնատանջությամբ ճանապարհորդելով ահագին դժվարություններ հաղթահարելով անցան Ունգրաց երկիրը[164], վերջինիս լեռների նեղ ու դժվարանցանելի կապանների միջով և հասան Բուլղարիա, որ հույների կայսր Ալեքսի գերիշխանության տակ էր գտնվում։ Ահա, այսպես ճանապարհորդելով, նրանք հասան մեծ Կոստանդնուպոլիս։

Ալեքս կայսրը, լսելով նրանց դալստյան մասին նրանց դեմ զորք ուղարկեց պատերազմելու։ Երկու կողմն էլ մի տարի կրեցին Ֆրանկների հույների զորքին փախուստի մատնեցին։ Այդ օրը շատ արյուն թափվեց։ Ո՞ր [երկրից] որ նրանք անցնում էին տեղի ժողովուրդը նրանց դեմ պատերազմի էր դուրս գալիս և շատ էր նեղում ու տանջում նրանց։ Ալեքս կայսրը, լսելով այդ բոլորի մասին, դադարեցրեց կռիվը և նրանց դեմ այլևս չպատերազմեց։ Ամբողջ բանակն եկավ և կանգ առավ Կոստանդնուպոլսի դռան առջև ու թույլտվություն խնդրեց նավարկել Օվկիանոս ծովով։ Ալեքս կայսրը սեր և բարեկամություն հաստատեց Ֆրանկների բոլոր իշխանների հետ, նրանց տարավ Սուրբ Սոֆիա [տաճարը] և բազում ոսկի ու արծաթ նվիրեց։ [Ֆրանկները] նրան էրզում տվեցին թե նախկինում հռոմներին պատկանող բոլոր լավառները պարսիկներից կարողացան և կտան Ալեքս կայսեր, իսկ պարսից և արաբներին [պատկանող] երկիրը կդառնա Ֆրանկների սեփականությունը։ Այս պայմանը հարգելու մասին երդումը ամրապնդեցին խաչի և ավետարանի անքակտելի կապանքներով։ Կայսրից զինվորներ և հրամանատարներ ստանալով, նրանք մեծաթիվ բանակով նավարկեցին մեծ Օվկիանոսով և հասան Օվկիանոս ծովի ափին գտնվող Նիկիա քաղաքը։

Պարսից բոլոր զորքերը հավաքվեցին այդ շրջաններում

բանակած ֆրանկների զորքերի դեմ և մարտ ուվեցին։ Ֆրանկների զորքերը հաղթեցին պարսիկների զորքերին, փախուստի մատնեցին և սրերով հետապնդելով նրանց երկիրն արյամբ ողողեցին։ Ապա մարտ տալով գրոհով առան Նիկիա քաղաքը և բոլոր անհավատներին կոտորեցին։ Գույժն հասցրին Մելիտենե քաղաքի դեմ պատերազմող սուլթան Խլիճ Ասլանին և տեղեկացրին կատարվածի մասին։ Նա զինվորների ահագին բազմությամբ շարժվեց եկավ Նիկիա գավառը, ֆրանկ զորքերի դեմ։ Երկու կողմերն էլ կատաղի մարտ տվեցին, արիաբար միմյանց վրա հարձակվեցին և անխնա զաղանաբար բախվեցին ճակատ առ ճակատ։ Սաղավարտների փայլատակումը զրահների շաչյունը, աղեղների ճայթումը ստիպեցին այլազգիների բազմաքանակ զորքերին սեղմելու իրենց շարքերը սաստիկ ժխորից դողում էր դետինը։ Նետերի շաչյունը սարսափեցրել էր ձիերին։ Քաջարիներն ու լավագույնները մարտի զուրս եկան՝ քաջը քաջի դեմ և ինչպես առյուծի կորյուններ անխնա հարվածում էին միմյանց։ Այդ օրը առաջին պատերազմի օրը շատ ծանր էր և սարսափելի սուլթանը ֆրանկների դեմ էր կռվում վնց հարյուր հազար հոգով։ Այս ճակատամարտում ֆրանկների զորքերը հաղթեցին պարսից զորքերին փախուստի մատնեցին նրանց՝ մեծ ու սոսկալի ջարդ տալով։ Դաշտը դիակներով ծածկվեց։ [Ֆրանկները] հսկայական ավար վերցրին և անթիվ գերիներ։ Պարսիկների վերցրած ոսկուն և արծաթին թիվ չկար։ Երեք օր անց սուլթանը, զրկին անդամ էր զորքերը հավաքելով ահագին բազմությամբ հարձակվեց ֆրանկ զորքերի վրա։ Նախորդից ավելի ահավոր և կատաղի մարտ տեղի ունեցավ։ Ֆրանկ զորքերը նույնպիսի կատաղությամբ բախվեցին պարսից զորքերին մեծ ջարդ տվեցին նրանց մեծաթիվ գերիներ վերցրեցին և [պարսիկներին] այդ գավառից դուրս շպրտեցին։ Ֆրանկների զինվորները Նիկիան տվեցին հոռոմների կայսր Ալեքսին։

Հայոց 546 թվականին [25 փետրվար 1097—24 փետրվար 1098 թ.], հայոց կաթողիկոսներ տեր Վահրամի և տեր Բարսեղի օրոք հույների արքա Ալեքսի թագավորության

ժամանակ, ճանապարհ ընկավ Հռոմայեցիների հսկայական բանակը, շուրջ հինգ հարյուր հազար հոգի։ [Կայսրը] այդ մասին նամակով հայտնեց ուռհայեցիների իշխան Թորոսին, հայոց մեծ իշխան Կոստանդինին՝ Ռուբենի որդուն որ տիրում էր Տավրոս լեռան [շրջաններին] և Կոպիտառի գավառին՝ Մարապայում։ Նա Գագիկի զինվորներից էր և իր իշխանությունը տարածել էր բազմաթիվ գավառների վրա։ Ֆրանկների հսկայական զորքը հոծ դանդվածով ճանապարհ ընկավ և բյութանացվոց երկրով անցավ Գամիրք ու հասավ Տավրոսի դժվարանցանելի շրջանները։ Հսկայական բանակը, առաջ շարժվելով [Տավրոսի] նեղ կապաններով անցավ Կիլիկիա և Տրովադայի, այն է՝ Անավարզայի վրայով հասավ Անտիոք քաղաքը։ Այս հսկայական ուժը ճամբարեց քաղաքին մոտիկ, ողողեց նրա լայնատարած դաշտը և Ագսիանին՝ քաղաքի պարսից զորահրամանատարին իր զորքով հանդերձ ստիպեց փակվել քաղաքում կատաղի պատերազմ տալով քաղաքը տասը ամիս պաշարման մեջ պահեց։ Պարսկական հարևան տիրապետությունները լսելով այդ մասին մեծ պատրաստությամբ ֆրանկ զորքերի դեմ պատերազմի ելան, բայց վերջիններս ստիպեցին իրենց բոլոր թշնամիներին խայտառակ կերպով վերադառնալ։ Այդ օրերին Դամասկոսում և բոլոր աֆրիկացիների մեջ՝ ծով եզրյա բոլոր շրջաններում Երուսաղեմում, Եգիպտոսին սահմանակից բոլոր վայրերում, Հալեպում և Հիմսում, մինչև Եփրատ գետը տեղի ունեցավ այլազգիների զորահավաք։ Անթիվ անհամար բազմությամբ նրանք շարժվեցին ֆրանկ զորքերի վրա որոնք լսելով այլազգիների գալստյան մասին, սպառազինվելով դուրս եկան նրանց դեմ։ [Ֆրանկների հրամանատարներն էին] Պեմունդը որ քաջ ու պատերազմող մարդ էր և Ցնճիլը նրանք տասը հազար հոգով առյուծի պես հարձակվեցին հարյուր հազարանոց պարսից զորքերի վրա և մեծ ջարդ տվեցին նրանց։

Ամիրա Սուլմանը՝ Արդուխի որդին մի քաջ և պատերազմող մարդ, և Դամասկոսի տերը, որոնք մեծամեծ և հզաոավոր ամիրաներ էին Մոսուլում ու բաբելացվոց ողջ երկրում թուրքերի զորահավաք արեցին, շուրջ երեսուն հա-

զար հոգի, և ճանապարհ ընկան ֆրանկների ճամբարի վրա։ Մեծ դուքս Կոնդոփրեն յոթ հազար հոգով այլազգիների դեմ գնաց՝ Հալեպի սահմաններում, որտեղ տեղի ունեցավ կատաղի ճակատամարտ։ Դամասկոսի ամիրան, որ Տուղտիկին[165] է կոչվում, խփեց քաջ Կոնդոփրեին, ձիու վրայից գետին գլորեց, բայց չկարողացավ ճեղքել նրա երկաթե զրահը և առանց նրան վնաս հասցնելու հեռացավ։ Այն ժամանակ ֆրանկների զորքերը այլազգիների զորքերին սրով փախուստի մատնեցին, հալածական արեցին և մեծ հաղթանակով վերադարձան իրենց ճամբարը։ Բայց, մեծաթիվ զորքի պատճառով, բանակը հացի և պարենի պակասություն էր զգում։ Տավրոս լեռան շրջանում բնակվող իշխանները այն է Կոստանդինը՝ Ռուբենի որդին երկրորդ իշխանը՝ Բազունին երրորդ իշխանը՝ Օշինը, ֆրանկների զորահրամանատարին ամեն տեսակ պարեն ուղարկեցին։ Սև լեռան վանքերը ևս պարենով նրանց օգնության հասան, բոլոր հավատացյալ մարդիկ նրանց հանդեպ սիրալիր վերաբերմունք ցուցաբերեցին։ Պարենի պակասությունից ֆրանկների ճամբարում մահ և հիվանդություններ էին տարածվել, նրանց մեկ հինգերորդ մասը պակասել էր, մնացածներն էլ պանդուխտի ծանր վիճակում էին։ Բայց աստծո ողորմածությունը նրանց անօգնական չթողեց, այլ հովանավորեց նրանց հայրախնամ սիրով, ինչպես անապատում [հովանավորել էր] Իսրայելի որդիների բանակը։

Այդ տարվա արեգ ամսին արևմուտքում մի գիսավոր աստղ ելավ նրա պոչը քիչ էր լուսավոր մնալով տասնհինգ օր նա անհետացավ։

Այդ տարին երկնքի հյուսիսային կողմում ահավոր և զարմանալի նշան երևաց։ Նման զարմանալի նշան մինչ այդ ոչ ոք չէր տեսել։ մարերի ամսին երկինքն ամբողջությամբ հրեղեն բոցի նման բորբոքվեց և պարզ ժամանակ սաստիկ կարմրեց։ Կարմրությունը տարածվում էր դեպի արևելք և աստիճանաբար ծածկեց երկնքի մեծ մասը։ Մուգ կարմիր, զարմանալի գույնը հասավ երկնակամարին։ Այդ երևույթի նշանակության մասին հարցրին իմաստուն և գիտակ մարդկանց, որոնք պատասխանեցին, թե դա աբյունահեղության

նշան է։ Եվ, [իսկապես], տեղի ունեցան կոտորածներ ու սարսափներ, որոնց մի փոքր մասը միայն այս գրքում շարադրեցինք։

Հայոց 547 թվականին [25 փետրվար 1098—24 փետրվար 1099 թ.] Պաղտին անունով մի կոմս հարյուր հեծյալներով եկավ և գրավեց Թլպաշար[166] կոչվող քաղաքը։ Հոռոմոց իշխան Թորոսը, որ Ուռհա քաղաքում էր գտնվում, լսելով այդ մասին, շատ ուրախացավ և, [մարդ] ուղարկելով Թլպաշար՝ ֆրանկների կոմսի մոտ, կոչ արեց նրան՝ օգնել իրեն իր թշնամիների դեմ, որպեսզի [աղատվի] շրջակայքում գտնվող ամիրաների պատճառած նեղություններից։ Պաղտին կոմսը վաթսուն հեծյալներով եկավ Ուռհա։ Քաղաքի բնակչությունը դուրս եկավ նրան ընդառաջ և մեծ ուրախությամբ նրան քաղաք ընդունեց։ Բոլոր հավատացյալները լցվեցին ուրախությամբ, Թորոս կուրապաղատը կոմսի հետ մեծ բարեկամություն հաստատեց։ Բազում նվերներ տվեց և նրա հետ դաշինք կնքեց։ Երբ հայոց իշխան Կոստանդինն եկավ Կաղկաս, մի քանի օր անց կուրապաղատը նրանց պատերազմի հանեց՝ Սամոսատի Պալտուխ ամիրայի դեմ։ Ֆրանկի ետևից գնացին և քաղաքի գինվորները, ինչպես և գավառի բոլոր հետևակ զորքերը։ Հսկայական զորքով նրանք գնացին Սամոսատ և ավարի առան պարիսպներից դուրս գտնվող բնակատեղիները։ Թուրքերը չհամարձակվեցին պատերազմի բռնվել։ Դրա վրա քրիստոնյա գինվորները բոլորը միասին դիմեցին ավարառության։ Թուրք գինվորները, տեսնելով դա երեք հարյուր հեծյալներով հարձակվեցին նրանց վրա։ Բոլոր գինվորներին հաղթեցին ֆրանկներին և բոլոր գավառացիներին փախուստի մատնեցին։ Սամոսատից մինչև Թիլ[167] ընկած տարածության վրա մեծ ջարդ եղավ, [կոտորվեց] շուրջ հազար հոգի։ Կոստանդինն ու կոմսը հասան Ուռհա, Թորոս կուրապաղատի մոտ։ Դա տեղի ունեցավ մեծ պահքի երկրորդ շաբաթը։ Երբ կոմս Պաղտինը եկավ Ուռհա, նենգ և չարագործ մարդիկ նրա հետ համաձայնության եկան Թորոս կուրապաղատին սպանելու շուրջը։ Այդ բանին արժանի չէր [Թորոսը], գա ապերախտություն էր, քանզի նրա հարատարամիտ իմաստությամբ,

մեծ հնարագիտությամբ ու անչափ կարողությամբ էր, որ Ուռհան ազատվեց չար ու դաժան տաճիկների հարկատվությունից և ծառայությունից։

Ահա, այդ օրերին քառասուն հոգի Հուդայի վճիռը կայացրին և դիշերով գնացին կոմս Պազտինի՝ կոմս Կոնդոփրեի եղբոր մոտ և Ուռհան խոստանալով, նրան մասնակից դարձրին իրենց նենգ ծրագրին։ Նա հավանություն տվեց նրանց ստոր ծրագրին։ Նրանք ընդգրկեցին նաև հայոց իշխան Կոստանդինին և մեծ պահքի հինգերորդ շաբաթը քաղաքի ողջ բազմությունը ոտքի հանեցին Թորոս կուրապաղատի դեմ Կիրակի օրը թալանեցին նրա իշխանավորների բոլոր տները և գրավեցին վերին բերդը։ Երկուշաբթի օրը նրանք հարձակվեցին ներքին բերդի վրա ուր գտնվում էր ինքը [Թորոսը] և կատաղի կռիվ մղեցին նրա դեմ։ [Թորոսը] ճարահատյալ նրանցից երդում խնդրեց, թե իր անձին ձեռք չեն տա խոստանալով հանձնել բերդն ու քաղաքը և կնոջ հետ թողնել հեռանալ Մելիտենե քաղաքը։ Նա նրանց առաջ գրեց Վարաղա և Մաբենացոց սուրբ նշանները որոնց վրա կոմսը Առաքելոց սուրբ եկեղեցում երդվեց թե նրան ձեռք չի տա։ Նա երդվեց նաև հանուն հրեշտակների, հրեշտակապետների մարգարեների նահապետների սուրբ առաքյալների սուրբ հայրապետների բոլոր մարտիրոսների Թորոսը երդման բովանդակությունը պլավոր էր ներկայացրել կոմսին վերջինս ահա երդվեց այդ բոլոր սրբերի անվամբ։ Դրա վրա Թորոսը բերդը հանձնեց Պազտինին։ Կոմսն ու քաղաքի մյուս իշխանները մտան բերդ Երեք շաբթի օրը, սուրբ Քառասնից տոնին, քաղաքացիները խուժեցին [Թորոսի] վրա և սրերով ու մահակներով պարսպից ցած գլորեցին մի ծաթիվ ամբոխի մեջ։ Բոլորը միասին հարձակվելով նրա վրա սրախողխող ու ոանջամահ արեցին ապա ոտքերը պարանով կապելով [դիակն] անարգաբար քաղաքում քարշ տվեցին։ Նրանք այդ օրը ուրացան իրենց տված երդումը և աստծո նկատմամբ սարսափելի մեղք գործեցին։ Այդ բոլորից հետո Ուռհա քաղաքը տվեցին կոմս Պազտինին[168]։

Այդ տարին սուլթան Պարկիարուխի սպասալարը, որ Կերպոդա[169] է կոչվում, հսկայական զորքով եկավ բանակեց Ուռհայի դաբպասի տակ, ֆրանկ զորքերին պատերազմ տալու մտադրությամբ։ Նա հսկայական զորքով մնաց մինչև հնձի ժամանակ և բոլոր արտերը մաքրեց թողեց։ Հսկայական զորքով նա քաղաքի դեմ պատերազմ էր մղում։ Քառասուն օր անց Կերպոդայի մոտ եկավ Աղսիանի՝ Անտիոքի ամիրայի որդին և, ընկնելով Կերպոդայի ոտքերը աղաչում էր իբեանց օգնության հասնել նա պատմեց ֆրանկ բանակի մասին, թե նա փոքրաթիվ է և սովահար։

Այդ տարին համայն Խորասանը՝ արևելքից մինչև արևմուտք՝ Եգիպտոս[170], մինչև Բաբելոն, հույների երկիրը, արևելքը, Դամասկոսը և ողջ ծովեզրյա շրջանները, Երուսաղեմից մինչև անապատը, ութ հարյուր հազար հոգի և երեք հարյուր հազար հետևակ, հոխորտալով շարժվեց առաջ և ողողեց դաշտերն ու բարձունքները։ Անչափ պարծենկոտությամբ նա եկավ հասավ Անտիոքի դռները ֆրանկ զորքերի դեմ։ Բայց ասված չուզեց կորստյան մատնել քրիստոնյաների փոքրաթիվ զորքը և հոգատարությամբ այն պահպանում էր ինչպես Իսրայելի որդիների բանակը։ Երբ դեռ այլազգիների զորքերը հեռու էին գտնվում քաղաքի իշխանավորներից մեկը դիշերով մարդ ուղարկեց Պեմունդի և ֆրանկների այլ իշխանների մոտ և նրանց իր գավառը հրավիրեց։ Նրանցից երդում ստանալով նա ծածուկ, դիշերով Պեմունդին հանձնեց Անտիոք քաղաքը։ Բացելով պարսպի անապատա դուռը նա ֆրանկների ողջ բանակը մտցրեց Անտիոք քաղաքը Առավոտյան բոլոր զինվորները միասին հնչեցրին էղջերափոդելը Ալպարսլանները լսելով այդ, մի տեղ հավաքվեցին դրանք սարսափահար էղած գիտեին ինչպես փախչել։ Ֆրանկ զինվորները սրերը գործի դնելով, նրանց մեծ ջարդ տվեցին։ Աղսիան ամիրան քաղաքից փախավ բայց սպանվեց գյուղացիների ձեռքով նրանք մանդաղով կտրեցին գլուխը։ Ահա այսպես գրավվեց Անտիոք քաղաքը և գրավվեց այն հայերի ձեռքից։ Մնացած այլազգիները հավաքվեցին բերդում և մարտնչում էին ֆրանկ զորքերի դեմ։ Երեք օր անդ տեղ հասավ պարսից զորաբա

նակը, որ քանակապես յոթ անգամ գերազանցում էր ֆրանկ զորքին ուժեղ պաշարելով ֆրանկներին, նեղ վիճակի մեջ դցեց նրանց։ Ֆրանկներն սկսեցին տառապել սովից, որովհետև քաղաքում հացն արդեն վերջացել էր։ Մայրաստիճան ճարահատյալ, որոշեցին, Կերպոդայից անձեռնմխելիության մասին երդում ստանալով, քաղաքը հանձնեն նրան, իսկ իրենք գնան ֆրանկների երկիրը։ Բայց աստված, տեսնելով նրանց տագնապալի վիճակը, գթաց։ Գիշերը նրանց մի սարսափելի տեսիլք երևաց մի աստվածապաշտ ֆրանկ երազում սուրբ առաքյալ Պետրոսին տեսավ, որն ասաց նրան «Եկեղեցու ձախ կողմում պահված է այն զենքը, որով անաստված հրեաները Քրիստոսի անարատ կողը խոցեցին այն գտնվում է խորանի առջև։ Հանե՛ք այն և, նրանով մարտի դուրս գալով, կհաղթեք ձեր թշնամիներին, ինչպես Քրիստոսը հաղթեց սատանային»։ Նույն տեսիլքը երևաց երկրորդ և երրորդ անգամ։ Այդ մասին պատմեցին Կոնդոփրեին, Պեմունդին և բոլոր իշխաններին։ Սկսեցին աղոթել և սուրբ Պետրոս կոչվող եկեղեցու նշված տեղում գտան Քրիստոսի զենքը։

Այդ պահին այլազգիների բանակից պատգամավոր եկավ՝ պատերազմ առաջարկելով։ Ֆրանկ զինվորները շատ ուրախացան։ Պեմունդը և մյուս իշխանները պատասխանեցին Կերպոդային և ասացին թե՝ «Վաղը առավոտյան ձեր դեմ մենք պատերազմի դուրս կգանք»։ Ֆրանկ զորքը նվազել էր։ Պեմունդը ճակատամարտի նախապատրաստեց տասնհինգ հազար [հեծյալ] և հարյուր հիսուն հազար հետևակ, որոնցով նա գնաց պատերազմի՝ Քրիստոսի զենքն առջևից բարձր պահած։ Այլազգիների զորքերը ողողել էին լայնատարած դաշտը՝ տասնհինգական հոգուց բաղկացած շարքերով։ Ձնճիլը Քրիստոսի զենքը բարձրացրեց Կերպոդայի դրոշների դեմ։ Կերպոդան նրանց դեմ էր կանգնած լեռնացած անհամար զորքերով։ Ձախ թևը գլխավորում էր առյուծադեմ Տանգրին, աջ թևը՝ Նորմանդիայի կոմս Ռոպերթը, իսկ Կոնդոփրեն և Պեմունդը կանգնել էին [կենտրոնում]՝ թուրք բանակի անհամար զինվորների դիմաց։ Աստծուն իրենց օգնության կոչելով, նրանք մեկ մարդու պես երկրն-

քում ցոլացող և լեռներն այրող կրակի պես թափվեցին այլազգիների վրա և ողջ բանակը գլխովին փախուստի մատնեցին։ Մեծ կատաղությամբ սոսկալի ջարդ տալով, օրվա մեծ մասը հալածեցին այլազգիներին։ Ֆրանկների սրերը հագեցան այլազգիների արյամբ։ Բովանդակ դաշտը դիակներով լցվեց։ Բայց ամենամեծ փորձանքը ֆրանկները թափեցին թշնամու հետևակի գլխին, որովհետև շուրջ երեսուն հազար հոգու ողջակեզ արեցին համայն երկիրը գարշահոտությամբ բռնվեց։ Ֆրանկների զորքը անթիվ ավարով ու բազում գերիներով մեծ ուրախությամբ վերադարձավ Անտիոք քաղաքը։ Այդ օրը քրիստոնյաների համար մեծ ուրախության օր էր։

Այդ տարին երկնքի հյուսիսային կողմում երկրորդ անգամ նշան երևաց։ Գիշերվա չորրորդ ժամին երկինքը հրաբորբոք եղավ ավելի սաստիկ, քան նախորդ անգամը։ Նա թունդ կարմիր գույն ստացավ այդ [երևույթը] սկիզբ առավ երեկոյան և [տևեց] մինչև գիշերվա չորրորդ ժամը։ Այդպիսի սարսափելի նշան երբևիցե ոչ ոք չէր տեսել։ Վեր խոյանալով, նա շուտով ծածկեց [երկնակամարի] հյուսիսային կողմը՝ մինչև երկնքի գմբեթը։ Բոլոր աստղերը հրագույն դարձան։ Եվ այս նշանը, ահա, [աստծո] [illegible]ության և [աշխարհի] կործանման նշանն էր։

Հայոց 548 թվականին [25 փետրվար 1099—24 փետրվար 1100 թ.] տեղի ունեցավ լուսնի սովորական խավարում։ Առաջին պահից սկսած մինչև չորրորդ ժամը նա մուգ կարմիր արյան գույն ստացավ ապա՝ սևացավ, բայց ականատեսներին թվում էր, թե արյան գույնի է։ Սաստիկ սևությունից ողջ տիեզերքը խավարի մեջ սուզվեց։ Գիտուն մարդիկ, բացատրելով այս երևույթը՝ ասացին թե սլարսից ժողովրդի կողմից արյունահեղություն է լինելու, այդ մասին են վկայում լուսինն ու նրանց գրքերը։

Այդ տարին ֆրանկների զորքը շարժվեց գնաց Երուսաղեմ սուրբ քաղաքի վրա որպեսզի իրականանա հայոց հայրապետ Ներսեսի մարգարեությունը, թե՝ «Ֆրանկների ժողովուրդն է փրկելու Երուսաղեմը, և որ այդ [քաղաքը] նորից է ընկնելու այլազգիների ձեռքը՝ [քրիստոնյաների]

մեղքերի պատճառով»։ Երբ նրանք ճանապարհ ընկան, այլազգիների զորքերը գան նրանց դեմ պատերազմի, այնպես, ինչպես Ամաղեկը[171] Իսրայելի որդիների դեմ դուրս եկավ։ Երբ հասան Արկա կոչվող քաղաքը, այնտեղ այլազգիների հետ կատաղի պատերազմ տեղի ունեցավ։ Ֆրանկների զորքը, նրանց դեմ փայլուն հաղթանակ տանելով, գնաց և անվնաս հասավ Երուսաղեմի դուռը, որտեղ բազմաթիվ մարտեր տվեց։ Այն ժամանակ Երուսաղեմում էր գտնվում հայոց հայրապետ տեր Վահրամը։ Այլազգիների զինվորները ուզեցին սպանել նրան, բայց տերը փրկեց նրանց ձեռքից։ Բազում մարտերից հետո [ֆրանկները] փայտաշեն աշտարակներ կառուցելով մոտեցրին քաղաքի պարսպին և ուստիկ ուժգնությամբ սրով ու հզորությամբ գրավեցին Երուսաղեմ սուրբ քաղաքը։ Կոնդոփրեն, առնելով Վեսպասիանոս կայսեր թուրը, ամբողջ ուժով հարձակվեց այլազգիների վրա և տաճարի մեջ կոտորեց վաթսունհինգ հազար հոգի, իսկ քաղաքում՝ մնացած բնակիչներին։ Ահա այսպես գրավվեց Երուսաղեմ սուրբ քաղաքը և Քրիստոսի, մեր աստծո Գերեզմանն ազատվեց տաճիկների հարկատվությունից։

Տիրոջ խաչելությունից հետո, սա, ահա, երրորդ անգամն էր որ Վեսպասիանոսի թուրը նվաճեց Երուսաղեմը։

Այդ տարին Եգիպտոսից մինչև Սկյութիա[172], Նուբիայից մինչև հնդկաց սահմանները [այլազգիների] վիթխարի զորահավաք եղավ՝ շուրջ երեք հարյուր հազար հոգի նրանք կազմ ու պատրաստ շարժվեցին Երուսաղեմի վրա ֆրանկների զորքերը, լսելով այդ մասին, ահ ու դողի մեջ ընկան և չհամարձակվեցին քաղաքում մնալ։ այլ, դուրս գալով, նրանց դեմ պատերազմի գնացին, նախապես որոշած լինելով որ եթե չկարողանան հաղթանակի հասնել, վերադառնան իրենց երկիրը։ Նրանք միմյանց հանդիպեցին համատարած ծովի ափին։ Եգիպտոսի թագավորը, տեսնելով ֆրանկների զորքի գալը, ձայն տվեց իր զինվորներին և դիմեց պատերազմի։ Ֆրանկների բոլոր զինվորները ևս գնացին պատերազմի և ճակատ կազմեցին։ Ֆրանկների զինվորները հարձակվեցին եգիպտացիների զորքերի վրա և գլխովին փախուստի մատնեցին։ Մարտնչողները [ֆրանկ-

ները] չէին, նրանց փոխարեն ասված էր կռվում եգիպտացիների դեմ, ինչպես Կարմիր ծովում Փարավոնի դեմ էր կռվում Իսրայելի որդիների համար։ Կատաղի մարտում [ֆրանկները] շուրջ հարյուր հազար հոգու ծովը թափեցին, որտեղ և նրանք սատակեցին, իսկ մյուսներին կոտորելով՝ փախուստի մատնեցին։ Ֆրանկների զորքը մեծ հաղթանակով և բազում ավարով վերադարձավ Երուսաղեմ քաղաքը։

Այդ տարին արևելից կուրապաղատ Գրիգորը՝ հայոց կաթողիկոս Բարսեղի եղբայրը, զորահավաք արեց և գնաց Աշոտիք գավառը՝ Թուրքական բանակի դեմ։ Նա քաջ մարդ էր և հզոր պատերազմող։ Նա իր զորքով գնաց Կաղեզվան կոչվող գյուղը, հարձակվեց Թուրքերի վրա և մարտ տալով՝ նրանց փախուստի մատնեց։ Նրանցից շատերին նա սրի քաշեց և նորից վերադարձավ Անի քաղաքը։ Այն ժամանակ Թուրք զինվորներից մեկը, որ մի ծառի տակ դարան էր մտել, թաքուն նետահար արեց նրան բերանից։ Գրիգորը մահացու վերք ստացած գետին ընկավ և հոգին ավանդեց։ Շիրակում և բովանդակ հայոց աշխարհում մեծ սուգ եղավ։ Ահա, այսպես սպանվեց քաջատոհմիկ և պատերազմող զորականներից սերող, Պահլավունիների ընտանիքին պատկանող քաջ մարտիկ և մեծ հավատացյալ Գրիգորը՝ Վասակի որդին Ապիրատի որդու, Հասանի որդու։

Այդ տարին կոմս Ջնճիլը Անտիոքում հայտնաբերած Քրիստոսի զենքը տարավ տվեց Հռոմոց կայսր Ալեքսին, իսկ ինքը վերադարձավ գնաց ֆրանկների [երկիրը]։

Այդ տարին վախճանվեց հայոց մեծ իշխան Կոստանդինը՝ Ռուբենի որդին թողնելով երկու որդի՝ Թորոսին ու Լևոնին։ [Կոստանդինը] տիրում էր բազում քաղաքների և գավառների; նրա ձեռքում էր գտնվում Տավրոս լեռան մեծ մասը, որ նա իր քաջությամբ խլել էր պարսից զորքից։ Նա Աշոտի որդի Գագիկ Բագրատունու զինվորներից էր։ Ահա նա վախճանվեց այդ տարին։ Նրա տանը՝ իր մահը կանխագուշակող այսպիսի մի նշան եղավ մի օր, երբ դեռ նա կենդանի էր, կայծակներ փայլատակեցին կայծակ ընկավ Վահկա կոչվող բերդի սպասավորների տան վրա, և արծաթե սկուտեղներից մեկը տարավ գցեց հինգ սկուտեղների տակը։

Գիտուն մարդիկ ասացին, թե սա Կոստանդնի վերջին տարին է։ Հենց նույն տարին էլ նա վախճանվեց և թաղվեց Պաստաղոն կոչվող վանքում։

Այդ տարին երկնքում երրորդ անգամ մուգ-կարմրագույն հրակերպ նշան եղավ։ Նա հյուսիսային կողմում երևաց վեց ժամ, շարժվեց դեպի արևելք և սև գույն ստացավ։ Մարդիկ ասացին, թե այս նշանը քրիստոնյաների արյունահեղության մասին է վկայում, որ և, իսկապես, տեղի ունեցավ։ Այն օրից, երբ ֆրանկները դուրս եկան [իրենց երկրից], բարին կամ ուրախություն [կանխագուշակող] նշան ամենևին չերևաց, այլ [միայն]՝ բարկության աշխարհի կործանման, ավերածության ու փլուզման մահվան ու կոտորածի, սովի և տանջանվրայության։

Այդ տարին համայն Միջագետքում սաստիկ սով եղավ, Ուռհա քաղաքում՝ մեծ նեղություն, որովհետև ամբողջ տարին անդաստանների վրա անձրև չտեղաց, երկնքի ցողը վերացավ, երկրի վրայից ջուրը ցամաքեց, ծառերն ու այգիները չորացան, ցամաքեցին աղբյուրները։ Ուռհա քաղաքում ջուրը սովամահ եղան։ Ինչ որ մենք լսել էինք Եսայի մարգարեի օրոք Սամարիայում տեղի ունեցածի մասին, ահա այդ բանը կատարվեց և Ուռհա քաղաքում հունադավան մի կին իր երեխան եփեց կերավ, նմանապես և մի տաճիկ սովից դրդված իր կնոջը կերավ։ Աստված հացի զորությունը վերացրել էր, [մարդիկ] ուտում էին, բայց չէին կշտանում։ Շատերը գտնում էին, թե դա աստծո պատիժն է անմեղ Թորոս կուրապաղատի սպանման համար, որին խաչով և ավետարանով երդում տվեցին, բայց, ուրանալով այն, տանջամահ արեցին, գլուխը բազում անարգանքով ցից հանեցին և սուրբ Թադեոս առաքյալի կառուցած Սուրբ Փրկիչ կոչվող եկեղեցու առաջ նետեցին։ Ահա դրա համար է, որ աստված այդպիսի փորձանքներ բերեց Եբգարի երկրի գլխին, և տաբիներ շարունակ Ուռհա քաղաքի վրայից չվերացավ աստծո բարկությունը։

Երբ եկավ հայոց 549 թվականը [29 փետրվար 1100—28 փետրվար 1101 թ.], բոլոր մարդկանց համար հացի լիություն

եղավ, Ուռհայում ևս՝ ցորենի և դարու անչափ առատություն, և մարդիկ մոռացան անցյալի նեղությունները։ Պատճառն այն էր, որ մեկ մոդ[173] [սերմացուն] հարյուրապատիկ բերք տվեց։ Ծառերը և բոլոր մրգատուները առատ բերք տվեցին, աղբյուրները հորդառատ դարձան, մարդիկ ու անասունները հագեցան։ Այդ տարին վախճանվեց Ռուբենի որդի Կոստանդինը։

Այդ տարին Կոնդոփրեն՝ ֆրանկների դուքը, զորքով գնաց Փիլիպոսի Կեսարիա կոչվող քաղաքը[174] որ գտնվում է Օվկիանոս ծովի ափին։ Տաճիկների իշխանները բարեկամական զգացմունքներով նրան ընդառաջ գնացին և, ուտելիքներ բերելով, նրա համար սեղան բացեցին։ Կոնդոփրեն անզգուշաբար վերցրեց կերավ, բայց կերակուրը թունավորված լինելով, մի քանի օր հետո նա նրա հետ նաև քառասուն հոգի մեռան։ Կոնդոփրեին թաղեցին Երուսաղեմ քաղաքում սուրբ Գողգոթայի ստորոտին, բանգի նա այդ օրերին այդտեղ էր գտնվում։ Այնուհետև Պաղտինի՝ նրա եղբոր մոտ սուրհանդակ ուղարկեցին (նա Ուռհա քաղաքում էր գտնվում) և Երուսաղեմ բերելով, սուրբ քաղաքը նրան տվեցին։ Իսկ Տանգրին եկավ գնաց Անտիոք քաղաքը, ֆրանկների կոմս Պեմունդի մոտ վերջինս նրա քեռին էր։

Այդ ժամանակները հոռոմոց սպարապետ իշխանաց իշխան [Թաթուլը] նստում էր հունադ կայսր Ալեքսի իշխանության տակ գտնվող Մարաշ քաղաքում, որը ֆրանկ իշխաններն էին նախորդ տարին տվել Ալեքսին, բայց [հույները] իրենց խոստումը չկատարեցին։ [Դրա համար էլ] ֆրանկների մեծ կոմս Պեմունդը նրա քրոջորդի Ռիջարդը ֆրանկների զորահավաք անելով, շարժվեցին Մարաշ քաղաքի վրա։ Նրանք կատաղի պատերազմ մղեցին իշխանաց իշխանի դեմ, նրա անունը Թաթուլ էր, նրանից Մարաշ քաղաքը պահանջելով։ Իշխանաց իշխանը երկյուղեց [Պեմունդին] պատերազմ տալուց, [Թաթուլը] քաջ մարդ էր և պատերազմող նա բազմաթիվ ազատներով Մարաշ քաղաքում էր գտնվում։ Իսկ Պեմունդը, որ իրեն էր ենթարկել Մարաշի գավառը, բանակել էր Մարաշի դաշտում։

Այդ տարին պարսից ամիրան, որին Դանիշման[175] էին անվանում Սեբաստի և Հռոմոց ողջ երկրի տերը, բազմաթիվ հեծյալ զորքերով եկավ Մելիտենե քաղաքի վրա և կատաղի պատերազմ մղեց նրա դեմ։ Քաղաքի իշխանը, որին Խորիլ էին անվանում[176], դիմեց Պեմունդին և նրան կանչեց քաղաքին օգնության հասնել, խոստանալով Մելիտենե քաղաքը։ Այն ժամանակ Պեմունդն ու Ռիչարդը իրենց զորքերով ելան եկան Դանիշմանի դեմ։ Դանիշմանը, լսելով դա, ֆրանկների դեմ զորքեր ուղարկեց Մելիտենեի դաշտը։ Նա շատ տեղերում դարաններ դրեց իսկ ինքը բազմաթիվ զինվորների գլուխն անցած գնաց նրանց ընդդիմակայելու։ Պեմունդն ու Ռիչարդը, անխոհեմաբար առանց որևէ պատրաստության ինն գնում անգեն զորքով, մեռելի նման գնացող կանանց նման պաճուճված։ Նրանց պատերազմական դենքերը ծառաներն էին տանում, իսկ մարտիկները գերիների պես անդեն էին։ Եվ, ահա, ֆրանկների զորքի վրա հանկարծակիորեն խուժեցին Դանիշմանի զինվորները։ Այդ օրը կատաղի ճակատամարտ տեղի ունեցավ, և ֆրանկների ու հայերի ամբողջ զորքը կոտորվեց։ Պեմունդն ու Ռիչարդը գերի ընկան։ Այդ ճակատամարտում սպանվեց և երկու հայ եպիսկոպոս՝ Անտիոքի եպիսկոպոս Կիպրիանոսը և Մարաշի եպիսկոպոս Գրիգորիսը։ Նրանք ուղեկցում էին Պեմունդին, որովհետև իրենց շատ էր հարգում։ Այդ դեպքի համբավը տարածվեց և քրիստոնյաների բովանդակ երկիրը ահուդողի մեջ ընկավ իսկ պարսից ժողովուրդը ուրախություն ու բերկրանք ապրեց, քանզի հանվանե հենց [Պեմունդին] էին ֆրանկների թագավոր ճանաչում և համայն խորասանը նրա անունը լսելիս դող էր ընկնում։ Ուռհայի կոմս Պազտինը և Անտիոքի ողջ ֆրանկ բնակչությունը, լսելով այդ մասին, Դանիշմանի վրա շարժվեցին։ Վերջինս Պեմունդին և Ռիչարդին շղթայակապ Նիքսար[177] տարավ։ Պազտինը, լսելով այդ մասին վերադարձավ Ուռհա, այն տվեց մյուս Պազտինին՝ Տպորկ կոչվածին, որ նախկինում Պեմունդի ճորտն էր, իսկ ինքը, բռնանալով Ուռհայի [բնակչության] վրա, վերցրեց բազում ոսկի և արծաթ, գնաց Երուսաղեմ և նստեց իր եղբոր՝ Կոնդոփրեի գահին ու դարձավ Երուսա-

ղեմի թագավոր Իսկ Տանդրին, ինչպես ասացինք, եկավ Անտիոք։ Ֆրանկ զինվորների գլխին այդ փորձանքն եկավ իրենց մեղքերի պատճառով, քանզի նրանք թողնելով աստծո ճշմարիտ ճանապարհը, սկսեցին ընթանալ մեղքերի ճանապարհով, որ աստված արգելել էր նրանց։ Ամեն տեսակի անիրավություններ ու անառակություններ գործելով, նրանք մոռացան տիրոջ պատվիրանները, աստծո չկամեցածը կամեցան։ Աստված այս անգամ նրանց նեցուկ չկանգնեց, ինչպես նախկինում, այլ զրկեց հաղթանակներից, ինչպես [զրկել էր] Իսրայելի որդիների բանակին։ Սա ֆրանկ զորքերի առաջին ջարդն էր։ Սրանից հետո էլ [աստծուս] ուշադրություն դարձրեք առանց տաղտկանալու։

Այդ տարին պարսից ամիրա Սուգմանը՝ Արդուխի որդին, հանդուգն արյունարբու մի մարդ, զորահավաք արեց և բազում զորքերով եկավ Սրուճ[78] կոչվող քաղաքի վրա նա ողջ դավառն ասպատակեց։ Տեղեկանալով այդ մասին, կոմս Պաղտին Տպորկը և Սրուճի կոմսը որ Փուլեր է կոչվում, հարձակվեցին թուրքերի վրա բայց, հարկ եղած պատրաստությունը տեսած չլինելու պատճառով, պարտվեցին։ Կատաղի ճակատամարտում թուրքերը հաղթեցին ֆրանկներին և ֆրանկների զինվորներին, ինչպես և հայերին, որոնք նրանց հետ էին, մեծ ջարդ տվեցին։ Սպանվեց Սրուճի կոմս Փուլերը, մի քաջ ու հզոր ժուժկալ մարդ, իսկ կոմս Պաղտինը, ողբալի վիճակում երեք հոգով ապաստանեց Ուռհայի բերդում։ Քաղաքի իշխաններն եկան նրան քաղաք իջեցրին և տարան [նստեցրին] իր դահին։ Երեք օր անց նա զորքի հարցով եկավ գնաց Անտիոք։ Այլազգիների զորքը պատերազմ էր մղում Սրուճի բերդի դեմ, քանզի տեղի բոլոր քրիստոնյաները բերդում էին ապաստանել։ Այնտեղ էր գտնվում նաև Ուռհայի պապիսը[179]։ Սրուճ քաղաքը հանձնվեց թուրքերին։ Քսաներեք օր անց ժամանեց Պաղտինը վեց հարյուր ձիավորով և յոթ հարյուր հետևակով, որոնք փախուստի մատնեցին պարսիկների անհավատ զորքը բայց Սրուճ քաղաքը [Պաղտինին] չհնազանդվեց։ Այն ժամանակ ֆրանկները հարձակվեցին Սրուճ քաղաքի վրա, ողջ բնակչությանը սրի քաշեցին ամբողջ քաղաքը ավարի առան և

անհամար տղաների, աղջիկների ու կանանց [գերի] քշեցին Ուռհա քաղաք Սնտիոքը և ֆրանկների երկիրը լցվեց գերիներով, իսկ [Սրուճ] քաղաքը արյամբ ողողվեց։

Այդ տարին հյուսիսային կողմում չորրորդ անգամ կարմիր նշան երևաց նախկիններից ավելի ահավոր և զարմանալի։ Սկզբում նա ալնագույն էր բայց նորից սևացավ։ Այս չորրորդ նշանը նույնպես կատարվեց լուսնի նվազելու ժամանակ և քրիստոնյաների նկատմամբ [ասածը] բարկության ապացույցն էր համաձայն Երեմիա մարգարեի խոսքերի թե՝ «Հյուսիսից է դալու փորձանքը»[180]։ Եվ ահա էրա հատակ անպարփակելի դժբախտություն։

Հայոց 550 թվականին [21 հեթրվար 1101—23 փետրվար 1102 թ.] Երուսաղեմ սուրբ քաղաքում սարսափելի և զարմանալի նշան եղավ. խափանվեց մեր Քրիստոս-աստծո Գերեզմանի լույսի ավանդական վառումը։ [illegible] օրը այն չվառվեց. [illegible] մինչև [illegible] և [illegible] էին։ [illegible] ընթացքն իրար [illegible] հանդարտորեն, [illegible] ճշմարիտ՝ աշակերտների հանդարտությունը։ [illegible] թյան մթությամբ չի մեղքերի քաժակը, նաև [այն պատճառով] որ սուրբ [illegible] [illegible] մեջ թավալվեցին և չեին [illegible] այսպիսի մեկնաբանությամբ։ Այդ բոլորի վրա նրանք կանանց էին կարդում ասածը սուրբ Գերեզմանի և Երուսաղեմի քարե վանքերի, լաստավոր։ Այդ բոլորը սարսափելի մեղքեր էին աստծո նկատմամբ։ Բոլոր վանքերից նվանք հեռացրին հայերին, հոռոմներին, ասորիներին և վրացիներին։ Բայց ելք գտանելով անհատներ եղան իրենց դախտարկոդ ազգ սարսափելի նշանին, Երուսաղեմի վանքերի սլաստավորությունից հեռացրին կանանց և յուրաքանչյուր ազգի թույլ տվեցին իր վանքում սպասավորել։ Հավատացյալների հինգ ազգ ահա սկսեց աղոթել և աստված ականջ դրեց նրանց աղոթքներին։ Աստծո սուրբ Գերեզմանի կանթեղը վառվեց կիրակի օրը, մի բան որ ելք

բևիցն տեղի չէր ունենալ սուրբ Գերեզմանի լույսը վառվում էր միշտ և հանապազ շաբաթ օրը, օրվա տասնմեկերորդ ժամին։

[ԱՌԱՆ ԱՐՈՒԳ]

550 թվականին այս գրքում ի մի բերելով հարյուր հիսուն տարիների ընթացքում տեղի ունեցած դեպքերի [պատմությունը] դադարեցրինք մեր մասնագիտական քննությունը և մտավոր այդ աշխատանքն ու գործը գիտուն և իմաստուն մասնագետ զննողներին թողեցինք համաձայն սուրբ առաքյալ Պողոսի խոսքերի, թե՝ «ենթե մեկը ատյան բարձրանա նախորդը թող լռի»։ Վերոհիշյալ շարադրանքը մենք կատարեցինք հայոց հայրապետներ տեր Գրիգորիսի և տեր Բարսեղի օրոք, Կոստանդնուպոլսի հոռոմոց պատրիարք Նիկոլայի, Անտիոքի պատրիարք Հովհաննեսի, Երուսաղեմի պատրիարք Սիմեոնի Ալեքսանդրիայի պատրիարք Հովհաննեսի, Ասորոց պատրիարք Աթանասի օրոք Ադամից անցել էր վեց հազար վեց հարյուր և տասը տարի[1]։ Դրանից հետո տասը տարի այդ ժամանակագրության վրա ոչ մի գործ չարեցինք [հրաժարվելով] գրչության արվեստից։ Բայց տեսնելով թե ինչպես աստվածասաստ բարկությունը անվերջ թափվում է քրիստոնյաների գլխին, ինչպես հավատացյալների ռազմական կարողությունը գնալով անկում է ապրում և կործանվում տեսնելով, որ ոչ ոք մտադիր չէ [պատմությունն] հետազոտել և գրի առնել, որ ապագա սերունդները չմոռանան այդ կործանման ու դժբախտությունների մասին՝ երբ լավ ժամանակներ դան, երբ աստված հետին ժամանակներում հավատացյալներին իր խոստացածը տա պարզևի բերկրալի օրեր, ահա ես մեծ ուրախությամբ, կարծես աստծո հրամանով ձեռնարկեցի, գրի առա և ապագա սերունդներին հիշատակ թողեցի։ Թեև այս [շարադրանքը] չի փայլում հոգևոր հմտությամբ, այն ոչ հոգևոր արվեստ է և ոչ էլ ինչ-որ առաքինության շավիղ, այնուամենայնիվ, [ցույց է տալիս] այն նեղությունները, որ մեր դանդաղ մեղքերի պատճառով զայրացած տեր աստվածը իր դավաղանով հասցրեց մեզ։

Արդ, անհրաժեշտ է և պատշաճ, որ ժամանակակիցները չմոռանան դա գրի առնեն և հիշատակ թողնեն եկող սերունդներին, որ նրանք իմանան, թե ահա սա՛ է մեր հայրերի ցանած և յոթնապատիկը քաղած մեղքերի պտուղը։ Ահա, դուք համար ես ասածս ողորմածությանն անարժան Մատթեոս, բազմամյա տքնաջան պրպտումներով Միջագետքի Ուռհա քաղաքում մտավոր անխոնջ աշխատանքով մինչև այստեղ շարադրեցի։ Մեզ մնում է գրի առնել հաջորդ երեսուն տարվա[2] [պատմությունը]։ Դա վարդապետների և հմուտ գիտնականների գործ էր և ոչ իմ տկարիս և սակավագետիս, բայց ասված սովորություն ունի տկարներից և նվաստներից պահանջել կատարելու պիտանի ինչ-որ գործ։ Տեսնելով մեղուների երամները մենք հիանում ենք նրանց դասապետության վրա այն բանի վրա թե ինչպես բոլոր մարդիկ ըմբռշխնում են չնչին և թեթև մարմնի տեր [միջատների ստեղծած] քաղցրությունը, այն նույնիսկ սրբերին է պետք գալիս[3] և ճոխացնում նրանց ու թագավորների սեղանները։ Մեռած որդը[4], վերակենդանանալով իր աշխատանքի արդյունքով զարդարում է թագավորներին և իշխաններին բոլոր եկեղեցիները ճոխանում են պեսպես զարդերով։ Ահա, նույն ձևով և ես տկարս, հանդգնեցի հզոր հոետորներին ու իմաստուններին, խորաթափանց գիտուններին ու քաջակիրթ հնատաղոտողներին ասել դա հանձն առա նրանց ներկայացնել իմ երկասիրությունը, որպեսզի քննության քուրայից անցկացնեն մենք դեմ չենք դրան և ի վիճակի էլ չենք նրանց ընդդիմակայել։ Միծեռնակ կոչվող փոքրիկ թռչունը ճիշտ է իր ծլվլոցով շատերի դեմ է ուղում պայքարած լինել, սակայն այնուամենայնիվ մարմնով տկար է։ Բայց նա իր զարմանալի բնությամբ մեզ է հիշեցնում ինչպե՞ս է նա ոչնչից, շուտով և իր պատրաստած շաղախով բարձր տեղում, առանց որևէ հիմքի, ամրագույն բույն շինում, որը և ժառանգություն է թողնում իր ձագերին։ Մյուս, հաղթամարմին թռչունները չեն կարող այդ բանն անել, ես նկատի ունեմ արծվին և նրա նմաններին։ Արագաթռիչ այլ հավքերը, ճիշտ է կարող են ուրիշ համարձակ բաներ գործել, բայց ի վիճակի չեն անել այն, ինչ այդ

փոքրիկ թոշունը։ Ահա նույն ձևով և ճարտարամիտ ու քաջագիտակ մարդիկ կարող են հմտորեն և լուսավոր քննությամբ հետազոտել աստծո Հին ու Նոր Կտակարանները, բայց ճշմարիտ, առանց վարանելու կարող եմ ասել, ուրիշը չէր կարող անել այն, ինչ մենք քննության ենթարկեցինք և շարադրեցինք, չէր կարող գտնել, ի մի բերել բոլոր ժողովուրդների թագավորների, հայրապետների և իշխանների մասին բովանդակ նյութը, ժամանակագրական հերթականությամբ շարադրել այն քանի որ կենդանի չեն, չկան նրանք, ովքեր դեպքերի ականատեսներն էին։ Այն ինչ մենք արեցինք, ոչ ոք ի վիճակի չէր անել, և ինչ որ դրեցինք դա է որ կա։ Մենք տասնհինգ տարի է, ինչ աշխատում ենք այս հետազոտության վրա գրականությունն ընթերցելով նրանց հիշատակարաններում էինք գտնում դեպքերի ժամանակը, ծերերին էինք հարցուփորձ անում և [նյութը] հավաքելով շարադրեցինք այս գիրքը։

Եվ՝ Մատթեոս կամենա նորից ձեռնարկել [այս գործին]՝ վերադառնալ նույն ճանապարհին։ Ինչպես երկար տարիներ համատարած մեծ Օվկիանոս ծովի վրա նավարկած և բազում փորձություններից ցնորված մարդը, որ ալեկոծությունից հետո ողջ-առողջ իր տունն է վերադառնում, բայց վերհիշելով [ստացած] մեծ շահը, այլևս ոչինչ չի մտաբերում անցյալի փորձություններից և անտեսելով ծովում իր նավաբեկ լինելը, մեծ սիրով նորից է դիմում ծովագնացության, այդ նույն ձևով, ահա, և մենք վերադարձանք մեր ընդհատված շարադրանքի այն կետին և դատանք նախորդ գլխի այն տեղը, ուր կանգ էինք առել 550 թվականի [դեպքերի] վրա։ Մենք սկսեցինք շարադրել ևս քսանհինգ տարվա՝ դեպքերը։ Եվ գիրքս կավարտվի երեսուն տարվա շրջանի պատմության [շարադրմամբ] քանզի հայոց թվականն ասենք՝ [ժողովրդի համար] բազում նեղություններով։ Հենց տեր Գրիգորիսի կաթողիկոսության և հունաց կայսր Ալեքսի թագավորության ժամանակ մենք կամովին նորից գործի լծվեցինք և սկսեցինք պատմել այս տխուր ժամանակներում տեղի ունեցած ավերածությունների և նեղությունների մասին։ Այդ գործին մեզ մղողը սնափառությունը չէր, ինչպես

կարծում են ոմանք, այլ գալիք [սերունդներին] հիշատակ թողնելու և նրանց խրատելու մտադրությունը։ Ես ուշադրություն չդարձրեցի իմ մտավոր կարողությունների սակարության վրա իմ գիտելիքների պակասի վրա։ Ովքեր քաջագիտակ են աստծո Հին և Նոր Կտակարաններին միայն նրանք են ի վիճակի քերականական արվեստի [օգնությամբ] սրբագրել և ուղղել մեր սխալները՝ իրենց ունեցած աստվածատուր շնորհքով, իսկ մենք, ինչքան որ թույլ էին տալիս մեր թույլ գիտելիքները բարեխղճորեն ուսումնասիրեցինք և օգտագործեցինք տարբեր տեղերում գրված և [հեղինակների] կողմից լրիվ համար հիշատակ թողած այս նեղ Յառանակների վերաբերյալ բառում։ Մենք այդ բոլորը ամենայն խնամքով հավաքեցինք։ Մենք ունկնդրեցինք նաև դեպքերին ու նեղություններին տեղյակ պատկառելի որոշ մարդկանց նրանց ովքեր քաջատեղյակ էին անցուդարձերին ու թվականներին հարցուփորձ արեցինք նաև ծերերին, ովքեր գիտեին անցյալ տարիներում կատարված [դեպքերի] մասին, համաձայն մարդկանց խոսքի, թե՝ «Հարցրո՛ւ քո հոգբերին, և կասեն քեզ, հարցրո՛ւ ծերերին, և կպատմեն քեզ»։ Ինչպես մենք գործի լծվեցինք, թողնելով ամեն մի գրաշնություն, արհամարհելով ամեն մի զվարճություն մեր միտքը շարունակ կլանված էր նրանով։ Ար նորից ենք սկսել շարադրել այս պատմությունը հետևելով Գրիգոր վարդապետ Նյուսացու ասածի, թե՝ «Ես ծերունի։ Նորից ասպարեզ եկա»։ Մենք հրաժարվել էինք այդ մարդից, ուրիշներին թողնելով [պատմության] ուսումնասիրությունը, բայց տեսանք, որ ոչ ոք չի ձեռնարկում դրան և ժամանակն անցնում դնում է։ Երաշտը հեղեղը, սովը մատնացույց էին անում մեզ, թե երկրիս վրա մարդիկ հանդիստ չեն գտնելու այլ այստեղից գնալու են հանդերձյալ աշխարհը։ Քանզի [ինչպես] անցավոր են տարիներն ու ժամանակը անցավոր են և նրա ստեղծածները և ինչպես մշտնջենավոր են հանդերձյալները անվախճան են և [մարդկային] սերունդները։ Երանի նրանց, ովքեր մասնակից կլինեն [հանդերձյալ] ուրախություններին, երանի նրանց, ովքեր կճաշեն աստծո արքայության մեջ։

Այդ նույն տարին՝ հայոց 550 թվականին, ֆրանկների [երկրից] վերադարձավ Զնեմիլ կոմսը Երուսաղեմ սուրբ

քաղաքը թուրքերի ձեռքից գրավելուց հետո [Ջնճիլը], վերցնելով Քրիստոսի զենքը գնացել էր ֆրանկների երկիրը։ Լսելով, որ Քրիստոսի զենքը նրա մոտ է, նրա ետևից գնացել էր նաև ողջ ժողովուրդը։ Ահա, այդ տարին նա վերադարձավ և գնաց Տրապոլիս քաղաքի վրա, իր հետ ունենալով հարյուր հազար կովող մարտիկներ։ Հասնելով Կոստանդնուպոլիս Ալեքս կայսրը նրան բազմաթիվ նվերներ տվեց և անցկացրեց Օվկիանոսով։ Բայց [Ալեքսը] նրանց հետ վարվեց ինչպես Հուդան։ Նա հրամայեց ֆրանկների ճանապարհին ընկած ամբողջ երկիրը կրակի տալ նրանց առաջնորդում էին անմարդաբնակ վայրերի միջով։ [Կայսրը] նրանց հաց չէր մատակարարում սովալլուկ արեց նրանց, և նրանք ճարահատյալ սկսեցին ձիերին ուտել [Ալեքսը] դիմեց թուրքերի զորքերին և [ֆրանկների] դեմ հանեց [թուրքերի] հսկայական [զորք]։ Նրանց վրա հարձակվեց սուլթան Խլիճ Սալանը և Նիկիա քաղաքի սահմաններում կատաղի մարտ տալով կոտորեց շուրջ հարյուր հազար հոգի։ Ջնճիլը երեք հարյուր հոգով փախուստի դիմեց և իրեն գցեց Անտիոք քաղաքը։ Այլ բազում ֆրանկ զինվորներ ևս սրի քաշվեցին, իսկ նրանց կանայք և երեխաները գերի տարվեցին Պարսկաստան։ Դրա պատճառը իրենց մեղքերն էին, որովհետև սիրեցին մեզաց ճանապարհը, մերժելով՝ աստծունը։ Այն ժամանակ Անտիոքի կոմս Տանգրին ձերբակալեց ֆրանկների կոմս Ջնճիլին և շղթայակապ արգելափակեց Սարվանդավի[8] կոչվող քաղաքում։ Օրեր անց, Անտիոքի ֆրանկ պատրիարքը ինչպես և ուրիշ քահանաներ, միջնորդեցին Տանգրիին և նա [Ջնճիլին] ազատ արձակեց։ Ջնճիլը զորք հավաքեց և գնաց Տրապոլիս քաղաքի վրա, սաստիկ պաշարման ենթարկեց այն և նրանից վերև քաղաք շինեց[9]։

Այդ ժամանակ ֆրանկների մեծ կոմսը որին Պետեին[10] են ասում, մեծաթիվ զորքով՝ երեք հարյուր հազար հեծյալով, շարժվեց եկավ հռոմայեցիների և հույների երկրի վրա։ Նա մեծ ուժով մոտեցավ Կոստանդնուպոլսին և, լինելով մոտ քսան տարեկան մի կտրիճ, սկսեց ինքնավստահությամբ ու հպարտությամբ խոսել հունաց կայսեր հետ որին ոչ թե կայսր, այլ եպարքոս[11] էր անվանում։ Նա Ալեքս կայ-

սեր և հունաց ողջ երկիրը ահ ու դողի մեջ գցեց։ Ալեքս կայսրը Պետևին կոմսի մոտ ուղարկեց հունաց բոլոր իշխաններին և մեծ թախանձանքով նրան Կոստանդնուպոլիս հրավիրեց, փառավորապես ընդունեց և հսկայական գանձեր նվիրեց։ Նրա պատվին ձիարշավարանում[12] մեծածախք [ներկայացումներ] կազմակերպեց, որից հետո նրան մեծ Օվկիանոսով անցկացրեց Գամիրք, տալով նաև հույն զինվորներ։ Բայց հենց այստեղ էր որ սկսվեց հունաց կայսեր նենգությունը նա հրաման տվեց իր զորահրամանատարներին՝ ֆրանկների զորքերին առաջնորդել անմարդաբնակ վայրերով։ Նրանք ֆրանկներին տասնհինգ օր անջրդի վայրերում թողեցին որոնք բացի անապատից և լեռնային գժվարանցանելի վայրերից այլ բան չէին տեսնում։ Այդտեղի ջրերը սպիտակ էին կրաջրի նման և աղի։ Ալեքս կայսրը կարգադրեց հացի մեջ կիր խառնել և տալ ֆրանկներին ուտելու, մի բան, որ աստծո նկատմամբ արված մեծ մեղսագործություն էր։ Ահա ֆրանկների զինվորները երկար օրեր այդպես սովի մեջ ապրեցին և ուժասպառ եղան նրանց մեջ հիվանդություն տարածվեց։ Հունաց կայսրը այդպես վարվեց, քանզի ոչ էր կապել նրանց գեմ պատճառն անդյալում նրանց գործած ուխտագրժությունն էր։ Բայց դա, [վերջին հաշվով], աստծո գործն էր, որովհետև [ֆրանկներն] անողոքաբար կեղեքում էին քրիստոնյաներին զբրկանքների և ավերի էին ենթարկում նրանց, ահա դա էր պատճառը, որ աստված թույլ տվեց անհավատներին հարձակվել նրանց վրա և գործած մեղքերի համար պատուհասել նրանց։

Այն ժամանակ արևմուտքի սուլթան Խլիճ Ասլանը տեղեկանալով ֆրանկների զորքի գալստյան մասին, գրեց Նիքսար Դանիշման ամիրային և ուրիշ ամիրաների ու հսկայական զորքով շարժվեց ֆրանկների զորքերի վրա։ Նրանք միմյանց հանդիպեցին Ավլոս կոչվող դաշտում և կատաղի ճակատամարտ տվեցին, որը տևեց օրվա մեծ մասը։ Դաշտն արյամբ ողողվեց։ Ֆրանկների հուսալքված զինվորները, օտարության մեջ այլ ելք չգտնելով, խմբերով թափառում էին անասունների պես։ Այդ օրը քրիստոնյաների համար

սարսափելի էր և ճակատագրական։ Այդ բոլորի վրա փախավ և հունաց զորավարը։ Պետինը, տեսնելով իր զորքի խորտակումը, բարձրացավ մի լեռ այլազգիները շրջապատեցին լեռան ստորոտը։ Պետք էր տեսնել ազեղների շալլունը, երիվարների իրարանցումը և լեռների սասանումը։ Պետինը, տեսնելով իր զինվորների ջարդը գառն ողբաց։ Պատերազմը թեժացավ, և [Պետինը] ամեն կողմից հույսը կտրած, չորս հարյուր ձիավորով փախուստի դիմեց։ [Թուրքերը] մնացած զինվորներին՝ երեք հարյուր հազար հոգու, խպառ ոչնչացրին։ Ֆրանկների կոմս Պետինը հասավ Անտիոք քաղաքը՝ Տանգրիի մոտ, որտեղից էլ հեռանալով, գնաց Երուսաղեմ սուրբ քաղաքը։ Մի քանի օր անց նա վերադարձավ ֆրանկների երկիրը, որտեղից եկել էր մեծ երդում տալով՝ վերադառնալ և պարսիկներից ու հունաց կայսրից վրեժ առնել քանզի համայն Պարսկաստանը լցված էր Պետին կոմսի դերի ընկած զինվորներով։

Այդ տարին ողջ Եգիպտոսում զորահավաք եղավ և հսկայական բազմությունը շարժվեց Երուսաղեմ սուրբ քաղաքի վրա։ Երուսաղեմի թագավոր Պաղտինը փոքրաթիվ զորքով ելավ նրանց դեմ պատերազմի։ [Եգիպտացիները] ֆրանկների զորքը փախուստի մատնեցին փախավ և Պաղտինը ու իրեն գցեց Երուսաղեմ։ Այդ օրը սպանվեց Տյուրի կոմս Կուլելմ Սանձավելը[13]։ Պաղտին թագավորը գնաց Պալպաք[14] քաղաքը և այնտեղից էլ՝ Երուսաղեմ։ Այլազգիները մեծ հաղթությամբ վերադարձան իրենց քաղաքը՝ Ասկաղոն[15]։

Հայոց 551 թվականին [24 փետրվար 1102—23 փետրվար 1103 թ.] տեղի ունեցավ հավատքի մեծ և ահավոր շփոթում ու տակնուվրալություն հավատացյալների տասը ապր շփոթեցին սուրբ զատկի օրը։ Հաստատուն մնացին միայն հալեբն ու ասորիները, իսկ հոռոմներն ու ֆրանկները հետևեցին սրիզծ հերետիկոս Իրիոնի[16] ճանապարհին, որը զատիկը գնում է ապրիլի հինգին, լուսնի լրումը՝ Ղազարու տոնին, շաբաթ օրը։ Հալեբը, ասորիներն ու եբրայեցիները ան դնում են ապրիլի վեցին, որ զուգադիպում է ծաղկազարդի տոնին։ Այս տոմարը խոտորեց և խափանեց հոռոմացի փիլիսոփա Իբիոնը։ Երբ գիտունները կազմում էին

տասնիններորդ բոլորակի տոմարական պատճենը, [Իրիոնին] չհրավիրեցին, և վերջինս նրանցից վիրավորված ծածուկ եկավ վերցրեց գրվածքը և վեցը հնգի փոխեց, իսկ վերջինը դարձրեց առաջին, որով և ամեն իններորդ տարին մեկ անգամ գատկի [օրը] միշտ սխալ է ստացվում։ Ահա այդ պատճառով է որ հույներն ու հռոմայեցիները ամեն իններորդ տարին մեկ անգամ մոլորվում են Իրիոնն այսպես կարգավորեց հռոմայեցիների [տոմարը]։ Ահա դա հույների և հայերի հակառակության պատճառ դարձավ։ Ֆրանկները սուրբ գատկի [օրվա շուրջ] վեճի չէին բռնվել հայերի հետ հույներն էին որ մեծ ազմուկ ու կռիվ բարձրացրին հայերի դեմ։ Անտիոքը, ամբողջ Կիլիկիան և Ուռհան հույների հետ հավատի շուրջ մեծ վեճի մեջ էին, քանզի [վերջիններս] ջանք էին թափում հայերին ընդունել տալ իրենց խախուտ տոմարը բայց և այնպես նրանց չհաջողվեց հայերին սասանել։ Բայց ահաբեկման ենթարկված Ուռհայի ասորիները անցան հույների կողմը և ուրացան հայերի հետ ունեցած իրենց դաշինքը։

Հույների կողմից գատկի [օրվա] նման շփոթում անցյալում էլ է եղել և Երուսաղեմում չէին վառվել կանթեղները։ Դա այն ժամանակ էր, Վասիլի օրոք 495 թվականին, երբ այլազգիները բոլոր աղոթող հավատացյալներին սրի քաշեցին։ Ահա, այս դրքում ասվեց հույների երկրորդ անգամ մոլորվելու մասին։ Այդ առթիվ Ուռհա քաղաքի քահանաները նամակով դիմեցին հայոց կաթողիկոս տեր Գրիգորիսին։ Սև լեռան [որ Սև լեռան [որ] բնակվում, Սրեգի կոչվող հրաշակավոր անապատում նա ինքնագիր գրությամբ կարգագրեց նրանց՝ անսասան մնալ ուղղափառ դավանանքում։ Ուռհա գրած նրա նամակի պատճենը հետևյալն էր

«Քրիստոսի իսկական սիրողներիդ և սուրբ երրորդությունը դավանողներիդ՝ քահանաներիդ, իշխաններիդ և հավատացյալ համայն ժողովրդիդ ողջույն։ Լուսավորչի Սուրբ Աթոռի օրհնությունը, ամենայն արժանավոր սիրով ձեզ վրա։

«Ես կարդացի ասավածաշնչությամբ հագեցված ձեր գրությունը, կատարելապես տեղեկացա ձեր խնդիրքի մասին, խոբամուխ եղա գրվածքի բովանդակությանը և աղա-

կերանների ուղղված առաքելական խոսքերով մեծ դոհություն հայտնեցի ասածուն թե՝ «Երբ ես լսում եմ զեպի տերն ունեցած ձեր բարեպաշտ հավատքի մասին, ամեն ինչի վրա ուրախանում եմ և բավականություն զգում»[17]։ Իր Հոր մոտից եկած և մարդկանց իր ասավածային փառքին ու վեհության կոչած ինքը Բանն ասված, իր գթությամբ ընկալավ մեզ՝ տկարներիս, զորություն շնորհեց [առանց] որի մենք՝ մարդիկս անկարող էինք ընդդիմակայել աներևույթ թշնամիների փորձություններին։ Ինքը՝ տեր Հիսուս Քրիստոսը, օգնություն և կարողություն կտա ձեզ ամեն ինչում, ինչպես նաև իմաստություն՝ մտացի և խոհուն մարդկանց հետ բանավիճելու և պատասխան տալու, իր ճշմարիտ պատգամի համաձայն թե՝ «Մի՛ մտահոգվեք թե ինչպես կամ ինչ պետք է ասեք, քանզի ինչ որ կարվի ձեզ այդ պահին, այդ էլ կասեք»[18]։ Թեև ինքը՝ ամենազոր [ասավածը] իր գթությամբ է ամենարնող զորությամբ մեզ անողությունից կյանքի կոչեց, ամեն տեսակի բարեբարությունների արժանացրեց և բարձրացրեց, ինչպես հնում Իսրայելին, բայց և այնպես, ՝ենք այդ ուժազավրդով, թարուն և բարեհաճ, իմանալով Լամ չիմանալով, մեր անզգոյի կյանքում անվերջ մեղանչում ենք նրա դեմ։ Եվ ի՞նչ ոչ հոգ հավատքի հարցում չենք մեղանչել ո՛չ թագավորի, ո՛չ իշխանի, ո՛չ զորքի և ո՛չ զորահրամանատարի դեմ, չ հոգնեք առաջնորդների և նրանց հոտի դեմ։ Մենք բոլորին սնապոչ ենք և ենթարկվող, առաքելական պատգամի համաձայն յուրքանչյուրին հատուցել ենք, մարս պահանջողին՝ մարս երկյուղածություն պահանջողին՝ երկյուղածություն ՝ենդարա՛ք պահանջողին՝ ՝ենդարանք։ Մենք ոչնչինք կայսրինը կայսեր, ասածունն էլ՝ ասածուն և ոչ մեկի հանդեպ պարտական չենք մենք մեզ վատություն անողին անգամ վատություն չենք խոսհատուցել։ Արդ, եթե այդպես արդար լինելով հանգերձ որևէ մեկը մեզ որպես անիրավ դատապարտի, [արհամարհելով] մեզ մեր փորրաթվության ու տկարության ուլատճառով և ոտնահարելով արդար օրենքները, լավության փոխարեն մեզ պատժի արժանացնի, ապա զուր մի՛ վախեցեք և մի՛ երկյուղեք, քանզի, ահա, մոտ է փրկության պահը

և Տիրոջ գալուստը։ Գալիքի վերաբերյալ մենք մարգարեների և տեր աստծո ու նրա սրբերի մխիթարիչ բաղում խոսքերն ունենք, այդ ամենը պետք է տեղի ունենան, որպեսզի ճշմարիտները լույս աշխարհ գան։ Այժմ, թեև ես խրախուսում և քաջալերում եմ ձեզ ամենայն խոհեմությամբ համբերել, բայց ինքս էլ փորձությունից մի կողմ չեմ քաշվում, ինչպես վախկոտ հովիվը, այլ կամովին ամեն ինչում, ամեն տեսակի խոշտանգումներում ինձ ձեր մահակիցն եմ համարում, ես չեմ օտարանում, ուրացող չեմ դառնում։ Եթե նեղում են խոսքով [հավատա]քննությամբ կամ հարցափորձ անելով, ես պատրաստ եմ նրանց յուրաքանչյուր հարցին պատասխան տալու բայց միայն պատեհ և հարմար ժամանակ։ Եթե գործն հասել է խոշտանգումներին կամ բռնության այդ դեպքում էլ մի կողմ չենք քաշվի։ Մենք հանապազ գոհություն ենք հայտնում աստծուն այն բանի համար, որ եթե մինչև այժմ սարսափում էինք [մեր] անաստված և հեթանոս տերերից նրանց դատաստանն էինք տեսնում, այժմ նույն բանին ենք [արժանանում] քրիստոնյաներից։ Բայց դուք մի վհատվեք հզոր աստվածը փորձություններից ազատ, նաև նրանցից ազատվելու ելք է տալիս, որպեսզի համբերել սովորենք բայց մեր կարողությունների սահմաններում։ Բոլորդ Քրիստոսի բաջ զինվորների պես մարտնչեք, ճշմարտության [հաղթանակի] համար Քրիստոսի պես նահատակվեցեք։ Իմ տեր աստվածը վկա որ մենք ճիշտ ուղու վրա ենք լենք խոտորում հավատքը և համառությունը չէ պատճառը որ պնդում ենք մեր իրավացի լինելը այդպես են վարվում անզգամ և անմիտ մարդիկ։ Աստծո և մեր լուսավորիչների և առաջնորդների շնորհքն է, որ մենք ընթանում ենք փառավոր ճշմարիտ ճանապարհով, որ ի Հիսուս Քրիստոս։ Մենք լենք շեղվում ո՛լ դեպի աջ, ո՛լ դեպի ձախ, չենք հեռանում աստծո պատվիրաններից։ Առավոտյան տեղից վեր կենալով, մեզ հարբեցողության չենք տալիս, չենք փքվում և ամբարտավանանում ինչպես հոռոմները և այլ ուրիշներ, որոնց անունը հիշատակելն ավելորդ է։ Եթե մեր հավատքի անկատար լինելը ինչ-որ խարդախության հետ է կապված, իմաստը ո՞րն է չէ՞ որ դրա համար մենք խոշ-

տանջվում ենք ինչպես մեղապարտները, կորցնում մեր հանգիստը, աշ ու վախով նավարկում ծովում կամ ընթանում ցամաքով, ինչպես իր մասին ասում է Պողոս [առաքյալը] «Ինչո՞ւ ամեն օր մեռնում ենք, բանտ նետվում է կապանքներ կրում։ Ես գազանամարտի մասնակցեցի և վիրապներում տառապեցի»[19]։ Եվ եթե նրա՝ դեպի Քրիստոսն ունեցած հույսը նանիր էր ապա նույն բանն ասում եմ և ես, թե իմ այդ բոլոր դեգերումները, փախուստն ու տառապանքները եթե իմ այս պարսավելի հավատքի համար կրեցի, իզուր են անցել։ Ես քառասուն տարի է, ինչ կաթողիկոս եմ, ես իմ հայրենիքը խաղաղ ժամանակ թողեցի և այստեղ փոխադրվեցի, հետևաբար, մենակ ես եմ, որ խարվեցի։ Բայց ես ունեմ հույսն ասածո և վկայությունները սուրբ գրոց, որ իմ դավանությունը ճշմարիտ է և անթերի։ Արդ բոլորդ, ովքեր իմ հայրապետության և դավանանքին եք կողմնակից, թուլամություն և երեսպաշտություն հանդես բերելով, վախից ու երկյուղից դրդված՝ ասածուն մի ծախեք փուչ կյանքի համար, քանզի Քրիստոսից պսակն ստանալու ժամանակը հասել է։ Քրիստոսի առջև ձեզ համար երաշխավոր կլինեմ ես քանզի ով չի քանդում սուրբ հայրերի [կառուցած] պատը, նա սրրոց հետ պսակ կստանա։ Բայց եթե մեկը գերադասի մարդկային փառքը ասածո փառքից նա ասածո որդու դատաստանի ժամանակ ուրացողների և Քրիստոսին ասված չխոստովանողների թվում կլինի և մեր հավատքից ու օրհնությունից՝ անմասն։ Իսկ մեր հավատքը դավանողները թող օրհնյալ լինեն երկնայիններից և երկրայիններից, ասածուց և մեզանից։ Օրհնյալ է հավիտյանս ամեն»։

Երբ այս նամակը հասավ Ուռհա, նրանք հաստատուն մնացին ուղղափառության մեջ։ Զատկին երուսաղեմցիք կէղծավորությամբ և ոչ ճշմարտությամբ վառեցին լույսը, ի արելով իրենց ժողովրդին։ Նրանք անսուրբ կրակով վառեցին ասված՝ային կանթեղները։ Լույսը ստուգապես վառվեց հայոց զատկին, այդ մասին վկա են Երուսաղեմ սուրբ քաղաքում գտնվող բոլոր հավատացյալները, իսկ հունաց ողջ

ժողովուրդը խայտառակվեց, որովհետև ծաղկազարդի օրը նշեց զատիկը։

Այդ տարին Եգիպտոսի և Դամասկոսի թագավորները նորից զորահավաք արեցին և հսկայական զորքով շարժվեցին Երուսաղեմ սուրբ քաղաքի վրա։ Երուսաղեմի թագավոր Պաղտինը ելավ նրանց դեմ և պատերազմի դնաց։ Կատաղի մարտում եգիպտացիք ֆրանկներին փախուստի մատնեցին։ Բայց այդ պահին ափ դուրս եկավ ֆրանկների մեծաթիվ զորքը, հաղթեց եգիպտական զորքին և հալածելով մեծ ջարդ տվեց։ Դրանից հետո Երուսաղեմի թագավոր Պաղտինը եկավ իր քաղաքը՝ Աքրա սակայն մի եթովպացի մուսուլման որ մի թփի տակ դարան էր մտել, նիզակով հարվածեց նրա կողին։ Թեև եթովպացուն տեղնուտեղը սպանեցին բայց թագավորի ստացած վերքը մահացու էր։ Երուսաղեմը իր թագավորի [սպանության] առթիվ լցվեց սգով ու վշտով։ [Սպանության] պատճառը հենց սուրբ զատկի օրը սխալ նշելն էր։ Հույները Վառիլ կայսեր ժամանակ էլ հանդգնել էին նույն բանն անել այն ժամանակ էլ լույսը չվառվեց և այլազգիները Սուրբ Հարության [տաճարում]՝ մեր Քրիստոս աստծո Գերեզմանի դռանը կոտորեցին բոլոր աղոթողներին։

Հայոց 552 թվականի [24 փետրվար 1103—23 փետրվար 1104 թ.] սկզբին փոքր հինգշաբթի օրը աստծո մեծասաստ բարկությունը ուժեղ անձրևի ձևով տեղաց Ուռհա քաղաքի գլխին։ [Անձրևը] կուտակվեց վերին օդում այնպես, ինչպես պատմում են առաջին ջրհեղեղի առթիվ։ Երկինքն ամպախաղաց կայծակների շառաչյունով այնքան ուժեղ դղրդաց որ ոմանք կարծեցին, թե քաղաքի վերջն է եկել։ Առավոտյան ժամին երկնքից թափվեց ահավոր կարկտախառն անձրև երբ ծագեց արևը հեղեղն արևմտյան կողմից շարժվեց և կոհակ առ կոհակ ծփալով հարվածեց քաղաքի պարիսպը քանդեց այն լցվեց քաղաքի մեջ և նրա մի մասը ավերակ դարձրեց։ Նա քանդեց բազմաթիվ տներ, ջրահեղձ արեց բազում կենդանիներ բայց մարդկային զոհեր չեղան որովհետև փորձանքը պատահեց օրը ցերեկով, և մարդիկ կարողացան շարիքից խուսափել։

Այդ տարին Գոդ Վասիլ[20] կոչվող հայոց մեծ իշխանի միջնորդությամբ և օգնությամբ ֆրանկների կոմս Պեմունդը հարյուր հազար դահեկանով փրկագնվեց Դանիշմանիցներ։ Որպես փրկագին [Վասիլը] տվեց տասը հազար դահեկան, երբ Անտիոքի կոմս Տանկրին Պեմունդի փրկության համար չտվեց և ոչ մի բան։ Ամբողջ գումարը հավաքվեց Վասիլի մոտ։ Նա մեծ ջանք ու աշխատանք թափեց, որ ամբողջ գումարը բերվի իր տիրապետության սահմաններում։ Նա հարյուր հազար դահեկան վճարեց և Պեմունդին առավ բերեց իր մոտ [Վասիլը] գնաց նրան ընդառաջ և մեծ պատիվներով օթևան տվեց իր սեփական տանը։ Նա Պեմունդին, [ինչպես և նրան բերողներին բազում նվերներ տվեց և ավածի ընդհանուր գումարը կազմեց բսան հազար դահեկան։ [Պեմունդը] մեծ երդում ուլով դարձավ հայոց իշխան Գոդ Վասիլի որդեգիրը։ Մի քանի օր անց Պեմունդը գնաց իր քաղաքը՝ Անտիոք։ Ինչ վերաբերում է Ռիչարդին՝ Պեմունդի [illegible], Դանիշմանց, մեծ ու ար տանալով [illegible] նվիրեց հոյների կայսր Ալեքսին

Այդ տարին Ռոհայի կոմս Պաղտինը գրաված արեց և գնաց Թուրքերի դեմ՝ տաճկաբ գավառը։ Մերտինի[21] սահմաններում, կռատեց նրանց և նրանց Ալլխ-սալար[22] կոչվող ամիրային՝ կր կանանցով ու երեխաներով գերեվարեց։ [Ամիրային] նա բերեց Ուռհա քաղաքը նրա հետ նաև անհամար ոչխարների հոտեր հաղարավոր ձիեր, լեռներ, ուղտեր։ Բոլորը միասին բերեցին թափեցին Ուռհա քաղաքը։

Այդ տարին հայոց կաթողիկոս տեր Բարսեղը իր ամբողջ սպասավորությամբ, ասպատներով, եպիսկոպոսներով ու քահանաներով Անի քաղաքից էլավ եկավ Ուռհա քաղաքը։ Ֆրանկների կոմս Պաղտինը մեծ կաթողիկոսին վայելող պատիվներով ընդունեց նրան նվիրեց գյուղեր, տվեց ընծաներ։ Նա շատ սիրեց հայոց կաթողիկոսին։

Այդ տարին վախճանվեց Աղվանից կաթողիկոս տեր Ստեփանոսը։ Հայոց կաթողիկոս տեր Բարսեղը մի հայ եպիսկոպոս ուղարկեց և Աղվանքի եպիսկոպոսների ժողով գումարեց։ Նրանք Գանձակ կոչված քաղաքում Աղվանքի [կաթողիկոս] ձեռնադրեցին տեր Ստեփանոսի եղբորը։

Հետագայում, երբ կաթողիկոսության անարժան համարեցին, հայոց կաթողիկոս տեր Բարսեղը նրան բանադրեց նրան զրկեցին կաթողիկոսական աթոռից և պատվից։ Դրա պատճառը նրա վատ վարքն էր։

Հայոց 553 թվականին [23 փետրվար 1104—21 փետրվար 1105 թ.] Ուռհայի կոմս Պաղտինը և Ճոսլինը զորահավաք արեցին և գնացին Խառան կոչվող քաղաքի վրա։ [Պաղտինը] դիմեց Անտիոք հրավիրեց ֆրանկների մեծ կոմս Պեմունդին և Տանգրիին ինչպես և հայոց մյուս ամբողջ զորքերը։ Բոլորը հավաքվելով նրա մոտ մեծ զորաբանակ կազմած շարժվեցին Խառանի վրա և սաստիկ պաշարեցին այն Խառանում զգացվեց հացի մեծ պակաս։ Մի դրանկ ասածուն ոչ հաճելի արարք կատարեց։ Նա հացի մեջ կեղտոտեց ապա տարավ և այն դրեց քաղաքի դռան դիմաց։ Քաղաքացիներից մեկն իրեն վտանգելով շտապեց, վերցրեց այն որ ուտի բալց տեսնելով աղտեղությունը, զզվեց. նա հացը տարավ և ցույց տվեց քաղաքացիներին։ Իմաստուն մարդիկ տեսնելով այդ բանը ասացին «Ահա մի մեծ մեղսագործություն ասված չի հանդուրժի նման բան նրանց հաղթանակ չի պարգևի քանզի հացի վրա այնպիսի մի մեղք գործեցին, որի նմանը աշխարհում չի լսվել։ Դրա վրա պարսից հսկայական զորքը Մոսուլի ամիրա Ճկրմիշի[23] և Արդուխի որդի Սուգմանի [գլխավորությամբ] շարժվեց նրանց վրա։ Ֆրանկների իշխանավորները, լսելով այդ մասին մեծ ուրախությամբ շարժվեցին պարսից զորքերի վրա։ Հեռանալով քաղաքից երկու օրվա ճանապարհ [հասան] Օշուտ կոչվող վայրը։ Ուռհայի կոմսը և Ճոսլինը մեծամատացած Պեմունդին և Տանգրիին իրենց զորքերից հեռու ընկած մի տեղ թողեցին, ասելով թե՝ «Առաջինը մենք ընդհարվենք [թշնամուն] սրպեսզի հաղթանակը մեզ վերագրվի։ Պաղտինը և Ճոսլինը հանդիպեցին թուրքերի զորքերին տաճկաց օտար երկրում կատաղի պատերազմ տեղի ունեցավ, որտեղ պարսից զորքը հաղթեց ֆրանկների զորքին և ասված ասաստ բարկությունը թափեց քրիստոնյաների գլխին։ Հանալն երկիրը ողողվեց ավելի քան երեսուն հազար հավատացյալների արյամբ և դիակներով, դավառ-

ները մարդաթափ եղան։ [Թուրքերը] բռնեցին Ուռհայի կոմս Պաղտինին և Ճոսլինին ու գերի բշեցին։ Մյուս [երկու] զորավարները իրենց բովանդակ զորքով անվնաս մնացին և, իրենց հետ վերցնելով գերյալներին, փախան և ապաստանեցին Ուռհա քաղաքում։

Ուռհա քաղաքում մեծ սուգ էր, որովհետև խառանցիք գերեցին առաջապահ զորքը և, շրջապատելով լեռ ու դաշտ, բոլոր փախստականներին գլխովին կոտորեցին՝ տասը հազար հոգու։ Նրանք թուրքերից ավելի մեծ չարչ տվեցին Քրիստոսի հավատացյալներին։ Ուռհայում մեծ լաց ու կոծ էր, անսահման վիշտ։ Այդ օրը Ուռհա քաղաքում և քրիստոնյաների ողջ աշխարհում ողբ ու կոծ էր և մեծ սուգ։ Կոմս Պաղտինին տարան տաճկաց Մոսուլ քաղաքը, իսկ Ճոսլինին՝ Հասանքի[24] Սրդուքի որդի Սուգմանին։ Պաղտինին տանողը Ճկրմիշն էր։

Իսկ Պեմունդը զորք ձեռք բերելու նպատակով որոշեց դնալ ֆրանկների երկիրը նա Ուռհան ու Անտիոքը թողեց իր քրոջորդի Տանգրիին։ Երբ Պեմունդը հասավ ֆրանկների երկիրը, մի մեծահարուստ, քաջատոհմիկ և բռնակալ կին, որ ֆրանկների կոմս Ստեփան Պինոլի կինն էր եղել, Պեմունդին իր մոտ հրավիրելով ասաց Ինձ հետ ամուսնացիր, քանզի իմ ամուսինը մահացել է Երկիրը անտերունչ է մնացել հեծելազորն էլ անտեր թափառում է։ Պեմունդը մերժեց, ասելով «Ես բազում երդումներով ելել եմ զորք ձեռք բերելու որպեսզի օգնություն հասնեմ պարսից անօրեն ժողովրդի մեջ գտնվող քրիստոնյաների մնացած զորքին։ Կինը նրան սաստիկ գանահարեց բայց [Պեմունդը] տեղի չտվեց։ Դրա վրա [կինը] նրան շղթայակապ բանտ նետեց։ Մի քանի օր բանտում մնալով [Պեմունդը] համակերպվեց և նրան կնության առավ։ Նրանից երկու որդի ունեցավ։ Հինգ տարի անց ֆրանկների մեծ կոմս Պեմունդը վախճանվեց իր Երկրում և չկարողացավ վերադառնալ աշխարհի այս կողմերը։

Այդ տարին վախճանվեց հռոմոց աշխարհի մեծ ամիրա Դանիշմանը, որ հայկական ծագում ուներ նա բարի մարդ էր, աշխարհաշեն, քրիստոնյաների հանդեպ անչափ գթա

ռատ։ Նրա իշխանության տակ գտնվող հավատացյալները շատ սգացին նրան։ Նա թողեց տասներկու որդի, ընդ որում իշխանությունն անցավ ավագ որդու ձեռքը, որին խազի էին ասում սա ծածուկ սպանեց իր մնացած եղբայրներին։

Այդ տարին վախճանվեց Սուգմանը՝ որդին Արզուխի, ով անցյալում առել էր Երուսաղեմ սուրբ քաղաքը։ Արզուխի Ողջած հիշատակը պարզ երևում է աստծո Սուրբ Հարության [տաճարում] նա եկեղեցու առաստաղի վրա երեք նետ է դամել որոնք մինչև օրս էլ կան։ Նա մեռել է ու թաղվել Երուսաղեղում դեպի Սողոմոնի տաճարը տանող ճանապարհի իրա Իսկ նրա որդի Սուգմանը շար ու արյունարբու յաղան էր։ Պարսից զորքերի զորահավաք անելով նա դուրս էր եկել ֆրանկների դեմ՝ Տրապոլի քաղաքի գնության բայց ճանապարհին վախճանվեց և [ն ա] զորքերը մախան գնացին իրենց երկիրը։

Այդ տարին վախճանվեց պարսից թագավոր Մարկիւրուխը Սրասլանի որդի Մելիք Շահի որդին Պարսից թագավորության դահիճ դարձավ նրա եղբայրը, ։ Տավար է կոչվում, նա, ով ձնալեր էր այն գիշերը կնոջից, որ Բաղդադ քաղաքում թունավորեց և սպանեց սիլեդիրակաց Մելիք Շահին

Այդ տարին Մարաշ քաղաքը առնվեց Հույների ձեռքից։ Իշխանաց իշխանը դուրս եկավ այնտեղից, քաշվեց հանձնելով Հռոմին, իսկ Սուրբ Աստվածածնի պատկերը ոսկու մեծ գումարի դիմաց ձուլեց հայոց մեծ իշխան Գրիգորին՝ Ռուբենի որդի Կոստանդինի որդուն, նույն ինքն ։ թողեց գնաց Կոստանդնուպոլիս

Հայոց 554 թվականին [23 փետրվար 1105—22 փետրվար 1106 թ] վախճանվեց սուրբ կաթողիկոս ոչ Գրիգորիսը որ և տեր Վահրամ էր կոչվում Վասակի որդի Գրիգորի որդին Պահլավունիների տոհմից Տարալվեց հայադավանության լույսը և արևելյան հայերի սուրբ եկեղեցու պարիսպը, քանզի նա հայերի մեջ [հռչակվել էր որպես] հրաշագործ և իր փայլուն առաքինությամբ վարել ճգնավորական կյանք։ Նա պահեցող էր ու աղոթող և սպասավորում էր աստծուն անդադար սազմոսերգությամբ։ Նա նորոգեց հայադավանության կարգը, կատարելապես կարգավորեց

աստծո պատգամների կատարման հարցում եղած թերությունները, նա փութաջանորեն թարգմանություններով զբաղվեց, ուշադրություն դարձնելով հունաբենից և ասորերենից թարգմանությունների վրա։ Նա սուրբ գրոց անգուլ խորհրդով և նրանց ամենայն պայծառությամբ լցրեց հայոց եկեղեցին։ Նա հեզաբարո էր և խոնարհասիրտ, և, այդ բոլորից բացի՝ շատ աստվածասեր և [աստծո] պատվիրաններին հետևող կարողանում էր ամեն տեսակետից օգնել Քրիստոսի հոտին, քանզի [սուրբ] գրոց քաջագիտակ էր։ Նա նման էր հայոց առաջին իմաստուններին, ես նկատի ունեմ Մովսեսին և Դավթին[25] աթենական գլուխ ուներ, կրակոտ լեզու և հեշտությամբ էր մեկնաբանում Հին և Նոր Կտակարանների խրթին տեղերը, բացում աստվածաբուխ աղբյուրները, հավատացյալ ժողովրդին հասցնում սուրբ Հոգու ոգին։ Նա վանական դասի համար օրինակ հանդիսացավ օժտված լինելով ամեն տեսակի գերազանց առաքինություններով։ Նա կաթողիկոսական աթոռին նստեց քառասուն տարի և իր մահվան նախօրեին հանդիպեց Գող Վասիլ կոչվող հայոց մեծ իշխանին, մի հզոր և կռվող մարդու, որի շուրջն էին համախմբվել հայոց զորքի բեկորները։

Տեր Գրիգորիսը պրոշեց որ տեր Բարսեղի մահվանից հետո հայոց երկրի կաթողիկոս դառնա Գրիգորիս անունով մի երիտասարդ՝ տեր Վահրամի քրոջորդու որդին, և այդ բանի միջնորդ նշանակեց Քեսունի և նրա բովանդակ գավառի հայոց իշխան Վասիլին։ Տեր Բարսեղը ենթարկվեց տեր Գրիգորիսի բոլոր հրամաններին և այդ օրվանից սկսյալ իր մոտ վերցրեց անվանյալ կաթողիկոս Գրիգորիսին՝ Ապիրատի որդուն[26]։ Սուրբ հայրապետ տեր Գրիգորիսը վախճանվեց արե ամսին ամառային մեծ պասեքի առաջին շաբաթվա շաբաթ օրը և մեծ շուքով թաղվեց Քեսունի մոտ գտնվող Կարմիր վանքում։ Վանահայր տեր Ստեփանոսը [տեր Գրիգորիսի] գերեզմանի շուրջը վանականներ ու քահանաներ ժողովեց և նրան հայրապետին վայել պատվով սրբերի մոտ ուղարկեց։ Հայոց իշխան Վասիլը և հայոց ազատագունդը անչափ ոգրացին նրան, բոլորը դառնագին լաց եղան, որով-

հետև գրկվեցին նրա նման մի սուրբ հայրապետից, այդ առթիվ հիշեցին և ողբացին հայոց երկիրը իրենց անտերունչ դառնալն ու հալրենի տնից օտարություն գնալը։

Այդ տարին վախճանվեց հրաշագործ և մեծ ճգնավոր Մարկոս միայնակյացը, որը վաթսունհինգ տարի խոտաճարակությամբ էր զբաղվել։ Նա հաց կամ հացի նման բան չէր կերել իր ճգնավորության ընթացքում։ Նա ուներ սուրբ մարգարեների զննող հոգին։ Շատերն են վկայել որ նա հանապազ սուրբ ոգուն էր տեսնում։ Նա բնակվում էր Մոկաց գավառի մի անջրդի լեռան վրա որ Կոնդոնակ է կոչվում ասորերեն՝ Խարսինակք Մարաշ քաղաքի շրջանի մոտակայքում։ Այդ շրջանում նա ազոթքների օգնությամբ երկու տեղից ջուր բխեցրեց։ Հենց սա մարգարեացավ ֆրանկների մասին, երբ վերջիններս գրավել էին Երուսաղեմ սուրբ քաղաքը, թե պարսից ժողովուրդը նորից կհզորանա և սրով կգա մինչև Օվկիանոս ծովի ափը մի բան, որին մենք ականատես եղանք։ Հոգևորականների և աշխարհականների մասին ասաց թե հավատքում նլանք թույլ են լինելու որ երկրի երեսից վերանալու է աստվածապաշտությունը, որ թուլանալու է հավատքը, փակվելու են սուրբ եկեղեցու դռները, մարդիկ հեռու են կանգնելու բարեգործությունից, մոռանալու են Քրիստոսի Սուրբ Ավետարանի պատվիրանները, աշխարհիս երեսին հորդելու է մեղսագործությունն ու չարագործությունը, մարդիկ ծփալու են մեղքերի ծովում, բոլոր հավատացյալ ժողովուրդները մոռանալու են արդարություն գործելը։ Ահա այդ տարին վախճանվեց սուրբ ճգնավորը և թաղվեց Կաստաղոն կոչվող վանքում, Վահկա կոչվող անառիկ բերդի մերձակայքում՝ Տավրոս լեռան վրա։

Այդ տարին Մոսուլի և Մծբինի ամիրա Ճկրմիշը զորահավաք կատարեց և հնձի ժամանակ, մեծաքանակ զորքով իջավ Ուռհա քաղաքի դեմ։ Ֆրանկ զորքերի հրամանատարն էր Ռիչարդը որին Տանգրին քաղաքի պահապան էր նշանակել։ Վերցնելով քաղաքի կալազորը, նա անխոհեմաբար հետևակազորով դուրս եկավ պարսից քաջ ու կռվող զորքերի դեմ պատերազմելու։ Պարսիկները, տեսնելով ֆրանկ զոր-

քերի անպատրաստ լինելը, բախվեցին նրանց և բոլորին թափեցին քաղաքի խրամի մեջ։ Մտնելով քաղաքի դարպասով ներս, նրանք կոտորեցին շուրջ չորս հարյուր հիսուն հոգի և մաշկահան անելով բոլորի գլուխները, տարան Պարսկաստան։ Այդ օրը Ուռհայում մեծ սուգ էր, բոլոր տնկրում՝ ողբ ու լաց։ Ողջ Ուռհա քաղաքը արյամբ էր ներկված։ Ճկրմիշը մեծ հազթանակով վերադարձավ և գնաց իր երկիրը։

Այդ տարին վախճանվեց ֆրանկների կոմս Ջնճիլը՝ Տրապոլիս քաղաքի տերը։ Նա իր կառուցած արտաքին քաղաքը, ինչպես և իր զորքերը հանձնեց իր քրոջորդի Պերթրանին[27], քաջ և կռվող մի մարդու։ Այս Ջնճիլն էր որ Քրիստոսի կենքը տարավ Կոստանդնուպոլիս՝ հունաց կայսր Ալեքսին։

Այդ տարին Ջահան գավառում գտնվող Ապլաթան[28] կոչվող քաղաքը սարսափելի նեղություններ և փորձություններ կրեց ֆրանկ զորքերից։ Կրած նեղությունների պատճառով [բնակիչները] որոշեցին նրանց վատություն անել և անցնել այլազգիների կողմը։ Հայերը գաղտնի մարդ ուղարկեցին և դիմացում գտնվող հեծյալներին քաղաք բերելով, նրանց հետ ուխտ կնքեցին։ Այնուհետև գնալով վերին բերդը, ասացին ֆրանկների զորահրամանատարին. «Վերցրու քո ժողովրդին և գնա, աստված քեզ հետ»։ Լսելով դա նա բարկացավ չար գազանի նման և պատերազմի դուրս եկավ քաղաքացիների դեմ։ Քաղաքացիները հաղթեցին նրանց և գլխովին ջարդեցին նրանցից և ոչ մեկը կենդանի չմնաց։ Տերը քաղաքացիների այս արարքը արդարացի գտավ։ Այդ օրը կոտորվեց շուրջ երեք հարյուր հոգի, որի պատճառը այն վատություններն էին որ նրանք գործել էին հավատացյալների նկատմամբ։ Նրանք երկիրը ավերակ էին դարձրել, մարդաթափ ու տատասկոտ, նրանց ոտքի տակ երկիրը խոպան էր դարձել, այգիներն ու ծառերը՝ չորացել, դաշտերը՝ փշով ծածկվել, ագրյուրները՝ ցամաքել։ Նրանք սիրելիների միջև եղած սերը և ուրախությունը վերացրին, և երկրի վրա տարածվեց մատնությունն ու ատելությունը։ Իրենց դառնագին վատությամբ նրանք վերացրին եկեղեցի հաճախելը,

փակվեցին աստծո տաճարի դռները, մարեց կանթեղների լույսը, դադարեց աստծո փառաբանությունը տիրոջ տաճարում, քահանաները մատնվեցին դառը ստրկության և բանտի։ Սուրբ եկեղեցու սեղաններն ու ավազանները փլվեցին և գործածվեցին խաչի խորհուրդը վերացավ։ Մարդիկ մոռացան խնկի բուրմունքը Ապլասթանի բովանդակ գավառում վերացավ աստծո ամեն տեսակի փառաբանությունը։ Այլ վայրերում ևս եկեղեցիներ քանդվեցին, քահանաներ անարգվեցին սկիզբ առավ ճշմարիտ հավատքի ջնջումը, հալածվեց ճշմարտությունը մերժվեց արդարությունը, չքացավ աստվածապաշտությունը լցվեց մոռացան Քրիստոսի ահեղ դատաստանը Այդպես սրեց ահա Դրանկների մոլեգին ժողովուրդը, որովհետև նրա նրանց վառավոր իշխաններն ու հրամանատարները սպառվեցին իշխանությունն անչալ անարժան, Լ ոչինչ մարդկանց ձեռքը, ոչքեր, լինելով այդպիսի լցենց սոստիկ դրամասիրության պատճառով ձեռնարկեցին բրիստոնյաների հալածանքի ու խոշտանգումը։

Այդ տարին փլվեց Ռոմա քաղաքի Սուրբ Սոֆիան. եկեղեցու արևմտյան էզրի մեծ մասը լեռին ուռչվեցու

Այդ տարին՝ արաբ-արևմուտքում երևաց մի ահավոր, մեծ ու զարմանալի դիսավոր աստղ, որ տեսնողներին սոսկում պատճառեց։ Նրա պոչը բռնեց երկնքի մեծ մասը։ Դա հետևվաբ ամսի 13-ին Լրտեսառնոդառաջի երկնքում։ Նոն վալով հիսուն օրվա ընթացքում, նա իր տեսքով բոլոր արարածներին ապշեցրեց նրա պոչը դեպի հոսանքին էր նմանում Այսպիսի սարսափելի երևույթի մասին մարդիկ չէին լսել։ Իմաստուններն ու ճարտարապետներն ասացին, թե այս աստղը թագավորի է այս տարի թագավոր է ծնվելու, որը տիրելու է համայն մարդկության վրա, նրա թագավորությունը տարածվելու է ծովից ծով ինչպես Ալեքսանդր Մակեդոնացու։

Նույն տարին արաբացվոց աշխարհից բաղում արաբական զորքեր եկան, կամենալով տիրանալ Հալեպին և տաճկաց համայն աշխարհին։ Նրանք շուրջ երեսուն հազար հոգի էին։ Դրա վրա աստծու քաջ զինվոր Տանդրին՝ Անտիոքի

կոմսը, շարժվեց նրանց դեմ, փախուստի մատնեց և, անհամար ավար վերցնելով վերադարձավ Անտիոք քաղաքը։

Հայոց 555 թվականին [23 փետրվար 1106—22 փետրվար 1107 թ.] Մոսուլի ամիրա Ճկրմիշը սպանվեց պարսից ամիրա Ջավլիի[29] ձեռքով։ Նրանց միջև կատաղի պատերազմ եղավ որտեղ Ջավլին Ճկրմիշի զորքերին պարտության մատնեց։ [Ճկրմիշին] նետով մահացու վերք հասցրին, և մի քանի օր անց այդ շար գազանը սատակեց։ Նա իր քովանդակ երկիրը հանձնեց սուլթան Խլիճ Ասլանին, նրան հանձնեց նաև գերի վերցրած Ուռհայի կոմս Պաղտինին։ Արևմուտքի սուլթան Խլիճ Ասլանը զորահավաք արեց և գնաց գրավեց Մոսուլը Ճկիրան և [Ճկրմիշին] պատկանող ողջ երկրամասը։

Նույն տարին, բայց վերոհիշյալ դեպքերից առաջ, Խլիճ Ասլանը բակում զորքերով հարձակվել էր Ուռհա քաղաքի վրա ուր մի քանի օր կատաղի պատերազմ տվեց ոչնչի չհասնելով, նա ելավ գնաց գրավեց Խառան կոչվող քաղաքը, ողջ շրջանը իրեն ենթարկեց որից հետո գնաց իր երկիրը։

Հայոց 556 թվականին [23 փետրվար 1107—22 փետրվար 1108 թ.] տաճկաց երկրի Մոսուլ գավառում տեղի ունեցավ կատաղի պատերազմ։ Խլիճ Ասլանը և Ջավլի ամիրան մեծաթիվ զորքերով բախվեցին միմյանց, և երկու կողմից շատ արյուն թափվեց։ Ջավլին հաղթեց սուլթանի զորքերին կենդանի մնացածները փախուստի դիմելով, գնացին Մելիտենե քաղաքը։ Կատաղի պատերազմում սպանվեց սուլթան Խլիճ Ասլանը, որի մահը քրիստոնյաներին մեծ վիշտ պատճառեց, որովհետև նա բոլոր քրիստոնյաների հանդեպ բարի էր և հեզ։ Նրա զավառներին տիրեցին կենդանի մնացած չորս որդիները։

Նույն տարին տեղի ունեցավ պարսից զորահավաք՝ տասներկու հազար հոգի, որոնք, Տավրոս լեռան վրայով անցնելով Անավարզա կոչվող գավառը, ավարի առան Ռուբենի որդի Թորոսի[30] համայն երկիրը։ Նրանք եկան անցան Մարաշ քաղաքի դաշտով և անհամար բազմությամբ հասան Գող Վասիլի տիրույթները, Թերզու[31] կոչվող վայրը, նվիրա-

կան սահմաններում[32]։ Հայոց իշխան Վասիլը, լսելով այդ մասին, հայկական զորքերի զորահավաք արեց, որոնք արծվի կամ առյուծի կորյունի նման հասան այլազգիների վրա։ Սաստիկ և ահավոր ճակատամարտ տեղի ունեցավ, որտեղ [հայերը] մեծ հաղթանակ տարան, թուրքերին փախուստի մատնեցին, մեկ մարդու պես սրերով հալածեցին նրանց և մեծ ջարդ տվեցին [թուրքերից] շատերին գերեցին ու խլեցին նրանց վերցրած ողջ ավարն ու գերիներին։ Հայոց իշխան Վասիլը և հայոց բովանդակ ազատազունդը մեծ հաղթանակով և ցրնծությամբ եկան [Վասիլի] Քեսուն քաղաքը և դոհություն հայտնեցին աստծուն, որ խայտառակ արեց Քրիստոսի խաչի թշնամիներին։

Հայոց 557 թվականի [22 վեստրվար 1108—20 փետրվար 1109 թ.] սկզբին պարսիկները, կրկնապատիկ զորք դումարելով՝ շուրջ վեց հազար ընտիր մարտիկներ իրենց սուլթանի գլխավորությամբ եկան հայոց իշխան Վասիլի երկիրը՝ վրեժ առնելու Բերդուսում Վասիլ իշխանից ստացած ջարդի համար։ Նրանք հնձի օրերին գազանների պես հասան Հիսն Մանսուր կոչվող քաղաքի սահմանները կոտորեցին հնձվորներին և գերիներով հանդերձ շարժվեցին գնացին դեպի Հարթան կոչվող բերդը։ Հայոց իշխան Գող Վասիլը, լսելով այլազգիների գալստյան մասին, իր զորքով՝ հինգ հարյուր հոգով, հարձակվեց նրանց վրա։ Հայոց քաջազունդն ու ազատները միմյանց սրտապնդելով իրար հորդորելով կատաղի մարտ տվեցին և թուրք զորքերի դեմ արիություն հանդես բերեցին։ Ազատատոհմ Ապլասաթը[33] իր զինվորներով հարձակվեց այլազգիների վրա։ Իր ազատներով խիզախություն ցուցաբերեց և Գող Վասիլի քեռորդի Պետրոսը, ապա նաև մոր կողմից ազատ ոմն Վասիլ Տղա, որ իր զինվորներով ջարդեց պարսից զորքերի թևերը ինչպես և քաջ Տիրանը՝ հայոց ազնվական մեծամեծներից մեկի որդին։ Հայոց քաջազունդը ահեղ ճակատամարտում այլազգիների դեմ մեծ հաղթանակ տարավ, սոսկալի ջարդ տվեց նրանց և նրանց սուլթանին ու պարսից բազմաթիվ այլ իշխանավորների գերի վերցրեց։ Հայոց իշխան Վասիլը մեծ հաղ-

թանակով և բազմաթիվ ավարով եկավ իր Քեսուն քաղաքը նա փրկեց այլազգիների վերցրած բոլոր գերիներին։ Հավատացյալները մեծ ցնծության մեջ էին։

Այդ տարին Ճոսլինը երեսուն հազար դահեկանով Ջավլիից փրկագնեց Ուռհայի կոմս Պաղտինին։ Նրանք եկան հայոց իշխան Վասիլի մոտ, որը նրանց փառավորապես ընդունեց և բազում նվերներ տվեց։ Պաղտինը գնաց և Վասիլի Ռապան քաղաքում հեծելազոր դումարեց, վճռելով պատերազմել Տանգրիի՝ մի աստվածապաշտ մարդու դեմ։ Պաղտինն ու՛ Ճոսլինը ձեռնարկեցին ոչ աստվածահաճո մի գործ նրանք դիմեցին պարսից ամիրա Ջավլիին և, նրանից ստանալով հինգ հազար հեծյալ օգնություն, կատաղի պատերազմ հարուցեցին Անտիոքի Տանգրի կոմսի դեմ՝ վերստին տիրանալու այն գավառներին, որոնք իրենց գերության ժամանակ անցել էին կոմսի ձեռքը (Տանգրին չէր վերադարձնում այդ հողերը, բացի այդ, նա ուզում էր նրանց իրեն հպատակ դարձնել, որին նրանք դեմ էին)։ Վասիլը նրանց ութ հարյուր հոգի տվեց, [նրանց միացան] և հոռոմոց կայսեր բանակում ծառայող պածինակների զորքերը, որ Մսիս քաղաքում էին գտնվում։ Հսկայական մի բանակ ստացվեց։ Քրիստոսի գինվոր Տանգրին հազար ձիավորով և այլ հետևակ զորքով շարժվեց [նրանց դեմ]։ Թլպաշարի սահմաններում Պաղտինի և Տանգրիի միջև կատաղի ճակատամարտ տեղի ունեցավ պարսից զորքը մեծ ջարդ տվեց Տանգրիի գնդի ֆրանկ հետևակին։ Մարտը թեժացավ Տանգրին հաղթեց Պաղտինի զորքերին և փախուստի մատնեց, այնուհետև դազազած հարձակվեց Ջավլիի վրա և, սուրը գործի դնելով, նրան մեծ ջարդ տվեց։ Այդ օրը շուրջ երկու հազար քրիստոնյա սպանվեց։ Տանգրին մեծ հաղթանակով վերադարձավ գնաց իր Անտիոք քաղաքը։ Փախուստի դիմած Պաղտինը ապաստան գտավ Արևընդան կոչվող բերդում[34], իսկ Ճոսլինն էլ փրկվեց՝ ապաստան գտնելով իր Թլպաշար բերդում։

Երբ այդ բանի լուրը հասավ Ուռհա, բոլորը սղացին և վշտահար եղան, որովհետև ենթադրեցին, որ Պաղտինը սպանվել է։ Սուրբ Հովհաննես եկեղեցում ֆրանկ քահանայի գլխավորությամբ նրանք ժողով դումարեցին միաբանությանն

վերաբերյալ, քանզի վախենում էին, որ քաղաքը նորից կրնկնի Տանգրիի ձեռքը, իսկ նա էլ իր հերթին այն կհանձնի Ռիչարդին (նա երբ նախկինում տիրում էր Ուռհա քաղաքին, շատերին էր թալանել)։ Ժողովի մասնակից Ուռհայի քաղաքացիները դիմելով քահանային՝ ասացին «Ձեր և մեր մարդիկ թող պաշտպանեն քաղաքի բերդը, մինչև որ մեզ տեր հայտնվի։ Մեկ օր անց Ռոսլինն ու Պաղտինը մտան Ուռհա քաղաքը։ Նրանք տեղի ունեցած բանակցությունների վերաբերյալ հարցաքննություն կատարեցին և գտան որ դատապարտելի է գա։ Նենգափոխելով ասված խոսքերի իմաստը նրանք շատերին մեծ փորձանքների ենթարկեցին, անմեղ ոմանց աչքի լույսը խավարեցրին։ Ցրանկներն այդ օրը քրիստոնյաներին խոշտանգեցին, քանզի նրանք հեշտությամբ հավատ էին ընծայում ամեն մի մատնության և հոժարությամբ արդար ու անմեղ մարդկանց արյունն էին թափում։ Նրանք այն աստիճան չափն անցկացրին, որ նույնիսկ կամեցան հայոց արքեպիսկոպոս տեր Ստեփանոսի աչքերը հանել քաղաքացիները սակայն հաստատ համոզված լինելով այդ մարդու անմեղությանը հայրապետ դահեկան վոկապնով ազատեցին նրան

Այդ տարին շատ խիստ ու սարսափելի ձմեռ արեց։ Սաստիկ սառնամանիքից համայն երկրի վրա ոչնչացան կորբստյան մատնվեցին բազմաթիվ վայրի կենդանիներ և թռչուններ։ Պարսից երկրում սև ձյուն տեղաց դա պարսից ժողովրդի դլխին գալիքի ահավոր մի նշան էր, որը սակայն պարսից իմաստունները չկարողացան բացատրել։

Այդ տարին արաբական Բասրա կոչվող [քաղաքի] մոտ, որ Հորի հայրենիքն է, կատաղի պատերազմ տեղի ունեցավ։ Արաբ և թուրք [զորքերը] հավաքվելով սարսափելի պատերազմ տվեցին միմյանց Արաբների զորքը արիաբար և կատաղորեն մարտնչեց պարսից զորքերի դեմ, մեծ հաղթանակ տարավ և ջարդ տալով փախուստի մատնեց նրանց։ Թուրքերի զորահրամանատարը կրկին անգամ զորահավաք արեց, հարձակվեց արաբների զորքերի վրա և, արիաբար կռվելով, նրանց փախուստի մատնեց։ Արաբ զինվորներից հիսուն հազար հոդի եկան Հալեպ քաղաքի գավառը, կամենալով են-

թարկվել Անտիոքի կոմս Տանկրիի հրամաններին մի քանի օր մնալով, վերադարձան իրենց երկիրը։

Հայոց 558 թվականին [22 փետրվար 1109—21 փետրվար 1110 թ.] Ուռհայի կոմս Պաղտինը և Թլպաշարի կոմս Ջոսլինը զորահավաք արեցին և դնացին Խառան քաղաքի վրա, նպատակ ունենալով թալանել նրա արտերի բերքը։ Նրանց հետ էր Վասիլի զինվորներից մի հայ Տարոնի իշխան Տաճատի որդին, անունը Ապլասաթ, մի քաջ և լավ նավող մարդ։ Սա Վասիլի հետ ունեցած դժտության պատճառով, Ուռհա էր եկել։ Ուռհայեցիները հասնելով Խառան քաղաքի դուռը սկսեցին թալանել արտերը։ Թուրքերի զորքը հազար հինգ հարյուր ձիավորով անակնկալ կերպով հարձակվեց ուռհայեցիների վրա և հարյուր հիսուն հոգու կոտորեց։ Ֆրանկների փոքրաթիվ զորքը որոշեց փախուստի դիմել Ուռհա։ Ապլասաթը, սակայն, ասյուծի նման դոշելով, ձի չունենալ իր ընկերներին և նրանցով ճերմակ ապլաղիների [տրոշաբերի] հանկարծ։ Դրա վրա Ֆրանկները նստեցան ձիերի վրա, նրանց հետ դարձան և հարձակվելով Թուրքերի զորքերի վրա, նրանց հալածեցին։ Ֆրանկները առանց վնաս կրելու վերադարձան Ուռհա քաղաքը, իսկ Թուրքերը կռվելով նահանջեցին։ Ֆրանկների արտերը Ապլասաթին դուր չեկավ։ Դրա համար նա վերադարձավ Վասիլի մոտ։ [Ապլասաթի] քաջությունը վիրավորվել էր, բայց վերքը մահացու չէր, քանզի հիմնական հարվածն իր վրա էր ընդունել [զրահի] երկաթը։

Այդ տարին, տասնմեկ տարվա[35] դաշտարումից հետո դրավվեց Տրապոլիս կոչվող ծովափնյա քաղաքը։ Մատիկ պատերազմը և շրջապատումը [քաղաքի] համար դժվարին վիճակ էին ստեղծել։ Երուսաղեմի թագավոր Պաղտինը և մեծ կոմս Ջնճիլի ազգական Բել ղանը բնակիչներին ահ ու դողության մեջ էին պահել։ Տրապոլսի բնակիչները ստիպված դիմեցին Անտիոքի կոմս Տանկրիին և Տրապոլիսը նրան հանձնեցին։ Դրա վրա Երուսաղեմի թագավորը և Բերդանը Տանկրիին պատերազմ հայտարարեցին որովհետև իրենք էին քաղաքը պաշարել։ Այն ժամանակ պատրիարքը և [ֆրանկ] եպիսկոպոսները միջամտելով՝ երկու կողմերը հաշտեցրին։ Տանկրին վերադարձավ Անտիոք։ Բայց Երու-

սաղեմի թագավորը Տրապոլսի դեմ հանեց ամբողջ ծովային հետևակը, պաշարեց քաղաքը ծովից ու ցամաքից և կատաղի պատերազմ մղեց նրա դեմ։ Նա քաղաքի ողջ բնակչությունը սրի քաշեց։ Քաղաքը ողողվեց արյամբ։ Ֆրանկ զինվորները տիրացան հսկայական բանակությամբ ոսկու և արծաթի անհամար գերիներ քշեցին ֆրանկների երկիրը։

Հայոց 559 թվականի [22 փետրվար 1110—21 փետրվար 1111 թ.] սկզբին Ուռհայի կոմսը ցանկացավ երկրորդ անգամ պատերազմել Տանդրիի դեմ։ Պաղտինն ու Ճոսլինը հանդգնություն ունեցան մի որոշում կայացնել որ վայել չէր հավատացյալ մարդուն։ Նրանք դիմեցին Մոսուլ քաղաքը և օգնություն խնդրեցին սլարսից սպասալարից, որին Մամուտ[36] էին ասում մի դաղանաբարս, քաջ կռվող մարդուց Վերջինս հոժարությամբ ընդառաջեց նրանց խնդրանքին, թուրքաց ողջ երկրում զորահավաք արեց և հսկայական բանակով եկավ հասավ Խառան քաղաքի սահմանները։ Ապա նա իր մոտ կանչեց Ուռհայի կոմսին բայց վերջինս վախեցավ գնալ այլակրոնի մոտ Մամուտը ենթադրելով որ խաբվել է նրանից կռվի դիմեց ընդդեմ Ուռհայի։ Դրա վրա Պաղտինը Ճոսլինին Երուսաղեմի թագավորի մոտ ուղարկեց՝ զորք խնդրելու, որպեսզի նա Ուռհա քաղաքին օգնության հասնի [Թագավորը] ֆրանկների ամբողջ զորքով բանակել էր Օվկիանոս ծովի ափին գտնվող Պեյրութ քաղաքի դեմ։ Այդ միջոցին Մամուտ ամիրան անթիվ անհամար զորքով եկել ողողել էր Ուռհայի լայնատարած դաշտը, շրջապատել էր ողջ քաղաքը և [զինվորներով] ծածկել լեռներն ու բլուրները։ Համայն արևելքը նրա շուրջն էր հավաքվել, իսկ գավառի ողջ [բնակչությունը]՝ դիմել փախուստի դավառն անմարդաբնակ դարձավ։ [Մամուտը] համառ պատերազմով բովանդակ քաղաքը ահ ու դողի մեջ դցեց։ Ուռհան հարյուր օր մեծ նեղության մեջ էր, [բնակչությունը] վերջ չունեցող պատերազմից հոգնել, անելանելի դրության մեջ էր ընկել։ Զգացվեց հացի պակասություն և սովամահություն եղավ, որովհետև թշնամու բանակում զորքերի առկայությունը հնարավորություն չէր տալիս քաղաքում մուտք ու ելք անել,

[Թշնամուց] ձեռքն ընկնողը սպանվում էր։ Քաղաքի շրջակա վայրերը լցվել էին սպանված մարդկանց դիակներով, գա վառն ամբողջությամբ կրակի ճարակ դարձավ չմնաց և ոչ մի շեն տեղ։ Դա կատարվեց արևելից ամիրա Սուլիմանի հրամանով։ Նա կտրատեց քաղաքի պատերից դուրս գտնվող անտառի ծառերը քարուքանդ արեց լեռներում գտնվող բոլոր վանքերը Ուռհան շատ նեղ վիճակում էր։ Այդ բոլորից հետո աստծո օգնությամբ տաճիկների ձեռքից գրավվեց Պեյրութը քաղաքի ողջ բնակչությունը սրի քաշվեց Ֆրանկ զինվորները ձեռք բերեցին հսկայական ավար։ Պեյրութ քաղաքի գրավմանը մասնակցում էր և Ճոսլինը, որ մեծ արիություն հանդես բերեց։

Այս բոլորից հետո [Ճոսլինը] ամբողջ զորքի գլուխն անցած գիմեց Ուռհա քաղաքի օգնության։ Եկավ Նաև Երուսաղեմի թագավորը և Տրապոլսի կոմս Բերդանը։ Բոլոր զորքերը գումարվեցին Անտիոք քաղաքում՝ Տանկրիի մոտ, որին, շատ դաղատելով հանդերձեցին Ուռհա քաղաքին օգնության հասնել։ Ֆրանկների բովանդակ զորքը շարժվեց եկավ հայոց իշխան Վասիլի մոտ որն էր հերթին սպառազինելով իր բոլոր զինվորներին հասավ Սամոսատ։ Նրանցից հետո իր զորքերով եկավ նաև Պիր կոչվող քաղաքում[37] նստող հայոց իշխան Ապլղարիպը, և բոլորը, իր ենց հնծաթիվ զորքերով մուտք գործեցին Ուռհա քաղաքի սահմանները։ Թուրքերի սպասալար ՄաՀատուտը տեղեկանալով այդ մասին, բանակով իջավ իր Խառան քաղաքը։ Ֆրանկների զորքերը հասան Ուռհա քաղաքի դուռը և այնտեղ բանակեցին։ Երրորդ օրվա առավոտյան նրանք միահամուռ կերպով պատրաստվեցին յատերազմի նրանք դուրս բերեցին Վարագա Սուրբ Նշանը և նիզակի վրա բարձրացրած տանում էին զորքի առջևից։ Թուրքերը գնացին անցան Խառան քաղաքից այն կողմ չարանենգորեն ուզենալով [քրիստոնյաներին] ներքաշել անծանոթ երկիր։ Նրանք Խառանում բազմաթիվ զինվորներ թողեցին դարանակալելու։ Ֆրանկների զորահրամանատարները կռահելով թուրք զորքերի խորամանկությունը, վերադարձան և բանակեցին Շենավ[38] կոչվող անառիկ բերդի մոտ սահմաններում և նրա դեմ

Հ մաս ոչատերազմ մղեցին։ Տանդրին լսելով իր և մյուս զորահրամանատարների հասցեին ուղղված վատաբանության մասին վերցրեց իր զորքերը հասավ Սամոսատ և իջավ Եփրատի ափը։ Ֆրանկների ամբողջ զորքը հետևեց նրան։ Ուռհա քաղաքում գտնվող քաղաքացիներն ու գավառացիները լսելով այդ մասին, բոլորը միասին գնացին Ֆրանկների զորքերի եռևից՝ մայրն իր որդիներով

Երկու Ֆրանկ մարդ մի անօրենություն գործեցին։ Նրանք Մամռուտի մոտ գնացին ուրացան քրիստոնեությունը և նոան ասացին թե Ֆրանկների ողջ զորքը փախուստի է դիմել։ Մամռուտը լսելով այդ հարձակվեց Ֆրանկների զորքերի վրա և Ուռհա քաղաքի դռնից սկսած մինչև Եփրատ գետը արյամբ ողողեց՝ [կոտորեց] քաղաքացիներին և գավառացիներին։ Մամռուտը հասավ Եփրատի ափը, գավառացիներին մեծ ջարդ տվեց և տնով տեղով գերեվարեց։ Ֆրանկներն ամբողջությամբ անցել էին գետի մյուս ափը։ Թուրքերը սրի քաշեցին ոչխարների հոտերի պես խոնված հավատացյալներին, ասուվածասպաս բարկությունը թափեցին նրանց գլխին։ Եփրատի ջուրն արյուն դարձավ։ Ավելի մեծ թվով [հավատացյալներ] ջրահեղձ եղան։ Լողալ իմացողները գետն էին մտնում և ջանք թափում մարդկանց մյուս ափին անցկացնել, բայց չէին կարողանում։ Մեծ մասը դեպի նավերն էր դիմում, մեծ բազմությամբ մտնում նրանց մեջ, բոլորն էլ ուզում էին նավ մտնել։ Սրի պատճառով մարդկանցով լի հինգ-վեց նավ ջրասույզ եղան։ Այդ օրը Ուռհայի բովանդակ դավառը ավերակ ու մարդաթափ դարձավ։ Սրա մասին էր, որ հին իմաստունները գրել էին «Վա՜յ երկրին Աբգարի»։ Եփրատ գետի մյուս ափին գտնվող Ֆրանկ զինվորները, թեև ակամատես էին լինում քրիստոնյաների գլխին եկած դժբախտության բայց ոչնչով օգնել չէին կարողանում, և միայն դառնագին լաց էին լինում։ Մամռուտը մեծ հաղթանակով վերադարձավ Խառան, որտեղից էլ առաջ անցնելով գնաց իր երկիրը՝ գերիներով և հսկայական ավարով հանդերձ։

Իսկ արևելից մեծ ամիրա Սուլիմանը ձերբակալեց Պալ[39] ամիրային և շղթայակապ տարավ բանտարկեց Տարո-

նի Այծյաց բերդում։ Ֆրանկ զորքերն էլ, խայտառակ եղած, յուրաքանչյուրն իր տեղը գնաց նրանք փոխանակ հավատացյալներին փրկության հասնելու, նրանց կորստյան պատճառ դարձան։ Իսկ Քրիստոսի քաջ զինվոր Տանգրին զորահավաք անելով գնաց Հալեպ քաղաքի շրջանները, իջավ Թերեպ կոչվող բերդաքաղաքի վրա և նրա դեմ բազմաթիվ օրեր համառ կռիվ մղելով, գրավեց այն՝ ոչ ոքի վնաս չհասցնելով։

Այդ տարին թուրքերը զորահավաք արեցին մուտան Անավարզայի շրջանը և բովանդակ գավառն ու Մարապան ավարի առան։ Իսկ հայոց մեծ իշխան Թորոսը՝ Ռուբենի որդի Կոստանդնի որդին, երկյուղելով պարսից մեծաքանակ զորից, չհամարձակվեց պատերազմի դուրս գալ։ Թուրքերի զորքը ոնհամար գերիներով և ավարով վերադարձավ գնաց իր երկիրը։

Նույն տարին այդ գավառում [illegible] ալիքածություն եղան։ Հենց այդ տարին, Ամենատակ, Հայաստանի Վասպուրական գավառում ահավոր ու ոսկրալ նշան երևաց։ Մութ գիշերին բարձր երկնակամարից կրակ ցոլաց և գնկավ Վասպուրականի ծովը։ Ծովը սաստիկ ալեկոծվեց [illegible] ափից դուրս գալով, հարվածեց ցամաքը։ Ծովն ու ցամաքը սաստկությունից տարտափելի դղրդյունով։ Ծովն ալյունը դուրս դարձավ։ Երակը պատռեց անդնդոց հատատություն։ Ամենայն մարդիկ ծովի բազում ձկներ սատկած գտան, նրանք իրար վրա էին դիզված՝ ինչպես մայի ծառերի փայտակույտեր։ Սատկած անհամար ձկների գայշահոտությունը գատե էր շրջանը։ Մարդիկ տեսան թե ինչպես դեռևս տարբեր տեղերում ահավոր խորության բացվածքներ էր ստացել։ Ում որ պատմում էին այդ մասին նա ապշում էր։

Հայոց 560 թվականին [22 փետրվար 1111—21 փետրվար 1112 թ.] Սամտուտը թուրքերի մեծաթիվ զորքով եկավ Թլկուրան[40] կոչվող անառիկ բերդի վրա և պատերազմեց նրա դեմ։ Բերդի ժողովուրդը, երկյուղից դրդված, բերդը հանձնեց Սամտուտին։ Բերդում էին գտնվում քառասուն ֆրանկ, որոնց [Սամտուտը] սրի քաշեց։ Նա գրավեց նաև

Գոտեթիլը, ապա իջավ Շենավ, արաբների ամիրայի մոտ, որին Մնի էին անվանում, այնտեղից էլ գնաց իջավ Ուռհայի գավառը, Ջուլման կոչվող բերդը, որտեղ իր շուրջը հավաքվեցին բազում զորքեր նրա մոտ բազում զորքերով եկան Ահմատիլ[41] կոչվող մեծ ամիրան, արևելից ամիրա Սուլիմանը[42] եկավ նաև Բուրսուխի որդին, և բոլորը միասին շարժվեցին Ուռհայի վրա։ Սակավ օրեր մնալով, նրանք գնացին Սրուճ քաղաքը անցան Եփրատ գետը և բոլորը միասին հարձակվեցին Թլպաշար անառիկ բերդի վրա։ Այն ժամանակ բերդում էր գտնվում ֆրանկների կոմս Ճոսլինը, քաջ և լավ կռվող մի մարդ։ Թուրքերը բերդի դեմ նետեցին բազմաթիվ մարտական գնդեր, բայց ոչինչ չկարողացան անել։ Պարսից ամիրա Ահմատիլը, որ լսել էր Ճոսլինի քաջության մասին, հաշտվեց և հետը եղբայրացավ։ Մամտուտը պարսից բովանդակ զորքով ելավ գնաց Անտիոքի վրա և իջավ Շիզար կոչվող վայրը։ Տանգրին ֆրանկների բոլոր զորքերի զորահավաք արեց։ Նրան միացան և Երուսաղեմի թագավոր Պաղտինը, Տրապոլսի կոմս Բերդանը, ինչպես և Ուռհայի կոմս Պաղտուինը։ Երկու բանակներն իրար հանդիպեցին Շիզարում, բայց մարտ չտվեցին։ Մամտուտը թաքուն գնաց իր երկիրը, իսկ ֆրանկների զորքերն էլ անվնաս՝ իրենց երկիրը։

Այդ ժամանակները սատակեց արևելից ամիրա Սուլիմանը[43] նա ճանապարհին հանկարծամահ եղավ՝ Տիրոջից ստանալով իր արժանի պատիժը, քանզի նա Ուռհա գավառում բազում ավերածություններ և նախճիրներ էր գործել։

Այդ տարին ատված մի հզոր մարդու՝ հայոց մեծ իշխան Թորոսի՝ Ռուբենի որդի Կոստանդնի որդու ձեռքով վրեժխնդիր եղավ Գագիկ շահնշահի՝ Աշոտ Բագրատունու որդու անմեղ արյան համար։ Թորոսի օրոք հայոց Գագիկ արքային սպանողները բնակվում էին Կոնդռոսկավիս կոչվող շատ ամուր և բարձր, ամեն կողմից անառիկ բերդում։ Մանդալեի որդիները, երեք եղբայրներ, դեռ կենդանի էին, որոնցից մեկը, Թորոսի հետ ունեցած խնամիական կապերի պատճառով, մտերմական հարաբերությունների մեջ էր նրա հետ նրանք խոստացել էին բերդը Թորոսին հանձնել, քանի որ

այն սահմանակից էր Թորոսի գավառին՝ Զկնջուր կոչվող և Գամիրքին լեռնահայաց վայրում։ Այդ տարին հայոց իշխանը փոքրաթիվ զորքով բարեկամական նպատակով եկավ գնաց նրանց մոտ։ Իջնելով այդ սահմանները, նրանց գրություն ուղարկեց՝ տեղեկացնելով իր գալստյան մասին։ [Գագիկին] սպանողներից մեկը նվերներով եկավ Թորոսի մոտ վերջինս պատվեց նրան։ Ժամանողը, որպես փոխադարձ նվեր, Թորոսին տվեց մի թանկարժեք դանակ և մի հագուստ։ Նրանք կերան ու խմեցին։ Թորոսն ասաց նրան «Դուք ինձ բերդն եք խոստացել տվեք այն և իմ համայն տիրույթներից որ մեկում ուզեք հաստատվեցեք»։ Բայց նա ուրացավ անցյալում տված թոստումը և ասաց հայոց իշխանին «Մենք չենք կարող բերդը հանձնել, քանզի այն մեր հայրենական [կալվածն] է և տոհմի բնակատեղին»։ Թորոսը հասկացավ, որ խաբել են իրեն և, վերադարձնելով ստացած նվերները, զայրացած ասաց «Ելի՛ր, գնա՛ քո տունը, բայց այսուհետև զգուշացեք ինձանից»։ Ասավածասպանն ելավ գնաց իր տունը։ Թորոսն էլ նրա ներկայությամբ ճամփա ընկավ դեպի իր տունը, բայց երբ սպանողը չքվեց, նա իր զինվորներով դիշերը մոտեցավ բերդին հետևակազորին դարան դրեց, իսկ ինքը հեծյալներով հեռացավ դեպի ագռամակները, մտադիր լինելով ասպատակել շրջանը։ Առավոտյան բերդաբնակ ժողովուրդը բերդից դուրս եկավ, բայց, տեսնելով դարան մտած [զինվորներին], փախուստի դիմեց։ Թորոսի զինվորները սկսեցին բարձրանալ բերդ տանող զառիվերով։ Բերդաբնակ ժողովուրդը տեսնելով նրանց փակեց բերդի դուռը, իսկ նրանք, տիրանալով դռանը դրսից, կռիվ սկսեցին և բերդի ձեղունի վրա կրակ գցեցին այն սաստիկ բորբոքվեց։ [Բերդի] բնակիչները, տեսնելով դա, բացեցին մյուս կողմի դուռը և փախան։ Թորոսի զինվորները գրավեցին բերդը, բռնեցին փախստականներին, ապա տեղի ունեցածի մասին գնացին զեկուցեցին Թորոսին։ Նա շատ զարմացավ և ուրախացած եկավ Կոնդռոսկավիս բերդը։ Ներս մտնելով, նա ստուգեց նրանց դանձատունը, քանզի ողջ գավառի ոսկին և արծաթը այնտեղ էր պահվում Թորոսն ասաց Մանդալեի որդիներին «Ինձ բերեք հայոց թագավոր

Դաղիկի թուրը և հանդերձները»։ Նրանք բերեցին։ Թորոսը, տեսնելով դրանք, դառնագին արտասվեց։ Լաց եղան և բոլոր զինվորները։ Թորոսն այնուհետև հրամայեց ցույց տալ իրենց դանձերը բայց նրանք համառությամբ ցույց չէին տալիս դրա վրա սկսեցին նրանց խոշտանգել։ Եղբայրներից մեկը պահապան զինվորներին խնդրեց իրեն տանեն քարաժայրը՝ ջուր թափելու։ Նրան տարան բայց նա իրեն բարձր ժայռից ցած գցեց և շարաշար սատակեց։ Մյուս եղբայրն սկսեց սպառնալ Թորոսին, լրբորեն ասելով «Դու հայ մարդ ես իսկ մենք՝ հռոմ իշխաններ դու հռոմոց կայսեր ի՞նչ պատասխան պիտի տաս որ դատաստան ես տեսնում հռոմ մարդու հետ» Թորոսը զազաղեց, նրա երեսի գույնը փոխվեց։ Նա երկաթե մի մահակ վերցրեց և, գազանի պես նրա վրա հարձակվելով, ասաց «Ո՞վ էիք դուք որ հզոր մարդուն, հայոց օծյալ թագավորին սպանեցիք կամ ի՞նչ պատասխան տվեցիք հայ ժողովրդին» և լալախառն սկսեց անխնա հարվածել նրան մինչև որ դառն մահվամբ սատակեց։ Այնուհետև նա գոհություն հայտնեց աստծուն որ իրեն արժանացրեց հայոց արքա Դաղիկի արյան վրեժն առնելու։ Թորոսի հոր հայրը՝ Ռուբենը Դաղիկի զինվորներից էր։ Այնուհետև նա նրանց ողջ տունը տակնուվրա արեց և բազմաթիվ դանձեր, դիպակներ, արծաթե հսկայական խաչեր, ոսկեձույլ և արծաթե [սրբա]պատկերներ առնելով գնաց Վահկա [բերդը]։ Նա [Մանդալյան] երրորդ եղբորը իր հետ տարավ, իսկ [նրանց] բերդի պահպանության համար կայազոր հաստատեց։

Հայոց 561 թվականին [22 փետրվար 1112—20 փետրվար 1113 թ.] շար և արյունարբու գազան Մամտուտը նորից դորահավաք անելով, շարժվեց եկավ Ուռհա քաղաքի վրա։ Այդ պահին քաղաքը նրան դիմադրելու և ոչ մի նախապատրաստություն չէր տեսել։ Նա զատկի հաջորդ օրը՝ մեռելոցին, անակնկալ հարձակվեց քաղաքի վրա։ Սահմի ամսի սկիզբն էր։ Նա եկավ հասավ Կուպին և իր ողջ զորքի գլուխն անցած իջավ Ուռհա քաղաքի դարպասի վրա ութ օր մնալով։ Նա գնաց Սասունի լեռը որտեղից էլ՝ պարսպի մոտ գտնվող Հուրբ Վկաները։

Քրիստոսի հաղթող զինվոր կոմս Ճոսլինը, հարյուր հեծյալ և հարյուր հետևակ վերցնելով, մտավ Սրուճ քաղաքը։ Դրա վրա թուրքերի զորքը՝ հազար հինգ հարյուր հեծյալ, Նղիայի շաբաթ օրը[44] արշավեց Սրուճի վրա։ Ճոսլինը հարձակվեց թուրքերի վրա, նրանցից հարյուր հիսուն հոգի սպանեց, գերի վերցրեց հինգ հրամանատար և գրավեց նրանց բոլոր բեռները։ Մնացածները փախուստի դիմելով գնացին Ուռհա քաղաքը, Մամտուտի մոտ։ Մամտուտը, լսելով տեղի ունեցածի մասին, զորքերով արշավեց դեպի Սրուճ քաղաքը՝ Ճոսլինի դեմ։ Այդ նույն միջոցին Ճոսլինը թաքուն եկավ մտավ Ուռհա քաղաքը։ Մամտուտը Սրուճում մնաց յոթ օր և նորից հարձակվեց Ուռհայի վրա։ Բայց մի քանի նենգ մարդիկ դիմեցին նրան և ճանապարհին ասացին «Դու մեզ գթա իսկ մենք հենց այսօր Ուռհան քեզ կհանձնենք»։ [Մամտուտը] մեծ գոհունակությամբ կատարեց նրանց բոլոր ցանկությունները նրանք սովահար էին և [սովամահության] վտանգի առաջ չդիտակցեցին իրենց արածը։ Նրանք դիշերով Մամտուտին և այլ հինգ հոգու բերեցին և բաղ մամբոխ Ուռհա քաղաքը դրեցին թուրքի ձեռքը։ Նրանք քաղաքի արևելյան կողմում գտնվող և ողջ քաղաքի վրա իշխող բուրգը տվեցին նրանց, որոնք հարյուր հոգի հաստատեցին այնտեղ։ Նրանք գրավեցին երկու ուրիշ բուրգեր էլ և շատացան։ Բայց աստված, որ չի ցանկանում հավատացյալների կործանումը, Ուռհա քաղաքի օգնության համար վաղօրոք ֆրանկների կոմս Ճոսլինին էր բերել։ Աստծո քաջ զինվոր Ճոսլինը լսելով դեպքերի մասին Ուռհայի կոմս Պաղտինի և ֆրանկների մյուս զորքերի հետ հասավ [քաղաքի] պարսպերին՝ թուրք զորքերին մարտ տալու։ Նա բրգի դեմ արիաբար մարտնչեց, համառ մարտում թուրք զինվորների ողջ բաղմությունը պարսպից ցած գլորեց և [բուրգը] հանձնողներն էլ ստացողներն էլ միասին սատակեցին։ Այդ օրն ահա Ուռհա քաղաքը Ճոսլինի և քաղաքացիների բոլոր զորքերի քաջությամբ փրկվեց։ Սակայն, կոմս Ճոսլինը, սրտի ղայրույթից և չարախոսների դրդմամբ բաղմաթիվ անմեղ քաղաքացիների արյուն թափեց՝ սպանելով և կրակի վրա այրելով։ Նա դառն պատիժներն ենթարկեց՝ շա-

տէրին, որ աստվածահաճո գործ չէր։ Մամուտը ելավ գնաց գրավեց Թլմոզը և խայտառակված ու անարգված վերադարձավ Խորասան։

Այդ տարին Անտիոքի կոմս Տանգրին զորահավաք արեց և գնաց հայոց իշխան Վասիլի դեմ համառ մարտով նա Վասիլի ձեռքից գրավէց Ռապան քաղաքը ապա զորքով գնաց Քեսունի վրա և իջավ դաշտի գլխին աղբյուրից ներքև, Թիլում։ Վասիլը հինգ հազար զինվոր հավաքեց։ Հակառակորդները մի քանի օր հանգիստ մնացին ապա հաշտվեցին Տանգրին Վասիլին վերադարձրեց Ռապանը իսկ Վասիլը՝ Հարսնմսիր ռավառը Թորեշը և Ուրեմնը Վասիլը այս Հարսնմսիր գավառը, Փէրսին ծածքը[4] Ռազտիպը, Հարթանը, Թորեշը և Ուրեմնը վերցրել էր ֆրանկներից և այժմ վերադարձրեց նրանց։ Տանգրին խաղաղությամբ գնաց իր Անտիոք քաղաքը։

Այդ տարին արեգ ամսի քսանչորսին վախճանվեց հայոց մեծ իշխան Գող Վասիլ կոչեցյալը հայոց համայն աշխարհում մեծ սուգ եղավ քանզի հայոց զորքի բեկորները Բագրատունյաց և Պահլավունյաց ընտանիքները հայ թագավորազունները, հայոց ազատագունդ զորքով հանդերձ նրա մոտ էին ապաստանել և մեծ պատիվների արժանացել։ Բացի այդ հայոց կաթողիկոսական աթոռը ևս նրա մոտ էր հաստատվել, քանզի Վասիլը իր զենքի ուժով տիրել էր բազում գավառների։ Վանականներ եպիսկոպոսներ քահանաներ և վարդապետներ նրա մոտ էին խմբվել, և բոլորն ապրում էին մեծ ուրախության մեջ։ Ահա վախճանվեց հայոց իշխան Վասիլը և թաղվեց Կարմիր վանքում։ Նրա հոգևոր հայրն ու խոստովանահայրը հայոց կաթողիկոս տեր Բարսեղն էր։ Նրա թաղմանը հազար դահեկան հողադրամ տրվեց, ավելի քան հարյուր հիսուն հազար դահեկան՝ պատարագների համար, նաև անթիվ մատաղ։ Վասիլի տնից Տանգրիին բազմաթիվ նվերներ տարան՝ բազում գանձ, դիպակներ, ձիեր և ջորիներ։ Վասիլի կնոջ թառն էլ տարան։ Տանգրիի կնոջը տվեցին։ Գավառատեր այլ աիշխանների էլ բազմաթիվ նվերներ տրվեցին։ աղքատներին էլ շատ բան հա

սալ։ Վասիլի իշխանությունը տվեցին Վասիլ Տզային, որ մոր կողմից Կամսարականների ընտանիքից էր ծնված և դաստիարակված էր [Գող] Վասիլի տանը՝ ինչպես որդին հոր ծոցում։ Նա գեղեցիկ էր, ուներ առյուծի դեմք, հաջողակ և սուր մտքի տեր, քաջ և կռվող քսան հինգ տարեկան մի մարդ։ Մեծ իշխան Վասիլի գահին, ահա որան նստեցրին և բոլոր զորքերը նրան հնազանդություն հայտնեցին, քանզի նա անսահմանորեն առատաձեռն և բաղմաշնորհ մարդ էր բոլոր զինվորները սիրեցին նրան։ Տեր Բարսեղը ընդհանուր ժողով գումարեց և ամբողջ իշխանությունը տվեց Վասիլ Տզային համայն հայոց աշխարհում ցնծություն էր տիրում։

Այդ տարին, մարերի ամսի 18-ին վախճանվեց սատծո մեծ հավատացյալ Տանգրին՝ Անտիոքի կոմսը։ Նա սուրբ և աստվածասեր մարդ էր, հեզաբարո և ողորմած, բոլոր քրիստոնյաների նկատմամբ հոգատար, անշափ համեստ, աշխարհիկ և հոգևոր հարցերում արդարադատ։ Նա վախճանվեց Անտիոք քաղաքում և թաղվեց Անտիոքի Սուրբ Պետրոս մեծ եկեղեցում, որը հիմնադրել էին Պետրոս և Պողոս սուրբ առաքյալները։ Տանգրիի կտակի համաձայն, նրա գահին են նստեցնում իր քրոջորդուն, որ Ռոճեր էր կոչվում, մի արիամիտ և քաջ պատերազմող մարդու։ Պատրիարքն, ահա, և ֆրանկների բոլոր իշխանները Տանգրիի գահին նստեցրին Ռոճերին և Անտիոքը նրան տվեցին։ Նույն տարին թուրք զորքերի ձեռքով Ռուբենի որդի Լևոնի եբկրում սպանվեցին երկու մեծ իշխաններ՝ Տիգրանն ու Ապլասաթը նրանք Վասիլի զինվորներից էին։

Հայոց 562 թվականին [21 փետրվար 1113—20 փետրվար 1114 թ.] անհավատ և արյունարբու զազան Մամտուտ ամիրան՝ պարսից սպասալարը, անհամար զորքով շարժվեց եկավ ֆրանկների դեմ և հասավ Խառան կոչվող քաղաքը։ Ուռհայի կոմս Պաղտինն այն ժամանակ զորքերով հանդերձ գտնվում էր Թլպաշար քաղաքում։ Բայց ֆրանկներից մի քանի լարանենգ և ստոր մարդիկ խռովության և մատնության լուր են հասցնում կոմսին և ասում, թե՝ «Ճատերը համաձայնության են եկել Ուռհա քաղաքը թուրքին տալու

վերաբերյալ։ Իսկ նա, հավատալով անօրեն զրպարտիչների սուտ չարախոսությանը, դաժան վճիռ կայացրեց։ Նա Սերուճի կոմս Պայենին հրամայեց անմիջապես գնալ և Ուռհա քաղաքից տեղահան անել բոլոր քաղաքացիներին որ քաղաքում չմնա և ոչ մի մարդ։ Չարագեմ [ֆրանկները] այդ օրը որոշեցին և ցանկացան ողջ քաղաքն ընդհանրապես սրի քաշել [նրանք] համաձայնեցին թափել անպարտ և անմեղ մարդկանց արյունը որոնք ոչ մի հանցանք չէին գործել, բայց իրենց աղգին բնորոշ չարասրտությամբ կարծում էին, որ բոլորն էլ չարաբարո են։

Սահմի ամսին, կիրակի օրը, ճաշի ժամին Ուռհա քաղաքի գլխին [այնպիսի] դառնալեռ փորձություն եկավ, որ հայրն ուրացավ իր որդուն որդին էլ՝ հորը։ Լացն ու կոծը, աղմուկ-աղաղակը բռնել էր ողջ քաղաքը։ Ամեն մի տնից արտասվալից, վշտահար և ցավաբեկ դոշյուն էր լսվում, որովհետև քաղաքը սնահան անելով քշեցին, իսկ տներում թաքնվածներին հրամայեցին ողջակեղ անել։ [Քաղաքում] ոչ ոք չմնաց, բացի ութսուն տղամարդուց, որոնց նույն երեկոյան հավաքեցին բերդի Սուրբ Թորոս [եկեղեցում] և պահում էին զինվորների հսկողության տակ։ Այդ օրը ֆրանկները Ուռհալի գլխին մեծ փորձանք բերեցին, ամեն մեկը իրեն վայ էր տալիս։ Չմնաց և ոչ մի վատություն որ ֆրանկները չանեին Ուռհայի բնակիչներին։ Այստեղ է որ իրականացան հին մարդկանց կանխագուշակությունները թե՝ «Վա՜յ է եկել Աբգարի տան գլխին»։ [Ուռհայի] բոլոր քաղաքացիները Սամոսատ գնացին, Ուռհա մայրաքաղաքը դատարկվեց և նստեց, որպես այրի մի կին, նա՝ ով անցյալում մայր էր բոլոր արարածների համար և իր դուրջն էր հավաքում աշխարհով մեկ բոլոր ցրվածներին, նա, ով անցյալում խաչով էր ընդառաջ գնացել ֆրանկներին, երբ նրանք մուրալու էին գալիս և, ահա, այս բոլոր բարիքներն գիմաց այսպես վարվեցին նրա հետ, և բոլոր հավատացյալներին շար հատուցեցին։

Այն ժամանակ խառանում գտնվող թուրքական զորքը, դեսանցելով Եփրատը ամբողջ բազմությամբ շարժվեց գնաց Երուսաղեմ սուրբ քաղաքը՝ ֆրանկների դեմ։ Պաղտի-

նը լսելով, որ Մամուտը եկավ հասավ Երուսաղեմի գավառը, ամաչեց իր գործած վատության համար և, նամակ գրելով Ուռհա, կարգադրեց թույլ տալ քաղաքացիներին վերադառնալ։ Երեք օր անց ամեն մեկը ետ եկավ իր տունը։

Այն ժամանակ այլազգիների զորքն իջավ բանակեց Տայար կոչվող քաղաքում Տիբերական ծովի մոտ։ Երուսաղեմի թագավորը Անտիոք լուր ուղարկեց և կանչեց ֆրանկների կոմս Ռոճերին, ֆրանկների բովանդակ զորքը, ինչպես և Տրապոլսի կոմսին՝ Ցնճիլի որդուն։ Բոլորը միահամուռ կերպով նրա կոչին ընդառաջ գնացին։ Երուսաղեմի զորքը, մեծամտացած, միայնակ պատերազմի ելավ թուրք զորքերի դեմ, ուզենալով անտիոքցիներից առաջ տեղ հասնել, որպեսզի վերջիններս չլինեն քալի համրավին արժանացողները։ Նրանց գոռոզամտությունը, սակայն, աստծուն դուր չեկավ և [աստված] նրանց ամբարտավանության համար խայտառակ արեց։ Երբ նրանք ընդհարվեցին միմյանց, թուրքերի զորքերը հաղթեցին ֆրանկների զորքերին և փախուստի մատնեցին, անվանի մարդկանց սպանեցին, իսկ հետևակին դյխովին կոտորեցին։ Թուրք զինվորներից մի քաջ մարդ հասավ Երուսաղեմի թագավորին և երկաթե լախտով խփեց նրա թիկունքին։ Տերը, սակայն [թագավորին] նեցուկ կանգնեց և փրկեց քանզի հենց այդ պահին հասան Անտիոքի և Տրապոլսի զորքերը։ Անտիոքի կոմս Ռոճերը տեսնելով կատարվածը առյուծի պես գոչեց, փութանակի տեղ հասավ և, թուրքերի զորքերին փախուստի մատնելով, փրկեց թագավորին ու Երուսաղեմի բոլոր զինվորներին։ Այլազգիների զորքը բանակեց լեռան մի լանջին՝ Տապարի և Երիքովի միջև, իսկ ֆրանկների զորքը բանակեց լեռան մյուս լանջին։ Նրանք այլևս չմարտնչեցին միմյանց դեմ։ Մամուտը, մի քանի օր մնալով վերադարձավ Դամասկոս քաղաքը, իսկ ֆրանկների զինվորները ետ եկան իրենց քաղաքները։

Մամուտ ամիրան, մտնելով Դամասկոս քաղաքը, ծրագրեց սպանել նրա ամիրա Տուղտիկինին[46] և տիրանալ քաղաքին։ [Մամուտի] չարանենգ ծրագիրը հայտնեցին ամիրային որը իր բանտից հանելով մի պարսիկ մահապարտի, նրան ազատություն և պատիվ խոստացավ, տվեց

հինգ հարյուր դահեկան, առաջարկելով սպանել Մամտուտին։ Երբ Մամտուտն իր աղոթարանից դուրս գալով կանգնել էլ ճեմարանում[47]՝ Կարմիր սյան մոտ, պարսիկը մոտեցավ, հանկարծակի դաշույնը խրեց նրա ձախ կողը և սատկացրեց չար ու անօրեն գաղան Մամտուտին։ Պարսիկին տեղն ու տեղը տանջամահ արեցին, իսկ Մամտուտի զորքը փախավ գնաց իր երկիրը։

Այդ տարին, տրե ամսի հինգերորդ օրը, վախճանվեց Հայոց կաթողիկոս տեր Բարսեղը։ Դա տեղի ունեցավ չարի ազդեցությամբ։ Նա մի օր իր աշակերտներով բարձրացել էր Պեհեսնիի սահմաններին մոտիկ գտնվող Վարդահերի կոչվող գլուղի մի տան տանիքը և քահանաներով ու եպիսկոպոսներով աղոթքի էր կանգնել երբ հանկարծակի տունը փուլ եկավ։ Տեր Բարսեղից բացի ոչ ոք չվնասվեց նրա ողը տան պատին հարվելով, ջարդվեց [որից հետո] նա ընդամենը երեք օր ապրեց։ Նա կարգադրեց իրեն տանել Շուղր[48] կոչվող իր վանքը և նախքան վախճանվելը կաթողիկոսական աթոռը և քողը ժառանգեց տեր Գրիգորիսին՝ Ապիրատի որդուն, որը տեր Վահրամի քեռորդին էր։ Ահա, վախճանվեց տեր Բարսեղը և թաղվեց Շուղրում՝ մեծ հանդիսավորությամբ ու հայրապետական պատիվներով ամփոփվելով գերեզմանում։

Այդ տարին հայոց կաթողիկոսական աթոռին նստեց տեր Գրիգորիսը՝ Ապիրատի որդին, որ Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Վասակ Պահլավունու որդու տոհմից էր տեր Բարսեղի մահից հետո Թեսուն գավառին մոտիկ գտնվող Կարմիր վանքում գումարվեց եպիսկոպոսների և [վանա]հայրերի ժողով, որտեղ սուրբ Հոգու հրամանով տեր Գրիգորիսին համայն Հայոց եպիսկոպոս ձեռնադրեցին։ Սուրբ Գրիգորի աթոռին նրան կաթողիկոս ձեռնադրեցին հենց նույն օրը։ Եվ նստեց նրա կաթողիկոսական աթոռին դեռ պատանի հասակում, նրա երեսին դեռ աղվամազ չէր բուսել։ Նա բարձրահասակ էր, գեղատեսիլ և շատ հեզաբարո։

Հայոց 563 թվականին [21 փետրվար 1114—20 փետրվար 1115 թ.] պարսից սուլթան Տափարը՝ Մելիք Շահի որդին, զորահավաք կատարեց և սպարապետ նշանակեց մեծ ամիրային, որի անունը Բուրսուխ[49] էր։ Վերջինս, իր հետ

վերցնելով սուլթանի դեռ պատանի որդուն մեծաթիվ զորքով շարժվեց եկավ Ուռհա քաղաքի վրա։ Սահմի ամսի 24-ին, ուրբաթ օրը, նա հասավ Ուռհա քաղաքի դուռը։ Նա երեսուն օր մնաց համառ պատերազմ մղեց, ապա գնաց իջավ Եփրատ գետը և ավերեց բովանդակ դավառի գետերը շրջանը։ Ապա եկավ իջավ Եփրատ գետի ափին գտնվող Պիր կոչվող քաղաքի վրա։ Ֆրանկների բոլոր զորքերը հավաքվեցին Եփրատ գետի մյուս ափին, բայց ոչ մի կողմն էլ չհամարձակվեց գետն անցնել։ Բուրսուխը վերադարձավ Ուռհա քաղաք, այնտեղից էլ գնաց տաճկաց Մծբին քաղաքը։ Խաղի ամիրան, ինչպես և Պալակը, զորահավաք անելով, համառ մարտում հաղթեցին Բուրսուխին նրան փախուստի մատնեցին իսկ սուլթանի որդուն գերի վերցրին որին սակայն հետո ազատ արձակեցին։

Այդ տարին արարածների գլխին թափվեց աստվածասաստ բարկությունը, որովհետև ինքը՝ տեր աստվածը, իր ամենակալ զորությամբ մեծ զայրույթով նայեց իր արարածների վրա, քանզի նրանք առհասարակ շեղվել էին արդարության ճանապարհից՝ մարգարեի ասածի նման, թե՝ «Այս ժամանակներում չի լինի իշխան, մարգարե և առաջնորդ չի լինի մեկը, որ բարին գործի ոչ ոք ոչ մեկը»[50]։ Ահա, նույն ձևով բոլորը սիրեցին մեղքի անօրեն ճանապարհը և առեցին աստծո բոլոր պատվիրաններն ու իրավունքները ո՛չ իշխանները, ո՛չ զինվորները, ո՛չ աշխարհականները, ո՛չ հոգևոր առաջնորդները, քահանաներն ու վանականները աստվածահաճո գործ չէին կատարում, նրանք հեշտասեր էին դարձել սիրել աշխարհիկ կյանքը։ Աստված այդ ամենը մեղսագործություն համարեց և, ահա, իրականություն դարձավ մարգարեի խոսքը «Ո՞վ է նայում երկրի վրա և սաստանում այն»։ Եվ աստված զայրույթով նայեց արարածների վրա, և նրանք կործանվեցին տիրոջ զորության ահից։ Դա տեղի ունեցավ հետևյալ կերպ մարերի ամսի տասներկուսին կիրակի օրը, Խալի Գյուտի տոնին, տիեզերքի վրա սարսափելի արհավիրքներ եղան, որոնց նմանը երբևիցե չենք լսել ոչ էլ կարդացել սուրբ գրքերում։ Երբ դեռ խոր

քնի մեջ էինք, հանկարծակի ահավոր ճայթում և թնդում եղավ։ Բոլոր արարածներն աղաղակ բարձրացրեցին։ Եղավ սաստիկ դղրդյուն սարսափելի թնդյունից սասանվեցին երկիրն ու լեռները, պատռվեցին ապառաժները և բլուրները։ Ահավոր աղետի ժխորը արձագանքում էին լեռներն ու բլուրները, սարսափած անասունների պես գոչում լեռների արձագանքը մեծաթիվ բանակների բարձրացրած աղմուկն էր հիշեցնում։ Տեր աստծո զորության ահից արարածները ծովի պես էին ալեկոծվում, գոռում ու երերում, քանդի դաշտերն ու լեռները պղնձի նման ղողանջում էին քամուց տատանվող ծառերի նման՝ երերում դողում և սասանվում։ Արարածները հեծում ու տնքում էին ինչպես բաղմօրյա հիվանդը։ Կործանման մեծ սարսափն էր տարածվել, մարդիկ փախստականների նման հուսարեկ էին եղել, ահ ու դողի մեջ ընկել, նրանք մեղապարտների նման լալիս էին ու ողբում։ Երկրաշարժը դադարելուց հետո, մինչև գիշերվա ժամը մեկը, դեռ ժխորը լսելի էր։ [Աստծո] բարկության ահից բոլոր մարդիկ, վերապրելու հույսը կորցրած, ասացին «Հասել է [աշխարհի] կործանման և վերջին դատաստանի օրը»։ Հենց այդ օրվան էր նման օրը կիրակի էր, աղմուկը՝ սոսկալի լուսինը՝ փուլի մեջ։ Նշանները վերջին օրվա մասին էին վկայում և մարդիկ սարսափած մահամերձի նման հուսալքվել էին։ Այդ գիշեր ավերակ դարձան բազմաթիվ քաղաքներ ու գավառներ, բոլորն էլ ֆրանկների տիրապետության տակ գտնվող։ Այլ գավառներ և այլ ժողովուրդներ ոչ մի վնաս չկրեցին։ Այդ գիշեր կործանվեց Սամոսատ քաղաքը, Հարսնմսիրը Քեսունը, Ռապանը։ Հիմնահատակ ավերվեց Մարաշ քաղաքը, սպանվեց շուրջ քառասուն հազար հոգի այդ մարդաշատ քաղաքից և ոչ մեկը չփրկվեց։ Այդպես և Մսիս քաղաքը, որտեղ [ոչնչացավ] տղամարդկանց և կանանց անթիվ բազմությունը ինչպես նաև ուրիշ շատ գյուղեր ու վանքեր, որտեղ զոհվեցին անհամար տղամարդիկ ու կանայք հագարներով և բյուրերով երեխաներ։ Սև լեռան Բարսեղյանց կոչվող հռչակավոր անապատում հայոց սրբակրոն վանականներն ու վարդապետները հավաքվել էին եկեղեցին օրհնելու։ Աստծուն պատարագ մատու-

գլուխ պահին եկեղեցին փուլ եկավ նրանց վրա, և հրեսուն վանական ու երկու վարդապետ սպանվեցին նրա տակ ու մինչև օրս էլ մնացել են այնտեղ։ Նույն բանը տեղի ունեցավ և Մարաշի մոտ գտնվող մեծ անապատում, որ Հեսվանց է կոչվում։ Վանքը փուլ եկավ և կործանեց վանականների ողջ դասը։ Երբ երկրաշարժը դադարեց, սկսեց ձյուն տեղալ և ծածկել ողջ երկիրը։ Հալոց մեծ և երևելի վարդապետ Գրիգորը, որին Մաշկևոր են ասում, այդ նույն տեղում դոհվեց։ Նման ձևով հավատացյալ ժողովուրդների բազմաթիվ կորուստներ, դառն կոտորածներ եղան։ Դա տեղի ունեցավ մեր մեղքերի պատճառով, քանզի ամեն մեկը, թողնելով աստծո պատվիրանների բուն պողոտան, մեծ ցանկությամբ ընթացավ զարտուղի ճանապարհով անաեսեց [սուրբ] գրքերի պատվիրանները և տխմարացավ։ Այնպես, ինչպես Նոյի ժամանակ մարդիկ կերուխումով էին տարված, մինչև որ իրենց արարքների պատճառով կործանվեցին այդպես էլ սրանք իրենց տվել էին խրախճանքի, մինչև որ վրա հասավ աստծո բարկությունը և ոչնչացրեց չարագործներին, քանզի մեղքեր էին գործում։

Այդ տարին վախճանվեց հայոց սուրբ վարդապետ Գեորգը մականունը՝ Մեղրիկ[51], մի հոյակապ, հրաշալի ճգնավոր, որն իր ամբողջ կյանքում հիսուն տարի միայնակյաց էր եղել, վարել ժուժկալ ու ճգնավորական կյանք, սնվել միմիայն հացով և իր արարքներով ու սրբակրոնությամբ նմանվել առաջին սրբերին։ Նա իր ողջ կյանքում կիրակի օրերը անցկացրել էր ոտքի վրա զգաստ վիճակում. Նա Հայաստանից էր, Վասպուրական նահանգից, Անալյուր կոչված մեծ գյուղից։ Երիտասարդ հասակում դառնալով վանական, նա սքանչելի կյանք վարեց, մեծ անուն հանեց և շատերի համար օրինակ դարձավ։ Նա բոլոր հայերիս խոստովանահայրը դարձավ և բոլորին ուղղեց դեպի լուսավոր ճանապարհը ու ապաշխարությամբ բոլորին երկնային հոր որդիները դարձրեց։ Նա յոթանասուն տարեկան հասակում վախճանվեց բարի խոստովանությամբ ի Քրիստոս և թաղվեց

Անավարզա գավառում, Դրազարկ կոչվող մեծ անապատում, որ նորոգել էր հայոց մեծ իշխան Թորոսը։

Հայոց 564 թվականին [21 փետրվար 1115—20 փետրվար 1116 թ.] տաճկաց Ամիթ կոչվող քաղաքում ահավոր ու զարմանալի մի հրաշք եղավ։ Այդ չար և պիղծ ժողովրդի անօրինության բազմանալու պատճառով, հանկարծակի գի շեր ժամանակ երկնքից նրանց գլխավոր մզկիթի վրա կրակ թափվեց։ Երկնային կրակը մեծ բարկությամբ բորբոքվեց, սաստկացավ և իր կապանաշունչ բնությամբ փայտի նման այրեց պատի քարերը։ Քաղաքի բոլոր տղամարդիկ շտապե ցին այնտեղ, բայց չկարողացան հանգցնել անշիջանելի կրակը, որը բորբոքվելով երկինք բարձրացավ նա մոխիր դարձրեց նրանց գլխավոր մզկիթը[52], այդ պիղծ ժողովարանը։ Դա տեղի ունեցավ Ամիթ քաղաքում որ կառուցել էր հայոց արքա Տիգրանը։

Այդ տարին պարսից սպարապետ Բուրսուխ ամիրան նորից զորահավաք արեց և եկավ հասավ Ուռհայի դուռը։ Մի քանի օր մնալով, նա անցավ Եփրատ գետը, եկավ Հալեպ քաղաքը այնտեղից էլ գնաց գրավեց տաճկաց Շիզար քաղաքը։ Նա վճռեց ասպատակել Թլպաշարը և Անտիոքի բովանդակ գավառը։ Այն ժամանակ բոլոր ֆրանկները հավաքվեցին Անտիոքում՝ կոմս Ռոճերի մոտ եկան Երուսաղեմի թագավորը, Ուռհայի կոմս Պաղտինը և իրար միացան Շիզար գավառում ֆրանկների ճամբարը՝ Ռոճերի մոտ բազմաթիվ զորքերով եկավ պարսից մեծ ամիրա խազին՝ Արդուխի որդին քանի որ Բուրսուխի կատաղի թշնամին էր։ Նրանց մոտ եկավ և Դամասկոսի ամիրան որ Տուղտիկին է կոչվում։ Խազին և Տուղտիկինը միանալով ֆրանկներին, մեծամեծ երդումներով դաշինք կնքեցին և բարեկամություն հաստատեցին։ Ֆրանկների զորքին միացավ նաև Հալեպի ամիրան։ Այլազգիների և ֆրանկների զորքերը չորս ամիս դեմ դիմաց էին կանգնել։ Թուրք զորքերը չհամարձակվեցին մարտ տալ Բուրսուխը թաքուն, ֆրանկների զորքերին ապակողմնորոշելով, նահանջեց։ Երբ ֆրանկները իմացան Բուրսուխի նահանջի մասին Երուսաղեմի թագավորը և Տրապոլսի [կոմսը] վերադարձան, վերադարձան նաև խազին,

Տուզտիկինը և Հալեպի ամիրաները ու գնացին իրենց գավառները։ Բուրսուխը իմանալով ֆրանկ զորքերի հեռանալու մասին, շարժվեց Անտիոքի վրա, կամենալով գալ առնի ավարի առնել։ Անտիոքում գտնվող Ուռհայի կոմսը, լսելով այդ մասին վերցրեց Ռոճերին՝ լոթ հարյուր հեծյալներով, և դիմեց Բուրսուխի դեմ՝ Հալեպի գավառը նրան անպատասխան գտնելով նա մեծ ուժով հարձակման անցավ, հաղթեց և փախուստի մատնեց նրան։ [Ֆրանկները] զերբեցին անվանի հրամանատարների ձեռք բերեցին մեծ ավար։ Նրանք թալանեցին ամբողջ ճամբարը։ Փրկված [ալլազգիները] ամոթահար հեռացան։

Այդ տարին Ուռհայի կոմս Պաղտինը պատերազմ հայտարարեց Գող Վասիլի իշխանությունը ժառանգող հայոց իշխան Վասիլին։

Այդ օրերին Պաղտինը զորքերով գնաց Ռապան անառիկ բերդաքաղաքի վրա բազում օրեր պատերազմ մղեց բայց ոչ մի հաջողություն չունեցավ միայն ուշադրման մեջ պահեց այն։

Այն ժամանակները Վասիլը գնաց հայոց մեծ իշխան Լևոնի՝ Ռուբենի որդի Կոստանդնի որդու Թորոսի եղբոր մոտ։ [Վասիլը] կնություն էր առել [Լևոնի] դստեր։ Լևոնի եղբայր Թորոսը իր մոտ էր հրավիրել Վասիլ Տղային, բայց, նենգությամբ ձերբակալելով նրան հանձնեց Ուռհայի կոմս Պաղտինի ձեռքը, որը զազանաբար խոշտանգեց լաջ տղամարդուն և հզոր պատերազմողին, նրա ողջ գավառի վրա բռնատիրեց և այդ շրջանում վերացրեց հայկական իշխանությունը։ Վասիլը գնաց իր անբոջ՝ Լևոնի մոտ այնտեղից էլ՝ Կոստանդնուպոլիս Հռոմոց կայսրը նրան և նրա բոլոր գինվորներին ուռուցավոր ընդունելություն կազմակերպեց։

Հայոց 566 թվականին [20 փետրվար 1117—19 փետրվար 1118 թ.] Ուռհայի կոմս Պաղտինը և Սրուճի կոմս Կայարանը զորահավաք արեցին և գնացին Ասլղարիպ կոչվող հայոց իշխանի դեմ նա և իր եղբայրը Լիկոսը Վասակի որդիներն էին՝ քաջարի և կռվող տղամարդիկ։ Նրանք իրենց քաջությամբ Թլպաշարի նախկին տիրոջ ձեռքից խլել էին Նսեպինը, իսկ պարսիկների ձեռքից՝ բազում շրջաններ։

Նրանք մեծ ուժ գործադրելով դրավել էին Պիրը և դարձրել իրենց նստավայրը։ Նրանք քաջ և անվանի կռվողներ էին և ունեին հազար զինվոր։ Ծանոթանալով նրանց գավառին, Կոմսի սիրտը լցվեց մեծ և անսքող նախանձով նա զորահավաք անելով շարժվեց Պիրի վրա և Թուրքից շատ փորձանք պատճառեց քրիստոնյաներին նա մեկ տարի պաշարման մեջ պահեց հայոց իշխան Ապլղարիպին, սաստիկ և բազմապիսի նեղություններ պատճառեց նրան։ Ապլղարիպը վտանգից և տառապանքներից ճարահատյալ Պիրն ամբողջ դավառով հանդերձ Պաղտինին հանձնեց և թոզէց գնաց Անավարզա հայոց իշխան Թորոսի՝ Ռուբենի որդու մոտ։ Կոմսը Պիրն ամբողջ գավառով տվեց ֆրանկների Կալարան իշխանին։ [Պաղտինը] մեկ առ մեկ ոչնչացրեց հայոց բոլոր իշխանությունները ավելի հետևողականորեն քան պարսիկները հալածական դարձրեց հայոց այն իշխաններին, որոնք կարողացել էին իրենց գոյությունը պահպանել Թուրքերի կատաղած աղգի ձեռքից։ Բոլորին մեծ վիշտ պատճառելով նա տարագիր արեց նրանց խորտակեց Գող Վասիլի բովանդակ իշխանությունը [նրա] բոլոր ազատներին փախստական արեց Կոստանդնուպոլիս։ Նա տապալեց և հայոց մյուս իշխանին՝ Բագրատին մի քաջ մարդու բռնատիրեց նրա ողջ գավառի և Բագրատի նստավայր Արևընդանի վրա որ գտնվում է Կուրիսի մոտ։ Նա խորտակեց և Կարկառի տեր Կոստանդնին որը Սամոսատի բերդում կապանքների մեջ տանջամահ էդավ։ Երկրաշարժի գիշերը նրան գտան Եփրատ գետի ափին. նա [բերդից] ցած էր գլորվել։ Բերդում նա գամված էր Մշնկի սյանը և նրա հետ գլորվել էր ցած ու մեռել։ Պեմունդն էլ իր հերթին հալածական արեց հռոմոց մեծ իշխանին՝ իշխանաց իշխանին որ Մարաշ ռաղաքում էր նստո մ նա ուրիշ բազում և բարի իշխանների բանտում և կապանքների մեջ տանջամահ արեց։ Նրանք շատերի աչքերն էին կուրացնում, ձեռքերն ու քթերը կտրում։ Նրանք կտրել էին տալիս տղամարդկանց սեռական օրգանները ծնողներին սաստելու նպատակով ցցահան անում և սպանում անմեղ երեխաներին։ Անհնարին է թվել նրանց չարագործությունները, պատմել այդ մասին դրամ շորթելու

համար նրանք անմեղ մարդկանց չարչարում էին։ Երկիրը լարուքանդ արեցին։ Նրանք անգործ թրև էին գալիս, ոչինչ չէին անում, այլ միայն նստում և վատության ու սորության մասին մտածում։ Երախտամոռները ամեն տեսակի նենգություն և վատություն սիրեցին, մոռացան [իրենց արված] լավությունը։ Ես կուզենայի գրի առնել նրանց բովանդակ անօրինությունները բայց չհամարձակվեցի քանզի դանվում էինք նրանց իշխանության ներքո։

Հայոց 567 թվականին [20 փետրվար 1118—19 փետրվար 1119 թ] Ուռհայի կոմսը ելավ գնաց ուխտի՝ Երուսաղեմ սուրբ քաղաքը։ Մեծ պահքի օրերին Երուսաղեմի թագավոր Պաղտինը՝ Կոնդոֆրեի եղբայրը գնաց Եգիպտոսի կողմերը, կամենալով բարբարոսներին հպատակեցնել, բայց նա, համայն երկիրը բնակիչներից լքված գտնելով ճամփա ընկավ դեպի Երուսաղեմ սուրբ քաղաքը։ Ճանապարհին նա հիվանդացավ և վախճանվեց։ Հոգին ավանդելուց առաջ նա արեց հետևյալ կարգադրությունը «Դիմեցեք Ուռհա և բերել ավեք կոմս Պաղտինին ու Երուսաղեմ քաղաքի տէրպահ նշանակեք, մինչև որ Ֆրանկների երկրից իմ եղբայրը գա, որին և կհաստատեք ձեզ թագավոր»։ Թագավորին, այդ բարի, սրբասեր և հեզաբարո մարդուն, դագաղի մեջ բերեցին Երուսաղեմ և թաղեցին սուրբ Գողգոթայի լանջին [Ֆրանկները] Պաղտինին Երուսաղեմում գտնելով շատ ղարմացան նրանք կրկնակի ուրախացան ենթադրելով որ նա աստծո կանչով է եկել։ Թագավորի կտակի համաձայն Երուսաղեմի [գահի] տէրպահությունը տվեցին Պաղտինին, բայց նա հրաժարվեց վերցնել պահանջեց թագավորական պահը։ Նա պայման դրեց՝ մեկ տարի իր գլխին թագ չդնել եթե այդ ընթացքում թագավորի եղբայրը չգա ապա թագը կդնի։ Բոլոր Ֆրանկները հավանություն տվեցին նրա պայմանին և ծաղկազարդի օրը Ուռհայի կոմսին տարան Սողոմոնի տաճարը ու նստեցրին Երուսաղեմի թագավորական գահին։ Մեկ տարին լրանալուց հետո թագը դրին Պաղտինի գլխին։ Այս Պաղտինը Ֆրանկների երկրի մեծամեծներից էր, քաջ ու կռվող մի մարդ ժուժկալ, անարգարության թշնամի, հեզաբարո և խոնարհ, հավատով ուղղափառ, վարքով և բնու-

վրությամբ շատ կայուն, բայց և ավերելու մեջ ճարտար, թալանելու մեջ անկուշտ, հույժ արծաթասեր ու ժլատ։ Այս երկու թագավորներն էլ, որ Ուռհայից դուրս եկան նույն անունն ունեին՝ Պաղտին։

Այդ տարին վախճանվեց պարսից սուլթան Տաիարը՝ Մելիք Շահի որդին մի անչափ գազանաբարո մարդ։ Իր մահվան պահին նա անհերևակայելի նմանը չլսված արարք կատարեց երբ նա համոզվեց, որ մեռնելու է, հանուն իր որդիների դիմեց հետևյալ քայլին նա մարդ ուղարկեց և պալատ կանչեց իր կնոջ՝ Գոհար խաթունին՝ Իսմայիլ ամիրայի դստեր և զորքից զաղտնի, հրամայեց իր ներկայությամբ սպանել նրան որպեսզի, ինչպես ասաց, «Կրկին ամուսնանալով նա իմ որդիներին կահազուրկ չանի, չզրկի նրանց իմ ժառանգությունից»[53]։ Նա նշանավոր տոհմից էր սերում և ուներ բազում զորքեր։ Նա բոլոր ժողովուրդների միջից հավաքել էր գեղեցիկ ազջիկներ՝ շորս հարյուր կույս, որոնք ներկայանում էին նրան գեղեցիկ արդուզարդով, թանկագին քարերով ու մարգարիտներով արաբական ոսկով պաճուճված, գլխներին թագ, ծամերը զարդարված ոսկով, և բազմատեսակ սքանչելի զարդերով շողշողում էին [թագուհու] առջև։ Իսկ նա իր ներկայությամբ սպանել տվեց այն մեծ թագուհուն որպեսզի չամուսնանա իր՝ սուլթանի եղբոր հետ, որը սուլթան էր նստած պարսից աշխարհի խորքում Օզնական քաղաքում և Խզնեում, որ գտնվում էր Սպահանից երեք ամիս ճանապարհ ավելի հարավ[54]։ Տաիարն ահա թագավորական գահը ժառանգեց իր ավագ որդի Մահմուտին՝ ողջ Պարսկաստանը հանձնելով նրան, իսկ կրտսեր որդուն՝ Մելեքին, սուլթան նշանակեց հայոց Գանձակ քաղաքում, նրան տալով բովանդակ արևելքը։ Նա ուրիշ երկու որդիներ էլ ուներ բայց Գոհար խաթունից որդիներ չուներ։

Այդ տարին վախճանվեց պարսից խալիֆան, նա, ով նստում էր Մահմեդի աթոռին՝ Բաղդադ քաղաքում[55]։

Այդ տարին ֆրանկների մեծ կոմս Ռոճերը՝ Անտիոք քաղաքի տերը, զորահավաք արեց և գնաց Հալեպ քաղաքի մոտ գտնվող տաճկաց Ազազ կոչվող քաղաքի դեմ։ Նրա մոտ

եկավ Հայոց իշխան Լևոնը՝ Ռուբենի որդի Կոստանդնի որդին և իր զորքերով դիմեց այլազգիների վրա։ Ռոճերը Ազազի դեմ երեսուն օր պատերազմ մղեց, բայց, չկարողանալով քաղաքի կայազորին հաղթահարել, պատերազմը շարունակելու գործը թողեց Հայոց զորքերին։ Կամենալով նրանց փորձել, նա կանչեց Լևոնին և ասաց «Վաղ առավոտյան քո զորքով դնա պատերազմի»։ Հայոց մեծ իշխանը կոչով դիմեց ճամբարում գտնվող բոլոր հայ զինվորներին որոնք հավաքվեցին Քրիստոսի քաջ զինվոր Լևոնի շուրջը նա սկսեց մեկ առ մեկ քաջալերել նրանց։ Վաղ առավոտյան այլազգիների զորքը դուրս եկավ ֆրանկ զորքերի դեմ։ Հայոց իշխան Լևոնը հայ զինվորներին նախապատրաստել էր մարտի ընդդեմ տաճկաց զինվորների։ Զինվորները նրա կոչով հարձակվեցին այլազգիների զորքի ճակատամասի վրա։ [Լևոնը] առյուծի նման ուժգին դոշեց իր զինվորներով բախվեց նրանց, փախուստի մատնեց սրով նրանց հալածական արեց և մինչև քաղաքի դուռը ջարդ տվեց մնացածներին էլ ստիպեց փակվել [քաղաքում] որոնք այլևս պատերազմի դուրս չեկան։ Այդ օրը Հայոց իշխան Լևոնը քաջի համբավ վաստակեց, փառաբանվեց ֆրանկ զինվորներից։ Այդ օրից սկսյալ Ռոճերը սիրեց հայ զինվորներին։ Այսպիսի կռիվներով, ահա, նա նեղ վիճակի մեջ դցեց Ազազ քաղաքը, համառ պատերազմով [ստիպեց] նրա [բնակիչներին] հպատակություն հայտնել և իազազ ճանապարհով տիրեց քաղաքին։ Նա ոչ որի ձեռք չտվեց բնակիչներին անվնաս ազատ արձակեց։ Այն ժամանակ Խազի ամիրայի և Ռոճերի միջև մեծ հակառակություն ծագեց նրանք նախկինում միմյանց շատ էին սիրում և մտերիմներ էին բայց այդ պահից դարձան թշնամիներ, որովհետև Հալեպն ու Ազազը պատկանում էին թուրքերի ամիրա Խազիին՝ Արդուխի որդուն։ Խազին ներքուստ վիրավորված էր։

Հայոց 568 թվականի [20 փետրվար 1119—19 փետրվար 1120 թ.] սկզբին Արդուխի որդի Խազի ամիրան հսկայական զորահավաք արեց։ Քանի որ նա իր տոհմով թուրքերի նահապետն էր համարվում, ուստի [բոլորը] ընդառաջեցին նրա կոչին։ Այդ տարին նա մեծաթիվ զորքով

շարժվեց Անտիոքի կոմս Ռոճերի վրա և ութսունհազարանոց բանակով դուրս եկավ ֆրանկների դեմ։ Ահա, այսպիսի բազմությամբ նա հասավ Ուռհա քաղաքի դուռը։ Չորս օր մնալով այնտեղ և [քաղաքին] ոչ մի վնաս չհասցնելով, նա դեռանցեց Եփրատը թառանչակուլ ձիու պես սլանալով իր անցած ճանապարհին ասպս ռակեց ու ավերեց բազում վայրեր, քանզի ֆրանկների տիրապետության տակ գտնվող բոլոր շրջանները անպատրաստ վիճակում էին գտնվում։ Նա բերդեր, ագարակներ, վանքեր ձեռք բերեց, [բոլորին] կոտորեց, չխնայելով ծերերին և երեխաներին Հասնելով Պզահ նա ճամբար խփեց Իսկ Անտիոքի կոմս Ռոճերը որ անվանի և հպարտ մարդ էր, իր հզորությամբ մեծամտացած՝ ոչ մի նախապատրաստություն չէր տեսել։ Իր ժողովրդին բնորոշ ամբարտավանությամբ նա բանի տեղ չդրեց թուրքերին, չմտածեց նախապատրաստական միջոցներ ձեռք առնելու մասին, իր զորքերը մի տեղ չկենտրոնացրեց, ուրիշ ֆրանկ զորքերի օգնության չդիմեց և անխոհեմաբար վեց հարյուր ֆրանկ հեծյալներով պատերազմի ելավ թուրք զորքերի դեմ։ Նա իր տրամադրության տակ ուներ նաև հինգ հարյուր հայ հեծյալ և չորս հարյուր հետևակ ինչպես և տասըհազարանոց խառնիճաղանջ մի [ամբոխ] Իսկ թուրքերը, ամեն տեսակետից նախապատրաստություն տեսած բազմաթիվ տեղերում դարաններ դրեցին։ Դա տեղի ունեցավ Թերեպ կոչված քաղաքի սահմաններում Սհավոր համառ պատերազմ բռնկվեց, թուրք զորքերը իրենց բազմաթվությամբ հնարավորություն ստացան շրջապատել բոլոր քրիստոնյա զինվորներին որոնք փախչելու և ոչ մի ելք չէին գտնում։ Հավատացյալները գլխովին սրի քաշվեցին, սպանվեց նաև ֆրանկների մեծ կոմս Ռոճերը [իր] զինվոյներով հանդերձ։ Շատ փոքր մասը միայն փրկվեց։ [Խազին] ասպատակեց Եփրատ գետից մինչև Օվկիանոս ծովն ընկած բովանդակ շրջանը արյամբ ու կերությամբ ողողեց բոլոր գավառները ֆրանկների ոգջ բանակը սրի քաշվեց։ Դա տեղի ունեցավ քաղոց ամսի վեցին, բարեկենդանի վարչավառի շաբաթ օրը։ Վարդավառի կիրակի օրը Երուսաղեմի թագավոր Պաղտինը ժամանեց Անտիոք

քաղաքը նա հավաքեց ֆրանկների մնացյալ զորքը և արաց ամսի քսանհինգին կամ օգոստոսի տասնվեցին շարժվեց թուրք զորքերի դեմ։ Ճակատամարտը տեղի ունեցավ հենց նույն տեղում [Պազտինը] թեև թուրք զինվորներից շատերին կոտորեց, այնուամենայնիվ երկու կողմն էլ դիմեցին փախուստի, ոչ հաղթող եղավ և ոչ էլ պարտվող, քանզի երկու զորքերն էլ քանակապես նվազեցին այդ օրը այլազգիները կորցրին հինգ հազար հոգի որոնցից ոչ բոլորը սրի զոհ դարձան մի մասը շոգից հեղձամահ եղավ։ Ֆրանկների թագավորից ծեծված խապին գնաց իր երկիրը. իրենց երկիրը գնացին նաև ֆրանկների բոլոր զորքերը Պազտին թագավորն էլ եկավ իր Երուսաղեմ քաղաքը։

Այդ տարին վախճանվեց հռոմոց կայսր Ալեքսը, բարի և իմաստուն պատերազմներում հզոր քրիստոնյաների նկատմամբ անշափ ողորմած, բայց և անշափ հայատյաց մի մարդ նա ոչ աստվածահաճո մի արարք կատարեց հրամայեց կրկին մկրտել [հայերին] անարգեց նիկիական մկրտությունը և հաստատեց Քաղկեդոնի կարգը։ Անամոթաբար նա սկսեց մկրտել հայ ժողովրդին առանց վախենալու սուրբ Հոգուց որ լուսավորեց սուրբ մկրտությունը, նա չհիշեց սուրբ Պողոս առաքյալի պատգամները, թե՝ «Հանուն Քրիստոսի մկրտվողները Քրիստոսին են զգեցած»[56] կամ «Մկրտվածին կրկին անգամ մկրտողները աստծո որդուն կրկին անգամ են խաչում մեռած գործ ձեռնարկելով»[57]։ Ահա նա վախճանվեց այդ տարին, իսկ նրա գահը ժառանգող որդին որ Պերփերոյեն[58] է կոչվում, քաջ ու կրոնվող հեզաբարո և բարեհամբույր մի մարդ, հայ ժողովրդի հանդեպ սիրալիր եղավ, վերացրեց անարդ մկրտության պատուհասը կարգադրեց հոգևոր [մկրտությունը] շարունակել և թույլ տրված սիալն ուղղեց։

Այդ տարին Երուսաղեմի թագավոր Պազտինը Ուռհան և Թլպաշարը տվեց կոմս Ճոսլինին և նրան հաստատեց Ուռհա քաղաքում Տանկրիի մահվան օրերին Ճոսլինին նա վատությամբ տնից-տեղից իր գավառից դուրս էր հանել և հափշտակել նրա ողջ տիրույթները։ Այդ քաջ և հզոր մարդուն նա բանտ էր նետել և ալնտեղ սովալլուկ պահել, աղա

բռնի ուժով, որպես մեղավորի դուրս էր արել ու արտաքսել, և նա ստիպված ծառայության էր մտել օտար երկրներում։ Երուսաղեմի նախկին թագավորը Ճոսլինին մեծ պատիվներով իր մոտ էր հրավիրել և տվել Տապար քաղաքը, նշանակել այդ գավառի տեր։ [Ճոսլինը] մեծ հաղթանակներ էր տանում Քրիստոսի խաչի թշնամիների դեմ, և ահա, երբ վախճանվեց Պաղտինը և թագավորեց մյուս Պաղտին Տպորկը, վերջինս Ճոսլինին Ուռհա վերադարձրեց և նշանակեց պարսիկների դեմ պատերազմող [զորքերի] հրամանատար, քանզի նա քաջ մարդ էր լավ կռվող, ֆրանկների մեջ հռչակված։ Պաբսից ողջ երկիրը սարսափում էր այդ խիղախից։ [Ճոսլինը] նորից ողորմած դարձավ Ուռհա քաղաքի նկատմամբ, հրաժարվելով իր նախկին գաղանային բնավորությունից։ Պաղտինը թագավորեց Անտիոքի, համայն Կիլիկիայի, Երուսաղեմի և նրա ամբողջ գավառի վրա՝ ընդհուպ մինչև Եգիպտոս։

Հայոց 569 թվականի [20 փետրվար 1120—18 փետրվար 1121 թ.] սկզբներին Խազի ամիրան նորից զորահավաք արեց, կազմեց հարյուրերեսուներեքհազարանոց մի զորաբանակ և գնաց ֆրանկների դեմ։ Նա փութանակի հասավ Ուռհա քաղաքի դարպասներին և բովանդակ գաշտը ողողեց զինվորներով։ Մնալով այնտեղ չորս օր, նա իր անթիվ զինվորներով ամբողջությամբ փչացրեց արտերը, ապա շարժվեց գնաց դեպի Սրուճ քաղաքը։ Նա իր զորաբանակի մեծ մասը գաղտագողի անցկացրեց Եփրատի մյուս ափը և Թլպաշարից մինչև Քեսուն ընկած շրջանի տղամարդկանց ու կանանց ամբողջությամբ գերեվարեց [Թուրքերն] անգթաբար սրի քաշեցին բոլոր երեխաներին անհամար բազմություն ողջակեղ արեցին։ Երբ Խազին իր բանակով անցնում էր Եփրատը բաղում գյուղեր սրի քաշվեցին քահանաներն ու վանականները սրով ու հրով սպանվեցին։ Այդ պահին կոմս Ճոսլինը գտնվում էր Ռապան բերդաքաղաքի սահմաններում։ Գալով Քեսուն և Պհեսնի[59], նա զորքերը գումարեց և առավոտյան շարժվեց Թուրքի դեմ հարձակվելով նրա՛ վրա նա հաղար հոգի կոտորեց։ Խազի ամիրան զորքով գնաց բանակեց Աղազի մոտ։ Այդ ժամանակ երու-

սազեմի թագավորը ֆրանկների բովանդակ զորքով հասավ Ազազ՝ թուրք զորքերին պատերազմ տալու։ Ճոսլինն իր զորքերով գնաց Անտիոք և միացավ թագավորին։ Թուրքերի ու ֆրանկների զինվորները բազում օրեր կանգնել էին դեմ դիմաց, բայց մարտ չտվեցին։ Խազին զորքերով թողեց գնաց Մելիտենեի Կարմիան կոչվող շրջանը, թագավորը վերադարձավ Երուսաղեմ, Ճոսլինն էլ գնաց իր բազաքը՝ Ուռհա։

Իսկ հայոց 570 թվականին [19 փետրվար 1121—18 փետրվար 1122 թ.] տեղի ունեցավ հետևյալը Գանձակ գավառից ոմն ամիրա, անունը Խազի արյունարբու, անպատկառ ու թալանող մի մարդ, որ լինելով Վրաստանի հարևան, հոժար կամքով ենթարկվում էր վրաց Դավիթ թագավորին[60], մի վատ միտք հղացավ երեսուն հազար թուրք զինվորների գլուխն անցած, նա մտավ Վրաստան, նրա բնակչության մի մասին գերեվարեց և Վրաստանից տեղահան անելով, վերադարձավ ու բանակեց իր տեղը։ Վրաց Դավիթ թագավորը, լսելով այդ մասին, [նրա դեմ] ուղարկեց Վրաստանի զորքերին, որոնք, տեղ հասնելով, անսպասելիորեն հարձակվեցին թուրք զինվորների վրա, նրանցից երեսուն հազար զինվոր սպանեցին, նրանց բոլոր կանանց ու երեխաներին Վրաստան գերեվարեցին, նրանց ոչխարների անհամար հոտերը քշեցին տարան, ձեռք բերեցին հսկայական ու անհամար քանակությամբ ավար։ Նախճիրից ազատված թուրք զինվորները պատառոտեցին իրենց հագուստները, իրենց գլուխը հոգեցին և, սևեր հագած գլխաբաց գնացին բռնը հասցրին Գանձակ քաղաք իրենց սուլթան Մելեքին[61]՝ Տափարի որդուն, ողբագին գանգատվեցին իրենց գլխին եկած փորձանքի համար։ Նրանց մի մասն էլ գնաց հասավ արաբների գավառ՝ Կարմիան շրջանը, Ալդուխի որդի Խազի ամիրայի մոտ և աղիողորմ նրան պատմեց իրենց գլխին եկածի մասին [Խազին], իր հզորությամբ ամբարտավանացած, հրամայեց իր մեծաթիվ զորքերի՝ բոլոր թուրքերի զորահավաք կատարել՝ հունաց երկրից սկսած մինչև արևելք՝ համայն Կարմիանը։ Նա հարյուրհիսունհազարանոց զորք գումարեց։ Ապա դիմեց հարավ՝ արաբների երկիրը, և արաբնե-

րի թագավորին, այն է՝ Տուպայիսի որդուն, որի անունը Սաղա էր, կոչ արեց իրեն միանալ։ Վերջինս տասըհազարանոց [զորքով] եկավ նրա մոտ։ Սա քաջ և կռվող մարդ էր։ Սեբեվարել էր Բաղդադ քաղաքի [բնակչությունը] և երեք անգամ պատերազմել պարսից սուլթան Տափարի դեմ, հաղթել նրան և պարտվել նրանից։ Ծագումով նա Ռավադյան էր, Մահմեդի և մահմեդականության անարգող։ Սա վրաններ էր խփել և բանակել Եթովպիայի ու Հնդկաստանի միջև ընկած շրջանում։ Այս ժամանակներում էր, որ նա գնացել փեսայացել էր պարսից ամիրա խաղիին։ Ահա, այդ տարին խաղին բազում զորքերով շարժվեց հասավ Գանձակի շրջանը և գնաց դեպի Վրաստան։

Այն ժամանակ Գանձակի սուլթան Մելեքը չորս հարյուր հազար քաջ հեծյալներից բաղկացած հսկա զորքով մտավ Վրաստան, Տփխիս քաղաքի ուղղությամբ՝ դեպի Դիկոր կոչվող լեռը։ Վրաց Դավիթ թագավորը՝ Գորգեի որդի Բագրատի որդին, լսելով այդ մասին, քառասուն հազար քաջարի, լավ կռվող զինվորներով պատերազմի դուրս եկավ թուրք զինվորների դեմ։ Նա ուներ զփչաղների թագավորից ստացած տասնհինգ հազար քաջ և ընտիր զինվորներ ևս, հինգ հարյուր ալան և հարյուր ֆրանկ[62]։ Օգոստոս ամսի 13 ին, Աստվածածնի պասեքի հինգշաբթի օրը, երկու լեռների միջև կատաղի պատերազմ տեղի ունեցավ։ Լեռները թնդում էին զորքերի բարձրացրած սարսափելի ժխորից։ Աստված վրաց զորքերին նեցուկ կանգնեց և նրանք մարտում ողջ թուրք զորքը փախուստի մատնեցին։ Այդ օրը տեղի ունեցավ թուրք զորքերի մեծ, սարսափելի ջարդ, կոտորվեց չորս հարյուր հազար զինվոր, դերի ընկան Իրեսուն հազար հոգի։ Գետերն ու ձորերը, բոլոր լեռնալանջերը դիակներով ծածկվեցին։ Բովանդակ դաշտերը երիվարների [դիակներով] և թափված զենքերով պատվեցին։ Զփչաղ և վրաց զինվորները ութ օր՝ մինչև Անի քաղաքի սահմանները [թուրքերին] հալածական արեցին։ Պարսից սուլթան Մելեքը և խաղին մազապուրծ փախուստով ամոթահար վերադարձան իրենց երկիրը։ Հաղթարից հարյուրն անգամ կենդանի չմնաց։

Այդ տարին վրաց Դավիթ թագավորը պարսիկների ձեռքից գրավեց Տփխիս քաղաքը, այնտեղ մեծ ջարդ կազմակերպեց, հինգ հարյուր հոգու էլ ցից հանելով՝ տանջամահ արեց։

Այդ տարին, օգոստոս ամսին, երկնքից կրակ թափվեց, և Բաղդադ քաղաքի գլխավոր մզկիթը հրդեհվեց։ Մզկիթը կառուցել էր պարսից սուլթան Տուղրիլը՝ Աբասյանի եղբայրը հիանալի և սքանչելի արվեստով։ Նա քսան տարի համառ պատերազմ էր մղել պարսիկների դեմ, հպատակեցրել նրանց և տիրել պարսից համայն աշխարհին։ Այն ժամանակ նա Բաղդադ քաղաքն էր եկել և կարգադրել, որ թուրքերի համար նշված աղոթատունը կառուցեն, որպեսզի նրանք ստիպված լինեն հաճախել արաբների աղոթատունը։ Բայց ահա այդ տարի կրակ թափվեց, թուրքերի մզկիթը՝ նրանց պիծ ժողովարանը, հրդեհվեց։

Հայոց 571 թվականին [19 փետրվար 1122—18 փետրվար 1123 թ.] պարսից սպասալար խազին նորից զորահավաք արեց և գնաց ֆրանկ զորքերի դեմ։ Նա իջավ Հալեպ քաղաքը, այնտեղից էլ գնաց բանակեց տաճիկների Շիզար քաղաքում։ Նրա դեմ դուրս եկավ Երուսաղեմի թագավոր Պաղտինը, որին միացավ և Ուռհայի կոմս Ճոսլինը երկուսը միասին շարժվեցին թուրք զորքերի դեմ։ Ամբողջ ամառը նրանք մարտ չտվեցին, այլ հանգիստ կանգնել էին դեմառդեմ։ Սեպտեմբեր ամսին, առանց պատերազմ տալու, երկու կողմերն էլ վերացրին ճամբարները և վերադարձան իրենց քաղաքները։ Խազի ամիրան մտավ Հալեպ, իսկ Պալակ ամիրան՝ Խազիի քեռորդին[63], մի քաջ և լավ պատերազմող, թաքուն վերադարձավ գնաց Անձիտ գավառը։ Ճոսլինն ու Կալարանը լսելով այդ մասին, զորքերով հետապնդեցին Պալակին որին հասան Ուռհա գավառում, Տափթիլ կոչվող գյուղում։ [Ճոսլինը] հարյուր ձիավորով դիմեց նրա դեմ։ Պալակը ութ հարյուր հեծյալներով բանակել էր և դիրքեր գրավել գետագնաց խիտ անտառներով շրջապատված մի վայրում։ Ֆրանկ զինվորները հիմարարար հարձակվեցին նրանց վրա, բայց լեռներում խրամատի վրայով անցնել։ Պալակը և նրա բոլոր զինվորները դիմադրավեցին

նրանց, նետահար արեցին նրանց բոլոր ձիերին, ջարդ տվեցին և փախուստի մատնեցին բոլոր ֆրանկ զինվորներին, գերի վերցրին ֆրանկների երկու կոմսերին՝ Ճոսլինին և Կալարանին, որոնց շղթայակապ տարան Խարբերդ և բանտ նետեցին իսկ քսանհինգ ֆրանկների էլ Բալու տարան։ Այդ բոլորը մեծ վիշտ պատճառեց քրիստոնյաներին, նրանք մեծ ահ ու դողի մեջ էին։ Դա տեղի ունեցավ սեպտեմբեր ամսի 13 ին։

Այդ օրերին վախճանվեց մեծ ամիրա խազին՝ Արդուխի որդին։ Նա իր ողջ տիրապետությունը թողեց իր քեռորդի Պալակ ամիրային, նրան իր տան և որդիների՝ Սուլիմանի և Տումրտաշի խնամակալ նշանակեց։ Խազիի մարմինը դագաղի մեջ դրած Հալեպից բերեցին Խառան, այնտեղից էլ տարան իր քաղաքը՝ Մուփարդին, որտեղ էլ թաղեցին։ Պալակ ամիրան տիրեց բազմաթիվ գավառների։

Հայոց 572 թվականին [19 փետրվար 1123—18 փետրվար 1124 թ.] Երուսաղեմի թագավոր Պաղտինը այն բանի համար, որ Պալակ ամիրան երկու ֆրանկ իշխանների՝ Ճոսլինին և Կալարանին բանտ էր նետել, զորահավաք արեց և նրան պատերազմ հայտարարեց։ Թագավորը ֆրանկների բոլոր զորքերով հասավ Թապան քաղաքը։ Պալակը նրանից շուտ մոտեցել էր նույն գավառին, նպատակ ունենալով այն ավարի առնել և բնակչությունը գերեվարել։ Մեկը մյուսից անտեղյակ էին։ Թագավորը սակավաթիվ զորքով եկավ և Շնջե կամրջի վրայով անցավ գետը որոշելով իջնել Շնջրլկ կոչվող վայրը։ Թագավորի վրանը խփելու պահին Պալակը բազմաթիվ զինվորներով մոտիկ տեղում դարան էր մտել։ Թագավորն ուզում էր բազեով որս անել։ Պալակը բոլոր զինվորներով հանկարծակի հարձակվեց նրա վրա կոտորեց անվանի մարդկանց և Երուսաղեմի թագավորին, ինչպես և թագավորի քեռորդուն գերի վերցրեց։ Դա տեղի ունեցավ հոռոմ ամսի յուրբ զատկից չորս օր անց։ Պալակը Կառկառի դուռը տարավ թագավորին, և վերջինս Կառկառը հանձնեց Պալակին։ Թագավորին և նրա քեռորդուն տարան Խարբերդ ու շղթայակապ նետեցին զնդանը, այնտեղ, որտեղ Ճոսլինն ու Կալարանն էին բանտարկված։

Նույն տարին, այդ դեպքերից հինգ ամիս անց, մի տարօրինակ բան կատարվեց, որը աղետի պատճառ դարձավ։ Պհէսնի անառիկ բերդում տասնհինգ հոգի մի խիզախ որոշում կայացրին և մի անմահ արարք գործեցին։ Նրանք էլան գնացին Անձիտ գավառը և դիտախույզ արեցին Խարբերդի անառիկ բերդը, որտեղ բանտարկված էին ֆրանկների թագավորը, Ճոսլինը և Կալարանը։ Տեսնելով բերդի սակավաթիվ անաչալուրջ պահապաններին իրենք խեզճ ու կրակ կերպարանք առած, որպես բոզոքավոր գնացին [բերդի] մուտքը։ Նրանց մի գործակալն էլ բերդի ներսում էր գտնվում։ Փոքր անց նրանք ներս մտան նախ և առաջ սպանեցին դռան առջև [կանգնած պահակներին], ապա փակէցին դուռը և մեծ աղմուկ աղաղակով քաջաբար գնացին հասան բանտը, որտեղ արգելափակված էին թագավորը, Ճոսլինը, Կալարանը և այլ իշխաններ որոնց մեծ ուրախությամբ այնտեղից դուրս հանեցին։ Նրանք ազատեցին և այլ մարդկանց, ովքեր երկար ժամանակ կապանքների մեջ էին։ Տեզացիներից ոմանք էլ՝ տղամարդիկ և կանայք, նրանց հետ] մտան բանտ՝ թագավորին, Ճոսլինին և այլ կալանավորներին ազատելու։ Թագավորը և բոլոր բանտարկյալները, [բանտից] դուրս գալով, գրավեցին բերդը և տիրացան Պալակի բովանդակ տիրույթներին։ Գավառում գտնվող այլազգիների զորքը, տեղեկանալով կատարվածի մասին, փախուստի դիմեց այլ երկիր։ Լույս չորեքշաբթի օրվա գիշերը Ճոսլինը մեկ հետևակ զինվորով թաքուն գնաց Քեսուն, այնտեղից էլ Անտիոք՝ զորք հավաքելու և թագավորին ու մյուս կալանավորներին օգնության հասնելու նպատակով։ Այն ժամանակ ֆրանկ զորքի հրամանատարն էր կոմս Ճոփրը, քաջ հզոր և անչափ հավատացյալ մի անձնավորություն, որ, մեծ ջանքեր գործադրելով, բոլոր միջոցներով թուրքերի [հարձակումներից] արիաբար պաշտպանում էր ֆրանկների համայն տիրապետությունը՝ Երուսաղեմը, Անտիոքը և Ուռհան։ Այս դեպքերի ժամանակ թուրքերի ամիրա Պալակը Հալեպ քաղաքում էր գտնվում։ Լսելով կատարվածի մասին, թե խորամանկությամբ գրավեցին Խարբերդը, արծվի նման սլանալով տասնհինգ օրում տեղ հասավ և համառ պատե-

բաղմ մղեց բերդի դեմ։ Նա գործի դրեց [քաղաքավեր] մեքենա տակից փորելով փլցրեց ամրոցի մեծ բուրգը դա [պաշտպաններին] սարսափահար արեց կոմս Կալարանն ահաբեկված գնաց Պալակի մոտ և նրան հանձնեց խարբերդը։ Պալակն այդ օր բոլոր կալանավորներին՝ շուրջ վաթսուն հոգի կոտորեց, ութսուն գեղագեմ կանանց բերդի բարձունքից ցած գլորեց։ Նա գազազած նորից երկաթե կապանքների մեջ առավ և բանտ նետեց Թագավորին, Կալարանին և Թագավորի քեռորդուն։ Ճոսլինը ֆրանկ զորքով դիմեց օգնություն նա, ինչպես նաև Ճոփրին, լսելով կատարվածի մասին, շատ ափսոսացին և վշտահար գնացին իրենց գավառը։ Թագավորը Կալարանը և Թագավորի քեռորդին մնացին բանտարկված։

Այդ տարին Մելիտենեի գավառում թուրքերի պատերազմ եղավ հավաքվեցին արագիլներ, կռունկներ ու արոսներ և իրար դեմ կռվեցին։ Կռունկները հաղթեցին արագիլներին, [մեծ մասին] ոչնչացրին, միայն քչերը ողջ մնացին։

Այդ տարին վախճանվեց հայոց մեծ փիլիսոփա Պողոս վարդապետը[64], մի սքանչելի մարդ, Հին և Նոր Կտակարաններին և առաջին սուրբ վարդապետների [գրվածքներին] քաջագիտակ։ Նա դարձավ հայոց աշխարհի երկրորդ լուսավորիչը, հերձվածողների դեմ՝ ադամանդե վեմ, ուղղափառների հզոր պաշտպանը, և իր կյանքում անվեհեր կերպով պայքարեց հերետիկոսների դեմ։ Նա Տարոն գավառից էր այդ տարին վախճանվեց և թաղվեց Սասունի մոտ գտնվող Ղազարի վանքում։

Այդ տարին վրաց Դավիթ թագավորը վաթսուն հազար պարսիկ կոտորեց։ Գանձակի սուլթանը բազմաթիվ զորքերով եկել էր և Կուր գետի վրա նավերից կամուրջ կապելով, վաթսուն հազար հոգի ափխազների երկիրն էր անցկացրել։ Վրաց թագավորը, իմանալով այդ մասին, զորքեր ուղարկեց, քանդեց կամուրջը և մյուս ափն անցած բոլոր զինվորներին խսպառ կոտորեց։ Սուլթանը փախավ Պարսկաստան և մտավ Ավզկան քաղաքը՝ իր հորեղբոր մոտ։

Դավիթ թագավորը պարսիկների դեմ մղվող պատերազմներում մեծ քաջություն ու կորով էր հանդես բերում։ Նա

բազմիցս պարտություն էր մատնել այլազգի զորքերին, կոտրել նրանց հզորությունը, զենքի ուժով նա պարսիկների ձեռքից բազմաթիվ և նշանավոր գավառներ էր գրավել։ Նա գրավեց Տփխիս և Դմանիս քաղաքները Շիրվանը Շաքին, և Շամքորը, նվաճեց բազում այլ գավառներ։ Դավիթ թագավորը սուրբ և առաքինի մարդ էր շատ աստվածապաշտ ու արդար։ Նա հայ ժողովրդի պաշտպանն ու բարեկամը դարձավ։ [Հենց] նրա մոտ հավաքվեցին հայոց զորքի բեկորները։ [Դավիթը] Վրաստանում հայերի համար քաղաք կառուցեց, որտեղ բազմաթիվ եկեղեցիներ և վանքեր հիմնադրեց։ Այդ քաղաքը նա Գոռա[65] կոչեց։ Նա ողջ հայ ժողովրդին մեծ ուրախություն և խնդություն պարգևեց։ Դավիթ թագավորը հայ կնոջից մի որդի ուներ, անունը Դեմետրե։ Թագավորի եղբոր անունն էր Թոտորե։

Հայոց 573 թվականին [19 փետրվար 1124—17 փետրվար 1125 թ.] Պալակ ամիրան, զորահավաք անելով, շարժվեց ֆրանկ զորքերի դեմ։ Նա հասավ Հալեպ քաղաքը, իսկ մի քանի օր անց արշավեց տաճիկների Մնբեճ կոչվող քաղաքի վրա։ Նա բերդի դեմ բաբաններ կանգնեցրեց և, համառ պատերազմ մղելով, բնակիչներին շատ դժվարին դրության մեջ դցեց։ Բերդում գտնվող ամիրան օգնություն խնդրեց ֆրանկների Ճոսլին և Ճոփր կոմսերից, դրա դիմաց խոստանալով Ճոսլինին տալ քաղաքը։ Վերջինս հավաքեց ֆրանկների մնացած զորքերը և կոմս [Ճոփրի] հետ դիմեց նրա [օգնության]։ [Օգնության] հասավ նաև Մահին՝ Տլուքի, Այնթափի և Ռապանի կոմսը։ Պալակը, լսելով այդ մասին, Մնբեճ քաղաքի մոտակայքում նրանց պատերազմ տվեց։ Տեղի ունեցավ կատաղի ճակատամարտ։ Այլազգիների զորքը մեծաթիվ էր, իսկ ֆրանկներինը՝ փոքրաթիվ։ Հակառակ դրան, ֆրանկների զորքը թուրքերին պարտության մատնեց և նրանց մի թևը փախուստի մատնեց։ Ճոսլինը ջարդ տալով, փախուստի մատնեց թուրք զորքի մյուս թևը։ Բայց երրորդ թևը շրջապատեց Մարաշի կոմսին և բազմաթիվ այլ կտրիճների, այդ թվում և Ճոսլինի հեծյալների հրամանատարին, սրախողխող արեց, նահատակեց նրանց։ Ճոսլինը, լսելով այդ մասին, լքեց ռազմի դաշ-

ւը, փախավ ու հաջորդ առավոտյան մտավ և ապաստանեց իր Թլպաշար քաղաքում։ Այդ օրը, հավատացյալների համար ահեղ էր և սոսկալի, շատ ֆրանկ իշխաններ զոհվեցին։ Դա տեգի ո՞նեցավ սահմի ամսի տասին, այն է՝ մարիս ամսի չորսին։ Պալակը մեծ հաղթանակով ճամփա ընկավ և հարձակվեց Մենբեճ քաղաքի վրա։ Նա մարտի կոչեց իր զորքերին։ Սնահանջ ուրախությունից նա անեց իր Երկաթապատ զրահը, բայց հենց այդ պահին բերդում գտնվող մի արևապաշտ[6] նրա թիկունքին նետ արձակեց և մահացու վերք հասցրեց։ [Պալակը] կանչեց Տումրտաշին՝ խապեի որդուն, նրան հանձնեց իր ողջ իշխանությունը, իր տիրապետությունը, որից հետո իսկույն սատակեց։ Նրա զորքերը, տեղեկանալով [Պալակի] մահվան մասին, ցրվեցին։ [Պալակի] կորուստը ֆրանկների համայն աշխարհին ուրախություն պատճառեց, իսկ [Պալակի] իշխանության ներքո գտնվող գավառների բնակիչներին՝ մեծ ցավ ու վիշտ։ Նա իր իշխանության ներքո գտնվող հայերի նկատմամբ ողորմած էր։

Այդ օրերին [Պաղտին] թագավորը, Կալարանն ու թագավորի քեռորդին գտնվում էին Հալեպ քաղաքում։ Կոմս Ճոսլինը և թագուհին Տումրտաշի հետ համաձայնության եկան՝ փրկագնով թագավորին [ազատելու] մասին։ Նրանք հարյուր հազար դահեկան փրկագնի հետ միասին որպես պատանդ տվեցին թագավորի դստեր և Ճոսլինի որդուն, ապա նաև տասնհինգ այլ պատանդներ։ Եվ սեպտեմբեր ամսին Պաղտին թագավորը, թուրքերի գերությունից ազատվելով, եկավ Անտիոք քաղաքը։ Բոլոր քրիստոնյաները այդ օրը ցնծության մեջ էին։ Բայց կոմս Կալարանը և թագավորի քեռորդին Տումրտաշի մոտ մնացին և այնտեղ էլ զոհվեցին։ Սա երկրորդ անգամն էր, որ Ճոսլինի ջանքերով Պաղտինն ազատվեց գերությունից։

Այդ տարին Կառկառը աստծո օգնությամբ գրավվեց թուրքերի ձեռքից։ Կառկառի տեր իշխան Միխայիլը՝ Կոստանդնի որդին, հավաքելով հիսուն հոգի, համառ պայքար էր բերդում գտնվող թուրքերին։ Ժամարին դրության մեջ գցեց։ Բերդին ոչ ոք օգնության չհասավ։ Ճարահատյալ նրանք

Համաձայնեցին Կառկառը Միխայիլին հանձնել նույն ձևով և ջանքերով թուրքերի ձեռքից առան և Պէպու բերդը քրիստոնյաները ցնծության մեջ էին։

Այդ թվականին վրաց թագավոր Դավիթը[67] նորից մեծ չարդ տվեց պարսից զորքերին՝ կոտորելով շուրջ բսան հազար հոգի, նա գրավեց հայոց թագավորանիստ Անի քաղաքը իսկ Մանուչեի[68] որդիներին, հանելով Անիից տարավ Տիխիս։ Վաթուտնամյա ստրկությունից ազատվեց Անի թագավորանիստ քաղաքը։ [Դավիթը] Անիի Սուրբ Կաթողիկե հրաշափառ և մեծ եկեղեցում որ մզկիթի էր վերածվել, հավաքեց հայոց աշխարհի եպիսկոպոսներին, քահանաներին ու վանականներին և մեծ հանդիսավորությամբ օրհնեց Սուրբ Կաթողիկեն։ Համալն հայությունը ցնծության մեջ էր քանզի Սուրբ Կաթողիկեն ստրկությունից ազատված տեսավ։

Այդ տարին ֆրանկների մոտից բազմաթիվ զորքերով սի զուքս եկավ, որն իջնելով բանակեց Օկիանոս ծովի ափին գտնվող Սուր[69] կոչվող քաղաքի դեմ և բազում օրեր համառ պայքար մղելով նեղ դրության մեջ դրեց այն։ Նավերով նա [քաղաքը] պաշարեց ծովից, իսկ բազում զորքերով՝ էլ՝ ցամաքից, և այդպիսով կատարելապես օղակի մեջ առավ։ Նա քաղաքի դեմ փայտաշեն բերդեր կանգնեցրեց բաբաններով և փիլիկպաններով սկսեց պարիսպը հարվածել։ Բազում օրեր այդպես [մարտնչելով] նա նեղ և ծանր դրության մատնեց Սուր քաղաքը ահվի սպառնալիք ստեղծեց։ Քաղաքի բնակիչները, ամբաստանյալ համաձայնության եկան և, ֆրանկ զորահրամանատարներից իրենց անձեռնմխելիության մասին երդում առնելով դուքսին հանձնեցին Սուր քաղաքը և թողեցին գնացին Դամասկոս։ Մի քանի օր հետո Սուր քաղաքը հանձնեցին Քրիստոսի Գերեզմանին[70] դուքսն իր զորքերով վերադարձավ ֆրանկների երկիրը։

Այդ տարին Երուսաղեմի թագավոր Պաղտինը և Ճոսլինը, ֆրանկների բովանդակ զորքը հավաքելով, գնացին Հալեպ քաղաքի վրա։ Այդ պահին Ճոսլինի մոտ եկավ արաբների թագավոր Սալեն՝ Տուպալիսի որդին, խազիի փեսան, նրա հետ բարեկամություն հաստատեց, դաշնակցեց նրան իր զորքերով նա եկավ Ճոսլինին օգնության։ Ճոսլինի մոտ

Իկան նաև Դդուշ սուլթանի թոռն ու Մելիտենեի սուլթանը՝ Խլիճ Առսանի որդին։ Հալեպ քաղաքի դեմ գումարվեց մի մեծ բանակ որը բազում օրեր մարտ տալով քաղաքի համար սովի վտանգ առաջացրեց։ Քաղաքացիները դիմելով Մոսուլ քաղաքում գտնվող Բուրսուխ սպասալարին՝ նրան օգնության կանչեցին։ Վերջինս բազում զորքեր հավաքելով, վեց ամիս անց հասավ Հալեպ քաղաքը և փախուստի մատնեց ֆրանկ զորքերին։ Հալեպը փրկվեց։ Ֆրանկ զինվորները, առանց որևէ վնաս կրելու, վերադարձան իրենց տեղը։ Իսկ արաբների թագավորը գնաց ասպատակեց Մոսուլը և Բուրսուխին ենթակա բոլանդակ երկիրը։ Բուրսուխը, մի քանի օր Հալեպում մնալով գնաց Դամասկոս և Դամասկոսի ամիրա Տուզտիկինի հետ հաշտություն կնքեց։

Այդ տարին Սեբաստիայի ամիրա Խազին՝ Դանիշմանի որդին, հարձակվեց Մելիտենեի վրա և համառ պատերազմներով քաղաքը վեց ամիս պահեց պաշարման մեջ. մինչև որ սաստիկ սովից քաղաքը սկսեց նեղվել։ Սովի սաստկանալու հետևանքով շատերը սովամահ եղան։ Պարենի չգոյության պատճառով քաղաքացիները սկսեցին դուրս գալ դեպի [թշնամու] բանակը։ Մեծ տագնապից ճարահատյալ, քաղաքացիները քաղաքը հանձնեցին Խազիին։ Քաղաքի տեր Խլիճ Ասլանի կինը թողեց գնաց Մշար։

Հայոց 574 թվականին [18 փետրվար 1125—17 փետրվար 1126 թ.] պարսից սպասալար Բուրսուխը Տուզտիկինի հետ պարսից ողջ բանակից ընտրված քառասուն հազար զինվորներից բաղկացած հսկայական զորքով եկավ և, մեծ զորությամբ հարձակվելով ֆրանկների Ազազ կոչվող անառիկ բերդի վրա, համառ պատերազմ մղեց նրա դեմ։ Իր հսկայական ուժի վրա [հույս դրած] նա հոխորտում էր դրավել այն։ Նա հեշտությամբ ճզմեց ֆրանկների ուժը, [բերդի] դեմ տասներկու բաբան կանգնեցրեց, փլցրեց [բերդի] երկու պարիսպները։ Ազազը մեծ վտանգի մեջ էր, կայազորը հուսաբեկ էր եղել։ Երուսաղեմի թագավորը, լսելով որ Բուրսուխը Հալեպ է վերադարձել, շուտափույթ ելավ եկավ Անտիոք։ Ֆրանկ զորքերին ուղղված թագավորի կոչին մեծ պատրաստակամությամբ արձագանքեց կոմս Ճոսլինը

եկան նաև Տրապոլսի կոմսը՝ Ջնճիլի որդին և Տլուքի կոմս Մահին։ Հավաքվեց հազար երեք հարյուր ֆրանկ հեծյալ, բացի այդ, կար և հինգ հարյուր հայ ապա նաև չորսհազարանոց հետևակ։ Երուսաղեմի թագավորը ելավ եկավ Կուրիս։ Պարսից սպասալարը, լսելով այդ մասին, իր զորքերով գնաց բանակեց Հալեպի մոտ։ Այն ժամանակ ֆրանկ զինվորները, Կուրիսում թողնելով իրենց ողջ գումակը կազմ ու պատրաստ գնացին Ազազ, որը գտան կործանված և ավերված, քիչ էր մնացել, որ այն ընկնի [թշնամու] ձեռքը։ Այդ պահին պարսից զորքերը ետ եկան ֆրանկ զորքերի դեմ և նրանց երեք օր պաշարման օղակի մեջ առան։ [Ֆրանկները] մեծ նեղության ու տագնապի մեջ էին նրանց պարենն սպառվել էր, և, ապրելու հույսը կորցրած, մահը փրկություն էին համարում։ Թուրք զինվորները հոխորտալով գոռում ու ճչում էին պաշարվածների վրա, ֆրանկ զինվորների վրա հարձակում էին գործում այնպես, ինչպես արծիվն է խոյանում ագավնիների երամների վրա։ Քրիստոնյա զինվորները ծայրաստիճան ճարահատված ու սարսափած, մահամերձ վիճակում էին, նրանք մեռնել էին ուզում։ Երբ նման անել դրության մեջ էին նրանք, թագավորը մի լավ միտք հղացավ դիմելով իր զորահրամանատարներին, ասաց «Եկեք շրջվենք դեպի Թերեպ թուրք զինվորների մոտ այն տպավորությունը ստեղծենք, թե փախուստի ենք դիմում այդպիսով նրանք, ովքեր դարան են մտած դուրս կգան և կհետապնդեն մեզ։ Ահա, այն ժամանակ մենք շուտ կգանք կմարտնչենք նրանց դեմ, մինչև որ տեսնենք, թե ինչպես կվարվի մեզ հետ Քրիստոսը»։ Ազազ բերդում գտնվողներին նա հետևյալ կարգադրությունն արեց «Երբ [թուրքերը] մոտենան մեզ դուք բերդի վրայից ծխով նշան արեք»։ Թագավորն ահա ամբողջ զորքով շարժվեց դեպի Թերեպ։ Բուրսուխ սպասալարը, կարծելով, որ [թագավորը] փախուստի է դիմում կոչ արեց իր զինվորներին և բոլորը միասին հետապնդեցին [ֆրանկներին], այնպես ինչպես գայլերը՝ ոչխարներին։ Նրանք մեծ փութաջանությամբ շարժվեցին ֆրանկ զորքերի վրա, սաբսափելի աղմուկ-ազազակ բարձրացնելով։ Երկու մղոն ճանապարհ կտրելով, այլ-

ազգիների զորքերը մոտեցան քրիստոնյաների զորքերին։ Այն ժամանակ Ազազ [բերդում] ծխով նշան արեցին։ Երուսաղեմի թագավորը և բոլոր զորահրամանատարները, տեսնելով դա բարձրաձայն դիմեցին աստծուն, ողբալով և կուրծքը ծեծելով բարձրյալին պաղատեցին՝ իր փոքրաթիվ հոտին օգնություն հասնի։ Թագավորը հրաման տվեց հնչեցնել պատերազմական շեփորը քրիստոնյա զինվորները մեկ մարդու պես հարձակվեցին այլազգիների վրա։ Ապավինելով աստծո օգնությանը, նրանք արիությամբ լցվեցին։ Տերը ականջ դրեց նրանց թախանձանքին։ Հավատացյալ զինվորները մեծ ցասումով թուրքին փախուստի մատնեցին և, սրերը գործի դնելով, դաշտերի երեսին նրանց ցիրուցան արեցին։ Կոմս Ճոսլինը անչափ գազազած, եզների ետևից մոնչացող առյուծի նման, հալածում էր այլազգի զինվորներին՝ նրանց արյամբ հագուրդ ստանալով։ Անհավատներին հալածեցին նաև թագավորն ու Քրիստոսի բոլոր զինվորները և մինչև Հալեպ քաղաքը անխնա կոտորեցին։ Կոտորվածների թիվը հասավ յոթ հազարի։ Պարսից սպասալարը և Տուղտիկինը խայտառակ եղած գնացին, քանզի պատերազմում տասնհինգ ամիրա սպանվեց։ Քրիստոնյա զինվորները մեծ ուրախությամբ և անթիվ ավարով վերադարձան։ Այդ օրը բոլոր քրիստոնյաների համար ցնծության օր եղավ։ Դա տեղի ունեցավ տրե ամսի քսանչորսին, հինգշաբթի օրը։ Մի քանի օր անց Բուրսուխը թագավորի դստեր և Ճոսլինի որդուն տարավ թողեց Խլաթ-Ճապարում[71], իսկ ինքն էլ գնաց Մոսուլ։ Մեկ տարի անց նա սպանվեց իր ցեղակիցների կողմից, որոնք հաճի են կոչվում։ Նրանք ուխտավորի կերպարանքով իր տունը մտան և դաշույնի հարվածով սպանեցին նրան։ [Բուրսուխի] սպասավորները [հաբեկիչներին] տեղնուտեղը սպանեցին, ապա քաղաքում ում որ հանդիպեցին նման կերպարանքով, սպանեցին նրանց թիվը կազմեց ութսուն հոգի։

Այդ տարին պարսից զորահրամանատարը՝ արևելից ամիրան, որ Աբբայիմ՝ որդի Սուլիմանի է կոչվում[72], ապա Անձիտի ամիրան որ Տավութ՝ որդի Սուգմանի՝ որդի Արդուկի է կոչվում, և այլ բազմաթիվ ամիրաներ, հսկայական

զորահավաք անելով, շարժվեցին գնացին Վրաստան։ Նրանց վրա հարձակվեց վրաց թագավորը և մեծ ջարդ տալով, փախուստի մատնեց։ Նա նախորդ անգամից ավելի [թուրք] կոտորեց հինգ օր հալածելով նրանց, արյամբ ողողեց դաշտերն ու լեռները։ Դիակների գարշահոտությունը բռնել էր ողջ երկիրը։

Այդ տարին վախճանվեց Վրաստանի բարեպաշտ և սուրբ թագավոր Դավիթը։ Նրա գահին նստեցրին իր որդուն՝ Դեմետրեին[73], քաջ և աստվածասեր մի մարդու, որն իր հոր նման բարեգործ էր [Դեմետրեն], Մանուչեի որդիներից[74] ցմահ հպատակության մասին բազում երդումներ առնելով, թույլ տվեց նրանց վերադառնալ Անի, քաղաքը նրանց հանձնելով։ Անին Դավթի մահից հետո պարսից զորքերից բազում նեղություններ էր կրել։ Հայ կնոջից ծնված վրաց թագավոր Դեմետրեի վրա պատերազմական հոգսերից բացի ծանրացան նաև գավառների [կառավարման] հոգսերը։ Մանուչեի որդիները սարսափելի երդում տվեցին, որ Անիի Սուրբ Կաթողիկեն առհավետ հայերին է պատկանելու, որ այնտեղ մուտք չի գործելու և ոչ մի տաճիկ կամ մուսուլման։

Հայոց 575 թվականին [18 փետրվար 1126—17 փետրվար 1127 թ.] ֆրանկների երկրից եկավ Ռոպերթի որդի Պեմունդի որդին, որ իբ հոր պես Պեմունդ էր կոչվում։ Այդ տարին, ահա, նա զորքով եկավ Անտիոք և կնության առավ Երուսաղեմի թագավորի դստեր։ Թագավորը խոստացավ իր մահից հետո թագավորական գահը նրան՝ [Պեմունդին] ժառանգել։ Անտիոքը և համայն Կիլիկիան թագավորը տվեց Պեմունդին։ Այն ժամանակ Պեմունդի որդի Պեմունդը ոժեղ ճնշում և բռնություն գործադրելով, բոլոր ֆրանկներին իրեն ենթարկեց և հնազանդեցրեց, այդ թվում Ուռհայի կոմս Ճոսլինին և Զնճիլի որդուն։ Ինքը՝ [Պեմունդը] դեռ երիտասարդ էր՝ շուրջ քսան տարեկան, շիկահեր անմորուս, քաջ և ուժեղ պատերազմող, բարձրահասակ և առյուծադեմ։ Հռոմից նրա մոտ եկան բազմաթիվ մեծատոհմիկ և ազնվազարմ մարդիկ։

Հայոց 576 թվականին [18 փետրվար 1127 17 փետրվ

վար 1128 թ] վախճանվեց Կյուրոս[75] անունով Հայոց սուրբ վարդապետը, որ առաջին սրբերին էր հիշեցնում։ Նա ուսանել էր աստծո Հին և Նոր Կտակարանները և խորին ուսումնասիրությամբ նրանց կատարելապես հասու դարձել։ Նա Գեորգ վարդապետի՝ Մեղրիկ մականվանյալի ընկերն էր։ [Կյուրոսը] վախճանվեց և թաղվեց Դրազարկ կոչվող վանքում։ Այդ վանքը կոչվեց «Սուրբ վարդապետների գերեզմանատուն», որովհետև այնտեղ թաղվեց և Մեղրիկ կոչվող հայոց սուրբ վարդապետը։ [Մեղրիկը Դրազարկում] հավաքեց Քրիստոսի բոլոր ճգնավորներին և առաջին սուրբ հայրերի կարգն ու կանոնը հաստատեց այնտեղ։

Հայոց 577 թվականին [18 փետրվար 1128—17 փետրվար 1129 թ] եկավ ամիրան՝ պարսից սպասալարը, որ Զանգի[76] է կոչվում՝ որդին Ագ Սնգուրի, ով անցյալում տիրում էր Հալեպ քաղաքին։ [Զանգին] զորքով եկավ իջավ Ուռհայի գավառը ֆրանկների կոմս Ճոսլինի հետ բարեկամություն հաստատելով անվնաս թողեց գնաց Հալեպ քաղաքը։ Նա ուզում էր Ճոսլինի միջնորդությամբ Անտիոքի տեր ֆրանկների մեծ կոմս Պեմունդի հետ բարեկամություն և հաշտություն հաստատել։ Մի քանի օր մնալով այնտեղ, նա ամբողջ զորքով թողեց գնաց Դամասկոս, քանզի վախճանվել էր Դամասկոսի ամիրան, որ Տուղտիկին էր կոչվում, իսկ քաղաքը վերջինիս որդու[77] ձեռքն էր անցել։

Այդ տարին վախճանվեց պարսից սուլթանը, որը կոչվում էր Մահմուտ որդի Տափարի։ Իր գահին նստեց եղբայրը, որ Մելեք[78] էր կոչվում, նա, ով նախկինում Գանձակի վրա էր տիրում և վրաց թագավոր Դավթից ջարդ ստանալով՝ փախուստի էր դիմել Պարսկաստան։

Հայոց 585 թվականին [16 փետրվար 1136—14 փետրվար 1137 թ] եկավ սուլթան Մահմուտը՝ Գանիշմանի որդի Ամիր Խազիի որդին։ Նա բազմաթիվ զորքերով եկավ Մարաշի գավառը, հարձակվեց Քեսուն քաղաքի վրա և այգեկութքի ժամանակ կրակի ավեց գյուղերի տներն ու վանքերը վեց օր քաղաքը պաշարման մեջ պահեց, որի դեմ նա չկանգնեցրեց ո՛չ պատնեշ, ո՛չ էլ [քաղաքավեր] մեքենաներ, նետաձգությամբ էլ չգրաղվեց, նա միայն կտրեց գետի ջուրը։

կտրատեց այդեսուանները, չորս կողմն ասպատակ սփռեց և ավար կուտակեց։ Իսկ քաղաքի ներսում դանվողները իրենց աչքի առաջ ունենալով մոտալուտ փոթորիկն ու արյունահեղությունը, քաղաքի դրավումը, այն աստիճան հուսաբեկ եղան որ մի դիշեր լքեցին ալտաքին պարիսպը։ Հաղեոր առաջնորդները և բահանաները սրտապնդում ու հորդորում էին քաղաքացիներին։ Տիրոջ էին պաղատում և նրանից մահ աղերսում որպեսզի չընկնեն անհավատների ձեռքը և հեթանոսների ծաղր ու ծանակի առարկա չդառնան։ Սրանք գիշեր ցերեկ առանձին կամ ընտանյոք խաչերով բազկատարած աղոթելով [աստծուն] պատարագ էին մատուցանում։ Գթառատ և ողորմած աստվածը չուզեց մեր մեղքերը նկատի առնելով թշնամու ձեռքը հանձնել մեզ, նա ափսոսաց իր սիրելի որդու՝ մեր Տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի արյան օրինը։ [Մահմուտը] հրաման չտվեց դինվորներին մարտնչել քաղաքի դեմ և ուրբաթ օրը՝ մեր Փրկչի չարչարվելու օրը Քեռուն քաղաքը փրկվեց։ [Մահմուտը] հրդեհեց աղոթատունը՝ Կարմիր վանքը, վանականների խրճիթները, ջարդուփշուր արեց տերունական քարե և փայտյա խաչերը, թալանեց պղնձյա և երկաթյա սպասեղենը, խորտակեց հաղորդության ուրբ։ Եղանը ջարդեց գեղեցկահյուս փորագրություններ ունեցող դուռ և մնացածն էլ վերցրեց տարավ իրենց երկիրը՝ հարճերին ու ամբոխին ցույց տալու, ինչպես այն բաբելացին[79]։ Այսաեղ էր որ իրականություն դարձավ մարգարեությունը «Եվ Սիոնի դուստրը լքվելու է այգու միջի մի խրճիթի նման, մրգապահի հյուղակի պես»[80], նմանվելու է զույգից գրկված սգավոր տատրակի սյան վրա թառած գերշելի ապռավի։ Եվ ահա Մահմուտ ինչպես ասացինը ուրբաթ օրը շուտափույթ հեռացավ, որովհետև նրան հայտնել էին որ հոռոմոց կայսրը[8], ընդառաջելով մեր իշխան Պաղտինի պաղատագին խնդրանքին, դալիս է նշանակված Քեռուն քաղաքի օգնության։ Այդ օրերում հուսաց կայսրը ավարառելով Տաճկաստանը, մտնելով էր Անտիոքին վերացրել էր մեր Իշխան Լևոնի իշխանությունը, գրավել քաղաքներ և անառիկ բերդեր։ Իսկ [Լևոնին] էլ տանում էր հունաց երկիրը՝ ծոլ մյուս կողմը՝ Սսիայի սահմաններում[82]։

[ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԵՑԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ]

Հայոց 586 թվականի [15 փետրվար 1137—14 փետրվար 1138 թ.] սկզբին հրոմոց նույն կայսրը[1], այն է՝ Ալեքսի որդին որի անունը Պերփերոյեն էր, մեծ ցասումով եկավ Անավարզա քաղաքը։ Ամառ ժամանակ էր, հուլիս ամիսը։ Նա երեսունհինգ օր պաշարեց քաղաքը և, բաբան գործի ընելով, սպառնալի վիճակ ստեղծեց։ [Քաղաքացիները] վտանգից դրդված քաղաքը հանձնեցին Պերփերոյեն կայսեր, որն ամեն ինչ ձեռք գցեց՝ նա գերեց հայոց իշխան Լևոնին, նրա որդիներին և կնոջը։ Նա առավ ու Կոստանդնուպոլիս տարավ աստվածածնի սուրբ պատկերը։ Հայոց մեծ իշխան Լևոնը՝ Ռուբենի որդի Կոստանդնի որդին, վախճանվեց [Կոստանդնուպոլսում]։ Պերփերոյեն կայսրը եկավ բռնությամբ տիրացավ Պզահ բերդին Ֆրանկները, խալեզով նրան, տարան Շեզար կոչվող քաղաքը, այնտեղից էլ նա եկավ Անտիոք։ Այս Մելիք Մահմատը գնաց Շուղլաս բերդը երկարատև պատերազմ մղեց նրա դեմ, նետերի տարափ թափեց բերդի վրա, բայց ոչինչ անել չկարողացավ։ Կուլա կոչվող լեռնագագաթներով նա գնաց իր երկիրը։ Մենք Տիրոջը գոհություն հայտնեցինք, որ փրկեց մեզ պաշարման փորձանքից և ազատեց թշնամիների ձեռքից։ Զմռան ավարտին, երբ կեռ կայսրը տաճկաց Պզահ բերդի դեմ էր [կռվում], սուրբ պասկից հետո Քեսուն քաղաքի տեր Պաղտինը իր հետևակներով և հեծյալներով ինչպես և քաղաքի բնակիչները, նրա մոտ գնացին։ Քաղաքը դատարկվեց տղամարդկանցից։

[Մնացած] բնակիչները, սահմռկած երեխաներով հանդերձ գլան դնացին՝ մի մասը Պհնանի ոմանք՝ Ռապան, ուրիշներն Ի՝ Հռոմկլա[2]։ Քեռունն անմարդացավ մնացին միայն մի քանի իշխաններ և քաղաքի դուքսը, որ Վահրամ էր կոչվում՝ հետևակներից բաղկացած մի փոքր կայազորով։ Իսկ ես, նվաստ Գրիգոր Երեցս, սրտապնդում էի նրանց աշխարհը չարն պահպանել քաղաքը որպեսզի հանկարծ թշնամին չգա, կրակի չտա մեր քաղաքը ինչ որ սակայն տեղի ունեցավ։ Երբ հունաց կայսրը վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս Տավուրի որդին, որ խարա Ասլան[3] էր կոչվում բազմաթիվ զորքերով վերադարձավ Տաճկաստանից և կայսրից հայածական եղածի կերպարանքով եկավ Ռապան քաղաքը։ Քեռուն քաղաքում գտնվող տղամարդիկ կարծելով, որ Մելեք Մահմատն է նա, սարսափած երեկոյան լքեցին քաղաքը։ Հաջորդ առավոտյան փոքրաթիվ թուրքեր գալով լեռնակողմը մի տեղացու բռնեցին և նրանից իմացան որ քաղաքում մարդ չի մնացել։ Դրա վրա նրեսուն հոգի եկան մտան Քեռուն քաղաքը, կրակի տվեցին այն ինչպես և քաղաքի դռները։ Նրանք հրդեհեցին նաև հայոց մեծ իշխան Գող Վասիլի կառուցած բարձրահարկ ապարանքները և քաղաքի այլ հոյակապ շենքերը, որից հետո փախան, հասան ու միացան իրենց մյուս ընկերներին։ Քաղաքի բնակիչները հաջող որը վերադարձան իրենց տները։

Հայոց 589 թվականին [15 փետրվար 1140—14 փետրվար 1141 թ.] սիր Մահիի տոհմից[4] մի սպա, որի անունը Սիմոն էր Ուռհայի կոմսի ձեռքից նենգությամբ խլեց Այն թափը մեկ տարի պահեց և միայն՝ Անտիոքի պրինցի միջամտությամբ կրկին վերադարձրեց այն կոմսին։

Հայոց 591 թվականին [14 փետրվար 1142—13 փետրվար 1143 թ.] հունաց Պերփերոյենն կայսրն եկավ և ցանաց Անտիոքի պրինցից դնել Անտիոքը։ [Կայսրից] տրանսալով դրամ և դիպակներ [պրինցը] թույլատրեց նրան քաղաք մտնել։

Հայոց 592 թվականի [14 փետրվար 1143—13 փետրվար 1144 թ.] ապրիլի սկզբին, կատակի օրը, լուսնանվեց հունաց կայսր Պերփերոյենը նա թագավորական պա-

թողեց իր որդուն՝ Կյուր Մանվելին[5]։ Նույն տարին վախճանվեց և Երուսաղեմի թագավորը[6]։ Ֆրանկների և հույների այս երկու թագավորների մահը շատ հետաքրքիր պայմաններում տեղի ունեցավ հունաց կայսրն սպանվեց որսի ժամանակ նրա մահվան պատճառը վարազն էր, իսկ ֆրանկների թագավորն էլ նույն տարին նույնպես որսի ժամանակ [սպանվեց] նրա մահվան պատճառն էլ նապաստակը դարձավ. նա իր Երուսաղեմ սուրբ քաղաքի գահը թողեց որդուն, որ Պաղտին էր կոչվում[7]։ Նույն տարին վախճանվեց նաև Մելեք Մահմատը՝ Ամիր Խազիի որդին Այդ տարին, ավագ հինգշաբթի օրը երկնքի հյուսիսային կողմում լուսեղեն սյան նմանվող մի նշան երևաց և այդպես անփոփոխ մնաց ութ օր։ Դրանից հետո ահա երեք թագավոր վախճանվեց։ Տարեվերջին՝ դեկտեմբեր ամսի քսաներեքին երեքշաբթի օրը սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի տոնին Զանգին որ Աղ Սնգուրի որդին էր, զենքի ուժով գրավեց Ուռհան։ [Այլազգիները] բազում մարդկանց անխնա կոտորեցին՝ Քրիստոսին հավատալու համար թող Քրիստոսն իր սրբերի հետ միասին նրանց էլ լուսավորի ամեն

Ահա, հայոց 593 թվականի [14 փետրվար 1144—12 փետրվար 1145 թ.] սկզբին Անտիոքի վրա Պետինի որդու[8] իշխանության ժամանակ (նա թեև երիտասարդ էր, բայց ուներ հսկայի ուժ և կորով բայց խոհեմությամբ զինջում էր իշխան Պաղտինին՝ տիրոջը Քեսունի և Մարաշի ու նրանց գավառների՝ Մելիտենեի սահմանից սկսած մինչև Անտիոքի դուռը որ թեև երիտասարդ էր բայց խելքով տարեց և աստվածահաճո սխրանքներ գործող մարդ), մեծ և քաջ զորական Ճոսլինի կրտսեր որդու՝ Ճոսլինի կոմսության օրոք, Թոբգոմի տան՝ հայոց կաթողիկոս տեր Գրիգորիսի հայրապետության օրոք վերևում նշված թվականին, սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի տոնին, Արարչի աչքից ընկած Ուռհա քաղաքը բռնի ուժով գրավվեց Հագարի որդիների կողմից, որոնց պարագլուխը Զանգի էր կոչվում։ Նա անդիմադրելի բազում արյուն հեղել տվեց, չխնայեց հարգարժան ծերունիներին, չխզճաց գառնանման երեխաներին։ Քաղաքացիները սրից սաբսափահար փախան դեպի իբենց ապաստարանը,

որ Մանիակի բերդ էրն կոչում։ Ոչ եղբայրը եղբոր մասին էր հոգում, ոչ հայրը՝ որդու, ո՛չ գթասեր մայրը՝ իր զատեր միածավոր բարեկամը ուշադրություն չէր դարձնում իր սիրելիների վրա։ Բայց այդ ծանր և դառն օրը վիս խստականներին չհաջողվեց մոռանալ իրենց բերդը ամրոցի դռան առջև մոռանալ երկու հազար հոգի խեղդամահ եղան։ Ամբոխի մեջ խեղդամահ եղավ նաև ֆրանկների պապիսոր Բոնակալը անանելով դու զղջաց և հրամայեց վերջ տալ ճամփամիջում մարդկանց անասունների նման անխնա և անգութ կոտորելուն։ Նա հրամայեց գերի բռնել ֆրանկներին իր առջև սրախողխող անել, իսկ նրանց կանանց և երեխաներին՝ քշել գերություն։ Այն ընթացքները ովքեր փախուստի դիմելով կարողացել էին ամրոց մտնել երկար չդիմացան, քանզի ջուր չունեին։ Ահա այդ [ամրոցն էլ] գրավեցին առանց կռվի՝ կյանքի ապահովության մասին երդում տալով։ Այդ ամրությունները կամենալով խաղաղեցնել քաղաքը կարգադրեց այլևս քրիստոնյաներին վատություն չանել, քանզի բոլորն էլ արդեն հագուրդ էին ստացել և՛ արյամբ, և՛ զանձով։ Նրա զորությանը պատճառը ձեռք բերած մեծ հաղթանակն էր, անվանի հռչակավոր մարդկանց երկար ժամանակ չհաջողվածը՝ գլուխ բերելը այս է՝ ունքի ուժով Տիրոջ կողմից օրհնված [Ուռհա] քաղաքի առումը։ Տիրոջ, որ իր մարդեղության ժամանակ Աբգար թագավորին գրավոր հայտնեց, թե «Քո քաղաքը մուտք չի գտնի ո՛չ սով և ոչ սուր՝ եթե [բնակիչները] պահպանեն իմ պատվիրանները»։ Բայց [բնակիչները] ժամանակի ընթացքում խորայելացիների նման մոռացան Աստծի պատվիրանը, խորայելացիների, ովքեր չնայած որ վայելեցին աստծո բազում լավություններ, այնուամենայնիվ, շուտով մոռացան նրա պարգևածՙ [...] յրտինք թափելու իրենց ձեռք բերած բարիքները նրանք Եգիպտոսի սոխն ու սխտորը փնտրեցին[9], դառն ստրկություններ։ Մինչև որ անբարկանալի աստծու դատումը բորբոքեցին, և նա թույլ չավեց նրանց տեսնել երկիրն ավետյաց։ Ահա և այս քաղաքացիները, մոռանալով աստծո պատվիրանը գթացող Քրիստոսի կամքին հակառակ, ան-

մատչաճ արարքներ էին որոշում որի փոխհատուցումն էլ, ահա իրենց անիվլրությամբ ստացան։

Դրանից հետո արյունարբու Զանգին զորահավաք անելով ենաթ Խլաթ-Ճապար [0] նեղը գցեց ներսում եղածներին [Ուռհայի առումից] մեկ տարի անց գիշեր ժամանակ նա սպանվեց իր ներքին։ ձեռքով շարժանանալով տիրանալու մեծ հռչակի։ Սննման Ուռհա քաղաքը գրավվեց կրտսեր Ճոսլինի օրոք որը քանի աստծո կամքով էր շարժվում իր հոր նման հզոր էր և քրիստոսատյացներին հաղթող [հայր Ճոսլինը] դեռ իր իշխանության օրոք հենց աստծուց փառավորվեց և ոչ թե մարդկանցից նա չթողեց որ քրիստոնյաներին սոի քաշեն։

Երկու տարի անց Ուռհա քաղաքի գուանկ կոմս Ճոսլինը որահավաք անելով և իր հետ վերցնելով մեծ իշխան Պաղտուինին։ որ երկու գավառների Գերմանիկիալի և Քեսունի տերն էր եկավ Ուռհա քաղաքը և խորամանկությամբ, գիշեր ժամանակ տիրացավ քաղաքին։ Գործը թեև հաջողվեց բայց բարի վախճան չունեցավ որովհետև աստվածամարտները հավաքվելով ՀԻՆԳ օր հետո բռնի ուժով վերադարձրեցին [քաղաքը]։ Քրիստոսի մեծ և հաղթող զինվոր Պաղտուինը, բազում սխրանքներ գործելով, ընկավ մարտում իր գավառի բնակչության մեջ մեծ սուգ տարածելով նա ավելի շատ հայերին էր սիրում քան ֆրանկներին[1]։ Սուրբ և երջանկահիշատակ Բարսեղ վարդապետը, որ Պաղտուինի խոստովանահայրն էր, աստծո շնորհքով օժտված, անչափ խոհեմ, աստվածապահ պահեցող և աղոթող մի մարդ, Հին և Նոր Կտակարաններին քաջագիտակ, բոլոր զրկյալների բարեխոս և օգնական [Պաղտուինի] մահվան առթիվ՝ ի սաստումն բոլոր ընթերցողների և ի հիշատակ ապագա սերունդների հետևյալ դամբանականը գրեց

Ես նվաստ ծառա Իսրայել բարձրաձայն ողբով և բազմահառաչ արտասուքներով գրում եմ Քրիստոսի բոլոր հավատացյալներին մանավանդ մեր հարևաններին՝ Քեսունի, Պհեսնիի Ռապանի, Գերմանիկիալի և նրանց շուրջ եղած գյուղերի ավանների, վանքերի բնակիչներին, ինչ ազգին էլ պատկանելիս լինեն, ինչ լեզվով էլ խոսելիս լինեն, իշխան

Պաղտուինի անհայտ կորստյան և անտէրունչ վախճանի մասին որին ամենազոր արարիչ աստվածը համայն տիեզերքի համար մանավանդ հռոմայեցիների անգութ, ամբարտավան և անիրավ զորահրամանատարների համար նշավակման և խրատման օրինակ դարձրեց բոլորին ցույց տալով որ բնության բոլոր տարրերը և արարածները արարչի կամքին են ենթակա և որ եթե մարդիկ սույնիսկ մի փորոխեթ նայեն, բնության բոլոր տարրերը կմերժեն նրանց։ Ծովն աղաղակում է թե այստեղ լէ նա, երկիրը գոչում է, թե նա իմ ծոցում չծածկվեց հողով, օդն ու ջուրը [իրենց] հրաշին հատկություններով ասում են, թէ մենք չենք համարձակվել ոչնչացնել նրան չենք համարձակվել որևէ մեկին հայտնի դարձնել նրա գոյությունը նրա, որին աստված թաքցրեց՝ պատուհասեց խրատելու նպատակով։ Մահն ու գերեզմանները աղաղակում են թէ մենք չենք բռնել նրան, չենք տեսել մեռելների մոտ իջնելիս նա կենդանի մարդկանց մեջ էլ չկա։ Իմ սիրելի իշխան տարաբախտիկ երիտասարդ, մարտում քաջ, բարբարոսների դեմ մղվող պատերազմներում հաղթող, քաջասիրտ, քրիստոնյաների հզոր մարտիկ և խիզախ զորահրամանատար ինձ համար սիրելի Պաղտուին անուն ո՞ր ձեռքը խորտակեց հզորի ամրակուռությունը, ո՞ր տկար բազուկը խոնարհեցրեց անվանի քաջի անխոցելի բազուկը, թլփատվածների ո՞ր զինվորը ունեցավ այնքան զորություն, որ խորտակի, գետին տապալի այդ դյուցազնին ամուր ոսկորներով բարձրահասակ, հսկա մարմնի տեր մարդուն։ Այդ ո՞ր կատաղած գազանի սիրտն էր որ չափսոսաց նրա սիրունությունը չպատկառեց նրա տեսքից, չխղճաց նրա երիտասարդական դեղեցկությունը և չխնայեց նրա մատաղ հասակը։ Նա ինչո՞ւ չհարցրեց նրան, թե ո՞վ ես դու կամ որտեղի՞ց զուցե լսելով նրա հեզ, խոհեմ և իմաստուն անթերի հայերենով տված պատասխանը, մեղմանար, իջներ այդ գազանի կատաղությունը։ Նրա՝ շատերին հայտնի իմաստության և կորովի, հասակի և դեղեցկության նրա քաջամարտիկ և հաղթող լինելու մասին, այս անցողիկ կյանքում նրա կրածի մասին, ինչից մարդիկ իմանում են իշխանների վեհության մասին, ես ավելորդ եմ

ցանում այստեղ խոսել որպեսզի նրան պարսավող և ատող մարդիկ ինձ կեղծարար չհամարեն։ Ես միայն ափսոս եմ ասում այդ մարդու տարաբախտ կորստյան համար, բռնած ճախողակ ճանապարհի համար։ Ես բազմիցս խրատեցի նրան՝ չընթանալ այդ անդարձ ճանապարհով։ բայց նա չլսեց իմ խոսքը։ դրա համար էլ ահա փորձանքի հանդիպեց։ Ես նոան այլ բանի մասին չէի խոսում, այլ միայն նրա անձին օգուտ բերողի, տառապյալ քրիստոնյաների փրկության մասին, նրանց խնայելու մասին, բայց նա ամենևին ուշադրություն չդարձրեց։ Դրա վրա է որ էս հենց նրան անձնապես կանխագուշակեցի իր կորուստը, թեև ինձ համար ծանր էր և դժվար այդ բանն իրեն ասել (ոչ ոք չէր համարձակվի այդ բանն անել), բայց և այնպես ասում էի, ոլ պեսզի միգուցե, վախից դրդված, փոխվի դառնս գթացող ու խոնարհ, հեզ ու անոխակալ, իմանա, որ ատածո՝ արդար դատավորի անողորմ դատաստանը կա՝ բոլոր անգութ սրտերի համար և այս, և հանդերձյալ աշխարհում, որ ամբարտավաններին հակառակ է ոչ թե մարդը կամ երկնային հրեշտակը, այլ հենց ինքն ատված, որ տերն է հրեշտակների և մարդկանց Մահկանացուներիս գործած այլ հանցանքները թեև դատում են մեզ մեղավորների շարքը և դատաստանի արժանացնում, բայց Տերը, որ սիրող է մեղավորների բազմիցս ցույց է տալիս իր ողորմածությունը։ Հենց մեղավորների համար նա իջավ երկնքից և եկավ կոլած պատկերը[12], մոլորյալ ոչխարը գտնելու, մեղավորին զղջման բերելու։ Մեծամտությունը, սակայն, և ամբարտավանությունը, ապարաժի նման կարծր սիրտ ունենալը անգութ և գրկող լինելը սատանայական հանցանքներ են, որ, հափշտակելով մահկանացուներիս մարդկանց դևերի են վերածում։ Նրանք սատանայի և նրա դևերի հետ միասին [դատաստանի] սոսկալի օրը՝ ատածո անաչառ և արդար պատժվելու են արժանանալու։ Արդարադատ ատվածը այս աշխարհում ևս լի ներում նման հանդուգն մարդկանց, ընդհակառակը, նա բժշկում է նրանց, ովքեր արժանի են բուժվելու նրանց, ովքեր մասամբ որևէ պատճառով, կարճ ժամանակով են ձեռք բերել սատանայական այդ ախտը ովքեր

զղջում են դրա համար, ովքեր հարմար դեպքում գարշում են դիվական այդ ախտից խոստովանում և նշավակում այն և աշխատում ազատվել դրանից։ Բայց ովքեր չեն ջանում, չէն շտապում թոթափել այն ընդհակառակը օրեցօր խորվում են այդ ախտի մեջ և ժամ առ ժամ կամ տարեցտարի ձգձգելով կարծում են թե կկարողանան խաբել չխաբվող աստծուն, ահա նրանց է, որ չի ներում աստված սկզբում նա խրատում է պատուհասելով՝ մեկ անգամ երկու անգամ, բազում անգամ բայց երբ նրանք հակառակ խրատներին ավելի քարսիրտ են դառնում ահա նրանց իսպառ կործանում է հեռացնում այս կյանքից, որպեսզի չարիքը չաճի, չբազմանա, չդառնա կործանման պատճառ՝ և՛ իր, և՛ շատերի համար։ Ով ուզում է այդ մասին իմանալ ապա բոլոր աստվածային գրքերում՝ Հին և Նոր Կտակարաններում, լի են ուսանելի վկայությունները։ Հայտնի են ղզջացածների կամ իսպառ կործանվածների օրինակները որոնք անտեղի և ավելորդ համարեցինք գրի առնել։ Ես ուզում եմ պատմել կորուստը և հրապարակով գուժել, խոստովանել մեղքը իմ չխրատված որդու, անտեր մեռելի, անվերադարձ և փրկանքով չազատվող գերիի անհայտ կորածի, գեղեցիկ երիտասարդի, հազթող ու հզոր քաջի, հանճարեղ, իմաստուն ու խոհեմ վաղամեռիկ իշխանի, նազելի իր անվան նման գեղեցիկ սիր Պաղտուինի, ոչ թե նրան անարգած լինելու համար, այլ որպեսզի նա աստծո լիակատար թողությունն ստանա, գիտենալով, որ ինչքան էլ այս աշխարհում մարդկանցից ամաչելով աշխատենք սքողել թաքցնել մեր մեղքերը և ամոթալի գաղտնիքները, միևնույն է, այն աշխարհում նրանք պիտի բացահայտվեն և այդպիսի մարդիկ պիտի խայտառակվեն հրեշտակների և արդար թե մեղավոր այն մարդկանց ներկայությամբ, ովքեր Ադամից սկսած մինչև այսօր ահ ու գողի մեջ են, զարհուրած դեմքերով, զլխիկոր, սարսափահար՝ ահավոր և սոսկալի դատաստանի առջև, բոլորի Հոր և նրա միածին Որդու և արարածները նորոգող սուրբ Հոգու առջև։ Այնտեղ մեր արարչի ամենատես աչքից չի վրիպի և ոչ մի արատավորություն, ոչ մի արարք, ոչ մի թաքուն միտք։ Ողորմելի է նա և եղկելի,

առհավետ նշավակելի, քանզի նա զոհ է դառնում սոսկալի և ահավոր դատաստանի, որի կողմից բացահայտված և խայտառակված մեղավոր հոգիները կան և կմնան անարգելի՝ անապի, անսպառ և անվախճան հավիտենականության մեջ, մեծ հրեշտակապետի Դանիել մարգարեին ասածի համաձայն, թե՝ «Ոմանք հարություն պիտի առնեն հավիտենական կյանքի համար, ոմանք էլ՝ առհավետ անարգվելու համար»[13]։

Եթե մենք այստեղ բացահայտորեն, ճշմարիտ և կատարյալ խոստովանությամբ որ հավասարազոր է սուրբ մկրտության, խոստովանենք և պարսավենք [մեր մեղքերը]՝ առանց քաշվելու առանց երկերեսանիորեն թաքցնելու դրանք, [միայն] խայտառակությունը վերացնելու դիտավորությամբ [ստված] մեզ մեղքերի թողություն կշնորհի։ Իսկ եթե մենք ըստ արժանվույն էլ ապաշխարենք, ապա այն աշխարհում մեր [մեղքերը] միանգամայն կվերանան, կջնջվեն կմաքրվեն ոչ մի մեղք չի մնա անոխակալ և ողորմած ստվածը զանց է առնում, ներում, թողություն է տալիս բոլոր նրանց մեղքերին, ովքեր այս աշխարհում խոհեմությամբ ասածս ձևով և կամովին խոստովանում են իրենց մեղքերը։

Ահա, այդ բոլորի մասին մտածելով և ծանոթ լինելով սիրելի իշխանի արատներին, ի գիտություն բոլորի հրապարակ եմ հանում և այստեղ արձանագրում նրա սայթաքումները։ Նրա [մեղքերը] ես ինձ եմ վերագրում, քանզի ովքեր իրենց սիրելիներին այսպես չսիրեն, նրանց մահվանից հետո մոռանան կամ թաքցնեն նրանց մեղքերը կամ դառնան երախտամոռ, նրանք շնչավոր արարածներ են լոկ, նյութի և մարմնի սիրեցողներ։ Բայց մեր սիրո և հոգատարության առարկան նրա հոգին էր և եթե մի փոքր մեր խոսքը լսեր, այժմ նա հոգով և մարմնով կենդանի կլիներ։ Բայց նա խստացավ սրտով և հոգով ու մարմնով անհալտ կորավ, դրա համար էլ վշտալի, ողբերգական ձայնով աղաղակում ենք։ Լսեք, բազմապիսի և բազմալեզու ժողովուրդներ, մանավանդ թագավորներ իշխաններ, երկրի բոլոր դատավորներ և ովքեր իառք ու պատվի եք արժանացել, այս սին աշխար-

հում ձեռք լներել իշխանություն և ղեկավարություն, լսե՛ր սիրելի և փառավոր իշխանի մեղքերի մասին, մտածե՛ր նրանց շուրջը։ Մենք նրա փոխարեն և, կարծես նրա որբերի, ծնկաչոք և արտասվալից ասում ենք «Նախ և առաջ ստոյուն՝ իմ մեղքերն իմացողին եմ խոստովանում, ապաշխարեցեք բոլորիդ։ Եվ իշխաններ իմ իշխանակից ընկերներ և դպրայներ զորքին՝ բոլոր ազատներին և հեռակին։ Որոնց շատ անիրավ վարվեցի և ձեզ՝ ողջ հասարակ ժողովուրդ որ դժբախտությունն ունեցար ընկնել իմ անարիան, մեղքերով արատավորված իշխանության ներքո և [հաշտակել] իմ պատճառած անթիվ, անհամար անվերջ ու անողորմ դրդիանքներս։ Ես իմ կյանքն անիծյալ դարձրի և այն կորստյան մատնեցի այնպիսի կորստյան որ արժանի է բազում ողբի և արտասուրի։ Ես ամենևին ուշադրություն չդարձրեցի աստծո խոսքերին որ հնչում էին իմ շլսոզ մեղքերով խլանված ականջների մեջ, բողոքող խոսքերին։ Ի դիմուն էին ինձ ասելով «Քո կյանքում ոչ ոքի առիթ մի տուր որ քեզ անիծի քանզի աստված լսում է իր սրարածի սրտի՝ առաչանքը»։ Ես ուշադրություն չդարձրեցի նաև նրա մյուս սյատվիրաններին՝ նենգ չլինելու ընկերոջ իրերի և ունեցվածքի գյուղերի, ագարակների, հողերի վրա աչք չունենալու ոչ մի տեսակի դրկանքներ [չպատճառելու] մարին [աստծուն] սրտանց հնազանդ լինելու մասին ավելի հնազանդ, քան մեծ, վեհագույն իշխաններին որպես աստծուն մտերիմ և ոչ մարդու։ Ապա նաև ոչ ոքի որբերին և սյրիներին անիրավաբար չզրկելու ճանապարհորդներին չկողոպտելու անիրավությամբ ուրիշին կրկելով և հափշտակելով չուռճանալու մասին որբերի և այրիների արտասուքի հարկատու շինականների լալառն հառաչանքների [կնով] մեծամեծ շենքեր չկառուցելու բաղաքի պարիսպներ չկանգնեցնելու մասին, ընկերոջը բամբասանքներով չարատավորելու անարդ խոսքերով լապկանելու, անձնական հզորությամբ, մեծությամբ և իմաստնությամբ չպարծենալու մասին, ուրիշի մի փոքր շյուղը մեղք համարելով, սեփական գերանն անտես չանելու մասին, արարչի օրենքները, սուրբ մարդկանց և եկեղեցու առաջնորդներին չարհամարհելու,

աստծո կողմից նշանակված դատավորներին անզգամորեն մեղ դատավոր չհամարելու մասին անդամ մտովին ցանկության սխալով չտառապելու, հեշտասիրության մեղքի կեղտով չաղտոտվելու մասին, անդադար աչքի առջև մահն ունենալով այս աշխարհից [մաքուր] հեռանալու հնարը գտնելու մասին, բազում անգամ աստծուն ուխտածս կատարելու մասին Ահա այս բազմապիսի մեղքերը մտրակող խոսքերը որ գրված կան սուրբ գրքերում այնքան շատ եմ լսել մի քանի քարոզիչներից, որ անգիր գիտեի և երկու լեզվով ուրիշներին էլ քարոզում խոսքեր որ միշտ կատարյալը ճշմարիտն ու պատշաճն են բարբառում։ Ես հերթով աստծո և ձեր առջև հանդիսավոր խոստովանությամբ պատմում եմ իմ չարամբարության մասին որպեսզի դուք էլ իմանաք որ իսկապես չներող աստված բարկացել է իմ դեմ։ Ես գիտեի, որ անգթորեն մեկին սպանողը, լինի դա պատերազմի ավարտից հետո կամ խաղաղ ժամանակ միշտ ծարավի է նորանոր ոճիրներ գործելու։ Ընկերոջ զինվորներին նենգությամբ գիմողների, խաբեբաների և անօրենների մասին արարիչն ասել է «Ով մարդու արյունն է թափում, նրա արյան փոխարեն իր արյունը կթափվի կամ՝ «Արյուն թափող և նենգավոր մարդիկ իրենց կյանքի կեսն անգամ չեն ապրելու»[14] Տերը արյուն թափող և նենգավոր մարդկանց պիղծ է համարում և կործանում։ Սուրբ գրքում գրված է «Մի՛ ցանկար քո ընկերոջ ունեցվածքը անիրավությամբ մի հարստացիր թե չէ կես կյանքումդ կկորցնես դրանք»[15]։ Ես գիտեի նաև, որ անմարդաբնակ կմնան այն մեծամեծ ապարանքները գեղեցիկ շենքերն ու քաղաքները որոնք սկսեցին կառուցվել անիրավությամբ ուրիշներին զրկելու գնով ուրիշների հառաջանքների և արցունքների գնով։ Ես գիտեի նաև Պողոս առաքյալի ասածը՝ մարդկանց գեպի իրենց իշխանները անհնազանդ լինելու նրանց կամքին հակառակ գնալու մասին որ դա ոչ թե մարդու, այլ աստծո հրամանին է հակառակ որի համար էլ նրանք չներող աստծո դատաստանին ենթարկվելու և՛ այս աշխարհում, և՛ վերջին դատաստանի օրը Ես գիտեի ու չպետք է շարախոսել, դատապարտել կամ բամբասել որևէ մեկին, չպարծենալ հարստությամբ

կամ իմաստությամբ գիտեի Տիրոջ ասույթները, թե՝ «Մի՛ դատապարտեք որ չդատապարտվեք» կամ՝ «Կեղծավոր, նախ քո աչքից հանիր գերանը»[16] և այլ ասացվածքներ։

Ի՞նչ կարիք կա, որ մեկ առ մեկ թվեմ ամեն տեսակի մեղքերի պարսավումը, որոնց մասին գրված կա աստվածային գրքերում։ Ես բոլորն էլ գիտեի, հետևաբար աստծո առջև ես գիտակից հանցագործ եմ։ Դրա համար ես ծունկի եմ գալիս աստծո առջև և խոստովանում իմ բոլոր մեղքերը, մանավանդ ամբարտավանության քարտության անգթության ու անիրավության մեղքերը։ Երիտասարդությունը, իշխանությունը, այս սին կյանքի պատրանքն ինձ մոլորեցրին։ Իմ մեղքերի պատճառը հանդերձյալ կյանքի գոյությունը չհավատալը չէր կամ էլ մեղքերով շաղախված չզղջացող հոգիս ես ուզում էի հրաժարվել այս սին կյանքի բոլոր պատրանքներից բայց դանդաղեցի, մինչև որ Տիրոջից ստացա այս ծայրագույն կործանիչ պատիժը։ Ես ամենաառաջին բարի խրատը բուժիչ չհամարեցի դրա համար այժմ ես [ստիպված եմ] գառնալու իմ անձի դատախազը և արդարացնելու արարչին։ Եթե [աստծո] ինձ պատճառած ամենաանհանդուրժելի վերքերը իմ կնոջ՝ իր երեխաներով հանդերձ վաղաժամ մահը և նման այլ [փորձանքներ նկատի առնեի] ես խրատված կլինեի և, դեպի բարին շրջվելով, չէի հասնի աններելի չարագործության։ Ես պատժվեցի, բայց չխրատվեցի ծեծվեցի, բայց չբուժվեցի, ընդհակառակը, իմ ամբարտավան քար սիրտը ավելի ևս կարծրացրի, չիմանալով որ ողորմած աստծո բարությունը ինձ՝ անզգամիս, ապաշխարելու է կանչում։ Ես չհիշեցի, չմտածեցի, մինչև որ իմ անձի նկատմամբ ողորմած արարչի բարությունը ցասման և բարկության վերածեցի։ Ես՝ թշվառականս, գիտեմ նաև, որ ոչ որպես մեռյալ պիտի հիշատակվեմ, ոչ էլ որպես կենդանի կյանքում երևամ, այնքան է մահու և կենաց տերը բարկացել իմ դեմ։ Երկնքի հրեշտակները իրենց երեսը թեքեցին ինձանից, քանզի արարիչը գաղարեց ինձ օգնական և ողորմած լինելուց։ Բոլոր մարդիկ խպատ ատեցին ինձ, իսկ հայրս ու մայրս իրենց մահով լքեցին ինձ։ Հողեղեն արարածները՝ իմ կյանքի ընկերները,

համայն զորքը իմ նկատմամբ անողորմ գտնվեցին։ Մերձավորներն ու մտերիմները մանկության ընկերները և որդիներս ատեցին ինձ և ամենևին չեն հիշում ինձ։ Կարծես այլազգի լինեի, բոլորը խորշեցին ինձանից, հեռացան և, անհիշատակ մեռյալի կամ չիրկագնվող գերու պես, լքված թողեցին։ Բոլոր սրտերը մոռացան ինձ՝ մեռյալ համարելով։ Ես խորտակվեցի ինչպես գետին ընկած և կոտրված կավե ման։ Արդ, ո՞ւմ վրա կարելի է հուսալ, ո՞րն է այս անտանելի տառապանքների վերջը։ Չկա՞ ոչ ոք, որ գթա իմ թշվառ հոգուս, որ ես երևամ կենդանի մարդկանց մեջ, կամ մարդկանց կողմից հիշվեմ մեռյալների թվում։ Ոչ ոք չկա, բոլորն խսպառ ատեցին ինձ։ Ահա ես հրապարակայնորեն բոլոր եղբայրների և բովանդակ մարդկության առջև առանց քաշվելու խոստովանեցի իմ անբուժելի արատները, որոնցից չկարողացա ազատվել։ Այդ պատճառով էլ պաղատագին խոստովանությամբ դիմում եմ իմ Տիրոջն ու Արարչին, բոլորի անոխակալ Հորը Աստծուն և, անառակ ու գինեմոլ որդու նման ծնկի գալով ողորմած մարդասերի առջև, աղաղակում եմ «Հա՛յր երկնային, ես մեղավոր եմ երկնքի և քո դեմ։ Ես արժանի չեմ մատանու, կոշկի կամ անճառական պատմուճանի, բայց բոլոր մահկանացուներից ինձ մի՛ զատիր, մի առանձնացրու՝ կորստյան մատնելու համար, եթե ես կենդանի եմ, մեջտեղ բեր, փրկի՛ր կորստից, որ գնամ մինչև իմ մեղավոր կյանքի վերջը ապաշխարեմ, չի՞ որ անդունդների խորխորատները հայտնի են քեզ, Տե՛ր, և մեռյալին անգամ կարող ես հարություն տալ։ Ես արդեն հիրավի ճանաչել եմ, իմ վրա զգացել քո՝ Արարչիդ բարկությունը։ Սոսկալի բան է ընկնել կենդանի աստծո ձեռքը։ Իսկ եթե ես իմ մեղքերի պատճառով մեռած եմ և մարմնավոր կյանքից հեռացած, բավարար համարիր, ո՛վ անոխակալ աստված, իմ մեղավոր հոգու այսքան ժամանակ անասելի և դաժան տագնապի ու տանջանքի մեջ լինելը։ Քո գթածությամբ [իմ գերեզմանը] հայտնի դարձրու, գոյեցե իմ թշվառական հոգուն հիշատակ և ողորմածություն լինի նորաստեղծ տանջանքներով մի տանջիր ինձ մեռյալ և կենդանի մարդկանց մեջ, բանդի դո՛ւ ես մահու և կենաց տերը և քո հրա-

մանին են սպասում մահն ու կյանքը՝ ինձ մեջտեղ բերելու կամ թաքցնելու համար Գիտե՞ս, տե՛ր, աստվածային և մարդկային նկատմամբ իմ խոհերով, խոսքերով, արարքներով, հոգով, շնչով, մարմնի և մտքի ողջ զգայությամբ կամա թե ակամա գործած մեղքերով, շատ, աննեերելի այտիճան գայրացրի քեզ, որի համար էլ, ահա այժմ կապված եմ իմ ողջ կյանքում [գործած] մեղքերի կապանքներով, Դրա համար նորից եմ ծնկաչոք աղաչում քեզ, ո՜վ գթառատ, անոխակալ, մարդասեր աստված ողորմի՛ր ինձ անտեր մեղայիս, խնայի՛ր քո արարածին քո կորած ծառային մի՛ վստահիր մարդկանց ողորմածության, քանզի բոլորի որտում ցամաքել է ներր բոլորի մտքերում մարել գութը դեպի ինձ և վերացել է իմ անունը մարդկանց միջից, կորել իմ հիշատակը կենդանի մարդկանց աշխարհից։ Թացի քեզանից, տե՛ր, որ զայրացել ես իմ դեմ, ոչ ոք չի գթա ինձ քանզի դու ես հույսը բոլոր արարածների ճշմարիտ գթացողն ու անոխակալ մարդասերը։ Ես ինձ ո՞ւմ վստահեմ հայրս ու մայրս լքեցին ինձ իմ եղբայրը մոռացավ իմ՝ դեպի նա ուղղաբերածս սերն ու գութը, մոռացավ մեր հարազատ եղբայրությունը, նա տարվեց, հափշտակվեց այս աշխարհի ցնորքներով ու երկրային հոգսերով, գնալով իմ բռնած դյուրին, մոլորեցնող և սայթաքելի ճանապարհով, որով ընթացողը, եթե ցանկանա նույնիսկ չի կարող իր անձի մասին հոգալ կամ հիշել, հասկանալի է խոսք լինել չի կարող թանկագին գերիների կամ անհայտ կորածների մասին։

Արդ մի մերժիր ինձ խսպառ, մի՛ անտեսիր ինձ և մի՛ թող որ կորչեմ, աստված իմ աստված, մի՛ թեքիր քո երեսն ինձանից։ Ցայրույթով մի պատուհասիր ինձ, մի՛ հանդիմանիր բարկությամբ, դատապարտ մի՛ տես ինձ՝ դատապարտված սարկիս նկատմամբ, մի թող ինձ անտեսանելի տանջանքների մեջ, որ օրինակ ծառայեմ աշխարհում։ Խոսք եմ տալիս, վկայակոչելով երկինքն ու երկիրը, հրեշտակներին ու մարդկանց, եթե այս անգամ ողորմես և թողություն տաս ինձ, երկրորդ անառակ [որդու] անհամար մեղքերին, եթե արժանացնես ինձ մի անգամ ևս լինել կենդանի մարդկանց թվում այլևս չընթանալ անառակ, կորբս

տաբեր ճանապարհով չանտեսել քո պատվիրանները։ Բայց եթե իսկապես դատապարտվել եմ մահվան, ապա այդ դեպքում էլ ո՞վ մարդասեր և միշտ գթացող աստված, ողորմի՛ր, որովհետև դժոխքում ոչ ոք չի կարող խոստովանել քեզ, ոչ էլ մեռյալները՝ օրհնել քո անունը։ Ցո՛ւյց տուր արդարներին հայտնի՛ դարձրու քո արժանավոր ծառաներին իմ անարժան ոգին, որպեսզի նրանց բարեմաղթություններով գթություն գտնեմ քանզի համոզված եմ որ և ոչ ոք այժմ չի հիշում ինձ՝ քո բարությունը մոռացության տվողիս։ Տե՛ր որ զայրացած ես իմ դեմ և բարկությամբ երեսդ թեքել դրանով դու [պատճառ դարձար], որ երկինքն ու երկիրը հրեշտակներն ու մարդիկ բարկանան ինձ վրա բոլոր արարածները խեթ աչքով և խոժոռ դեմքով են ինձ նայում։ Մահն էլ կյանքն էլ փախան, հեռացան ինձանից, հողը՝ քո ա՛հավոր հրամանից զարհուրած, իր ծոցում չընդունեց ինձ, ինձ դերեզմանի տեղ չտվեց որ նրա վրա մարդիկ հիշեն իմ՝ կորածիս անունը։ Արդ եթե բնության անշունչ և անբան տարրերը այս աստիճան խորշեցին ինձանից մերժեցին և դեն գցեցին այս աշխարհի արարածների միջից էլ մարդ կլինի՞, որ ինձ գթա։ Արդ, էլ մի՛ բարկացիր, տե՛ր, անտեսի՛ր իմ մեղքերը, հաշտ աչքով, մեզմ նայիր ինձ։ Այո՛, տեր այո՛, տեր, Հայր սուրբ այո Փրկիչ աշխարհի այո, ողորմած և մարդասեր սուրբ Հոգի, ողորմի՛ր ինձ, թշվառականիս։ Ո՛վ սուրբ երրորդություն, Սուրբ Աստվածածնի բարեխոսությամբ, աշխարհի սկզբից քեզ սիրելի առաքյալների, մարգարեների և բոլոր սրբերի թախանձանքներով, գթա՛ ինձ, մեջտեղ բեր ինձ՝ կորածիս կենդանի կամ մեռյալ։ Ո՛վ դու մեռյալ և կենդանի մարդկանց աստված, քեզ փառք հավիտյանս, ամեն»։

Այս պաղատագին խոստովանության և թախանձանքի խոսքերը մենք դրի առանք անտեր գերվածի և անհիշատակ մեռածի՝ սիրելի իշխան սիր Պաղտուինի փոխարեն և նրա բերանով անվերջ աղաղակում ենք, գոչելով առ աստված և նրա սրբերին, մինչև որ գթա, ողորմի և բուժի վշտացած մեր հոգին, առ աստված, ով նրա և մեր մեղքերի պատճառով պատժեց նրան։ Ապա և դուք, ովքեր լսում եք բոլոր

այս անհամեստ խոսքերը, որ նրա փոխարեն և նրա համար անկեղծությամբ առանց քաշվելու և բացահայտ խոստովանությամբ դրեցինք ինչպես արարչի պատվիրանների համաձայն պետք է անեն իսկական խոստովանողները [իմացեք], որ ես բոլոր մարդկանց գաղտնիքները և արարքներն իմացող [աստծո] առջև խոստովանեցի [նրա] մեղքերը, որպեսզի նա մեղմանա և թողություն տա [նրա] բոլոր [մեղքերին]։

Բայց դուք, ով իշխաններ, հպատակներ և ողջ կորք եք նույնիսկ ձեզ ների աստծո արդար դատաստանի մշտարթուն աչքը այնուամենայնիվ մի կոդմ մի՛ քաշվեք անհոդ մի՛ մնացեք այլ նկատի առնելով [Պաղտուինի] գլխին եկածը, հիշեցեք աստվածաշունչ սպառնալիքները. «Պիտի ողբա նոճին ասում է նա մայրի ծառի անկումը»։ Նման ասացվածքներ մենք լսել ենք նաև Տիրոջից որոնցով նա դիմել էր և՛ չիրաավոր և չլսող Իսրայելին, ասելով այսպես «Կարծո՞ւմ եք թե հենց այս գալիլացիները ավելի մեղավոր էին, քան թե [մնացած] բոլոր գալիլեացիները, որոնց արյունը Պիղատոսն իրենց զոհերի հետ խառնեց կամ այն տասնութ հոգին որոնց [վրա ընկավ և սպանեց Սիլոամի] աշտարակը, կարծո՞ւմ եք որ նրանք ավելի էին մեղավոր, քան Երուսաղեմում բնակվող բոլոր մարդիկ։ Ոչ, ասում եմ ձեզ և եթե չապաշխարեք, բոլորդ էլ այսպես պիտի կորչեք»։

Արդ գիտենալով այդ բոլորը ձեզ ենք դիմում և զգուշացնում ո՛վ բռնակալներ և իշխաններ, բռնակալների համար ամենադաժան և անաչառ դատաստանն է լինելու և այս ուշխարհում և վերջին դատաստանի օրը ձեզ համար, ովքեր չեք ուզում ականջ դնել սուրբ գրքին, ովքեր այսպես հրապարակայնորեն չեք խոստովանում ձեր մեղքերը։ Այս խոսքերը գրվեցին ի զսվություն [Պաղտուինի] նրա ապաքինման համար, որպես կենդանի մարդկանց զգուշության և խրատման օրինակ։ Նրա բոլոր մեղքերը քավություն ստացան նա ապաքինվեց անդադրուն խոստովանությամբ ապա նաև մեծ պատերազմում՝ իր արյան գնով։ Այդ օրը իր անչափ, անսահման խոնարհությամբ նա ապաքինվեց ամբարտավանության կերդավորության [ախտից] խոնար-

հություն, որն իրեն բոլորի նկատմամբ հեծյալ և հետևակ զինվորների նկատմամբ ներողամիտ էր դարձրել, [ստի ելել] դիմել նրանց քաղցր ախորժալուր և կարեկցական խոսքերով բոլորին սատծո որդիներ և հարազատ եղբայրներ անվանել, իշխան տեր և քաջազոն կոչել։ Ն ։ ողջ զորքը մարզում էր հորդորում սրտապնդում, քաջալերում՝ ինչպես հաղթող մենամարտիկ և քաջ ախոյան, լինում զինվորների մեջ և ուժգին ու ահարկու ձայնով բոլորին հոտեպնդում ամեն մեկին դիմում հանվանե քաջ անվանելով. «Օ՜հ, ինչ լավ է ո՜վ քաջեր, երանի [մեր] բախտին և շնորհալի այս օրվան մի փոքր ջանք թափելով հաղթանակ ձեռք կբերենք։ Դուք մի վախեցեք նրանցից, ահա հասել է հանդիսավոր օրը [տրվել առիթը] Քրիստոսի սիրույն, հանուն քրիստոնյաների երանելի մահվան արժանանալու»։ Ահա, նա այսպես էր սիրտ տալիս քաջալերում զորքի արտաքին շարքերը, ապա մտնելով զորքերի մեջ սահմանակածներին, գլուխ ։լահողներին առաջ էր քաշում։ Նա քաջարիներին գովում էր, վախկոտների կարկամած կամ թույլ ձեռքերում գտնվող զենքերը առնում և դնում կտրիճների ձեռքը, ոմանց տալիս էր և ուրիշներից առնում։ Ապա նա նորից առյուծի անվեհերությամբ ահավոր գոչյունով և ուժեղ աղաղակով այլ տեղ էր հասնում ողջ գիշերն ու ցերեկը լինում ճամբարում։ Մարդու ականջը դեռ չէր լսել ավելի ուժեղ ձայն քան սիր Պաղտուինինը, աչքը չէր տեսել ավելի արագասլաց մարդ։ Բայց նվազեց ու հանգավ նրա ձայնը և բնական ուժը, իր ձիով հանդերձ Ոմանք պատմում են, որ [ձիու] բերանի գոլորշիներից կարմիր ժանգով էր պատվել կրծքի զրահը։ Նրա չափազանց ամբարտավանությունն ահա այս ձևով ջնջվեց, վերացավ։

Այդ օրերին նրա անողորմ սիրտը դարձել էր ողորմած և աղեխարշ խորովվում էր կորստյան մատնվածների համար, նրանց մասին հոգալիս կորստյան մատնվեց։

Բոլորին անգթաբար կեղեքելու իր մեղքի պատճառով այդ օրը, մարտի դաշտում իր բոլոր նիզակակիցներից հաստուցում ստացավ մեծ պատերազմի ժամանակ ընկերակից իշխանները և բովանդակ զորքը մարտի դաշտում լքեցին

նրան և հեռագան նրանցից և ոչ ոք չափսոսաց նրան է ո չդարձավ իմանալու՝ թե որտե՞ղ է մեր մեծ իշխանն ու զորահրամանատարը։ Հայտնի է, որ նրա զինվորներից և ոչ մեկը չկորավ, ոչ ոք գերի չընկավ նրա հետ, նրան ոչ ոք չտեսավ։ Ես չեմ ուզում ասել, որ նրա զինվորները վատությամբ է, որ այդպես վարվեցին կամ ինչ-որ ցանկանում էին նրա կորուստը այլ այն, որ այդ օրը պետք էր, որ շատ վաղուց ձեռք բերած նրա զրկող, անիրավ բնավորությունը բուժում ստանար՝ զրկանքներով և անիրավությամբ՝ իր զինվորների ձեռքով, ինչպես այդ մասին վերևում ասացինք։

Էլ ինչ ասեմ նրա օրոք թափված շատերի արյան մասին, երբ այս երկիրն եկավ ժանտաբարո և նենգ Վասիլը [Պաղտուինի] քրիստոնյաների սիրույն հոժար կամքով թափած արյամբ էր միայն, որ [նրանք] ճողոպրեցին, ազատվեցին այդ պատերազմից։ Այդ բանը չեն ուրանում հենց իրենք՝ բոլոր փրկվածները, թե նախ աստծուն են պարտական իրենց ազատությունը և ապա սիր Պաղտուինին Արդ, եթե նա սպանվեց էլ այդ մարտում, այնուամենայնիվ, տիրոջից իր բոլոր մեղքերի թողությունն ստացավ, և ահավոր դատաստանի ու բոլոր արդար գործերի հատուցման օրը նա աստծուց պսակ կստանա՝ բարեպաշտ իշխանների և քաջ նահատակների հետ միասին, քանզի գիտենք և վստահ ենք, որ անհավատների սրի զոհը գնացած քրիստոնյա մարտիկները հենց այդպիսի փոխհատուցում են ստանում։ Բայց եթե նա կենդանի է, ապա նրա սխրանքի համբավը օրըստորե կտարածվի համայն տիեզերքում մինչև աշխարհի վերջը։

Նրա վերաբերյալ այս ամբողջ երկար պատմությունը, որ մենք գրի առանք, ստապատում թող չհամարեն և նրան ատող, լարախոսող և նախանձող մարդիկ մեզ չբամբասեն միմոսներն ու խեզկատակներն են որ նման խոսքեր են գրում կամ ասում, այն էլ ոչ թե անտեր մահացողի և անհայտ կորածի հասցեին, այլ կենդանի մարդու քանի կենդանի էր, մեր շրթներից նա չէր լսել քաղցր կամ դրվատական խոսք, այլ միայն կշտամբանք, որով անդադար խարազանում էինք նրա միտքը։ Եթե հանկարծ պատահի, որ նա հարություն առներ ի մեռելոց, կամ էլ վերապրած լիներ, նա երբեք չէր

տեսնի այս գիրը, որ շարադրեցինք պատերազմի և նրա կորստյան օրվա մասին։ Տասը կամ քսան հոգի չէին նրանք, ովքեր պատմեցին մեզ այդ մասին նույն ձևով պատմեցին բոլորը, ամենից առաջ նրան ատողները, հենց իրենք՝ հռոմ ղինվորները։ Մեր երկարաբանության պատճառը հոգևոր սիրով նրան սիրելն է (աստծո ծառաները պարտավոր են այդպես վարվել), ինչպես և նա՝ մեզ։ Նրա մահից հետո մենք պարտավոր էինք նրա՝ այս կյանքից հեռացողի անչափ սերը սիրով փոխհատուցել։ Նրա իշխանությունը տարածվում էր Անտիոք քաղաքից մինչև Մելիտենեի սահմանները, բայց և ոչ մի տեղ չգանվեց նրա գերեզմանը և այնքան գորքերի ու գավառների տեր հռչակավոր և երևելի այս իշխանը այժմ չի հիշատակվում մեռյալների թվում, չի երևում կենդանի մարդկանց մեջ, նրա համար ոչ ոք զանգ չի հնչեցնում ոչ մի եկեղեցում չի հիշվում նրա անունը։ Նրա համար այս երկրում ո՛չ պատարագի նվեր տրվեց, ո՛չ էլ նրա հիշատակի համար ողորմություն՝ մի ուլ կամ դանգ[17], որ նույնիսկ ամենաաղքատներին է հասնում։ Ոչ ոք չի հիշում չի ափսոսում նրան։ Նա իր կենդանության օրոք ո՛չ հանգիստ տեսավ ո՛չ վայելք իր պատանեկության տարիներից նա անցկացրեց դևերի, թշնամիների, դաժան մարմնավոր տերերի և ընկերակից դավաճան իշխանների պատճառած տագնապների, արհավիրքների և տառապանքների մեջ։ Եվ այժմ, իր կյանքի մայրամուտին, նա կորավ անհիշատակ, ջնջվեց, վերացավ նրա անունը օտարների և մտերիմների սրտից սերը դեպի նա՝ բովանդակ աշխարհում։

Երբ աչքիս առջևն է գալիս նրա գլխին եկած դառն ու դժնդակ փորձանքը, սրտակոտոր եմ լինում, ողբում, խելագարվում եմ, չգիտեմ ինչ անեմ ինչպես օգնեմ նրան, ձեռք կարկառեմ ջուրն ընկած սիրելիին։ Չգտնելով և ոչ մի ցավակից, ես իմ հույսը աստծո վրա դրեցի, որ միակ անոխակալն է ու մարդասերը, որ չի ցանկանում մեղավորի մահը, չի շարախնդում ուրիշի կորստյան առթիվ։ Խոստովանության և աղերսանքի այս գիրը գրվեց նրա և մեզ համար։ Մենք անդադար և ամենուր դիմում ենք նրա և մեր դեմ դայրացած, ողորմած հզոր [աստծուն], որ հաշտվի [մեզ

Հետ], իր ողորմածությամբ նրան լույս աշխարհ բերի՝ մեռյալ կամ կենդանի Բայց և ձեզ բոլորիդ եմ ասում, ո՞վ մարդիկ ովքեր լսում եք իմ այս լալագին խոսքերը ձանձրույթից և տաղտկությունից, ծուլության և նրան տածած ատելության պատճառով անուշադրության մի մատնեք, [կատարեցե՛ք] մեր պաղատանքը նրա համար և արտանց ներեցեք նրան Միակալ մի եղեք կորածի նկատմամբ այլ ընդհակառակը աղոթեցեք բոլորի դատավորին և արարիչ աստծուն որ գթա նրան և թողություն տա աստծո կամ մարդկանց նկատմամբ գործած նրա բոլոր մեղքերին։ Եվ ամենազոր արարիչ աստվածը՝ Սուրբ Աստվածածնի բարեխոսությամբ և բոլոր սրբերի աղաչանքներով կողորմի նրան և նրա բոլոր մեծ ու փոքր մեղքերին թողություն կտա, իսկ ձեզ էլ կօրհնի՝ հոգով և մարմնով, և Հիսուս Քրիստոսի մեր Տիրոջ, բոլոր դրրերի հետ կարժանացնի երկնիդ արքայության [Քրիստոսի] որին վառք հավիտյանս, ամեն։

Հայոց 598 թվականի [12 փետրվար 1149—11 փետրվար 1150 թ.] սկզբում սպանվեց պրինցը՝ Անտիոքի տերը[8] Պաղտուինի անխելք եղբայրը՝ իր ամբարտավանության երեսից նրանք ինքնահավանորեն կամեցան [միայնակ] պատերազմելու Թշնամիների դեմ չուզեցին միանալ առկա քրիստոնյա զորքերին և այդ պատճառով ոչ միայն իրենք՝ այնպիսի զորահրամանատարներ խորտակվեցին, ոչնչացան այլև՝ բազում քրիստոնյաներ։

Այդ նույն օրը Ցանգիի որդին որին իրենց ժողովուրդը Նուրեդդին էր անվանում որ իրենց սատանայի բացատրությամբ հավատքի լույս է նշանակում արյունաշիկ Հալեպ քաղաքում փավկասուն իշխաններից ոմանց սրախողխող արեց, ոմանց էլ գերի քշեց։ Այդ տարին չկար և ոչ մեկ աշրի ընկնող քրիստոնյա զեկավար, բացի կոմս Ռոսլինից, որի իշխանության օրոք նորից սատակացան սուրբ եկեղեցու դլխին անհավատների բերան դառնաշունչ սարսափները. Սուրբ խաչի տոնին խմայելացվոց թագավորը, որի անունն էր Մասուտ[19], եկավ և կարճատև պաշարումից հետո գրավեց Մարաշ քաղաքը քանդի բերդում կայազոր չկար Ասպատակ փոխելով Թիլ Ավելայից կոչվող գավառում

ոլն այժմ Թլպաշար է անվանվում բովանդակ շրջանում հանդիպածին նա սրի քաշեց։ Բազմաթիվ էին այն քրիստոնյաները որոնց մեծ աստծո անվամբ [ապահովության] մասին սուտ երդում տալով, իջեցնում էր ամրոցներից և բոլորին դերի քշում։ Գավառի տեր Ճոսլինը Թլպաշար քաղաքում էր գտնվում [Նուր էդ-դինը] չկարողացավ հաղթահարել նրան և այնտեղից շարժվեց դեպի իր երկիրը, իր հետ տանելով վերցրած գերիներին։ Բայց կոմսը նորից չմտածեց թշնամիների մասին, չհոգաց հեծելազորի մասին և կարծես որևէ մեկի դեմ հաղթանակ տարած իր մնացած զինվորներին պարենով հանդերձ դեպի Կառկառ ուղարկեց բարի և հավատացյալ Իշխան Վասիլին որ կաթողիկոսի եղբայրն էր և Կառկառի տերը։ Բայց իսմալելացիք նախօրոք իմացան այդ մասին (նրանց գլխավորի անունը Խարա-Ասլան էր, Սնձիտի և այլ բազում գավառների տերը), և քրիստոնյա զինվորների վրա հարձակվելով, բոլորին՝ շուրջ չորս հարյուր հոգի, գերեցին, այդ թվում և Վասիլին՝ կաթողիկոսի եղբորը, որոնց տարան Կառկառ բերդի հանդիման քանզի այնտեղ էին գտնվում Վասիլի կինն ու երեխաները։ [Վասիլը համաձայնվեց հանձնել Կառկառը]՝ գերի վերցրած քրիստոնյա զինվորների [կյանքի անվտանգության] մասին ամիրայից երդում առնելով, թե խաղաղությամբ, առանց նրանց անձին որևէ վնաս հասցնելու կտարվեն իրենց՝ գերյալների երկիրը։ Բոնակալը, որ մեծ ցանկություն ուներ [տիրելու] ավանին անհապաղ երդում տվեց և բոլոր [գերիներին] իրեն հավատարիմ զինվորների առաջնորդությամբ տարավ մինչև Սամոսատ, իսկ Վասիլ իշխանին էլ մեծ պատիվներով իր երկիրն ուղարկեց որպես սիրելի եղբոր, [ամիրան] նրան մի գավառ նվիրեց։ Դրանից հետո ահա ցիրուցան եղած, նվաղած զորքը Սամոսատ քաղաքից եկավ Քեսուն քաղաքը այդ լուրը հասավ բոլորին։ Ճոսլինը, որ այն ժամանակ քրիստոնյաների գլխավորն էր և Անտիոք էր գնում, կարծելով, որ, թերևս, իրեն կհաջողվի որևէ տեղից օգնություն ստանալ, աստվածասաստ բարկության գոհը դարձավ իր զինվորներից միայն ինքը գերի ընկավ։ Ինչպես որ հնում Դավթի որդին, իր չարամտության պատճառով իր հորից հա-

լածական եղավ։ Նա ստացավ աստծուն սիրելի [Դավթի գլխի մազին դիպչելու համար աստծո ուղարկած խիստ պատիժը։ Ծառի ճեղքը կախած պահում էր նրան, մինչև որ հետամուտ եղող թշնամիները վրա հասնելով, ուսերը կտրեցին անհնազանդ որդու գլուխը։ Ահա նույն բանը կատարվեց և աստծո կամքը չկատարող կոմսի հետ։ Նա դերի ընկավ քրիստոսատյաց այլանդակ և գազանարար մարդկանց ձեռքը և տարվեց Հալեպ քաղաքը[20]։ Աննկարագրելի ուրախությամբ լցվեց տաճիկ ժողովուրդը՝ հեռու թե մոտիկ, իսկ բազում քրիստոնյաներ սաստիկ խոցված կործանվեցին, քանզի չկար ղեկավար որին ապավինելով հալածվեին [Ճոսլինի] վերապրած զինվորները։

Այդ դեպքից մի տալի առաջ, հունվար ամսի երեսունին, երկուշաբթի օրվա արշալույսին երկնքում սարսափելի որոտում եղավ և կայծակ բնության տարրերը փոխեցին իրենց առանձնահատկությունները։ Քրիստոսի մեծ և անսպառելի մարտիկ Վասիլ Սեբաստոսի[2]՝ իր իշխանության օրոք Կարմիր վանքի Սուրբ Հարության [տաճարի] գմբեթին կանգնեցրած աստվածընկալ խաչը լուսավորվեց։ Այս մեծափառ խաչի հետ հինգերորդ անգամն էր, որ նման հրաշք կատարվեց, մի բան, որ իմաստուն մարդիկ բարի նշան չհամարեցին, այլ քրիստոնյաների [գլխին գալիք]՝ սարսափների և կործանման ինչ որ եղավ։

Նմանապես նույն տարին, մեծ պենտեկոստեի օրը, երբ բոլոր մարդիկ սպասում էին աստծո Հոգու գալստյան, վերոհիշյալ Մասուտ կոչվող սուլթանը եկավ՝ ահագին բազմությամբ։ Մենք, Քեսուն քաղաքում գտնվող բոլոր մարդիկ զանգակների զողանջից, սուսերների արձակած կայծերից, հոծ նիզակների ճոճումից ահ ու դողի մեջ ընկանք։ Ահաբեկված [բնակիչները] իսկույն հանձնեցին Քեսուն քաղաքը՝ Մասուտից և նրա որդուց [ապահովության] երդում ստանալով։ [Նա] ութ օր անց գրավեց անմատույց և անառիկ Պհեսնին, իսկ լորս օր հետո՝ նշանավոր Ռապանը, որից հետո թողեց գնաց Թլպաշար գավառը, որը նախորդ տարին քարուքանդ էր արել։ Նա բազում օրեր մնաց այնտեղ, բայց չկարողացավ [բնակիչներին] հաղթել, հակառակ, որ գործի

Երեց ամեն միջոցներն ու մեքենաները կոմսի որդին[22] քաղաքում էր գտնվում՝ իր հոր զորքերը ամուր պահած, տեղացի բնակչությունն էլ միացել էր նրան և սիրտ առած արիացել ի պաշտպանություն իրենց հավատքի։ Դրանից հետո ահա Մասուտն ուժասպառ եղած, և քաղաքը գրավել չկարողանալու պատճառով վշտաբեկ, վերադարձավ իր երկիրը։ Նա քրիստոնյաներից նվաճած գավառները տվեց իր որդուն, որ իր սուլթանության տեղապահն էր և կոչվում էր Խլիճ Ասլան[23]։

Հայոց 600 թվականին [12 փետրվար 1151—11 փետրվար 1152 թ.] նավասարդ ամսի քսանչորեքին Ջհան գավառում կարմիր ձյուն տեղաց։ Այնտեղ կարմիր ձյուն եկած տարը քրիստոնյաների երկրում սպիտակ և մոխրախառն ձյուն տեղաց ինչպես նախորդ տարին։

Թլկաշարի զինվորներն ու քաղաքացիները տարիուկես համբերությամբ դիմացան նեղություններին։ Դրա վրա Զանգիի որդին՝ որ Հալեպի տերն էր, հաջորդ տարին իր զորքերով եկավ նրանց դեմ։ Այն պատճառով որ [Թլկաշարի զորքն ու քաղաքացիները] ոչ մի տեղից օգնություն ստանալու հույս չունեին ապահովության մասին երդում առնելով Թլկաշար բերդը կամավոր հանձնեցին այնտեղ գտնվող ֆրանկ կամ հայ քրիստոնյաներից ովքեր որ ցանկություն կունենային գնալ Անտիոք կամ որևէ այլ տեղ, նույր էդ-դինի կարգադրությամբ։ Առանց որևէ խոչընդոտի կարող էին հեռանալ։ [Նույր էդ դինը] հարգեց իր խոստումը Մասուտ սուլթանի և նրա որդի Մելեքի[24] այդպես վարվելու պատճառը ոչ թե քրիստոնյաների հանդեպ տածած ինչ որ վստահությունն էր, կամ տերը, այլ այդ գավառներին տիրանալու ցանկությունը այս կերպ նրանք դյուրությամբ գրավեցին դրանք քրիստոնյաներից։

Փոքր Հոսլինի իշխանության օրերին հանդես եկավ Թեոդորոս[25] անունով մի պատանի որի միակ նեցուկը բռնեինամ արարչի զորությունն էր, արարչի, որ ժամանակ առ ժամանակ իր կամքով և ողորմությամբ, դեպի մարդիկ տածած սիրով, նրանց զորավիգ է կանգնում [Թոդոս] առաջի խոսքի համաձայն թե։ Ում որ կամենում է՝ ողորմում

է և ում որ կամենում է՝ թաստում»[26]։ Ինչպես որ նա վարվեց երանելի Պողոսի հետ՝ իր կամքին և գործին ծառայելու համար երկնուստ ձգելով ահա նույն ձևով նա վարվեց և այդ մարդու հետ։ Սենեխանձ [աստված] որ առանց զլանալու բոլորին է պարգևում իր ողորմությունը ուշադրություն դարձրեց նրա հույսի և եռանդի վրա, նրա, ով կարճ և ոչ երկար ժամանակ տիրեց իր հայրենի [ժառանգությանը]։ Սա Լևոն Սեբաստոսի որդին էր Ռուբենի Կոստանդին որդու մեծ և իմաստուն որդին։ Լինելով քաջարի պատերազմող, նա ոչ միայն վերստին տիրացավ իր հայրենի [ժառանգությանը], այլ իր նախնիների ունեցածից շատ ավելի բերդերի և քաղաքների տեր դարձավ[27]։ Անդրոնիկոս անունով մի հոռոմ, տեսնելով դա, այն աստիճան կլանվեց չար նախանձով որ չէր ուզում հայ իշխանի անունն անգամ լսել։ Հունաց կայսր Կյուր Մանվելը այս [հոռոմին] նշանակել էր Տարսոն մեծ քաղաքի և Մսիսի նահանգապետ նա շարունակ դժկամությամբ էր վերաբերվում աստծո նախախնամությամբ Թորոսի շուրջը համախմբված հայերին և մաքառում նրանց դեմ։ Անդրոնիկոսը պատերազմի դուրս եկավ հայերի դեմ և սկսեց նեղել նրանց, բայց [հայերը], սեր ու ահ տածելով դեպի հունաց մեծ կայսրը, չէին համարձակվում [Անդրոնիկոսի] դեմ պատերազմել և շարունակ աղաչում էին խաղաղ ճանապարհով նրան հպատակ մնալ։ Բայց [Անդրոնիկոսը] ուշադրություն չդարձրեց նրանց խոսքերին և հոխորտաչով շարժվեց Մսիս քաղաքի վրա։ Թորոսը թախանձագին աղաչում էր նրան, ասելով «Ես կայսեր և քո ճոյան եմ, մի բարկացիր», բայց [հոռոմները] ճայնում էին քաղաքից ներս և ասում «Մեզ մոտ են այն շղթաները, որոնցով հորդ կապած տարանք, դրանցով քեզ էլ ենք կապելու և տանելու»։ Քաջ [Թորոսը] չկաղողացավ հանդուրժել այս ամբարտավանությունն ու հոխորտանքը ապավինելով Քրիստոսի զորությանը, որը բարձրացրեց նրան և անգոյությունից գոյության կոչեց, գիշերով քանդեց Մսիս քաղաքի պարիսպը և աբեղի ծագելու հետ մեկասին, առնելով իր զինվորներին, նրանց դեմ պատերազմի դուրս եկավ, բախվեց նրանց և, հաղթանակ տա-

նելով բոլորին՝ տասներկու հազար հոգու, փախուստի մատնեց։ Նա ջարդ տվեց նրանց, սրի քաշեց, մի ակնթարթում բոլորի գլակները փռեց։ Մեծ պատերազմում գերեցին նաև Լամբրոնի տիրոջը՝ Օշինին ու Բարձրբերդի տիրոջը՝ Վասիլին՝ Տիդրանի եղբոր։ Նրանք գերի վերցրին և բազմաթիվ այլ թուլամորթ հոռոմ զինվորների ու, զինաթափ անելով բաց թողեցին ողբա՜մ նրանց։ Պատերազմում շատ արյուն թափվեց։ [Թորոսը] դրանից հետո անվրդով տիրեց Մսիս քաղաքին այն գրավելով կնանման [Անդրոնիկոսից]։ Թորոսն իր հոր համար վրեժ առավ նրանից, ով հայրենիքից բռնի, տնով-տեղով նրան դուրս հանելով աքսորել էր արևմուտք։ Բայց նենգ [Անդրոնիկոսը], չկարողանալով տանել իր կրած ծանր խայտառակությունը իր անխելքության պատճառով մեծ իշխանների և այլ զինվորների գլխին եկած կործանքն ու կորուստը, փախավ գնաց Հունաց կայսեր մոտ և հայ զինվորների դեմ մեծ բողոք ներկայացրեց[28]։ Իսկ մեծ Թեոդորոսը, առնելով ձերբակալված իշխաններին և մյուս գերիներին, անհամար ոսկով ու արծաթով, բազմաթիվ ու բազմապիսի ավարով և Հունաց զորքի ձեռքից խլած ռազմավարով բազմաթիվ ձիերով և ջորիներով խաղաղությամբ մտավ իր քաղաքը։

[Թորոսի] ձեռք բերած այս մեծ հաղթանակից և հարստությունից հետո բանսարկու սատանան սկսեց մեծամեծներին դրդել հայ զինվորների դեմ հույները չէին դադարում իրենց կեսարի համար վրիժառու լինելու մտքից և բազում դրամ ուղարկեցին Մասուտ սուլթանին, որ բոլոր մուսուլմանների պարագլուխն էր։ Հույների տված բազմաթիվ նվերներից խաբված, նա վիթխարի բանակով առաջինը մուտք գործեց [Թորոսի] երկիրը՝ [հայերի] մեջ երկյուղ սիրելով Բայց հայոց զինվորները, Քրիստոսի բարեհաճությամբ հզորացած, եկան լեռան ստորոտը [թշնամիները] ցտնվում էին լեռան մյուս լանջին՝ իրենց երկրի սահմաններում, իսկ [հայերը]՝ լեռան այս լանջին՝ իրենց երկրում նրանք հանգիստ էին և այլազգիների մեծաթիվ զորքը բանի տեղ չէին դնում։ [Այլազգիները], տեսնելով քրիստոնյա զինվորների համարձակությունը, զարմացած ու ապշած

ասացին «Ի՞նչ է, նրանք իրենց կյանքից հրաժարվե՞լ են, որ մեր դեմ պատերազմի են դուրս գալիս»։ Երբ նրանք դեռ այդպես տարակուսանքի մեջ էին հանկարծակի նախախնամությունից դրդված թուրքերի սուլթանը հայոց զորավար Թորոսի մոտ պատգամավոր ուղարկեց և ասաց «Մենք եկել ենք ձեր երկիրը ոչ թե այն ավերելու մտադրությամբ։ Դու հնազանդվիր մեզ, բռնությամբ գրավածդ հողերը մերագարձրու հունաց կայսեր և դարձիր մեր սիրելի որդին»։ [Հայերը], լսելով դա, լցվեցին զնծությամբ, փառաբանեցին սմենակալին որ այն աստիճան մեղմացրեց այդ ամեհի և ամբարտավան [մարդկանց] բնությունը, որ հալ զինվորներից, կարծես լավագույն ընկերոջից հաշտություն դաշինք էին խնդրում։ [Հայերը] պատգամավորներին բազում օրեր պահելուց հետո նրանց ետևից դեսպան ուղարկեցին և ասացին այսպես «Մենք հոժար կամքով հնազանդվում ենք քեզ՝ որպես թագավորի քանզի դու մեր առաջնորդացման առթիվ շղայրացար, մեր երկրում ավերածություններ չգործեցիր, այլ միայն ուզեցիր որ մեզ պատկանածը հոռոմին վերադարձնենք։ Դա անհնարին է»։ Սուլթանը լսելով դա [Թորոսի] վրա ճնշում չգործեց, այլ երդումով հաստատված բարեկամական դաշինքի գիր կազմեց և տվեց իր դեսպանին, որ անձնապես տանի տա հայ զինվորներին։ Այդպիսով, նա ծաղր ու ծանակի ենթարկեց հունաց կայսեր և նրա դրամները։ Ոչ մեկին վնաս չհասցնելով, նա վերադարձավ իր երկիրը։ Դա տեղի ունեցավ հայոց 602 թվականին [11 փետրվար 1153—10 փետրվար 1154 թ.],

Դրանից հետո, երբ սկսվեց 603 թվականը, կայսրը սուլթանին որպես նվեր նախորդ անգամից շատ ավելի ոսկի և արծաթ ուղարկեց՝ ասելով այսպես «Գնա՛, հայոց դեմ բորբոքված իմ սիրտը հովացրու, ավերի՛ր նրանց բերդերը կրակի տուր նրանց եկեղեցիները, հրամայիր բոլորին հրաճարակ դարձնել, որպեսզի թեթևանա իմ զայրացած սիրտը»։ [Սուլթանը], ստանալով բազմաթիվ գանձերը, հսկայական նախորդը գերազանցող բազմությամբ շարժվեց եկավ Մսիս այնտեղից էլ՝ Անավարզա։ Չկարողանալով այնտեղ գլուխ բերել իր ծրագիրը, նա եկավ Թիլ, որը Համտունի [Թիլ] են

տոչում բազում օրեր մնալով նրան չհաջողվեց որևէ վնաս հասցնել [հակառակորդին], այդ պատճառով նա իր որդի Մելիքի մեծամեծներից մեկին, որին Աղուպ[29] էին անվանում, մի դաժան և չարասիրտ մարդու, շուրջ երեք հազար զորքով ուղարկեց Անտի՛ գավառն ասպատակելու։ Երբ անցան Դուռն[30] կոչվող վայրից, քրիստոնաասեր Ֆրերների[31] գինվորները և սպարապետի[32] եղբայրը՝ Ստեփանեն, կարծես ի վերուստ ուղարկված լինեին, հանկարծակի նրանց վրա խուլացան և բոլորին կոտորեցին։ Նրանց հրամանատար Աղուպի լյարդին էլ նիզակ խրեցին, որը դառնագին աղաղակով իր չար հոգին ավանդեց։ Երբ այդ բանի լուրը ճամբար հասավ, բոլորը սարսափի մեջ ընկան։ Երկնային զորությունը նրանց ձիերի մեջ հիվանդություն տարածեց, որին իրենք «տապախ» են կոչում։ Ձիերի մեծ մասը սատակեց։ Թուրքերի մեծամեծները, տեսնելով այդ դիպվածին փախուստի դիմեցին։ Ոչ ընկերն էր ուզում ընկերոջ սպասել, ո՛չ էլ եղբայրը՝ եղբորը։ Նրանցից շատերը կտրում էին ձիերի և ջորիների ջիլերը, փախուստի ժամանակ գցում իրենց զենքերը, իսկ իրենք էլ մացառոտ ձորերն ու վտանգավոր վայրերը կտրելով անցնելով, գնում էին սխալ ճանապարհով։ Ոմանք հեծյալներ և բազմաթիվ սալարաններ դեպի բարձրալեռն ունեցած վախից, ոտքով էին գնում, քանզի այլևս վախ չունեին մարդուց։ Հայոց զորքը գնացել էր այլազգիների երկիրն ասպատակելու, և իր երկիրը վերադարձավ մեծ ավարով։ Երբ վերադարձան ականատես եղան անհրեվակալելի հաջողությանը՝ ասածս սարսափը [թուրքերին] կրնկակոխ փախուստի էր մատնել, ամոթալի պարտության մատնել և խայտառակել։ Ինչպես թույլ աղվեսը՝ արքայական առյուծից ահա այդպես սարսափած ահ ու դողի մեջ ընկած էին նրանք։ Փախչում կարծելով, որ իրենց մեծաթիվ հեծելազոր է հալածում՝ մեծ ջարդ տալով։ Այդպես էին կարծում փախստականները։ Նման մի դեպք տեղի էր ունեցել Մծբին քաղաքում, երբ պարսից արքա Հազկերտի թոռ Կավատը, խախտելով իր նախնիների՝ քրիստոնյաների հետ կնքած հաշտության պայմանագիրը, պարսկական զորքի գլուխն անցած բարկությամբ եկավ ավարի առնելու։ Այդ

գավառը։ Բազում օրեր նա զանազան մեքենաների օգնությամբ խորտակեց Մծբինի անառիկ պարիսպը, բայց երբ զինվորներն ուզեցին ներս մտնել, հանկարծ տեսան սուրբ հայրապետ Հակոբին, որ ծիրանազգեստ թագավորի նման երկնային զորքի[33] ուղեկցությամբ, նոյան տապանի բեկորը գլխի վրա դրած շրջում էր քաղաքի պարսպի վրայով։ Այդ բեկորը հրեշտակն էր նրան տվել այն չարչարանքների համար, որ նա կրեց տապանը տեսնելու նպատակով լեռը բարձրանալիս հրեշտակը, սակայն թույլ չտվեց նրան այն տեսնել, այլ աստծո սրբին խաղաղությամբ իր երկիրը վերադարձրեց, որպես սիրո ապացույց տալով այդ բեկորը, որն ահա պարսից զինվորները տեսնելով սարսափահար եղան և չհամարձակվեցին մոտենալ քաղաքի իրենց կոր ծանած պարսպին։ Բացի այդ, նրանց գլխին փորձանք էլ եկավ նրանց ձիերի վրա խուժեցին իշամեղու գոռեխ և ճանճ, որոնց [խայթոցներից] նրանք բոլորը սկսեցին սանձակոտոր լինել և փախչել։ Նրանք այնքան շատ էին, որ ոչ ոք չէր կարողանում բռնել իր ձիուն։ Աստծո ուղարկած անն նշան պատուհասն ահա այդպես շուտ աղետի հասցրեց[34]։ Հնում էլ իսրայելացիների սիրույն հզոր աստծո աջը պատուհասեց Եգիպտոսը։ Պարսից արքան, ահա, նման խայտառակ պարտություն կրելով Քրիստոսի զորությունից և սուրբ հայրապետ Հակոբի աղոթքներից (տերը կատարում է իրենից երկյուղ զգացողների բաղձանքը), թողեց հեռացավ։

Այս դեպքը ուղղակի առնչություն ունի այն եղելությանը, որին մենք ականատես եղանք համալն Թուրքաստանը երկու անգամ շարժվեց Թորոսի և նրա զորքերի վրա, բայց նա չկարողացավ ոչինչ անել եկեղեցիներին, որոնց վերաբերյալ հունաց կայսրից բազում առաջադրանքներ էր ստացել, այն է՝ ծաղր ու ծանակի ենթարկելով մոխրի վերածել խաչն ու եկեղեցին։ Եվ եթե դեպի խաչը պարզված աստծո բազուկը օգնության չհասներ, ապա նրանք կիրականացնեին հերձվածողների[35] առաջադրանքը՝ տապալել սուրբ եկեղեցին և երկիրը սակնուվրա անել։ Բայց սրանք անվնաս մնացին, իսկ [Թուրքերն էլ] սաստիկ խայտառակված փախուստի դիմեցին, ինչպես վերևում այդ մասին ասացինք։

Երբ նրանց չար նպատակները չիրականացան, Խլիճ Ասլանը, որ իր հորից՝ մեծ սուլթանից մելիքության գահն էր ժառանգել բարեկամություն հաստատեց [հայերի] հետ որոնք այդպիսով որոշ ժամանակ ապրեցին ապահով և ուրախ՝ ճգնավորական կյանք վարող մաքրակրոն եպիսկոպոսներով և սուրբ քահանաներով, և վանականների միշտ աղոթող դասով հանդերձ փառավորելով ամենասուրբ երրորդությունը։ Քրիստոսատյացների Թարոսի երկիրը մուտք գործելու և Թիլի վրա հարձակվելու սկզբում, այն է՝ տրե ամսի տասնվեցին ահավոր ձայնով ուժգին հոլմ փչեց բազմաթիվ ծառեր արմատախիլ եղան, տեղ տեղ կարկուտ տեղաց և չարդեց ցորենն ու այգիները։ Նույն տրե ամսի քսանհինգին երկրում ծանր ու սաստիկ արհավիրք տեղի ունեցավ որ տևեց երեք գիշեր ինչպես Նինվեում։ Դա սկսվեց գիշերվա առաջին պահին և տևեց մինչև արշալույսը տարվա այդ ժամանակին ոչ հատուկ մթին խավար տիրեց՝ Եգիպտոսի նսեմացյալ խավարի նման։ Ամպերը բախվելով միմյանց այնպես էին որոտում, ինչպես կորոտային ապառաժի կամ ադամանդի կարծրություն ունեցող լեռները եթե միմյանց բախվեին։ Կայծակների փայլատակումը բռնել էր երկնակամարը երկնքում չկար մի կետ, որտեղ չմնային հողմախառն փայլատակումներ։ Ո՞վ կարող էր իր աչքերով նայել վերջ չունեցող ահավոր փայլատակումներին։ Մարդիկ երեք գիշեր կրկնվող այս երևույթից այնպես էին ահաբեկվել որ բոլորը՝ տղամարդ թե կին, ծեր կամ երեխա եկեղեցի գնալով մեծ եռկլուղածությամբ, դառն արտասվելով և խոր հառաչելով Տիրամոր և բոլոր սրբերի միջնորդությանն էին դիմում։ Եվ գթաց ողորմած աստվածը իր արարածներին, դադարեցրեց նա չզղջացող մեղավորների և կույր անհավատների կորստյան սպառնալիքները։ Այս սարսափները տեղի ունեցան հայոց 603 թվականին [11 փետրվար 1154– 10 փետրվար 1155 թ.]։

Մինչև այստեղ մենք պատմեցինք այն անցքերի մասին որոնց ականջալուր և ականատես եղանք

Թուրքերի սուլթան [Մասուտը], այդպես խայտառակ եղած իր երկիրը վերադառնալուց հետո, ապրեց տասը ամիս

[միայն] անմեղ կոտորվածների և անվերադարձ գերվածների բողոքի ձայնը հասավ զորության Տիրոջ ականջին։ Սուլթանը հիվանդացավ, կանչեց իր որդուն՝ Խլիճ Ասլան կոչվածին և գահից վեր կենալով, իր մեծամեծների ներկայությամբ նշանակեց նրան իր թագը դրեց նրա գլխին և, բովանդակ իշխանությունը ժառանգելով որդուն, վախճանվեց։ Հայոց 604 թվականն էր [11 փետրվար 1155—10 փետրվար 1156 թ.]։ [Մասուտն] ուներ երկու որդի ևս, որոնցից մեկը բոլորի հանդեպ առատաձեռն էր և բարեհամբույր, [տարբերություն սուլթան դարձած իր եղբոր, որը վախենում էր նրանից, ենթադրելով որ նա կարող է իրեն չհնազանդվել։ Նա սուլթանից ավելի թիկնեղ էր։ Ոմանց դրդմամբ սուլթանը իրենց խրախճանքի ժամանակ գիշերով իր եղբորը խեղդամահ արեց։ Կրտսեր եղբայրը թեև հնազանդ էր [Խլիճ Ասլանին] ինչպես սիրելի որդի այնուամենայնիվ, նրանից երկյուղելով դիմեց փախուստի [իր ամուր ավանները՝ Գանձրա և Անկյուրա և այլևս չանցավ նրա երեսը։ [Խլիճ Ասլանը] ոչ միայն եղբորն սպանեց, այլև իր ուրիշ մեծամեծներին, ամիրաներին, իր հոր մեծ իշխանին, որ Ղազուլին էր կոչվում, ինչպես նաև իր հոր խատիին[36]։ Այդ բոլորը դուր չեկավ մեծ ամիրա Աղուպ Ասլանին որ Սմիր խազիի որդին էր և Սեբաստիայի ու Գամիրքի տերը զորահավաք անելով մեծաթիվ հեծելազորը նա եկավ Լիկանդոս գավառ[37] և քրիստոնյաներին սիրով տարավ իր երկիրը։ Նա դրավեց նաև Լարիսա ամրոցը։ Նա այդպես վարվեց, որովհետև իր եղբորորդու նկատմամբ թշնամություն էր տածում։ Իմանալով այդ մասին, Խլիճ Ասլանը հավաքեց իր հոր զորքերը և այլ մեծաթիվ հեծելազորը եկավ նրա դեմ։ Նրանք երկար ժամանակ իրար դեմ ճակատ կազմած կանգնեցին բայց իրենց խոտոր մոլլաների[38] միջնորդությունը չկարողացավ միմյանց դեմ պատերազմել։ Նրանք ժամանակավորապես առերես հաշտվեցին և վերադարձան իրենց տիրապետությունները։ Այս վիճակը, որ ոչ հաշտության պայմանագրով էր հաստատված, ոչ էլ պատերազմով վերջացած, տևեց երկու տարի։ Այնուհետև Աղուպ Ասլանը շարժվեց և գնաց եկավ Ջհան ամրոցի Ասպասիա մայրաքաղաքը

այնքանով, որ մարդու չարամտությունը մանկությունից է գալիս, նա մոռացավ հայրենատեր սուլթանի զությը։ Սուլթանը, լսելով այդ մասին նախանձախնդրությամբ հոխոր տալով եկավ իր սեփական երկրի վրեժն առնելու։ Աղուպ Ասլանը իմանալով նրա գալստյան մասին, տեղահան է անում ողջ բնակչությունը՝ շուրջ յոթանասուն հազար հոգի, տանում [իր] երկիրը, բայց ոչ որպես գերի։ Սուլթանը չգտավ նրան իր երկրում։ քանզի քրիստոնյաների հետ միասին նա գնացել էր կողմնակի ճանապարհով։ Սուլթանը մտավ Լիկանդոս գավառը [Գավառի բնակիչները] ՝ոգնած և սարսափած [սուլթանի] պատճառած նեղությունից, հոժար կամքով հանձնվեցին նրանից երդում առնելով որ նա հանձնվողներին չերի չի բշի։ Աղուպ Ասլանը, իլ երկիրը սարածներին պատոպարելով եկավ բանակեց սուլթանի գեմ հանդիման։ Բայց նրանց հոգևոր առաջնորդները միջամտելով, չէին թողնում, որ միմյանց գեմ պատերազմեն։ Բազում օրեր անց զազազած սուլթանը մեծ զորքով հարձակվեց [Աղուպ Ասլանի] վրա, բայց հոգևոր առաջնորդները դարձյալ ընկան սուլթանի ոտքերը և պաղատագին ասացին «Մուսուլմանների երկիրը մի արտ անաբ»։ [Սուլթանը] տեղի տվեց նրանց թախանձանքին՝ կետ առ կետ հաշտության պայմանագիր կնքեց և համաձայնեց, որ [Աղուպ Ասլանը] իր տարած քրիստոնյաներին չվերադարձնի։ Սուլթանն այդ պայմանին ընդառաջ գնաց որովհետև հանդես էր եկել ոմն Ստեփանե՝ Թորոս Սևաստոսի եղբայրը։ Երբ Տիրոջ կամքին հակառակ քրիստոնյաների երկիրը այլազգիների կողմից նվաճվում էր, [Ստեփանեն] ուրեմ և քսու մարդկանց զրդմամբ, առանց իր եղբոր [Թորոսի] օգնության գործի էր անցել։ Բազում քրիստոնյաներ սրախողխող արեցին միմյանց, իրենց ազգակիցների ինչքն ու ունեցվածքը թալանեցին ու կողոպտեցին, նրանք վարվեցին քրիստոնյաներին ոչ վայել ձևով՝ հոգատար չեղան միմյանց հանդեպ, ինչպես սովորեցնում են սուրբ գրքերը։ Ահա դրա համար սուլթանն ստիպված եկավ Կիսոն[39] գավառը որ դեռ իբ հայրն էր գրավել[40]։ Անպաշտպան մնացած քրիստոնյաները, լսելով նրա գալստյան մասին, փախուստի դիմեցին

այնպիսի վայրեր, որտեղից չէին բերվել։ [Սուլթանը] եկավ և առանց պատերազմի վերստին նվաճեց, իրեն հնազանդեցրեց դավառը և բարեկամություն հաստատեց Երուսաղեմի թագավորի[41] Անտիոքի տիրոջ[42], և հաղթող Թորոսի հետ, որից հետո խաղաղությամբ վերադարձավ իր մայրաքաղաքը։ Հայոց 606 թվականին [10 փետրվար 1157—9 փետրվար 1158 թ.] օգոստոս ամսի սկզբին նա եկավ Բերդուս, որը բռնությամբ ու նենգությամբ խլել էր Թորոսը իր եղբոր՝ Ստեփանեի ձեռքից և իր եղբոր կամքին հակառակ, որպես բարեկամության գրավական տվել էր սուլթանին։ Վերջինս Թորոսի՝ իրեն հպատակություն հայտնելու և բերդը հանձնելու դիմաց բոլոր բերդականներին, հեծյալ թե հետևակ, աղատ արձակեց։

Նախքան այս, երբ հայոց 605 թվականն էր [11 փետրվար 1156—9 փետրվար 1157 թ.] հոկտեմբեր ամսի քսան վեցին բոլոր երկրներում երկրաշարժ եղավ։ Հիմնահատակ կործանվեցին Արաբիայի սահմաններում գտնվող լուսամթիվ քաղաքներ, [այդ թվում] և Հալեպը։ Տերը պահպանեց քրիստոնյա ժողովուրդներին մինչև օրս։ Երկրաշարժն անդադար շարունակվեց մինչև հաջորդ տարին։ Այսպիսի ամիս անընդհատ [ցնցումներ] էին լինում որոնց թիվ ու համար չկար։

Հայոց 606 թվականի հոկտեմբեր ամսի Էլկուսին փչեց անձրևախառն սաստիկ քամի և հաս՝ տեղը ավերներին ու ոչնչացումներին մեծ վնաս հասցրեց։

Սա համառոտակի կպատմեմ նաև Պհեսնի ալանի և [նրա] անառիկ բերդի մասին։ Երբ Ստեփանեն անպետք զորքով և հակառակ իր եղբոր կամքին եկավ Քեսունի դեմ նրան միացան ոմանք, որոնք իրենց Քյարմուտ[43] էին կոչում։ Թորոս Սեբաստացի [վերջիններիս] խորհուրդ տվեց բերդի գրավումը դյուրին չբերել։ Դա ստիպեց նախախնամության դրդումն էր թե՞ դեպի իր եղբայրը՝ [Ստեփանեն] ուղարկեց՝ չալուկամությունը մենք չգիտենք։ Բերդատերը, այն դաժան և ամբարտավան բռնակալը որի անունը արժանի չկար գրի առնել, հակառակ իր սուլթանի կարգադրության՝ քաղցր աչքով

նալէլ քրիստոնյաներին սկսեց ավելի շատ նվիրել ու պատուհասել պատվարժան քահանաներին, սարկավագներին ու սլիտանի տանուտերերին նա անխտիր չարչարում էր նաև հասարակ քրիստոնյաներին ու ծանրացնում Պհեսնի ավանի բնակիչների հարկերի բեռը։ Դրա համար թող ոչ ոք չմեղադրի [բնակիչներին] դաժան բռնակալի պատճառով էր, որ նրանք իրենց կյանքի գնով կանչեցին Սահմանին, մտածելով, որ կկարողանան ոխակալ բռնակալի դեմ դավ նյութել։ Բայց նրանց չհաջողվեց այդ բարի նպատակը գլուխ բերել, քանզի քրիստոնյաներից մեկը դավաճանելով, կրոր ժեց միմյանց տված երդումը, գնաց և այդ նենգավորին զգուշացրեց՝ չգնալ բաղնիս, որտեղ ծրագրված էր նրա դեմ մահափորձ կատարել։ Եվ նա, հավատալով իր չար կյանքը իրեն ընձեռողի խորհրդին տնից դուրս չեկավ։ Անմեղների արյամբ հարբած նման մոնչալով նա հրամայեց հանդիպածի ձեռքն ու ոտքը կտրել և բարձր ժայռից ցած գլորել։ Քրիստոնյաները տեսնելով նրա չարագործ թյան ծավալը մը և հիշելով Ուռհա քաղաքի գլխին եկած մեծ վրդձանքը ոիմեցին իրենց օգնության ժամանածին, որ զորքերի գլուխն անցած բերդի դեմ էր եկել և ականատես եղել դեբախտությանը, որի առաջն առնել, սակայն, չէր կարողացել։ Զորավարը՝ [Ստեփանեն] վերցնելով բոլորին տղամարդկանց ու կանանց ծերերին ու երեխաներին, որոնք հոժար կամքով լքեցին գույք և ունեցվածք հայրենի երկիրը որի վրա հնուց ի վեր [հորից որդի] ծնվել ու մեծացել էին, բառնաշտ իշխանների կողմից պաշտպանվել որպես սիրելի որդիներ, այդ փավ կակյաց ։։ վատիկասեր մարդկանց ա բրավ բնակեցրեց մի անդուր և խռովահույզ վայրում մին և որ սուլթանը, սեղեկանալով Պհեսնի աստվածապահ բերդը սվերման և քրիստոնյաների տառապանքների մասին, իր [մասուությամբ կարգադրեց դադարեցնել ավանի ավերումը որից հետո, ահա, տեղի բնակիչները սուլթանի բարությունից դրդված սկսեցին աստիճանաբար վերադառնալ։ Բնակիչներից դատարկված ողջ քաղաքը նորից լցվեց։

Ի՞նչ պատմեմ և Կիսոն քաղաքի մասին որ թարգմանաբար նշանակում է գեղեցիկ։ Կալսրից վերակացու և կառավարիչ նշանակված քաղաքի տերը չկարողացավ դիմադրել և ետ մղել իրենց վրա հարձակվողներին։ Նա և իր բոլոր լուրայինները չար նպատակով քաղաքից դուրս հանեցին պատվարժան քահանաներին հարուստ և պիտանի տանուտերերին և առհասարակ բոլոր տղամարդկանց քաղաքում չմնաց և ոչ մի տղամարդ այլ միայն կանայք և երեխաներ։ Իշխանը միայն մի լավ բան կատարեց, այն որ նա կարգադրեց սրբությամբ և ապահով կերպով պահպանել քաղաքից դուրս եկած տղամարդկանց ընտանիքներին։ Դուրս եկածները իրենց բարձրահարկ դղյակների և տների փոխարեն լնակվեցին գյուղերում ու վանքերում։ Նրանք, ովքեր ի վիճակի չեղան հեռանալ բարշ էին գալիս ծառերի կամ պատերի ստվերի տակ, լուռ ու անգործ սպասելով մահվան կամ գերության, որոնց սարսափից մուացել էին իրենց սարագիր և անհանգիստ կյանքը։ Այս մեծ լաչարանքները տեսեցին մարերի ամսից մինչև հուլիս ամիսը։ Մեծ սուլթանի Բերդուս գալով խաղաղվեց գավառը, և մարդիկ բնակվեցին իրենց տներում։ Մեծ Թորոսի հրամանով Բերդուսը տրվեց սուլթանին՝որպես բարեկամության դրավական՝ հակառակ Ստեփանեի կամքին, որը ղենքի ուժով էր այն գրավել դաժան և քրիստոսատյաց թուրքից որն ի վերջո Ստեփանեից սպանվեց։

Այդ բոլորից հետո սուլթանը գնաց իր երկիրը, խորհրդակցեց իր արքունիքի մեծամեծների հետ՝ ֆրանկների և Հալերի հետ հաստատած բարեկամության շուրջը։ Ստանալով նրանց հավանությունը սուլթանը իրեն վստահելի մարդկանց դարձյալ Երուսաղեմ Անտիոք և Թորոսի մոտ ուղարկեց՝ երկու կողմի ցանկությամբ հաստատված բարեկամական ոաշինքը ամուր պահպանելու [կոչով]։ Դա կատարվեց ոչ թե սուլթանի ինչ որ բարեսրտությամբ (ի՞նչ ընդհանուր բան կա Քրիստոսի և Բելիարի[44] միջև) դրա պատճառը հետևյալն էր. Ջանդիի որդի [նուր էդ-դինը], որ Հալեպի տերն էր և սուլթանի փեսան (նա ամուսնացել էր Խլիճ Ասլանի քրոջ հետ), Մասուտ սուլթանի մահից հետո արհամարհեց

նրա որդուն՝ [Խլիճ Ասլանին], որին [Մասուտը] իր թագավորությունն էր ժառանգել, բռնատիրեց քրիստոնյաների շրջանների վրա և խախտեց Մասուտ սուլթանի նշած սահմանագիծը։ Նա գրավեց ինչ որ կարողացավ՝ անառիկ Ալնթափը[45] Փարզմանը և բոլոր գյուղերը։ Սուլթան Խլիճ Ասլանը բազմիցս դիմեց իր փեսային ղրկելով թե՝ «Անարդարություն մի գործիր վերադարձրու իմ շրջանները որոնք հայրս իմ և քո միջև սահմանագծեց»։ Նա չէր ուզում լսել նրան և հոխորտում էր ավելի արյաց աղդի դեմ, քան՝ պարսից արքայի։ Եվ քանի դեռ Երուսաղեմի թագավորն ու Անտիոքի տեր Ռենալդը մեծ շփոթության մեջ էին ասված որի ուժն ու զորությունը ավելի մեծ է քան երկինքը ով հակառակ մեր անհուսությանն ամենևին չի թույլ տալիս, որ անարդարների կամքը մուտք գործի արդարների վիճակի մեջ, անակնկալ կերպով իր ամենասուրբ և արդար ատյանից վճիռ արձակեց՝ նրան այնպիսի դառն հիվանդություն ուղարկեց, որը չկարողացան բուժել բոլոր երկրներից հրավիրված հմուտ բժիշկները, դեռ ավելին, աստծո բարկությունը օրեցօր ավելի էր սաստկանում նրա վրա։ [Դրա պատճառն այն էր], որ նա կոմս Ճոսլինի հետ դաշինք էր կնքել անկողծորեն այն հաստատել մեծ երդումով բայց անգթաբար և տմարդի ձևով վարվել նրա հետ։ Ոչ ոք դեռ չի լսել որ մեկը այլոց սադրանքով և ոչ թե իր դեմ պատերազմելու առթիվ, իր ընկերոջը ձերբակալի ինը տարի շղթայակապ պահի և հետո էլ խավարեցնի աչքի լույսը այն էլ այնպիսի երևելի բաղում պատերազմներում հաղթանակներ տարած մի մարդու որ հանդիսանում էր գավառների տեր։ Թող բոլորն օրհնեն և փառավորեն աստծո ամենաարդար դատաստանը, գոհություն հայտնեն նրան։

Այժմ գնանք ետ, պատմենք այն, ինչ մոռացանք։ Հայոց 602 թվականին Երուսաղեմում թագավորում էր ֆրանկների թագավոր Կոնտ-Անժուի[46] տասնութամյա որդին, որ հղոր աստծո օժանդակությամբ մեծ հաղթանակ տարավ՝ գրավեց անհավատներին պատկանող անառիկ և անմատույց Ասկաղոն ավանը։ Այդ բանի համար ֆրանկների քաջարի ժողովուրդը իր սուրբ թագավորով հանդերձ մեկ տարի բաղում

դժվարություններ կրեցին, նրանցից շատերը, այդ թվում բազում ֆրերներ, արժանացան մարտիրոսական պսակին։ Այս տառապանքներից հետո Տիրամայրը՝ քրիստոնյաների բարեխոսն ու հույսը, տեսնելով, թե ինչպես են նրանք դժվարությունները համբերությամբ տանում, աղաչեց մեր տեր Հիսուս Քրիստոսին, որ հաղթությունը գլուխ գա։ Եվ Սուրբ Ստվածծնի բարեխոսությամբ նրա ննջման տոնին ահա, քաղաքը հանձնվեց թագավորի և ֆրերների ձեռքը։

Դրանից հետո բացահայտվեց սկյութացվոց անասելի ժողովրդի կազմակերպած դավադրությունը և մարդասեր թագավորն ստիպված եղավ նրանցից շատերին՝ քրիստոնյաների սրյամբ շաղախվածներին սրի քաշել, իսկ մի մասին էլ հանելով՝ բնակեցրեց քաղաքից դուրս։ Զարափառ ձայնի փոխարեն ամենուրեք լսելի էր դավ կենարար ավետարանի ձայնը, բոլոր բարձր աղաղակների վրա Փրկչի խաչը կանգնեցվեց՝ համոթ և ի խայտառակումն այդ դաժան խավարային, ոճրագործ մարդկանց և ի պարծանս և հուրախություն մեր՝ հավատացյալներիս։ Այս փառավոր և հրաշալի հաղթանակից հետո [ֆրանկները] մի փոքր հանգստացան և ապա ձեռնամուխ եղան Դամասկոս քաղաքի [գրավմանը]։ Լանգի 603 թվականի սկզբին Զանգիի որդին՝ Հալեպի տերը ցանկացավ նենգությամբ տիրել Դամասկոսին։ Հակառակ դրա քաղաքացիները թագավորի պահանջի համաձայն երուսաղեմում պատանդ թողած իրենց թշվառ որդիների սիրույն դեմ էին դրան։ Բայց [Զանգիի որդին] ահա խաբեությամբ մտել և գրավել էր Դամասկոս քաղաքը։

604 թվականի [11 փետրվար 1105—10 փետրվար 1156 թ.] սկզբին նա Երուսաղեմի թագավորին և Անտիոքի տիրոջը բազում ոսկի տալով, նրանց համոզեց ընդառաջ գնալ իր չար մտադրությանը՝ բարեկամություն հաստատել, թույլ տալ իրեն մուտք գործել անցյալում ֆրանկների ձեռքում գտնվող քրիստոնյաների շրջանները։ Եվ նա, այնց հապաղելու, բազմաթիվ զորքերով եկավ հռչակավոր և մեծ Այնթափիր։ Նրանք վտորելով փլեցրին պարիսպը և ներս մտնելով սրի քաշեցին բազում այլազգիների ու քրիստոնյաների

բնակչության մի մասը գերի վերցրին, մի մասն էլ կոտորեցին։ Դրանից հետո [Զանգիի որդին] պատգամավորներ ուղարկեց Ռապանի և Կիսոնի կուսակալին՝ առաջարկելով առանց պատերազմի հանձնել գավառը, բայց նրանք սուլթանի վախից մերժեցին[47]։ Դրանից հետո [Զանգիի որդուն] լուր հասավ թե՝ «Երուսաղեմի թագավորը և Անտիոքի տերը դրժել են քեզ հետ կնքած բարեկամության դաշինքը և ասպատակելով ավերել [քո] երկիրը»։ Դրա վրա նա շտապ կարգով գնաց Հալեպ և Դամասկոս։ Այս խոովահույզ վիճակի երկարաձգվելու պատճառն այն էր՝ որ նա ուժ չուներ ճակատ առ ճակատ պատերազմելու ֆրանկների դեմ իսկ ֆրանկներն էլ չէին կարող լոկ ասպատակելով տիրել Դամասկոս քաղաքին։

Այնուհետև Երուսաղեմի թագավորը որոշեց փեսայանալ հունաց կայսեր, որի անունը Մանուիլ էր։ [Կայսրը] սիրով ընդունեց նրա [առաջարկը] և իր հորեղբոր աղջկան, իրեն հավատարիմ մարդկանցով հեծելազորի ուղեկցությամբ, բազում ոսկով և արծաթով Երուսաղեմ ուղարկեց։ Հռոմոց կայսրը նրան այլ բանալի էլ խոստացավ՝ անձամբ դալ Երուսաղեմ քաղաքի և բոլոր քրիստոնյաների օգնության։ Նա չհապաղեց էլ և նույն տարին, երբ հայոց 608 թվականն էր [10 փետրվար 1159—9 փետրվար 1160 թ.] հինգհազարանոց զորքով ուղեկցության եկավ Թորոսի երկիրը՝ Մլեհս որը նա դենքի ուժով վերցրել էր այնտեղ նստող հունաց կառավարչի ձեռքից։ Թորոսը իմանալով կայսեր դալստյան մասին առավ իր կնոջն ու երեխաներին, բաղմաթիվ գանձեր, իր իշխաններին և փախավ եկավ իր երկիրը։ Տաճիկ կոչվող քարը մի տեղ՝ որ վաղուց ի վեր անմարդաբնակ էր համարվում և պատսպարվելու ոչ պիտանի։ Նա մոռացել էր իմաստունի խրհուրդը թե՝ «Քեզանից ուժեղին մի հակառակվիր»։ Նա իր հեծելազորով անվերջ դեգերում էր, թափառում դժվարանցանելի և ճաշառուտ վայրերում ակընկալելով ասածո ողորմածությունը [հուսալով], որ Երուսաղեմի թագավորը կմիջնորդի հունաց կայսեր առջև իր և տեղապահ նշանակված Անտիոքի տիրոջ համար։ Նրանց՝ հունաց կայսրից վախենալու և երկնչելու պատճառն այն էր,

որ սրանից առաջ պրինցը Թորոսի դրդմամբ զորքով ու նավատորմիզով գնացել էր Կիպրոս կղզին և նրա բնակիչներին անկազմ ու անպատրաստ գտնելով՝ տիրել նրանց։ Կայծէս այլազգիներ լինեին, նրանք ավերեցին քաղաքները ամայացրին գյուղերը թալանեցին քարուքանդ արեցին տները հույն հոգևորականներից շատերին խոշտանգեցին՝ նրանց քիթն ու ականջը կտրելով։ Կայսրը և նրա մեծամեծները, իմանալով այդ մասին, շատ տխրեցին։ Բայց [կայսրը] միառժամանակ ոլինել լկարողացավ անել։ Երբ նա եկավ Մսիս և տիրեց ողջ գավառին, նոյեմբեր ամսի սկիզբն էր նա գավառի բնակիչներից և ոլ ոքի ձեռք լտվեց սպասում էր Երուսաղեմի թագավորի գալստյան, որպեսզի միասին միջոցներ մտածեն՝ ինչպես հաղթեն լարափառ ժողովուրդներին, ազատեն եկեղեցին։ Բայց նա ամենևին էլ նպատակ չուներ գեոյալներին փրկելու։

Դրանից հետո ժամանեցին Երուսաղեմի թագավորը և Քրիստոսի զինվորներ՝ ֆրերները Անտիոքի տերը վաղօրոք էր ժամանել [կայսեր] մոտ Կիպրոսի վրա կատարած արշավանքի համար նա թողություն էր ստացել։ Ահա ասածիս պես քրիստոնյաները հավաքվեցին հունաց կայսեր մոտ և շատ խնդրեցին ներողամիտ լինել Թորոսի նկատմամբ։ [Հույները] թեև դեպի հայերը ատելություն են տածում սակայն Երուսաղեմի թագավորի և ֆրերների միջնորդությամբ ու երաշխավորությամբ [կայսրը] առերես ներեց։ Թորոսը հունաց կայսեր մոտ առաջին անգամ եկավ դատարկ ձեռքով բայց Տիրոջ նախախնամությամբ իր արտաքին հունաց կայսեր դուր եկավ և հաճելի թվաց իրեն վատարանողներին նա բազում մեղադրանքներ ներկայացրեց։ [Թորոսը] մի քանի օր մնալով այնտեղ, ցանկություն հայտնեց տուն գնալ, կայսրը թույլ տվեց գնալ և փութանակի վերադառնալ ճամբար։ [Թորոսը] լինելով խոհեմ մարդ, գիտեր, թե զինվորները ինչի կարիքն են զգում վերադարձին նա բերեց բազմաթիվ ոչխարներ արջառներ գոմեշներ և արաբական ձիեր վերստին ներկայացավ կայսեր և հարմար առիթով բերած նվերները հանձնեց [Կայսրը] շատ զարմացավ այդ մեծ նվերի վրա և հոռոմ մեծամեծ

ների ու Թորոսի թշնամիների ներկայությամբ դրվատեց [Թորոսի] խոհեմությունն ու ճարտար լեզուն, կայսեր վալել նվերներ տվեց՝ ոսկու և արծաթի գանձեր և հանդերձներ։ Նա անկեղծորեն ներեց կայսրերին անհնազանդ լինելու, նրանց չենթարկվելու նրա բոլոր հանցանքները, իսկ [Թորոսն] էլ իր հերթին խոստացավ բացարձակապես հլու հնազանդ լինել կայսրերի հրամաններին նա իր խոսքի տերը եղավ։

Ահա սրանից հետո [հոռոմոց] և [Երուսաղեմի] թագավորները, ֆրերների անպարտելի զորքը, Անտիոքի տերն ու Թորոսը բարի որոշում կայացրին՝ բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները միահամուռ կերպով հավատով ու ջերմեռանդ սրտով միանալով կամ մեռնել և կամ Հալեպ ու Դամասկոս արլունաշեն քաղաքներից աղատել վաղուց ի վեր գերվածներին։ [Կայսրը] մեծաթիվ զորքով շարժվեց և եկավ մտավ Անտիոք քաղաքը՝ կարծես իր տունը նա չէր հավատում որ նրանք այդպես հանգիստ կենթարկվեն հունաց կայսեր։ Կայսրը քաղաքացիներից որպես պատանդ պահանջեց մեծամեծների երեխաներին, և նրանք նրա բոլոր պահանջները սիրով կատարեցին վախենալով, որ նա հանկարծ կհրաժարվի [Երուսաղեմի թագավորին] իրեն փեսայացնելու առթիվ տված խոստումից՝ օգնության հասնել Փրկչի Գերեզմանին և Երուսաղեմի թագավորին։ Հսկայական զորքով, բոլորը միասին առյուծների նման մռնչալով, կաքավների երամների մեջ ինչպես արծիվներ սլանալով, ահա այդպես քաջ լի նրանք շտապում էին արշավել, ասպատակ սփռել սկյութացոց երկրում։ Նրանք հասան մինչև Պալանե կոչվող վայրը, Հալեպի սահմաններից մեկ օր հեռավորության վրա։ Քրիստոնյա համայն ժողովուրդը, մերձավորներ և հեռավորներ լսելով այլազգիների կործանման, իր սուրբ և պատվական արյամբ [մարդկանց] փրկած Քրիստոսի եկեղեցու դաժան և ծանր ստրկությունից ազատելու համար հավատացյալների միաբանության մասին, մեծ ցնծություն էր ապրում։ Անհավատները, լսելով այդ լուրը, ինչպես և [քրիստոնյա զորքի] Տաճկաստանի սահմաններին մոտենալու մասին, թագավորի երկյուղից բոլորն էլ սարսափահար

եղան և իրար անցան։ Նուր էդ-դինը՝ Հալեպի և Դամասկոսի տերը, դեսպաններ ուղարկեց կայսեր և խոստացավ անգթաբար խոշտանգվող քրիստոնյա գերիներից տասը հազար հոգի տալ, որոնց նա նախապես լողացրել էր, հագցրել։ Թագավորներին ուղարկելով նրանց, նա խնդրում էր ընդունել իր հպատակությունը, իոստանում դառնալ նրանց մի ծառան։ Բայց նրանք մերժեցին և պատգամավորների միջոցով առաջարկեցին իրենց կամքին ընդառաջելով դուրս գա երկրից, հսկառակ դեպքում սպառնալով բոլորին, անգամ կրծքի երեխաներին սրի քաշել։ Ահա այսպես ինքնավստահ էին հավատացյալների զինվորները և ուրախ՝ ինչպես հարսանիքում։ Երբ այսպիսի մեծ խոհերի մեջ էին հանկարծ չար [ոգու] ազդեցությամբ թագավորանիստ քաղաքից դրություն հասավ դահակալական կոիվների կամ էլ այլ կախարդական դեպքերի մասին մենք ճշգրիտ չկարողացանք իմանալ, թե ինչպես կատարվեց սադայելական այդ գործը։ Բայց և այնպես ստույգ է, որ [կայսրը] բավարարվեց պրինցին հնազանդեցնելով և Թորոսի խլած շրջանների վրա վերստին տիրելով այդ բանը նա հաղթանակ համարեց։ Մենք դեռ հին ժամանակներից գիտենք, ինչպես նաև ժամանակագիրներից որ հունաց կայսրերը քրիստոնյաների փրկության համար ոչինչ չեն արել նրանք միայն քաղաքներ և գավառներ գիտեն խլել և թալանել։ Նրանք էին պատճառը որ հալերը հեռացան իրենց երկրից, որ այլազգիները հզորացան և եկան տիրեցին ամեն ինչին նրանք նախ և առաջ գրավեցին Արծն քաղաքը, Մելիտենեն, Սեբաստիան թագավորանիստ Անի քաղաքը։ Եվ մինչև Կոստանդնուպոլիս քաղաքի սահմաններն ընկած երկրի վրա բռնությամբ տիրեցին թուրքերը։ Իսկ ֆրանկների քաջարի ժողովուրդը երրորդ անգամ դուրս եկավ քրիստոնյաների փրկության համար, որոնք, սակայն հունաց կայսեր դավաճանությամբ և նենդությամբ թուրքերից պարտություն կրեցին և կործանվեցին։ Այդ բանը մենք մեր աչքով տեսանք։ Եթե [կայսրն] իսկապես քրիստոնյաների փրկության համար էր եկել, ապա նա յոթ ամիս ժամավաճառ չէր լինի Մսիսում։ Նույն կերպ էր վարվել նաև [կայսէր] հայրը, որ պարոն Լևոնին և ուրիշ

հայերի [Կոստանդնուպոլիս] էր տարել։ [Աստծս] բավա-
կան է [մանալու՝ հռոմոց կայսրերի նպատակները և հայ
ժողովրդի նկատմամբ նրանց տածած ատելության մասին։
Հռոմոց կնատ ժողովուրդը ահա խորհրդակցելով, ասաց
կայսեր «Ուշադրություն մի՛ դարձրու ֆրանկների և հայերի
վրա շտապի՛ր վերադառնալ քո գահին, և եթե ցանկանաս,
նորից կգաս։ Լսելով այդ բանը ուղղափառների[48] ուրախու-
թյունը անմխիթար սգի վերածվեց՝ [հռոմների] գնալու
առթիվ նրանք լազմիցս աղաչեցին-պաղատեցին կայսեր՝
գոնե երեք օր էլ մնալ Հալեպի դեմ կռվելու, բայց չկարո-
ղացան նրան ետ պահել։ Նա չուզեց ականջ դնել այդ բարի
խնդրանքին և բարեկամության դաշինք կնքելու առաջարկով
դեսպաններ ուղարկեց Հալեպի տիրոջ մոտ, նրանց, ովքեր
[քրիստոնյաների] սարսափից ահաբեկ էին եղել։ Լսելով
[դեսպանի առաջարկը], նրանք մեծ ուրախությունից ապուշ
կտրեցին չէին կարողանում պատշաճ պատասխան տալ,
կարծելով որ [դեսպանը] լրտեսելու նպատակով է եկել։
Ապա եկողներից հավաստիանալով, խոսք տվեցին կատարել
կայսեր հրամանը երդվեցին իրենց ստապատիր երդումնե-
րով և իբրև թե մարդասիրությունից դրդված, շար կայսեր
ուղարկեցին նրա խնդրած հիսուն երևելի ֆրանկ գերիներին,
անհամար ժողովրդին թողնելով [բախտի քմահաճույքին],
ժողովուրդ, որին Քրիստոսը [թուրքերի] ձեռքն էր մատնել,
Քրիստոսը, որին [հռոմները] կիսատ պռատ են պաշտում,
իսկ մեզ էլ իրենց հատուկ նախանձոտությամբ և շարակա-
մությամբ զբաղատում և դատապարտում։ Առանց որևէ
մուսուլմանի մահ պատճառելու, նրանք անհամար բազմու-
թյամբ որպես տկար աղվես վերադարձան, փոխանակ հզոր
առյուծի և փախստականի նման եկան հասան սուլթան
Խլիճ Ասլանի տիրապետությունները։ Խլիճ Ասլանը վրեժ
առավ նրանցից, հասկանալի է ոչ թե հանուն Քրիստոսի
[Հռոմների գլխին եկած փորձանքի] պատճառն ուղղա-
փառներից նրանց ստացած անեծքներն ու պարսավանքն
էին՝ եկեղեցուն և գերյալներին օգնության չհասնելու առ-
թիվ թուրքոմանների վատթար և մթին ժողովուրդը հար-
ձակվեց փախստականի նմանվող հռոմների վրա և տասն-

երկու հազար հոգի կոտորեց։ Նրանք սպանեցին նաև կայսեր անձնոց ավար վերցրին քսան հազար ձի և ջորի։ Հունաց կայսեր և սուլթան Ալիճ Ասլանի միջև ծագեց մեծ թշնամություն։ Արդ մեր սկար և թույլ խելքով կարծում ենք, որ շեմքին հասած մեր փրկության հոգս ցնդելու պատճառը միայն ու միայն [հոռոմների]՝ մեր հանդեպ տածած ատելությունն է։ [Իրականացավ] մարգարեությունն աստծո սուրբ մարդու՝ մեր լուսավորիչ Ներսեսի, որ Բարձրյալի ներշնչմամբ իր ճշմարիտ պատմագրության մեջ կանխս գուշակեց հույն կայսրերի վերաբերյալ, թե շուտով նրանք պատերազմների մասին չեն հոգալու, այլ [միայն] հարկեր գանձելու և հավատաքննության։

Ահա դեպքերն այդպես ընթացան, [կայսրն] առանց ամաչելու թողեց դնաց, իսկ պանսեաստ Թորոսը [կայսեր] հրամանով ու բարեհաճությամբ մնաց իր երկրում խաղաղ ու անվրդով։ Իսկ իր ժողովրդի լույսը դարձած Հալեպի տերն էլ, որ չարի ներգործությամբ փրկվեց իր եղբոր և հավատակցի՝ հույն ժողովրդի [օգնությամբ] դիմեց Երուսաղեմի թագավորին և առաջարկեց չորս ամիս ժամանակով բարեկամության դաշինք կնքել։ Բաղում գանձերով խաբելով այդ արծաթասեր և ամեն տեսակետից ապահով մարդուն նա եկավ Խառան՝ որը նախապես տվել էր ի նվեր Միրանին։ Հետագայում [Հալեպի տերը] առջև դրպարտել էին Միրանին, թե «Քո հիվանդության ժամանակ նա որոշել էր քեզ սպանել» [Հալեպի տերը], հավատ ընծայելով գրպարտիչներին ատաղին դորբով գնաց Խառան երկու ամիս պաշարեց ապա գրահով վերցրեց այն։ Նա գրավեց սահմանակից այլ [քաղաքներ] ևս Ռական[49] և Ռոհան և իր դեմ ապստամբածներին վերադարձրեց։ Նա եկավ նաև Բաղան գավառը, որ սուլթանին էր պատկանում և բռնի ուժով գրավեց։ Նա գնաց նաև Մարաշ և այն էլ առավ։ Ամիրան Քեսունի տերը, իմացավ բռնակալի ձեռք բերած հաղթանակի մասին. վախենալով որ իր քաղաքն է կգրավի, նա անցավ սուլթանի կողմը, հնազանդություն հայտնեց, ներկայացավ նրան, երբ վերջինս Թաղանում է գտնվում, և երկուսը միասին եկան Մարաշի և Պհեսնիի վրա

[Պհեսնիի բնակիչները], մնալով անօգնական, սարսափահար էին եղել [սուլթանը], խարխլելով պարիսպը, [Պհեսնին] էլ դրավեց։ Այս գավառների ավերման պատճառը [սուլթանի]՝ Երուսաղեմի թագավորին երեխայի նման խաբելով բարեկամական դաշինք կնքելն էր։ Երբ սուլթանը Պհեսնիում էր, Դամասկոսից բոթաբեր մի նամակ հասավ, ուր գրված էր, թե բարեկամական դաշինքի ժամկետը լրանալու առթիվ ֆրանկ ֆրերների զորքերը եկան գավառներն ավերելու։ [Սուլթանը] գնաց Հալեպ և Դամասկոս, հսկայական զորք գումարեց և որոշեց պատերազմել Երուսաղեմի թագավորի դեմ։

Հայոց 609 թվականի [10 փետրվար 1160—8 փետրվար 1161 թ.) սկզբին թուրքական բովանդակ զորքը գումարվեց Դամասկոս՝ Ցանգիի որդու շուրջը, իսկ ֆրանկ զորքն էլ՝ Երուսաղեմի թագավորի, որոշելով պատերազմել միմյանց դեմ։ Բայց նրանք մինչև ձմռան սկիզբը պատերազմ չսկսեցին, այլ երկու տարով հաշտություն կնքեցին և ցրվեցին գնացին իրենց տեղերը։ Խլիճ Ասլանն ու Աղուպ Ասլանն էլ հաշտություն կնքեցին [սուլթանը] վերջինիս տվեց Ասլասթան քաղաքը և նրա շրջանները որոնք [Աղուպ Ասլանը] հորից էր ժառանգել և իրենց վեճի ժամանակ պահանջում էր։ Նույն թվականին նրանք գերի վերցրին կոմսի որդուն և տարան Հալեպ։

Նույն թվականի հոկտեմբեր ամսին Միրան[50] անունով մի ամիրա Սուքմանի որդի Արրահիմի որդին, որ բազում քաղաքների և գավառների Հլաթի, Արճեշի, Մուշի, Տոդատաթի և Մանազկերտի տերն էր, բազմաթիվ զորքերով Վրաստան ուղարկեց իր աներոջը որի անունը Ատրատին[51] էր։ Վրաց թագավոր Գորգիի[52] զորքն իր հերթին ուզում էր գնալ ասլատակել թուրքերի երկիրը։ Նրանք միմյանց հանդիպեցին Օխթիս[53] կոչվող գավառում և կատաղի մարտ տվեցին։ Հաղթեցին վրացիները և նրանց փախուստի մատնեցին։ Շատերին կոտորեցին և թուրք մեծամեծներից երեք հարյուր հոգի գերեցին։ Իսկ [թուրքերն] էլ նետով խոցեցին վրաց հեծելազորի հրամանատարի ձեռքը։ Նա ձիուց ցած իջավ, իսկ իր [զինվորները] վերջին դեղ էին դնում։ Թուրք

զորքից եւ էին մնացել Մրվանի որդիները ովքեր Վրաստանից էին և Թուրքերի մոտ էին եկել վրաց ուրացող Վասակի ետևից նրանք Թուրքական զորքի առաջնորդները դարձան Անակնկալ կերպով հանդիպելով [ձիուց] ցած իջած վրաց հեծելազորի հրամանատարին, նրանք ձերբակալեցին նրան և տարան Շահի Արմեն[54] կոչվող ամիրալի մոտ։ Սա միակ գերված [վրացին] էր, վրաց հրամանատարը, որին Կալ էին անվանում։

Հայոց 610 թվականին [9 փետրվար 1161—8 փետրվար 1162 թ.] վրաց թագավոր Գորգին՝ Դավթի որդի Դեմետրեի որդին, ամառ ժամանակ երկուշաբթի օր եկավ թագավորանիստ Անի մեծ քաղաքի վրա գիշերեց, իսկ հաջորդ առավոտյան գրոհով վերցրեց այն, կոտորեց հազար հոգի քրիստոնյա և այլակրոն։ Երկու հազար հոգուց բաղկացած ընտիր կայազոր հասատելով ինքը փայլուն հաղթանակ տարավ։ Վերադարձավ իր տիրապետությունը։ Խլաթի տերը որին Շահի Արմեն են անվանում ութսուն հազար զինվոր հավաքելով եկավ պաշարեց Անի քաղաքը։ Վրաց թագավորը լսելով այդ մասին ելավ նրանց դեմ և կոտորեց ու փախուստի մատնեց։ Այդ օրը նա սպանեց յոթ հազար հոգի։ Գերի վերցրեց երկու հազար հինգ հարյուր հոգի։ Այդ թվում հարյուր հիսուն հոգի նրանց երեխաներից՝ մեծամեծ ամիրաներին։ Նա ավար վերցրեց անթիվ անհամար քանակությամբ ձի և ջորի։ Վրան և պրահ և այլ գենքեր այնքան շատ, որ ընտիր պրահը վաճառում էին երկու դանգով։ Նա քշեց տարավ նաև բազմաթիվ ոչխարներ։ Անի քաղաքը լցվեց ամեն տեսակի բարիքներով, [նրա բնակիչները] ձեռք բերեցին կրկնապատիկը քան կորցրել էին [քաղաքը] վրացիների կողմից գրավվելու ժամանակ։ Դրանցից դեռ շատ օրեր անց Անիի բնակիչները գնում էին ճակատամարտի վայրը խոտերի մեջ գտնում բազմաթիվ զրահներ ու բերում։ Թագավորը Անի քաղաքին արեց հետևյալ լավությունը քաղաքը գրավելուց հետո նա քառասուն հազար դահեկան տվեց և հեծելազորից գնեց Անիում ղերվածներին՝ քրիստոնյա թե այլակրոն։ Դա տեղի ունեցավ սուրբ Գրիգորի պասերին՝ ամռան ազուհացից պասերի մեջտեղում, երբ Անին

գրավվեց. իսկ Միրան ասիլ ային որ Շահի Ալամեն էր, ջարդեցին օգոստոս ամսին Երեք օր անց տեղի ունեցավ լուսնի խավարում, և մինչև կեսգիշեր արյունագույն դարձավ։ դա սկսվեց երեկոյան։ երբ լուսինը չորս օրական էր։

Այդ տարին Անտիոքի տերը, որ պրինց է կոչվում, անունը յիր[55] Ռենալդ աշնան ժամանակ եկավ Տլուք գավառը՝ կաթողիկոսի բերդը որ Ծով է կոչվում[56] և ասպատակ սփռեց շրջակա երկրում նա ավարառեց և գերեվարեց այդ սահմաններում հանդիպած թուրքոմանին։ Նա ուներ հազար զինվոր՝ հեծյալ ծլուկ գումակին հետևող և հետևակ։ Իսկ Մճմտին[57]՝ Նուր էդ-դինի երկրորդ ժարդը, նախօրոք տասը հազար հոդի էր հավաքել և դարան լարել։ Անհրաժեշտ պատրաստությունը տեսած, նրանք հարձակվեցին [ֆրանկների] վրա, բոլորին գերեցին ու կոտորեցին իսկ Անտիոքի տեր պրինցին և երեսուն ձիավոր ձերբակալեցին։ Այդ օրը չորս հարյուր հոդի սպանվեց։ [Մճմտին] ո բախությամբ ու ցնծությամբ մտավ Հալեպ, իր հետ տանելով գերյալներին բազում անարգանքով, ծաղր ու ծանակի ենթարկելով նա Հալեպ բերեց նաև պրինցին ավետաբերներ ուղարկեց Նուր էդ դինին որն այդ օրերին Դամասկոսում էր գտնվում՝ Երուսաղեմի թագավորի դեմ [արշավելու] նպատակով բազմաթիվ հեծյալներ հավաքած։ Լսելով կատարվածի մասին, նա գնաց ավարի առավ ու գերեվարեց մինչև Տրապոլիս ընկած բոլոր գավառները և ավարն ու գերիներին Հալեպ բերեց Այնուհետև նա գնաց Հերմնի[58] վրա, բայց չկարողացավ տոկալ սուստիկ անձրևին։ Նա վախենում էր նաև Երուսաղեմի թագավորից քանզի այդ օրերին նա անձամբ Անտիոք էր եկել, ինչպես և Ռուբենի որդի Թորոսը և այլ հոռոմ զորք։ Երբ թագավորը Երուսաղեմ վերադարձավ, իսկ մյուս բոլորն էլ՝ իրենց տեղերը Նուր էդ դինը գնաց գրավեց Արծխան անապիկ բերդը բայց, [հակառակ] իր տված երդումին քանդեց, ավերեց, մնացած քրիստոնյաներին էլ գերեվարեց բերեց Հալեպ։

Այդ տարին սուլթան Խլիճ Ասլանը Նուր էդ-դինի եղբայր Ամիր Միրանի ուղեկցությամբ գնաց հույների կայսր Կիր Մանուիլի մոտ այնտեղից նա վերադարձավ բազում նվեր-

ներով։ [Խլիճ Սալանը] երդումներով հաստատված հաշտություն կնքեց՝ խոստանալով ցմահ հնազանդ լինել [կայսեր] և ստանալով ոսկու և արծաթի բազմաթիվ գանձեր, եկավ իր քաղաքը։

Մեր՝ 611 թվականի [9 փետրվար 1162—8 փետրվար 1163 թ.] սկզբին վախճանվեց ամենագովելի Բարսեղ վարդապետը[59] և թաղվեց Դրազարկի վանքում, որտեղ գտնվում են նրա նման սուրբ վարդապետների գերեզմանները։ Ահա սրանով ավարտվում է մեր պատմությունը և սկիզբ առնում մի նոր ժամանակաշրջան։

Այդ տարին անօրեն դուկի[60] նենգությամբ և դավով սպանվեց Ստեփանեն՝ մեծ Թորոս Սեբաստուի եղբայրը, Լևոնի որդին նա խեղդամահ արեց քրիստոնյաների այդ պիսի քաջ և անվանի զինվորականին։ [Ստեփանեի] եղբայրները, սակայն, նրա արյան վրեժը հույներից հապարատոիկ առան, որի համար աստծո առջև թող պարտական լինի այդ ոճրագործ դուկը։

Այդ տարին վրաց թագավոր Գորգին ալլաղդիների փախուստի դիմող զորքի ետևից ներխուժելով հռչակավոր Դվին քաղաքը, գրավեց այն։ Ալլաղդիները քաղաքից դուրս էին եկել նրա դեմ պատերազմելու, իսկ նա փախուստի մատնեց և կոտորեց նրանց։ Կենդանի մնացածները փախան դեպի քաղաք։ [Վրացիները], քաղաքի դռնով մեկ մարդու պես ներս խուժելով բոլորին անխնա կոտորեցին գերեցին և նրանց բնակարանները հրո ճարակ դարձնելով, մեծ ավարով ու գերիներով վերադարձան իրենց երկիրը։

ԾԱՆՈԹԱԳՐԱԿԱՆ ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[ՄԻՍՆ ԱՌԱՋԻՆ]

Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» Վաղարշապատի հրատարակության բնագիրը որի հիման վրա է կատարված սույն թարգմանությունը կրում է հետևյալ վերնագիրը «Պատմութիւն արարեալ Մատթէոսի Մեծի քահանայի Ուռհայեցւոյ վասն Բագրատունեաց թագաւորացն և այլոց լազմաց ի ԴՃ (400/951) թուականէն սկսեալ մինչ ի ՈԺԱ (611/1162) թիւն աւարտեալ»։ Այս վերնագիրը ուշ ժամանակաշրջանի գրչին է պատկանում։ Ուռհայեցին իր երկում հանդիպող սակավ ինքնակենսագրական տողերում, երբ տեղի անտեղի աշխատում է ընդգծել իր նվաստությունը գիտելիքների սակավությունը և տկարությունը, դրքի ճակատին իրեն «Մեծ քահանա» չէր անվանի։ Ուռհայեցու «Ժամանակագրությունը» հասցվում է մինչև հայոց տոմարի 585 [1136] թվականը այնինչ խնդրո առարկա վերնագրում ցույց է տրված որ տվյալ երկն իբր ընդգրկում է մինչև հայոց տոմարի 611 [1162] թվականն ընկած դեպքերի շարադրանքը Պարզ է որ վերջը վերնագրող գրիչը չի էլ իմացել որ 1136 թ հետո ընկած դեպքերի շարադրությունը պատկանում է ոչ թե Ուռհայեցու, այլ Գրիգոր Երեցի գրչին Եվ, վերջապես ինքը Մատթեոս Ուռհայեցին, իր աշխատանքը անվանում է ոչ թե «Պատմություն» այլ «Ժամանակագրություն»

Ուռհայեցին օգտագործում է հայոց թվականը Փակագծերում մենք գույց ենք տալիս թե Ուռհայեցու նշած թվականը մեր ներկայումս գործածվող որ թվականին է համապատասխանում ըստ Դյուլորիեի։ «Տաճիկ» ցեղանունը հայ մատենագրության մեջ սկզբնական շրջանում օգտագործվում էր «արաբ» նշանակությամբ հետագայում սկսեց նշանակել «պարսիկ», ի հակադրություն «Թուրքի» Տաճիկ բառը ծագում է արաբական Taiy ցեղանունից Պարսիկներին ամենից մոտիկ արաբական ցեղը կոչվում էր Taiy որից ահա և ողջ արաբ ժողովուրդը այդ ցեղի անունով պարսիկներին կոչեցին տաճիկ»։ Taiy-ը առաջին անգամ հիշվում է 3 րդ դարի սկզբում «Արաբ» ցեղանվան փոխարեն պահլավերենում հանդիպում է Tāčīk ը։ «Տաճիկ» բառը Թուրքերին հասավ «մամեդական» «մուսուլման»,

«իսլամի երկրից» իմաստով քանի որ թուրքերին ծանոթ մուսլիմանները մեծ մասամբ պարսիկներ էին և Tedjik թուրքերենում պարսիկ էր նշանակում

4 Ուռհան կամ Եդեսիան հասկանալի է գոյություն չունենալ Տիգրանի թագավորից շատ առաջ գուցե և մակեդոնացիների տիրապետությունից էլ առաջ։ Եդեսիան արաբական տիրապետության տակ մնաց մինչև 1032 թ երբ այն գրավվեց զորավար Մանիակի կողմից

5 Ասորիքում Կոմմագենեում ամուր մի քաղաք Եփրատ գետի աջ ափին Էմեսայից (այժմ Հոմս) հյուսիս-արևմուտք Արաբների ձեռքում մնաց մինչև 934 թ և բյուզանդացիներին անցավ հայազգի հռչակավոր զորավար Հովհաննես Կուրկուասի ջանքերով

6 Պարակամանոս (ճիշտը՝ Պարակիմոմենոս)— անուն չի այլ իրողություն Բառացի նշանակում է կից (այսինքն կայսեր կից) քնող Այդպես էին կոչվում բյուզանդական կայսեր սենեկապետները, որոնք, որպես կանոն, ներքինի էին լինում Այստեղ խոսքը պարակիմոմենոս Վասիլ Լակապենոսի մասին է որ կոչվում էր նաև Վասիլ Պետինոս և հանդիսանում է Ռոմանոս Ա կայսեր ապօրինի որդին։ Ուռհայեցին դեպքերը դնում է Ռոմանոս Բ կայսեր ժամանակ բայց Թեոփանեսի Շարունակողը՝ Կոստանդին Միրանածինը։

7 Ուռհայեցին, Օվկիանոս ծով անվան տակ տվյալ դեպքում, նկատի ունի էգեական ծովը թեև այդ լայն տուկ ոչպես կանոն ենթադրվում է ողջ Միջերկրականը

8 Ուռհայեցու նշած արշավանքին երբ կղզին նվիրից անցավ բյուզանդացիների ձեռքը Ռոմանոսը չէր մասնակցում այդ արշավանքը գլխավորում էր Արևելից զորքերի սպարապետ, հայազգի Նիկեփոր Փոկասը, որը մի քանի տարի անց կայսր հռչակվեց։ Ուռհայեցու տեղեկությունը Կրետեի արաբների ձեռքում 400 տարի մնալու մասին, ճիշտ չէ։ Դյուլորիեն առաջարկում է «չորս հարյուր տարիս»-ն կարդալ «հարյուր չորս տարի» և ենթադրել, որ Ուռհայեցին նկատի ունի Կրետեի գրավումը արաբների կողմից 833 թ.՝ Իսպանիայի Կորդովա քաղաքի արաբ կառավարիչ Աբու Խաֆսի ձեռքով Chronique de Matthieu d'Edesse, p. 369 (այստեղ՝ Dul.)։

9 Համատունը Հալեպի ամիրան էր, որին առաջին անգամ ջարդ տվեց Նիկեփոր Փոկասը երբ վերջինս Կրետեում էր գտնվում Ռոմանոս կայսրը արաբական վտանգի առաջն առնելու համար նրանց դեմ ուղարկեց Նիկեփոր Փոկասի եղբորը՝ Լևոն Փոկասին նրան տալով մագիստրոսի բարձր պատվանունը և նշանակելով Սելևկից սպարապետ Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությունը թեև համառոտ արժեքավոր է այն իմաստով, որ կոնկրետ գույց է տալիս Լևոն Փոկասի զորքերի ազգային պատկանելիությունը

10 Սկիլիցա-Կեդրինոսի տվյալներով Նիկեփոր Փոկասն էր, որ, իր թագավորության երկրորդ տարին բյուզանդական, ինչպես և հայ

վրացի դաշնակից զորքերով մուտք գործելով Կիլիկիա գրավեց Անազարզաի Ռոսուն և Ադանան իսկ հաջորդ տարվա գարնանը՝ նաև Մամեստիան և Տարսոնը։ Տե՛ս Georgii Cedreni Historiarum Compendium t II p 361 363

11 Հայոց սպարապետի տակ, համաձայն Մ Չամչյանի, ենթադրվում է Գեորգ Մարզպետունու որդին։ Տե՛ս Հայոց պատմություն հատ. Բ էջ 811 և 837

12 Բնագիրն ըստ երևույթին աղավաղված է, որովհետև կա ճիշտ թվական 961 ապա հիշվում է օծող կաթողիկոսի անունը Անանիա (946—968 թթ.) Պարզ է որ թագավոր օծվողը ոչ թե Աշոտ Գ Ողորմածի որդի Գագիկ Ա-ն է (990—1020 թթ.) այլ Իրջինիա հայր Աշոտ Գ Ողորմածը Այդ տեսակետից ավելի ճիշտ ընթերցում է տալիս Երուսաղեմի տպագիր բնագիրը «Եւ ժողովեցան ամենայն իշխանքն աշխարհաց տանն հայոց առ սուրբ հայրապետն Անանիա վասն զի տացեն զօծումն թագաւորութեանս Աշոտ Գագկայ։ Մ Օրմանյանը ենթադրում է որ Աշոտը ամենայն հավանականությամբ ուներ երկրորդ անուն Գագիկ և որ նա կոչվում էր Աշոտ Գագիկ Տե՛ս Ազգապատում հատ. Ա այունակ 1107

13 Խոսքը Աղվանից կաթողիկոս Հովհաննես Ե-ի մասին է որ կոչվում էր նաև Հովնան Նա հետագայում մասն սկզբից նաև հայոց կաթողիկոս Վահանի «ծման ալարոզությանը»

14 Ուռհայեցին հետագա ում Փիլիպպոսին անվանում է «թագավոր Կիլիկիոյ Փիլիպպէ» և տալիս նրա մանրամասն տոհմածառը։

15 Անին մինչ այդ Կամսարականներին պատկանող մի ամրոց էր 9—10 դդ դարերի սահմանագլխին դարձել էր յուրականին մեծ ավան 10 դդ դարի առաջին կեսին այդտեղ քաղաք էր։ 961 թ գրաված թագավորանիստ առավել արագ թափով սկսեց զարգանալ Մինչ այդ Բագրատ Նիների մայրաքաղաքը Երազգավորքն էր 993 թ Անին դարձավ կաթողիկոսանիստ քաղաք 1045 թ գրավվեց բյուզանդացիների կողմից, իսկ 1064 ին սելջուկ սուլթան Ալփ-Առսլանի։ 1072 թ սելջուկներից քաղաքը գնում են Շադդադյանները և որոշ ընդմիջումներով, այն մնում է նրանց ձեռքում մինչև 12 դդ դարի վերջ Անին առաջին անգամ անցավ վրացիների ձեռքը 1124 թ և Դավիթ Բ-ի օրոք հանձնվեց Զաքարյաններին։ 1226 թ իր վրա կրեց Խորեզմի շահ Ջալալ էդ դինի հարձակումը, իսկ 1239 թ անցավ մոնղոլների ձեռքը 1319 թ քաղաքը ավերվեց սաստիկ երկրաշարժից։ 19-դդ դարի վերջին դարձյալ հնագիտական մանրամասն ուսումնասիրության առարկա։

Ուռհայեցու պատմածը այն տպավորությունն է թողնում, որ նա լկատի ունի հայոց թագավորության վերականգնումը, այնինչ այստեղ խոսքը է Անիի մայրաքաղաք դառնալու մասին։

16 Գոչագիրն այստեղ ստուգիս է միայն Գագիկ անունը, որը հավանաբար պետք է ուղղել Աշոտ-Գագիկ, ինչպես որ է նախորդ դեպքերում։

17 Ափխազական թագավորությունը կազմակերպվեց 8 րդ դարի վերջում և իր գոյությունը պահպանեց երկու դար։ Նա գործուն քաղաքական փոխհարաբերություններ մեջ մտավ Բյուզանդական կայսրության, հայ Բագրատունիների թագավորության Տայք-Կղարջքի Կախեթի և Խրեթի իշխանությունների հետ։ Երբ գահը ժառանգեց ափխազ թագավորազուն Բագրատ Գ-ը նա հայտարարվեց միավորված Վրաստանի թագավոր

18 Ռոմանոս Բ-ը որին Ուռհայեցին անվանում է ծերունի, Բյուզանդական սղբյուրներում ընդհակառակը, ծերունի է անվանվում Ռոմանոս Ա-ը, իսկ Ռոմանոս Բ-ը կոչվում է երիտասարդ

19 Վասիլն ու Կոստանդինը Ռոմանոս Ա-ի որդիները չէին այլ Ռոմանոս Բ-ի Կոստանդին Միրանածինի որդու

20 Նիկեփոր Փոկաս կայսրը (963—969 թթ.) ծագումով հայ էր։ Նրա հայրը կոչվում էր Վարդան և ուներ մագիստրոսի բարձր պատվանուն։ Նիկեփորը մինչև կայսր հռչակվելը Արևելից զորքերի սպարապետն էր։

21 Կայսրուհին կոչվում էր Թեոփանո Հովհաննես Չմշկիկ որ ծագումով հայ էր բյուզանդական նշանավոր զորահրամանատար Հովհաննես Կուրկուասի եղբայր Թեոփիլո Կուրկուասի թոռն էր։ Մայրը զորավար Վարդաս Փոկասի դուստրն էր և հետագայում կայսր հռչակված Նիկեփոր Բ Փոկասի քույրը։ Թեոփանոյի կազմակերպած դավադրությամբ Չմշկիկը 968 թ. դեկտեմբերի 10-ին սպանեց Նիկեփորին և հաջորդ օրը կայսր հռչակվեց։ Մեկ շաբաթ անց պատրիարք Պոլիևկտոսի պահանջով Չմշկիկը Թեոփանոյին աքսորեց։ Չմշկիկը կայսերակից համարվեց Թեոփանոյի առաջին ամուսնությունից ունեցած որդիների՝ Վասիլի և Կոստանդինի։ Չմշկիկն ամուսնացավ երկու անգամ։ առաջին անգամ՝ հայազգի Վարդաս Սկլերոսի քրոջ Մարիայի, իսկ երկրորդ անգամ՝ նույնպես հայազգի Կոստանդին Միրանածինի դուստր Թեոդորայի հետ։

22 Ն Ադոնցի կարծիքով Վասակավան տեղանունը կապված է այն Վասակ հայ իշխանի անվան հետ, որը Լևոն Զ-ի թագավորության ժամանակ լայնատարած հողեր ստացավ Լիկանդոսի շրջանում։ Ադոնցը գտնում է, որ այս Մխիթարը պատկանում է նշված Վասակի ընտանիքին։ Տես N Adontz Etudes Arméno—byzantines Lisbonne 1965, էջ 138։

23 Ուռհայեցու մոտ անախրոնիզմ է։ Գագիկ Ա-ն թագավորեց ոչ թե 971/972 թթ։ ինչպես ցույց է տալիս մեր պատմիչը այլ 1020 թ։

24 Ուռհայեցին իր աշխատության մեջ հաճախ տալիս է այս կամ այն երևելի անձի տոհմածառ։ Տվյալ դեպքում բնագիրն ունի «Սենեքերիմ թագաւորն Վասպուրականի առ որդին Ապուսահլի որդւոյ Աշոտոյ, որդւոյ Դերենկանն, որդւոյ Գագկայ»։ Վերևում նշված յու

ոս քանչյուր անձնավորություն իրենից անմիջապես հաջորդի որդին է։

25 *Խոսքը ավխազաց և վրաց թագավոր Գիորգի Ա-ի մասին է (1014—1027 թթ.)։*

26 *Վրաց թագավորությունը այս շրջանում գտնվում էր ափխազների ձեռքում այդ պատճառով էլ կոչվում էր ափխազների թագավորություն։ Ուռհայեցին այդ իշխանին անվանում է և ափխազաց իշխան, և վրաց իշխան*

27 *Խոսքը Պետրոս Ա կաթողիկոսի մասին է որ հետագայում ստացավ Գետադարձ մականունը (1019—1058 թթ.)։*

28 *Ազգապետ տերմինը Ուռհայեցին օգտագործում է Լեկ անգամ ևս։ Ամենայն հավանականությամբ, այդ բառով արտահայտվում է Շիրակի թագավորի գերադաս դիրքը Հայաստանի մյուս թագավորների նկատմամբ։ Բյուզանդական պատմիչ Միքայել Ատտալիատեսը ազգապետ (ἐθνάρχης) է անվանում ափխազաց թագավոր Գիորգիին՝ Բագրատի հորը։ Տե՛ս* Michaelis Attaliotae Historia, Bonnae 1853, p 245

29 *Արաբական անունների (տվյալ դեպքում՝ Հասան) օգտագործումը այս շրջանում հայերի մոտ շատ էր տարածված*

30 *Խոսքը Դվինի արաբ ամիրա Աբու-լ-Ասվարի մասին է։*

31 *Վերջերս Ս Աղաջանովը և Կ. Ցուզբաշյանը հանդես եկան մի հոդվածով, որտեղ առաջ են քաշում այն միտքը թե 1016 և 1021 թթ արշավողները Ատրպատականի Ռավվադյաններն էին և Գանձակի Շադդադյանները որոնց բանակում ծառայում էին դելմիկներից բաղկացած զորամասեր իսկ վերջիններիս մեջ կային և թուրքեր։ Նրանք գտնում են, որ սելջուկ թուրքերը առաջին անգամ հայտնվեցին Անդրկովկասում միայն 1030—1032 թվականների ընթացքում (տե՛ս* **С Г Агаджанов—К Н Юзбашян,** К истории тюркских набегов на Армению в XI в. Палестинский Сборник вып 13 [76] Москва—Ленинград 1965, стр 153 и сл

32 *Նիգը Այրարատ նահանգի 15 րդ գավառն էր և համապատասխանում է այժմյան Ապարանի շրջանի տերիտորիային։ Կենտրոնն էր Քասախ ավանը (այժմ՝ Ապարան գյուղ)։ Տե՛ս* Ս Երեմյան *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի։ Երևան 1963, էջ 72*

33 *Խոսքը նշանավոր փիլիսոփա ու գրավար Գրիգոր Մագիստրոսի և նրա հոր Վասակ Պահլավունու մասին է Գրիգոր Մագիստրոսը ծնվել է մոտավորապես 990 թ Նա ստացավ իր ժամանակի համար շատ բարձր կրթություն և աստվածաբանության հռետորական արվեստի, պոեզիայի, փիլիսոփայության՝ հատկապես հին հունական և ճշգրիտ գիտությունների մեծ գիտակ էր Ուռհայեցուց բացի նրա մասին շատ գովասանական խոսքեր են ասում Արիստակես Լաստիվերցին որ նրա ժամանակակիցն էր, ինչպես և Ներսես Շնորհալին։ Գրիգոր Մա-*

գիստրոսի մասին տարածված է այն թյուր կարծիքը որ նա իբր բյուզանդական գործակալ էր Հայաստանում և պայքար էր մղել Անիի թագավորության վերացման ու բյուզանդական տիրապետության տարածման համար։ Վերջին լսումնասիրությունը (մանրամասն տե՛ս «Գրիգոր Մագիստրոսի քաղաքական կողմնորոշման հարցի շուրջը» մեր հոդվածը՝ ակադեմիկոս Ա. Հովհաննիսյանի 80 ամյակին նվիրված ժողովածուում, Երևան 1970 էջ 71) մի անգամ ևս հաստատեց որ նա մեծ հայրենասեր էր նա ամեն ջանք թափեց փրկելու Բագրատունյաց թագավորությունը և միայն այն ժամանակ, երբ համոզվեց, որ դա անհնարին է ստիպված հանձնեց իր տիրույթները Բյուզանդիային (1045 թ.) ու վոխարենը Միջագետքում ստացավ գյուղեր և քաղաքներ ինչպես և մագիստրոսի բարձր պատվաստիճան Մաշտոցյան Մատենադարանի մի ձեռագրում (№ 4669, էջ 117 բ) Գրիգոր Մագիստրոսն անվանված է «վեստաթլ» հետևաբար նա ուներ և վեստարխի պատվաստիճան։

34 Ընագրում «Գորգ և Զորտուանէլ»։ Երուսաղեմի տպագիր օրինակում՝ «Գորգ Զորտուանէլն ։ Ն. Ակինյանը ա աջարկում է հետևյալ ուղղումը. «եւ Գորգ [որ] և Զորտուանէլ» և այդ երկու անվան տակ տեսնել մեկ անձնավորություն։ Տայքի Թոռնիկյաններին պատկանող վրացադավան հայազգի Զորտվանելի իշխանությունը տարածվում էր Տարոնից մինչև Դերջան։ Նա որդին էր Վարազվաչեի և վրացերեն մի ձեռագրի հիշատակարանում հայերեն տերմինով կոչված է «զորավարի» Նա ստացել էր մագիստրոսի պատվաստիճան և մասնակցել Վարդ Փոկասի և Վարդ Սկլերոսի ապստամբություններին ընդդեմ Վասիլ Բ կայսեր

35 Վասակի զինակից Իմրանին հիշատակ մ Ի միայն Ուռհայեցին Ալ աղբյուրներից նա հայանի չէ

36 Ընագրում՝ «Ցայնժամ հասանէլ գազան այրն այն (այլ գրչագրերում գազանաբար) ոստմբ եղեալ քաջին Վասակայ, որպէսզի առցէ զնա ի ծայր գեղարդեանն իւրոյ»։ Ղ Ալիշանը ընդգծված բառերը հետևյալ կերպ է մեկնաբանում. «Միգակին սուր մասին ներքև երկաթեն գունտ մի դնէ որպեսզի ոտոյ իջեղնն հարմածել («Հայապատում» էջ 313 ծանոթ 5)

37 Կայենը (կամ Կայինը) ըստ աստվածաշնչային ավանդության Ադամի և Եվայի որդին էր որ սպանելով իր եղբայր Աբելին դարձավ մարդկային պատմության մեջ առաջին մարդասպանը։

38 Վարդան Արևելցին գտնում է, որ այս արշավանքը կատարվել է Տողրուլ բեկի զորավարների կողմից և որ Գրիգոր Մագիստրոսի հոր սպանությունը տեղի է ունեցել 1021 թ։ Ուռհայեցու թվագրումը մոտ կես դարով սխալ է։ Մարմաշենի մայր եկեղեցու պատի վրա մի շատ արժեքավոր արձանագրություն է թողել Վահրամ Պահլավունին, որտեղ, ի միջի այլոց, ասված է որ շինարարությունն սկսվել է հայոց ՆԷԷ (988) թվականին և ավարտվել հայոց ՆՀՊ (1029) թվա

կաին ընդ որում շինարարությանը մասնակցել են նաև Վահրամի մայր Սուշանիկը և նրա որդիները. «և եղբարք իմ Վասակ իշխան որ նահատակեցաւ ի բուրքաց պատերազմի և Աբլխարիբ հայոց մարզպան և մանուկն Համզէ», Տե՛ս И. Орбели, Надписи Мармашена Избранные труды Ереван, 1963 стр 442

39 Դեմեսլիկոսը (տերմինը նույն ձևով հանդիպում է և Արիստակես Լաստիվերցու և այլ հայ պատմիչների մոտ) բյուզանդական զորքերի սպարապետն էր որի լրիվ անվանումը սխոլերի դոմեստիկոս էր։ Մելեհը հանդիպում է նաև բյուզանդական աղբյուրներում Μελίας ձևով։

40 Այժմ Մալաթիա 934 թ այն գրավեց Հովհաննես Կուրկուասը

41 Այսինքն Տիգրիս գետի Տիգրանակերտ-Ամիդը այժմ կոչվում է Դիարբեքիր Դեռ 6-րդ դարում Ամիդի ամբողջ շրջանը Անզեղ բերդի անունով ասորիների կողմից կոչվում էր Բեթ-Ազզելայե։

42 Նիկեփոր կայսրին 968 թ. սպանեց Զմշկիկը, հետևաբար վերոհիշյալ դեպքերը չէին կարող տեղի ունեցած լինել հայոց 421 (972/973) թվականին։

43 Ինագրում «թագաւորն Աղուանից Գուրգէն», խոսքը Լոռիի (Կյուրիկյան) թագավորի մասին է

44 Ուռհայեցին այստեղ, հասկանալի է նկատի չունի Վասպուրականի վերջին թագավոր Սենեքերիմ Արծրունուն (ավագանի անունով Հովհաննես, Լաստիվերցու տվյալներով նաև Դավիթ) որ թագավոր դարձավ 1003 թ միայն։ Ամենայն հավանականությամբ նա նկատի ունի վերջինիս ասելին, որ նույնպես Սենեքերիմ էր կոչվում Տե՛ս Հ. Աճառյան Հայոց անձնանուններով բառարան հատ Դ էջ 478

45 Ինագրում Սասանու։ Դյուրբիեն թարգմանել է Sassa (Persarmenie). Առանձին մեկ ագրեր տալիս են «Սասնու» ընթերցումը, այսինքն՝ Սասուն, որ ավելի ճիշտ է

46 Լևոնը (Ուռհայեցին մի քիչ հետո նրան անվանում է Ղևոնդ) Կ. տանդնուպոլսում Զմշկիկից ստացավ «բարունապետ և փիլիսոփա» տիտղոսները Իր Բդթում Զմշկիկը Լևոնին է դիմում նրան անվանելով Պանդալեոն— Πανταλέων Նրա մասին սե՛ս Ղ Ալիշան Հայապատում, էջ 85։

47 Ուռհայեցու մոտ տվյալ տեղեկությունը հետևյալ կերպ է բերված. «կնացին.. իմաստասէրն Լեոն և Սատ իշխանն Թոռնեցին» Այլ ագրագրեր տալիս են «Սմբատ» ընթերցումը։ Հ Աճառյանը իր Անձնանունների բառարանում (հատ Դ, էջ 299) ցույց է տալիս, որ Սատ անվան ծագումն իրեն անհայտ է Ուռհայեցու «ժամանակագրության» մեր թարգմանության հիմք ծառայած բնագրում խնդրո առարկա անունը հանդես է գալիս հետևյալ ընթերցմամբ ևս «Դու և Սատ Թոռնեցին»...։ Ամենայն հավանականությամբ մենք գործ ունենք Եվստաթ (Եվստատ) անվան գրչական աղավաղման հետ

48 Տարոնի հայկական իշխանությունը ստեղծվել էր 9 րդ դարի առաջին կեսին։ Տարոնը նախապես Մամիկոնյանների տիրույթն էր բայց 8-րդ դարի ընթացքում աստիճանաբար անցնում է Բագրատունիների ձեռքը։ 830 թ Բագարատ իշխանը հիմնադրում է Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը։ Բագարատը գերի է ընկնում արաբների ձեռքը և վախճանվում է Բաղդադում։ Նրա իշխանությունը ժառանգում է որդին՝ Աշոտը, իսկ վերջինիս մահից հետո (878 թ)՝ Դավիթ-Արքայիկը ապա վերջինիս որդի Աշոտը Կոստանդին Միրանածինի ժամանակ Տարոնի իշխանն էր Գրիգորը որի մահից հետո՝ նրա երկու որդիները Բագարատն ու Աշոտը։ Սրանց ժամանակ Տարոնի մի մասը վրա տիրում էր Թոնիկը վերոհիշյալների հորեղբայրը, որը իր տիրույթները «կտակեց» Բյուզանդիային նույն բանն ստիպվեցին անել նաև Բագարատն ու Աշոտը և 966 թ կայսրությունը տիրացավ ողջ Տարոնին։

49 Հայոց կաթողիկոս Վահան Ա Սունին, որը, սակայն, աթոռակալել է 968—969 թթ. Ուռհայեցին գտնում է, որ նա աթոռակալել է հինգ տարի մի բան որ ուսումնասիրողները սխալ են համարում Մանրամասն տե՛ս Մ Օրմանյան, Ազգապատում հատ. Ա սյուներ 1116—1118

50 Զմշկիկի անունն էր Հովհաննես (հունարեն Ιωαννης էլ արաբասանվում էր ինչպես և այսօր Յաննիս) Հայկական աղբյուրներում նա կոչվում է Ժան որ գրչական սխալ պիտի համարել (յ ժ)։ Նույնը կարելի է ասել նաև Դիոգենեսի մասին (հունարենում Διογενης, որ կարդացվում է Դիոյենիս)։ Հայկական աղբյուրներում գրվում է Դրոժեն (կամ Տեոժեն) որ նման սխալ պիտի համարել և ուղղել՝ Դիոյեն Կիր (կամ կյուր) հունարեն նշանակում է տեր։

51 Ուռհայեցին «կամուրջ» բառը հոխարեն օգտագործում է արաբերեն «կանդարան»։

52 Խոզանը գտնվում էր Զորբորդ Հայքի Պաղնատուն գավառում։ Կա են թագրութիւն, որ այն կազմում էր այժմյան Դերսիմի սանջակի կենտրոնը։ Խոզանում էր գտնվում Զմշկածագը

53 Խնդրո առարկա նամակը, բացի հայագետներից ծանոթ է նաև բյուզանդագետներին, ովքեր լայնորեն օգտագործել են այն իրենց ուսումնասիրություններում բացի Դյուլորիեի ֆրանսերեն թարգմանությունից, ունի նաև ռուսերեն թարգմանություն որ իրականացրել է Քուչուկ-Հովհաննիսյանը. Хр. Кучук-Иоаннесов, Письмо Иоанна Цимисхия к Ашоту III Византийский Временник том IX 1903 № 1—2, стр. 91 - 101:

Նամակը ուսումնասիր ել է նաև Ն Ադոնց կողմից Տե՛ս N Adontz Notes arméno byzantines II La lettre de Tzimiscès au roi Asnot (Ašot) Études arméno byzantines Lisbonne, 1965 p 141--147

54 «Շանշա՞ը» (բառացի սրբայլից արբա) տպյալ դեպքում հունարեն ἀρχῶν τῶν ἀρχόντων ի (իշխանաց (շխան) թարգմանությունն է։ Բյուզանդական կայսրելը հայոց թագավորին միայն այդ կերպ էին դիմում։ Աշոտ թագավորին անվանելով որդի, Զմշկիկն ուզում է ընդգծել նրա վասալական կախումը կայսրությունից։

55 Հակոբ Մծբնացին (4 դդ դար) որ ծագումով ասորի էր համարվում է Հայաստանում քրիստոնեությունը քարոզողներից մեկը։ Նրա վարքը, որ գրել է Մար Ավգինը, հրատարակված է հետևյալ մատենաշարում Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց հատ 10 Վենետիկ 1814, էջ 5—54։

56 Ամիր ըլ-Մումնին (թարգմանաբար նշանակում է ամիրաների ամիրա, ամիրապետ) արաբ խալիֆան է Մախր արաբիկի տակ ենթադրվում են Աֆրիկայի արաբները ֆաթեմյանները Ուռհայեցին նրանց հիշատակում է հետագայում ևս

57 Խոսքը Սիրիայում գտնվող Բաալբեկի մասին է

58 Բնագրում՝ «հարիւր յիսուն և երեք ձկամբ» (Երուսաղեմի տպագիր օրինակում 103 ձկամբ)։ Նոր Կտակարանում ասված է որ Քրիստոս հրաշագործեց հինգ նկանակով և երկու ձկով։

59 Ռամլե քաղաքը (այժմ ալ Ռամլա), Պաղեստինի մայրաքաղաքը, Երուսաղեմից մոտ 35 կիլոմետր հյուսիս-արևելք։

60 Պենիադան կոչվում է նաև Դեկապոլիս և գտնվում էր Պատեսոինի հյուսիս-արևելյան մասում, Ասորիքին սահմանակից։

61 Գենեսարեթը Պաղեստինի լիճն է կոչվում է նաև Գալիլյան կամ Տիբերիադայի ծով

62 Արկեան կոչվում է նաև Պտղոմիա Քարաք և նավահանգիստ Պաղեստինում

63 Խոսքը Կապադովկիայի Կեսարիայի մասին չէ այլ Պալեստինի

64 Բեյրութ քաղաքը, որ Ուռհայեցին նշում է հունարեն տառադարձությամբ թողնելով նույնիսկ հունալեզ հայցական հոլովի վերջավորությունը

65 Հունարեն Βυβλος (այս դեպքում ևս Ուռհայեցին տալիս է քաղաքի անունը հունարեն հայցական հոլովի վերջավորությամբ) Փյունիկեի մի քաղաքը տեղադրվելիս կոչում էր Գեբել, Գաբունա կամ Գեբոն։

66 Քաղաք Լիբանանում ժամանակակից Էլ-Մինա քաղաքի տեղում

67 Բյուզանդական բանակը բաղկացած էր երկու մասից՝ թեմատներից և տաղմաներից։ Առաջինները ներկայացնում էին նահանգների բանակաթեմերի զորքերը իսկ տաղմաները կենտրոնացած էին մայրաքաղաքում կամ նրան մոտիկ նահանգներում. Թրակիայում Մակեդոնիայում և, այսպես կոչված, Պերատիկա շրջանում՝ Բոսֆորի ասիական կողմում։ Գոյություն ունեին չորս տաղմաներ, այն է՝ սխոլարիոսներ էքսկուբիտոսներ արիթմոսներ և իկանատոսներ։

68 Գաբալա քաղաքը Փյունիկիում Վաղանյաց քաղաքն՝ Բալանեյան, որ գտնվում է Ասորիքում Գաբալայի և Անտարադուսի միջև, Սիհոնոս Անտիոքի շրջանում գտնվող փոքր բերդաքաղաք էր

69 Բնագրում «ու յանափոռտէն պռոտոսպաթրին Դերջնայ Դյուլորվեն գտնում է, որ Դերջանի պրոտոսպաթարի անունը Անափուռտեն է։ Սխալ է մեկնաբանել և Աճառյանը այն համարելով բուզանդական պալատոնյայի տիտղոս։ Ադոնցը սրամտորեն վերականգնել է բնագիրը միանգամայն ճիշտ սռաջարկելով «յանափորտէն» և ուղղել «յանափուտէն» և նրա տակ տեսնել հունարեն ἀναχορά (զեկուցագիր) բառը (Բառը հայ մատենագրության մեջ հանդիպում է դեռ 7-րդ դարի բնագրերում։ Տե՛ս Ա Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը էջ 398) Ուռհայեցու բնագիրը տվյալ տեղում գրիչների մեղքով մի անգամ էլ է աղավաղված։ Խոսքը «զքառասուն հազար սովօլօնն» բառերի մասին է որի տակ ենթադրում են այդ գումարի օբոլոսներ Նախ և առաջ օբոլոսը (օվոլոսը) դրամի իրաբանական մասն է և հազիվ թե կայսրը դրանով հաշիվ տեսներ։ Բնագրում չի գրված լրիվ՝ «քառասուն հազար սովօլոն», այլ «խոսովօլօն» Սկզբում գրիչները հետագայում հրատարակիչները բառի առաջին երկու տառը (խո) թվական համարելով բացել են և կարդացել 40000 այն ինչ «խոսովօլօն»-ը մեկ բառ է, հունարեն խրիսովուլլ, որ նշանակում է կայսեր ոսկեդրոշմը կրող կարգադրություն հրովարտակ հրաման։ Այս վերջին ճշգրտումն էլ է պատկանում Ն Ադոնցին Տե՛ս La lettre de Tzimiscès au roi Ashot (Ašot), p 141—147

70 Այստեղ բնագիրն ամենայն հավանականությամբ աղավաղված է Սլեսին տեղանուն ինձ հայտնի չէ։

71 Ուռհայեցին այստեղ երկրորդ անգամ սխալմամբ Վասիլին և Կոստանդինին համարում է Ռոմանոս Ա ի որդիներ։

72 Ուռհայեցին որպես հոմանիշ է օգտագործում հոռոմ և հույն բառերը, թեև հոռոմն ու հույնը ծագումով ոչ մի ընդհանուր բան չունեն։ Հենց հույները իրենց կայսրությունը անվանում էին Ռոմանիա իսկ նրա բնակիչներին՝ հոռոմայեցիներ և ոչ հույներ, քանի որ վերջին բառը (Ἕλλην) միջնադարում հեթանոս էր նշանակում Այդ հոռոմայեցիներն էլ ահա հայերի մոտ դարձել են հոռոմներ։ Ուռհայեցին երբ խոսում է իսկապես հոռոմայեցիների մասին այսինքն՝ Իտալական թերակղզու բնակչության մասին նրանց անվանում է ոչ թե հոռոմներ, այլ հոռոմայեցիներ։ Մեր պատմիչը շատ հաճախ հոռոմ է անվանում նաև զտարյուն հայերին եթե նրանք հունադավան են։ Հետևաբար տվյալ բառի տակ նա ոչ թե ազգային պատկանելիություն է տեսնում այլ դավանանքի

73 Զմշկիկի վախճանի մասին Ուռհայեցու տվյալները չեն համապատասխանում իրականության։ Ոչ մի բյուզանդական աղբյուրում նման բանի մենք չենք հանդիպում։ Լևոն սարկավագը (էջ 169) պարզապես

հիշում է նրա մասին Սուրիայի արշավանքից վերադառնալիս Լուկ Սկիլիցաս տալիս է արժեքավոր տեղեկություններ։ Ասորիքից վերադարձին Չմշկիկը լինում է Անավարզայում և Պոդանդոսում, տեսնում բարեբեր և գեղեցիկ բազմաթիվ շրջաններ և հարց է տալիս, թե ո՞ւմ են նրանք պատկանում։ Պատասխանում են թե Վասիլ պարակիմոմենոսին։ Չմշկիկը դա վրա դայրացած ասել է թե պետական գումարները, հոռոմեական զորքերի շարժարանքներդ ձեռք բերված շրջանները ահա այսպես են վատնվում և տրվում ինչ-որ մի ներքինու։ Չմշկիկի ասածը հասցնում են Վասիլ պարակիմոմենոսին որն ափիթ է որոնում կայսեր սպանելը։ Նա կինու մեջ թույն է խառնում և նյանքից զրկում կայսեր

74 Խոսքը Վասիլ Բ-ի մասին է (976—1025 թթ.), որ հետագայում ստացավ Բուլղարասպան մականունը։ Կոստանդինի ասել ենթադրվում է Կոստանդին Ծիրանածինը։ Ուռհայեցին Վասիլին համարում է «որդին Ռոմանոսի Վերոյ», որ սխալ է։ Վասիլը Ռոմանոս Բ-ի որդին էր

75 Բնագրում «ԱՆՆԱՏԱՑԵԱՅ գ սայն, ի լանան կոչեցեալ անուն»։ Բանակի վերաբերյալ Ալիշանը գրում է «Հատուկ անուն տեղվո, թվի զորաց այնտեղ կենալուն համար այ պես կոչված» Հայապատում էջ 294

76 Ուռհայեցին Իերենիկին համարում է Սենեքերիմ այնինչ Ասողիկը Արծրունյաց (էջ 280—281) և հիշում որպես Գագիկ Արծրունու որդի։ Ասողիկը նրա մահվան թվում է 407 (958) թվականին այնինչ Ուռհայեցին վերոհիշյալ դեպքերը թվագրում է 975/976 թթ։ Ահարոնյանը նույնացնում է նրանց բայց հավանարար սարբեր անձնավորություններ են։ Ուռհայեցու գործում կա մոտ 35 տարվա անախրոնիզմ, որի վրա կանգ է առել դեռ Մ. Չամչյանը Հայոց պատմություն, հատ. Բ, էջ 826—827

77 Ապլհաճ ամիրան նույնանում է Ռաֆվադյան ամիրա Աբու Հայջայի հետ, որը տիրում էր Ատրպատականի գգալի մասին։ Նա 987 թ. գրավեց Դվինը, իսկ 988 թ. արշավեց Վասպուրականի վրա։ Նա իրեն ենթարկեց նաև Խոյի և Ուրմիայի մոտ գտնվող ֆեոդալներին

78 Ճուաշը (նաև Ճուաշ ռոտ) Վասպուրականի 20 րդ գավառն էր և գրավում էր Ճուաշ-ռոտ (այժմ՝ Ագ-չայ) գետի ընդարձակ վիճը։ Տե՛ս Ս. Եռեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի էջ 64

79 Արգինան գտնվում էր Շիրակ գավառում, Երազգավորսի մոտ։ Նրանից մի քիչ արևմուտք և որոշ ժամանակ դարձել էր հայոց կաթողիկոսների աթոռանիստը 10-րդ դարի կեսերին։ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը մեծ շինարարություն ծավալեց այնտեղ

80 Անանիա կաթողիկոսը Օրմանյանի հաշվումներով վախճանվել է 968 թ. հեռևաբար, նրա հաջորդին Վահանին (968—969 թթ.) չէին կարող նշանակել Հովհաննես և Աշոտ թագավորները։ Լքեր ավելի քան հիսուն տարի նոր թագավորեցին

81 Բնագրում՝ Սկելեռոս։ Խոսքը հայազգի զորավար Ծ դ տրոս Լարդոս Սկլերոսի մասին է։ Նրա ապստամբությանը (ինչպես և Վարդաս Փոկասի ապստամբությանը), որ տեղի ունեցավ Բյուզանդիայի կողմից Կարինի և Տարոնի գրավումից ոչ շատ անց միացավ ամենից առաջ հայ զինվորականությունը, որի պատակն էր ամենայն հավանականությամբ բյուզանդական առաջխաղացման առաջն առնել։ Սկլերոսը ապստամբություն է բարձրացնում 976 թ, հաղթում կայսերական նշանակներ և իրեն շատ սիրող զորքի կողմից կայսր հռչակվում։ Սկիլիցայի տվյալներով նրան ամենից առաջ «կայսր» փառաբանեցին հայերը, այդ թվում և Տարոնացի եղբայրները (այսինքն Տարոնի իշխան Աշոտի որդիները) ովքեր դրանից ուղիղ տասը տարի առաջ զրկվել էին իրենց տիրույթներից։ Սկլերոսը նախ և առաջ տիրանում է Խարբերդին, դուշինք է կնքում Ամիդի ամիրա Սբու-Դուլաֆի և Մարտիրոպոլսի ամիրա Աբու-Տաղլիբի հետ և շարժվում դեպի Կոստանդնուպոլիս։ Սկլերոսի կողմն է անցնում հայազգի մի զորավար, որի անունն էր Սահակ-Վահրամ։ Նրանք հասնում են հայերով բնակեցված Լիկանդոս գավառը որտեղ իրենց է միանում Անտիոքի դուքս Վուրցիսը՝ հայերից բաղկացած իր զորքով։ Այնտեղից նրանք գնում են Նույնպես հայերով բնակեցված Ծամնդավ գավառը։ Սկլերոսի կողմն է անցնում նույնիսկ կայսերական նավատորմիղը որը գլխավորում էին հայազգի Միքայել Բուրդիկը և Թոմանոս Տարոնացին։ Մանկահասակ կայսրերի խնամակալ պարակիմոմենոս Վասիլը աքսորից ետ է կանչում Վարդաս Փոկասին նրան համարելով Սկլերոսի դեմ մարտնչել կարող միակ ուժը։ Սկլերոսը հաղթում է Փոկասին, և վերջինս փախչում է Տայք։ Դավիթ կուրապալատի օգնությունն ստանում Վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում 979 թ Ալիս գետի ափին գտնվող Պանդալիս վայրում։ Սկլերոսը պարտություն է կրում և վիրավոր փախչում է Մարտիրոպոլիս այնտեղից էլ՝ Բաղդադ։ 987 թ սկզբին Լարդաս Սկլերոսը վերադառնում է Բյուզանդիա և ցանք է թափում տիրանալու դահին։ Վասիլ Բ-ն Սկլերոսի դեմ է ուղարկում Փոկասին որը, սակայն, իրեն կայսր է հռչակում։ Սկլերոսը ճանաչեց Փոկասի գերիշխանությունը։ 988 թ գարնանը Վասիլ Բ-ը պարտության մատնեց Փոկասին։ Սկլերոսն էլ թեև կայսրից ներում ստացավ ան սմենայնիվ, կուրացվեց նրա կողմից

82 Ստեփանոս Գ կաթողիկոս Սևանցին (969—971 թթ)։ Այս դեպքում Ուռհայեցի թվական տվյալները ճիշտ են։ Ստեփանոսի կաթողիկոսության տարիները ոչ մի դեպքում չէին կարող տեղադրվել Վասիլ Բ-ի (976—1025) և հայոց արքաներ Հովհաննեի ու Աշոտի (1020—1042 թթ.) թագավորության տարիներով։

83 Խոսքը Ատրպատականի ամիրա Մամլանի մասին է։ Դավվադյանների ոստիկան, Ապահունիքի ամիրա։ Բատի սահից հետո (990 թ.) Տայքի Դավիթ կուրապալատը հարձակվել և գրավել էր Ապահ նիրը, արար

բնակիչներին դավառից դուրս քշել և նրանց տեղ բնակեցրել հայերի ինչպես և վրացադավան հայերի Այդ բանը մահմեդականներին դուր չեկավ և նրանք Ատրպատականի Ռավվադյան Մամլանի գլխավորությամբ եկան Ծաղկոտն գավառի Կոստյանք գյուղը, բայց չհամարձակվելով պայքարել հայ վրացական միացյալ ուժերի դեմ որոնց գլխավորում էին Գագիկ Ա թագավորը Կարսի թագավոր Աբասը Տայքի կուրապալատ Խավիթը ու վրաց Բագրատը նահանջեցին։ 998 թ. Մամլանը կրկին անգամ եկավ Հայաստան և Հերի վրայով շարժվեց դեպի Ապահունիք։ Բայց հայ-վրացական զորքերից նա նորից ջարդ կրեց և փախավ Արճեշ։ Մանրամասն տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում։ Երևան, 1965, էջ 194—196։

84 Ռափսակը Ասորեստանի թագավոր Սենեքերիմի զորավարն էր։

85 Վասիլ Բ ը

86 Խաչիկ Ա Արշարունին (973—992 թթ.)։ Կիրակոս Գանձակեցուն ասելով նա կաթողիկոս դարձավ «Հրամանաւ թագաւորին, որ Ողորմած կոչիւր» և «ընտրելոց արանց և եպիսկոպոսաց սրբոց»։ Մ. Օրմանյանը բոլոր հիմքերն ունի մտացածին համարելու Ուռհայեցու ասածները՝ Խաչիկի կողմից Ստեփանոսի ձեռնադրվելու մասին։ Տե՛ս Ազգապատում, սյունակ 1123։

87 Բնագրում «պատրիարք Թեոդորոս»։ Հասկանալի է, եպիսկոպոսի մասին է խոսքը, ավելի ճիշտ՝ մետրոպոլիտի Հեղինակը Մելիտենին մայրաքաղաք է անվանում որ հունարեն πατρόπολις բառի բառացի թարգմանությունն է

88 Վարդաս Փոկասի ապստամբությունը նկատի ունի։ Մօրավարդ (Մաւրավարդ) թարգմանաբար նշանակում է Սև Վարդ։ Նրա ապստամբության մասին տե՛ս վերը, ծանոթ. 81։

89 Կոստանդնուպոլսի սբ. Սոֆիայի տաճարը վերակառուցեց հայ ճարտարապետ Տրդատը։ Տե՛ս Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 250—251։

90 Տե՛ս ստորև ծան թ 99

91 Զմշկիկ կայսրը 971 թ գրավել էր Բուլղարիայի հյուսիսային մասը, այսպես կոչված Պարիսատրիոնը, բայց հինգ տարի անց բուլղարները ապստամբեցին և վերամիավորեցին իրենց երկիրը։ Գլխավոր դերն այդ պայքարում խաղում էին այսպես կոչված, կոմսաձագերը (կոմիտոպուլի), կոմս Նիկոլայի չորս որդիները, որոնք, աղբյուրների տվյալների համաձայն հայեր էին (նրանց մայրը կոչվում էր Հռիփսիմե) Կոմսաձագների մասին տե՛ս N Adontz, Samuel I Arménien roi des Bulgares, Etudes Arméno--Byzantines, p.347 407 Պայքարը գլխավորում էր ամենակրտսեր կոմսաձագ Սամվելը։ Նրա եղբայրներ Դավիթն ու Մովսեսը սպանվեցին հենց պայքարի սկզբում։ Պատերազմը տևեց մինչև 1019 թ.։ Սամվելը վախճանվել էր դեռ 1014 թ.։ Նրա որդի Գաբրիել-Իսդոմիրը սպանվեց 1015 թ.։ Վասիլ Բ ը

1019 թ. սկզբին հանդիսավոր կերպով մուտք գործեց բ ԼԼ-ի մայրաքաղաքը Օխրիդա։ Հուստինիանոս Ա-ից հետո դա առաջին անգամն էր որ Բյուզանդիայի տիրապետության տակ անցավ ողջ Բալկանյան թերակղզին Բուլգարիան վերածվեց բյուզանդական սովորական նահանգի։

92 Հոց կաթողիկոս Մարդիս Ա Անանցին (992 1019 թթ.)

93 Հոսքը տոմարագետ Իրանի մասին է (VI դար), որի հացնին շատ սուր քննադատական խոսքեր ունի առած Անանիա Շիրակացին իր Զատկի ճառում Տե՛ս Ա. Աբրահամյան Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 297, 298։

94 Այս Անդրեասի անձնավորության շուրջ հայագիտությանը էջ կա մեծ վեճ։ Նա ոմանց կողմից համարվում է հայ, ապրած V դարում ոմանց կողմից՝ հռոմայեցի ապրած IV դարում

95 Հովսեփ Ընծայեցին Կարինի Հնձուց վանքի վանահայրն էր։ Հետայսում նա Հովհաննես Կոզեռնի և Պետրոս կաթողիկոսի հետ դեսպան Տրապիզոն Վասիլ Ա-ի հետ բանակցություններ վարելու

96 Հովհաննես Կոզեռնը, ծագումով Տարոնից, տոմարագետ էր։ Իրեն բազմաթիվ գործեր, որոնց մեջ և պատմական մի երկ՝ «Պատմութիւն Բագրատունեաց»։ Նրան վերագրվող «Տեսիլքը» հրատարակել է Ն Մառը։ (Տե՛ս նրա Сказание о католикосе Петре и ученом Иоанне Козерне, «Восточные Записки», СПб, 1905)

Ն Մառը գտնում է, որ «Տեսիլքը» Կոզեռնի գրչին չի լինելու մի բան, որ նրանից առաջ ասել է Գ. Ալիշանը (Հայապատում, էջ 89—90)։ Տեսիլքի» մանրամասն հետազոտությունը տվել ակադ Աշ Հովհաննիսյանը (տե՛ս Գրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության Գիրք Ա էջ 40 և հտ.)։ Աշ. Հովհաննիսյանի կարծիքով նախնական ձևով մեզ չհասած «Տեսիլքը» հայ բյուզանդասերների նպատակներին և տրամադրություններին ընդառաջ գնացող մի գրվածք պիտի եղած լիներ երբ նրանք սելջուկներից ազատվելու հույսերը կապած պիտի լինեին միայն բյուզանդացիների (հռոմայեցիների) հաղթանակի հետ, և որ հետագայում «Տեսիլքի» հետագա մշակման ժամանակ բյուզանդացիների տեղը արդեն գրավում են ֆրանկները (նույն տեղում, էջ 48—49) Աշ. Հովհաննիսյանը նույն պես գտնում է որ «Կոզեռնի տեսիլքները» Կոզեռնի գրչին չեն պատկանում որ պարզապես այդ դիտնականի անունը շահագործող ապոկրիֆի կամ «դրույցի հետ մենք գործ ունենք (նույն տեղում էջ 55—57)։ Կոզեռնը մահացել և թաղվել է Երևանում և այդ վայրը մինչև օրս էլ կոչվում է Կոզեռն

97 Դուհայեցին Մոսաստիկը դնում է 1007 թ բայց միաժամանակ ցույց տալիս, որ Վասիլ կայսրը այդ հարցով դիմեց հայոց թագավոր Հովհաննեսին և հայոց կաթողիկոս տեր Սարգսին Եթե կաթողիկոսի

հարցում նա ճիշտ է, ապա ֆանգամայն սխալ է թագավորի հայրդում, քանի որ Հովհաննես-Սմբատը թագավորեց 1020 թ սկսած

98 Վարդապետ Սամվելը նույնանում է Սամվել Կամրջաձորեցու հետ Կամրջաձորի (Արշարունիք) ուխտի առաջնորդի Նա անվանի երաժիշտ էր։ Ուռհայեցին նրան հիշում է մի փոքր առաջ Մելիտենեի մետրոպոլիտին գրած թղթի առթիվ։

99 Ուռհայեցին ցույց է տալիս, որ 1011—1012 թթ բուլղարաց թագավորն էր Ալուսիանը (գրչագրերում սխալմամբ Ալի Օսման)։ Բայց դա իրականության չի համապատասխանում։ Այդ ժամանակ բուլղարների թագավորն էր Սամվելը։ Ալուսիանը թագավոր չէր, այլ բուլղարական թագավորական հարստության կերջին ներկայացուցի Իվան-Վլադիսլավի (սպանվել է 1018 թ) որդին։ Իվան-Վլադիսլավի թագաժառանգն էր ոչ թե Ալուսիանը, այլ Պրուսիանը։ Ալուսիանը իր երիտասարդ ժամանակ տարվել էր Կոստանդնուպոլիս ապա նշանակվել Թեոդոսուպոլսի (Կարինի) զորավար Նա եղբայր Ահարոնը (նշանավոր Ահարոն Բուլղարը) Վասպուրականի և Անիի կատապանը դարձավ (տե՛ս N Adontz, Notes armeno byzantines EAB p 15[4]):

Ալուսիանը 1040 թ բռնկված Պետր Օդելյանի ապստամբության մասնակիցն էր, թեև ի վերջո դավաճանեց էր ապստամբներին և անցավ բյուզանդացիների կողմը Ուռհայեցու սխալը Ն. Ադոնցը հետևյալ կերպ է բացատրում, որ նա Ալուսիան անվամբ նկատի ունի ոչ թե կոնկրետ անձնավորություն, այլ բուլղար թագավորի հարջորջում։ Ալուսիան է անվանում նա բուլղարաց թագավորներ և՛ Թոմանոսին և՛ Իվան Վլադիսլավին։ Տե՛ս N Adontz, Samuel l Armenien roi des Bulgares EAB p.381 n 3 В Н Златарски История на Българската държава през средните векове, том II София 1934 стр. 485—486։

100 Հմմտ ծանոթ. 31։

101 Ոստան քաղաքը գտնվում էր Լանա լճի արևելյան և սկզբնական շրջանում Ռշտունի իշխանների նստավայրն էր Առաջին անգամ հիշատակվում է 9 դդ դարի կեսերին։ Քաղաքը պարսպապատեց Գագիկ Արծրունին։

102 Հմմտ նույնի ե 95։

103 Բացի հայկական աղբյուրներից Սենեքերիմ Արծրունու Սեբաստիա տեղափոխվելու մասին հիշատակում են նաև բյուզանդական հեղինակները։ «Այն ժամանակ — գրում է Սկիլիցան,— Սենեքերիմը... ամբողջ տոհմով դիմեց կայսեր, իրեն ենթակա բովանդակ երկիրը հանձնեց նրան նա ստացավ պատրիկի պատվաստիճան, նշանակվեց Կապադովկիայի զորավար և որպես փոխհատուցում ստացավ հնագույն քաղաքները Սեբաստիան, Հարիսան Արտան և այլ բազում կալվածքներ Նա նեղ վիճակում էր գտնվում Հարևան հպատակությունների

կողմից, և նրանց դիմադրելու անկարող դիմեց կայսեր ու իր երկիրը նրան հանձնեց» (Cedrent. t. II, p 464)։

Մի հետաքրքրական պատմվածք ունի Կեկավմենոսը իր «Ստրատեգիկոնում»։ «Սենեքերիմը — գրում է նա — դու գիտես նա հին թագավորական ընտանիքից էր սերում, ցանկացավ իր երկիրը տալ Վասիլ Միրանածին կայսեր և դառնալ նրա ծառան Վասիլն ընդունեց նրա շնորհը և նրան մագիստրոսի պատվաստիճան տվեց, բայց ոչ ավելի թեև նա, Սենեքերիմը, թագավոր էր, և հին թագավորների սերածն։ Տե՛ս Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus, edd B Wassilewsky et V Jernstedt Petropoli 1896, p. 96:

104 Լաստիվերցու տվյալներով «Յովհաննէս պատ էր տուեալ էր հաւրապետին (Պետրոս կաթողիկոսին), եթէ՝ Գրէ դիր և ասուր կտակ թագաւորին, զի յետ իմոյ վախճանին զիմ քաղաքս և երկիրս նմա տաց ի ժառանգութիւն» (էջ 32)։ Ահա այդ գրությունն էր, որ Պետրոսը իր հետ տարել էր Տրապիզոն Վասիլ Բ ին հանձնելու

105 Խոսքը վրաց թագավոր Դիրքի Ա-ի մասին է (1014—1027 թթ.)։ Այս պատմությունը ավելի հանդամանալից և ճշմարտապատում տալիս է Արիստակես Լաստիվերցին (էջ 28 և հտ.)։

106 Լիպարիտին հիշատակում է Սկիլիցան անվանելով նրան ափխազաց թագավոր Գիորգիի սպարապետ։ Նրա տվյալներով Լիպարիտն սպանվեց Վասիլի դեմ մղած պայքարում՝ աշխարհի արարչագործ թվ։ 6531 թվականի սեպտեմբերի 11-ին (1021 թ.)

107 Խոսքը Պետրոս Գետադարձի մասին է

108 Լաստիվերցու տվյալներով Տրապիզոնում հայերի Վասիլ Բ ի միջև կնքվեց մի չարաբաստիկ պայմանագիր, համաձայն որի Հովհաննես թագավորը իր մահից հետո Անին կտակում էր կայսեր Այդ մասին շատ հետաքրքիր տվյալներ ունի Սկիլիցա-Կեդրինոսը (Տե՛ս Cedrent. t II, p 556-557)

109 Բնագրում եղծված է

110 Նիկեփոր Ծովիզի հայազգի ապստամբ Վարդաս Փոկասի որդու մասին հիշատակում է Արիստակես Լաստիվերցին, որի տվյալները շատ ավելի արժեքավոր են։ «Իսկ բազումք յիշխանացն Հոռոմոց — գրում է նա,— զորս ընդ ժամանակս ժամանակս յայլնայլ լատանս ի պատուոյ յիշխանութենէ ընկեցեալ էր թագաւորին... խորհեցան միաբանութեամբ ապստամբել ի թագաւորէն և կացուցանել թագաւոր զոր ինքեանք կամիցին... Բուն հարին զորդւոյն Փոկասայ զոր Ծովիզն կոչէին, որ վասն հօրն մեղանաց ի վաղնջուց հետէ յիշխանութեան լատուոյ անկած էր (էջ 33)։ Լաստիվերցու ասելով Ծովիզը «տիրեաց ամենայն արևելից ամս եօթն» Մարտում Ծովիզը սպանվում է, և նրա գլուխը կտրում են։ Լաստիվերցին չգիտի Ծովիզին սպանողին։ Բանասեր Հայկ Պերպերյանը հանգել է այն եզրակացությանը, որ հայ հեղինակների տվյալները ամենայն հավանականությամբ իրենց հիմքում բանավոր աղբյուրներ ունեն։ Նիկեփոր Ծովիզին սպանող

չէր կարող Դավիթ Արծրունին լինել, որ դեպքերին ժամանակակից հեղինակները ճիշտ են, որ ապստամբին սպանել է Նիկեփոր Քսի Ֆիասը։ (Տե՛ս Հ. Պետրոսյան Նիկեփոր Փոկաս ապստամբությունը և Դավիթ Արծրունի Հանդես Ամսօրյա 1967, սյունակ 515)

111 Խոսքը Դավիթ Արծրունու մասին է։

112 Սամնդավը բազմիցս է հիշատակվում Կոստանդին Սիրանածինի երկերում։ Կար նույնանուն լեռ ևս որ գտնվում էր Կեսարիայից արևելք։ Սամնդավ ամրոցը այժմ կոչվում է Ջամանտի կալեսի իսկ նրա մոտով հոսող գետը՝ Ջամանտի-սու։ (Տե՛ս Ս. Երեմյան Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, էջ 56)։ Սիրանածինի տվյալներով բերդը կառուցած նշանավոր Մելիտա (Մլեհ) զորավարը։ Սկիլիցան Սամնդավն անվանում է քաղաք, որ կառուցված է բարձր ժայռի վրա բազմամբոխ և անչափ հարուստ

113 «Սատանայի հազար տարի կապվելու» մասին Հովհաննես Ավետարանիչը խոսում է իր «Հայտնության» մեջ (Բ, 2)։ Այս հազարամյակի լրումը սարսափելի էր բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդների համար։ Հասարակ, որոնք աշխարհի վերջն էին սպասում։

114 Սեմը, Քամը և Հաբելը աստվածաշնչային կերպարներ են Նոյի որդիներ։

115 Ուռհայեցու հաշիվները ճիշտ չեն։ Վասիլ Բ-ը վախճանվեց 1025 թ-ին ոչ հայոց 478 (1029 թ.), նա թագավորեց ոչ թե 58, այլ 50 տարի։ Բացի այդ, Ուռհայեցին սկզբում ցույց է տալիս որ սոսկալի նշանն սկսվեց 471 (1022 թ.) այնինչ «Կոզեռնի» տեսիլքում այդ դեպքը դրված է 478 (1029) թվականին։

116 Սենեքերիմ Արծրունին իսկապես վախճանվեց 1025 թ. Վասիլ Բ-ի մահվան տարին։ Վարագա վանքի սբ Գեորգ եկեղեցում գտնվում է Ճի դամբարան և տապանագիր որտեղ գրված է «Այս է հանգիստ Սենեքերիմ թ[ա]գ[ա]որին թվին ԴՃՀԸ» (1029 թ.), որ համարվում է կեղծիք։ Տե՛ս Հ. Աճառյան Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Դ, էջ 479—480

117 Խոսքը Լրաց թագավոր Գ-ի որդի Ա-ի մասին է։ Բագրատ Գ-ի որդու և Բագրատ Դ-ի հոր։

118 Կոստանդին Ը-ը, որ թեև Վասիլի թագավորության սկզբում կայսրակից էր, ինքնակալեց 1025 թ. դեկտեմբերի 16-ից մինչև 1028 թ. նոյեմբերի 11-ը։

119 Բյուզանդական աշխարհ բերել հակառակ բանն են ասում։ Կոստանդինն այնտեղ հանդես է գալիս որպես մի դարբնագլուխ, պետության կառավարման սանձերը անպիտան և ամբիծ մարդկանց հանձնող, կարող և ընդունակ մարդկանց հալածող ու կուրացնող։ Նա, պետության գործերից հեռու կանգնած, զբաղվում էր ձիարշավներով, միմոսներով ու ծաղրածուներով։ Նա՝ կուրացրեց Վասպուրականի կատապան Նիկեփոր Կոմնենոսին, ապա՝ պատրիկ Վարդասին՝ Վարդաս Փոկասի թոռան, աքսորեց Վարդաս Սկլերոսի թոռան՝ պատ-

րիկ Վասիլին, իսկ հետագայում կուրացրեց նրան։ Նա կուրացրեց նաև Ռոմանոս Կուրկուասին և այլ շատերի

120 Կիրա նշանակում է տիկին

121 Ռոմանոս Գ Արգիրոսը

122 Ապուքապը արաբական անուն է Աբու Խաֆս։ Նրան հիշատակում են և բյուզանդական աղբյուրները Αποκάπης ձևով։

123 Կուրիս բաղաքը գտնվում է Հալեպից հյուսիս Ասորիքի ամուր բերդերից մեկն էր, հին Կյուրրոսը։

124 Ռոմանոս կայսեր այս արշավանքին Սկիլիցայի տվյալներով մաս նակցում էր նաև հայազգի զորավար պատրիկ Կոստանդին Դալասենոսը։ Բյուզանդական աղբյուրները չգիտեն Ուռհայեցու հիշած պատմության մասին և պարզապես նշում են որ Ռոմանոս կայսրը հաղթվ է փրկվում գերի ընկնելուց և ապաստանում Անտիոք քաղաքում։ Լատինվերցին ևս, որ կարևոր մանրամասնություններ է ավելացնում, նույնպես տեղյակ չէ Ուռհայեցու պատմածին

125 Այս Սալմանի մասին հիշում է Սկիլիցան որ նրան թուրք է անվանում։ Նրա պատմածը սակայն տարբեր է։ Ուռհայեցին ցույց է տալիս որ Սալմանը Ուռհայի բերդը ճարտարությամբ հանձնեց Նսրտոլլին այնինչ Սկիլիցայի տվյալներով Սալմանը, Մարտիրոպոլսի ամիրայի թույլտվությամբ նվերների ու պատիվների դիմաց է, որ Ուռհան հանձնեց Մանիակին։ Մի այլ վարկած էլ մեջ է բերում Արիստակես Լատինվերդին (էջ 44—45)

126 Ն ասոլը (Նասր ալ Դաուլա) բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում է Ապոմերմանես (Աբու Մրվան) Նա Մրվանյանների Դիարբաքրի հարստության երրորդ և ամենանշանավոր ներկայացուցիչն էր։ Նա 1010/1011 թթ հաջորդեց իր ավագ եղբորը Մուհամեդ ալ Դաուլա Աբու-Մանսուր Սայիդին։ Նսրտոլը հաստատվեց Մայաֆարքինում, իր վերահսկողությունը սահմանեց գավառի մյուս ամենակարևոր քաղաքի՝ Ամիդի վրա։ Նա իշխեց շուրջ հիսուն տարի և վախճանվեց 1061 թ.։ Իբն-Շեդլը (Շեբլը) պատկանում էր Քելբիտների արաբական ցեղին, որոնցից ծագում առավ Մարդասիների հարստությունը և որը Համդանյաններից հետո տիրեց Հալեպում։ Ուտայրը պատկանում էր արաբական Բենի Նումայր ցեղին։ Վերջինիս սլանությունից հետո ինչպես և Զանդիի մահից հետո (1027 թ.) Նսրտոլը Ուտայրի որդուն տվեց Ուռհայի մի բերդը, իսկ մի ուրիշը՝ Իբն Շեդլին։ Իբն ալ-Աթիրի տվյալներով այս վերջինը (այլ աղբյուրների տվյալներով՝ թուրք Սալմանը, որ կառավարիչ էր նշանակված և Ուտայրի այրիի կողմից շատ դժվարին վիճակի մեջ էր դրված) քսան հազար դահեկանով բերդը և չորս գյուղ ծախեց Մանիակին

12 Մեր քնարում «Թուրք ազգն եկին» Երուսաղեմի տ լագիր օրինակում թուրքի փոխարեն հանդես են գալիս քրդերը «Քուրթ ազգն եկին»

128 Մեր բնագրում՝ «յՈւզար առնէն»։ Մյուս գրչագրերը տալիս են «յՌուզ առնէն» ընթերցումը, որի տակ պետք է «ռուս» հասկանալ։ Ռուս զինվորները ծառայում էին բյուզանդական բանակում։

129 Սկիլիցան հաղորդում է կարևոր մանրամասնություններ։ Նա ցույց է տալիս, որ Մանիակի Ուռհայից հեռացվելուց և Լևոն Լեպենդրինոսի կառավարիչ նշանակվելուց հետո Միջագետքի արաբները միմյանց հետ դաշինք կնքելով (այդ մասին մանրամասն խոսում է և Ուռհայեցին) Էկան Եդեսիայի վրա և պաշարեցին այն, և որ քաղաքը քիչ էր մնացել ընկներ, եթե կայսեր եղբայր Կոստանդինը կարևոր օգնությամբ չուղարկվեր Անատոլից։ Դրա վրա է, որ կայսրը իր եղբորը նշանակում է Արևելյան զորքերի սպարապետ։ Նույն Սկիլիցան ասելով 6546 (1038) թվականին քիչ էր մնացել Եդեսիան գրավվեր արաբների կողմից։ Նա ցույց է տալիս, որ քաղաքի կառավարիչ պրոտոսպաթար Վարազվաչե իբերացու (վրացադավան հայ) օրոք արաբների 12 ամիրաներ 500 հիավորով և 500 ուղտերով, որոնց վրա բարձած կար 1000 սնդուկ հասան Եդեսիա, ասելով, թե նվերներ են տանում կայսեր։ Բայց սնդուկների մեջ թաքնված էին 2000 զինվոր, որոնք գիշերով պետք է դուրս գային և գրավեին քաղաքը։ Վարազվաչեն բանին անտեղյակ նրանց սիրով ընդունեց։ Բայց մի աղքատ հայ, որ այդ ժամանակ գտնվում էր սարակինոսների ճամբարած վայրում, սնդուկների մեջ թաքնված արաբների խոսակցությունն է լսում և շտապ այդ մասին տեղեկացնում Վարազվաչեին։ Վերջինս գնում, ջարդում է սնդուկները և բոլոր արաբներին կոտորում՝ ձիավորների և ուղտապանների հետ միասին։ Այսպես քաղաք վերադառնալով սպանում է ամիրաներից 11-ին իսկ տասներկուերորդի ձեռքերը քիթն ու ականջները կտրելով ազատ արձակում պատահարի բոթը տանելու համար։ Տե՛ս Cedreni t II p 520- 521

130 Ռոմանոպոլիսը կառուցել է ոչ թե Ռոմանոս Գ-ը այլ Ռոմանոս Ա Լակապենոսը։ Մինչև վերջերս Ռոմանոպոլսի տեղադրության հարցում աշխարհագրագետների միջև տարակարծություններ են եղել։ Վեճի վերացման պատճառ դարձավ մի զպտի-արաբ աշխարհագրական տեղեկությունների ցուցակ։ Զպտիերեն «Ռոմանոպոլիս»-ի դիմաց արաբերենում գրված է «Ջանջուր», որ Հոնիգմանն ուղղում է «Ճապաղջուր»։ Այսպիսով, այս և մնացած փաստերի համադրությունից ելնելով, նա հնարավոր է գտնում Ռոմանոսոլիսը տեղադրել Հայկական Ճապաղջրի տեղում։

131 Բնագրում կոնդորատք որ նշանակում է նիզակակիրներ

132 Սկիլիցան Մանիակի հաջորդին, Եդեսիայի դուքսի պաշտոնում անվանում է Լևոն Լեպենդրինոս։ Մանիակը Ուռհայից հեռացվելուց հետո նշանակվեց Վասպուրականի կատեպան

133 Ռոմանոս Գ-ին հաջորդեց Միքայել Դ Պաֆլագոնացին (1034—1041 թթ)

184 Սեբերակը (այժմ Սեբերեկ) գտնվում է Եդեսիայի և Դիարբեքիրի միջև։

Աշխարհագիր Յակուտը հիշատակում է այն Ամ Սուվայդա անվան տակ և համարում հռչակավոր քաղաք Դիար-Մուդարում խառնի մոտ

13. Հայկազուն մեծ Սարգիսը Վեստ Սարգիսն ուներ բյուզանդական վեստի և անթիպատ պատրիկի բարձր պատվաստիճաններ, ինչպես և Արևելից դուքի պաշտոն։ Աղբյուրներում կոչված է նաև «ազատ»։ Նա մեծ աշխատանք է կատարել բյուզանդական տիրապետությունը Հայաստանում տարածելու ուղղությամբ։ Ծծկոնքում I գտնվում նրա մի վիմագիր արձանագրությունը 1033 թվականիր որտեղ նա իրեն անվանում է «որդի ացեալ I սիրելի Ֆերա Սարգիս Գ-ից թագաորսդ Հոռոմոց առեալ Գ-ից կատու անթիպա լատրիկ Լիսս և դուքս արևելից»

136 Այստեղ մի անդամ ևս թվական անճշտություն է։ Անգիս գալիս։ Ուռհայեցին ցույց է տալիս որ արևի իավարումը տեղի ունեցավ 485 (1036/1037) թվականին այնինչ «Կոգեռնի» մարդարեության մեջ այդ դեպքը թվագրվում I Քրիստոսի խաչելությունից 1000 տարի անց։

137 Բելիարն ու սատանան հ մանիշնել են

138 Խավարն արտաքին։ սիմոտարանական դպրոց I (Համառ Մատթ Ը 12, ԻԲ. 13)

189 «Կոգեռնի» Մարգարեության սեջ ֆլանկների մասին հիշատակությունը հետագա շրջանի ավելացում է, որը Ուռհայեցու «ժամանակագրության» մեջ մուտք է գործել վերջինիս ավարտվելուց հետո։ Լ գեն «ժամանակագրությունը» շարունակող Երիգոր Երեցի կողմից

140 Գանձի անունը Հ Աճառյանը հայկական աղբյուրներում գտնում է ընդամենը երկու անգամ հիշատակված։ Մեկ անգամ խոսքը վերաբերում է մեր աչքի Գանձիին, իսկ երկրորդ անգամ հիշված I 14 դարի ձեռագիր մի հիշատակարանում։ Անունն իրանական է

141 Սրբազան աղբյուրների տվյալների համաձայն Բերկրիի վրա այս հարձակումը կատարեցին ոչ թե հայերը այլ բյուզանդացիները որ ավելի հավանական է։ Ենթադրվում է, որ Գանձին մասնակցում էր այդ արշավանքին։ (Տե՛ս Ա. Տեր-Պետրոսյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 201)։ Այս արշավանքի մասին մանրամասն տեղեկություններ ունի Սկիլիցա-Կեդրինոսը Համաձայն նրա, Բերկրի արաբ ամիրա Ալիմը դիմեց բյուզանդական կայսեր և պատրիկության աստիճան ստանալու խոստում առնելով, բերդը հանձնեց կայսրությանը։ Բերկրին ստացավ Վասպուրականի կատեպան Նիկոլայոս Քրիսոկիրոս Բուլղարը։ Ալիմն այդ առթիվ իր որդուն Կոստանդնուպոլիս ուղարկեց որտեղ, սակայն կայսեր հիվանդության պատճառով պատշաճ ուշադրության չարժանանալով, վերադարձավ Բերկրի, համոզեց իր հորը՝ եկ վերցնել Բերկրին։ Ալիմը գազանի օգնություն խնդրեց I ստացավ հարևան «պարսիկներից» ու լիարժեք լեց բերդը, իսկ վեց

հազար հ ռոմներին կոտորեց Ապիկար Նիկոլայոս Քրիսելիոսի տեղ կատարյան նշանակված Նիկետաս Պեգոնիտեսը համառ պաշարումից հետո գրավեց Բելկրին և Ալիմին իր որդ ։ Հ ։ ս սպանեց։ (Տե՛ս Cedrent t II p 502—503։ Սկիլիցա-Կեդրինոսը այս դեպքը թվագրում է 6540 (1034) թվականով, եղեսիայի՝ Մանիակի կողմից գրավվելու թվականի տակ

142 Պետրոս կաթողիկոսից հայելը դժգոհ էին նրա բյուզանդասիրության պատճառով Պատահական չէ, որ նա ապաստան որոնեց Վասպուրականում, որը բյուզանդացիների մի նահանգն էր։ Բանասեր Հայկ Պերպերյանը վերջերս հանդես եկավ մի հոդվածով, որտեղ փորձ է անում վերանայել Պետրոս Գետադարձի քաղաքական կողմնորոշման հարցը (Տե՛ս նրա «Հայոց կաթողիկոսական աթոռին բարձումը 11 րդ դարի երկրորդ կիսին» Հանդես Ամսօրյա 1967 այս նակ 147 և հտ.)

Զորովանքը կաթողիկոսանիստ բնակավայր էր դեռ Գևորգ Գառնեցի և Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսների օրոք Վահան Սյունի կաթողիկոսն էր Զորովասք էր ապաստանել իր գահազրկությունից հետո

143 Այլ աղբյուրների տվյալներով Պետրոս կաթողիկոսին արդելավակեցին Պահլավունիների Բջնի ամրոցում։

144 Սանահնի վանահայր Դիոսկորոսը համարվում է հակաթոռ և կաթողիկոսների գավազանագրքում չի մտցված։ Հակառակ դրան միջնադարյան հեղինակները նրա վերաբերյալ միայն դրական են խոսում, նրան սուրբ և առաքինի անվանելով։

145 Խոսքը Պետրոս Օդեցյանի ապստամբության մասին է որ բռնկվեց 1040 թ Բելզրադում և ունեցավ ողբերգական վախճան Ուռհայեցու մոտ դեպքերը հակառակ ընթացքն են ունենում, իբր թե բուլղարները հաղթում են և թոթափում բյուզանդական լուծը, վերականգնում իրենց թագավորությունը Բուլղարները Իրենց թագավորությունը վերականգնեցին շատ անց միայն 1187 թ Ասենովների հարստության հաստատումով

146 Գագիկ Բ թագավոր հայոց (1043—1045 թթ)։

147 Ինչպես Ուռհայեցին մի անգամ ասել է սկզբում, երբ վախճանվեց Գագիկ Ա թագավորը երկու որդի թողեց Հովհաննես Սմբատին և Աշոտին նրանց միջև ծագեց գահակալական պայքար, ի ի վերջո նրանք համաձայնության եկան որ Անիում պիտի տիրի Հովհաննեսը իսկ մնացած թագավորության վրա Աշոտ Այդ էր պատճառը, ր Աշոտը Անի չէր մտել Մանանալուց ։ ։ ։

արքահեղբայր Աշոտի (Այս պատերազմի մասին մանրամասն տես Ա. Տեր-Ղևոնդյան Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 210 և հտ.)

150 Դավիթ Ա Անհողինը Կյուրիկյան թագավոր, որի և հաշորդ Գուրգենի (Կորիկե Ա), Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի թոռը և Գագիկ Ա Բագրատունու եղբորորդին Գահակալել է 989—1048 թթ. Նա է լինելու երդի կառուցողը։ Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո Դավիթ Անհողինը իրեն բովանդակ Հայաստանի թագավոր հռչակեց և 1042 թ. արշավեց Անիի։ Իրա բայց դիմադրության հանդիպեց Վահրամ Պահլավունու կողմից։ Հետագայում երբ Գագիկ Բ-ին Կոստանդնու պոլսում արգելափակեցին հայերի մի մասը որոշեց Անին հանձնել Դավթին։ Ելնելով այն հանգամանքից, որ Դավթի քույրը Գագիկի կինն էր։ Ուռհայեցին մի փոքր հետո Դավթի երկիրը հայոց երկիր է անվանում

151 Բնագրում «Թիմաբերդոս» այլ գրագրերում «դիմաբերդոս», որ սխալ պիտի լինի։ Ղ. Ալիշանը (Հայապատում, էջ 317 ծանոթ. 5) այդ մասին գրում է «Համարիմ թե նշանակե դեմ դնելու բերդ, այսինքն՝ ամուր. կան օրինակք, որ թ սարիվ յրեն թիմաբերդ որ դուցե թեմ կամ ուրիշ բան նշանակե»

152 Խոսքը ամիրաղաց թագավոր Բագրատ Դ-ի մասին է։ Գիորգի Ա-ի որդու (1027—1072 թթ.)

153 Ակոռությը բյուզանդական աղբյուրների ἀκολουθος-ը (բառացի նշանակում է հետևորդ) IX և X դարերում նա գլխավորում էր օտարերկրացիներից բաղկացած վարձկան զորքերը։ Հետագայում ակոռությը գլխավորում էր վարյագների զորամասերը

154 Բնագիրն այստեղ աղավաղված է «և լուսալ զայս որդուցն Սենեքարիմայ հիացեալ զարհուրեցան և տեսեալ ակոռության զիմաստուն թիւնն ոչ էր նման նոցա, բայց նոքա երկնչէին զնալ»։

155 Այս Շապուհին Ուռհայեցին հիշատակում է 1016 թ. դեպքերի առթիվ երբ Սենեքերիմի որդի Դավթի հետ դուրս էր եկել այլազգիների ապստամբությունների առաջն առնելու

156 Լասիլ Բ (976—1025 թթ.)։

157 Մի քիչ հետո Ուռհայեցին հիշում է այդ կայսեր անունը Մլքայել որ հավանաբար ոչ թե Պաֆլագոնարին է (1034—1041 թթ.) այլ Մի քայել Ե Կալաֆատեսը (1041—1042 թթ.)

158 Հովհաննեսի կտակի մասին հետաքրքիր փաստեր է տալիս Սկիլիցան։ Այդ մասին տե՛ս ստորև, ծանոթ. 177

159 Օտարերկրացիներին ճիկ (τζίκα) տալու սովորությունը շատ էր տարածված Բյուզանդիայում։ Դա վասալական կախման մեջ դնելու մի ձև էր։ Գեսեն Կոստանդ Բ կայսրը ուճիկ էր առաջարկում Թեոդորոս Ռշտունուն։ Եթե մեր աղբյուրները արաբների հետ

Ի դարում Բյուզանդիան ոռճիկ էր տալիս Ճարոնի իշխան Գրիգորին 10 լիտր ոսկի (720 դահեկան) և 10 լիտր արծաթ։ Այդ գումարն այնքան մեծ էր որ 10-րդ դարում Բյուզանդիայից ոռճիկ էին ուզում ստանալ նաև Վասպուրականի թագավոր Գագիկը, Շիրակի թագավոր Աշոտ Երկաթը և վրաց կուրապաղատ Ատրներսեհը։

160 Խոսքը Վեստ Սարգիս Սյունեցու մասին է որին Ուռհայեցին հիշեց ավելի առաջ

161 Վահրամ Պահլավունին Գրիգ ր Համազասպի որդին և Գրիգոր Մագիստրոսի հորեղբայրը։ Ուներ անթիպատ պատրիկի և իշխանաց իշխանի պատվաստիճան և հանդիսանում էր հայոց զորքերի սպարապետ։ Մնվել է 967 թ նշանավոր Մալմաշենի շինողն է։ Սպանվեց 1046 թ Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարի դեմ մղված մարտում

162 Բնագրում «հրամանաւ մեծի իշխանին [որով և օծեաց զնա սրբակեացն մեծն Մարցէն] որ էր աղգաւ հայկազնեան և հայրենեաց Պահլաւունի որոյ անուն ըստ նախնոյն իւրոյ Գրիգոր ճանաչի»։ Դյուլորիեն իր թարգմանության մեջ կրճատել է «Մարցէն» բայց այդ անձնավորության տակ ենթադրել է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունուն։ Կ Կոստանյանցը գտնում է որ Ուռհայեցին այստեղ շփոթում է Գրիգոր Մագիստրոսին Վահրամի հետ և ենթադրում, որ բնագրում կա գրչի շփոթություն։ Նրա կարծիքով «մեծն Մարցէն» վերաբերում է Պետրոս կաթողիկոսին ով որ իրավունք ուներ թագավոր օծելու բայց և հնարավոր է գտնում, որ «Մարցէն» վերաբերի Վահրամին, քանի որ թագավորի օծման նախաձեռնողը նա էր Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ ԼԸ ծանոթ. 1

Մեր կարծիքով «որով և օծեաց զնա սրբակեացն մեծն Մարցէն» բա երը հետագա շրջանի ընդմիջարկություն է։ «Մարցէն» էլ անուն չէ այլ «Մարցին» բառի աղավաղումը։ «Սրբակեացն մեծն Մարցի» ի տակ հավանաբար, ենթադրվում է Վահրամ Բ Վկայասեր կաթողիկոսը Գրիգոր Մագիստրոսի որդին որ Եգիպտոսում (Մարում) հայրապետական աթոռ էր հաստատել։ Խնդրո առարկա նախադասությունը պիտի սրբագրել այսպես «որ և օծեաց զնա՝ զսրբակեացն մեծն Մարցին» որով ստացվում է որ խոսքը Գագիկ թագավորի կողմից Վահրամ Ռ ին (հետագայում իշարկե), կաթողիկոս օծել տալու մասին է ինչ-որ համապատասխանում է իրականությանը

163 Խոսքը Հրազդան գետի մասին է։

164 Ինչպես այստեղ դարձ երևում է պարսիկ և թուրք հասկացությունները Ուռհայեցու մոտ նույնանիշ են

165 Կեսարը բյուզանդական կայսրից հետո առաջին մարդն էր, ընտրվում էր կայսեր կողմից և վերջինիս անդավակ վախճանվելու դեպքում՝ հռչակվում կայսր։ Այստեղ նկատի ունի Միքայել Ե Կալաֆատեսին որ իսկապես Միքայել Դ ի քրոջորդին էր և կեսար ու արդարև այդքան թագավորեց։ Նրանից անմիջապես հետո թագավորեց ոչ թե Կոստանդին Մոնոմաքը այլ Զոեն (21 ապրիլ 1042—12 հունիս

1042 թթ.) Միաժամանակ կայսրակից էր Զոեի քույրը Թեոդորան որին Միքայել Ե-ը վանք աքսորեց։

166 Նկատի ունի պատրիարք Ալեքսիոս Ստուդիտեսին, ով որպես Զոեի կողմնակից, եկեղեցուց վտարվեց Միքայել Ե-ի կողմից

167 Խաչիկի որդի Ճնճղուկի արձագանքները զտնում ենք Սասունցի Դավիթ էպոսում Նրան նույնացնում են Սասունցի Դավթի եղբայր Ճնճլափորրիկի հետ։ Տե՛ս N. Adontz Les fonds historiques de l'épopée byzantine Digenis Akritas. EAB Lisbonne, 1935, p 3 (Մ Աբեղյանն ու Կ. Մելիք-Օհանջանյանը այս անունը համարում են մականուն, որ «առայժմ պատմական ճշգրտման չի ենթարկվում» Տե՛ս Սասնա Ծռեր, հատ Ա, Երևան, 1936, էջ 19) Ճնճղուկը որպես մականուն հանդիպում է նաև բյուզանդական աղբյուրներում Τζιντζουλουκτς) Անա Կոմնենան հիշում է մի Անդրոնիկոս Ճնճղուկ որպես Լավոդիկիայի կուսակալ։ Մի այլ Ճնճղուկի հիշում է Նիկետաս Խոնիատեսը։

168 Կոստանդին IX Մոնոմախը թագավորել է 1042 թ հունիսի 12-ից մինչև 1053 թ հունվարի 11-ը։

169 Ուռհայեցին այստեղ հոմայեցիների երկիր ասելով նկատի է առել Լուսիան և նրա բնակչությունը՝ իբրև հակադրություն Հունաստանի և Փոքր Ասիայի բնակչության, որոնց նա հույն կամ հոռոմ է անվանում։

170 Վեստ Սարգիս Սյունեցին

171 Գագիկ Բ Բագրատունին

173 Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին

174 Կալոն Պեղատը (հունարեն թարգմանությամբ նշանակում է Գեղեցիկ Հոր) և Պիզուն Կապադովկիայի քաղաքներից էին

175 Անիի դեմ արշաված Պարակամանոսի (իմա պարակիմոմենոս սենեկապետի) անունը Նիկոլայոս էր, որ միաժամանակ Արևելից զորքերի սպարապետն էր։ Բայց նրանից առաջ Անիի վրա էր հարձակվել Իբերիայի կատապան նշանակված Միքայել Խասիտեսը որը սակայն քաղաքի պարիսպների սակ յարտություն կրեց։ Ուռհայեցու ժամանակագրության մեջ ցույց է տրված, որ Անիի պատերազմը տեղի է ունեցել Գագիկի Կոստանդնուպոլիս գնալուց հետո իսկ բուզանդական աղբյուրների վկայությամբ Գագիկի Սեբաստիա դուրս գալուց ժամանակ։

176 Այժմյան Օլթին

177 Ուռհայեցին ցույց է տալիս որ Պարակամանոսը մեկ անգամ հարձակվեց անեցիների վրա այնինչ Լաստիվերցու տվյալներով՝ չորս անգամ (էջ 58)։ Անիի անկման մասին շատ արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանել բյուզանդական հեղինակները Բերում ենք Սկիլիցա Կեդրինոսի տվյալների լիակատար թարգմանությունը. «Ինդիկտիոնի 13-րդ տարին (1045 թ.) սկիզբ առավ Անիի դեմ պատերազմը։ Բայց նախ պատմենք թե ինչպես եղավ որ Անիի տիրակալ

քն / [/մա՛ թագավորի] հանգիստ տեղը նստած և ոչ մի վատ բան չարած ժամանակ Կոստանդին կայսրը որոշեց նրա դեմ պատերազմել։ Երբ աբազգների [իմա՛ ափխազների] առաջնորդ [իմա թագավոր] Գեորգիոսը զենք շարժեց հռոմայեցիների [իմա՛ բյուզանդացիների] դեմ նրան դաշնակից էր Անիի երկրին տիրող Հովհաննեսիկը։ Բայց որովհետև ինչպես վերևում ասվեց Վասիլ կայսրը Իբերիա գնալով և պատերազմելով Գեորգիոսի դեմ նրան հալածական ու ջարդուփշուր ալեց Հովհաննեսիկը երկյուղելով որ Գեորգիոսին դաշնակցած լինելու համար կայսրը զայրացած իր գլխին փորձանք կբերի, [երցնելով քաղաքի բանալիները, դիմեց կայսեր կամովին հանձնվեց նրան, ավեց նաև բանալիները։ [Կայսրը] ընդառաջ գնալով նրա ողջամտությանը մագիստրոսի պատիվն է տալիս և նշանակում Անիի ու Մեծ Հայք կոչվածի ցմահ արխոնտ, նրանից գրավոր պարտավորագիր վերցնելով, որ նրա Հովհաննեսիկի մահից հետո վերջինիս բովանդակ տիրույթները դառնալու են իր, կայսեր իրավունքը և Հռոմեական կայսրության բաղկացուցիչ մասը։ Կայսրը վախճանվում է տարիներ անց վս իմանվում է և Հովհաննեսիկը։ Նրա մահից հետո իշխանությունը ժառանգում է որդին Կակիկիոսը որ խաղաղություն և զինակցություն էր պահպանում հռոմայեցիների հետ սակայն նա տիրում էր հայրենական իշխանության և չէր ուզում այն զիջել հռոմայեցիներին, չնայած որ այդ մասին կար հոր պարտավորագիրը Արքունիքում գտնելով այդ պարտավորագիրը Մոնոմախը որպես Վասիլ կայսեր ժառանգորդը պահանջում էր Անին և բովանդակ Մեծ Հայքը։ Կակիկիոսը, թեև իրեն հռոմայեցիների ծառան էր համարում, չէր ուզում հրաժարվել հայրենական իշխանությունից. դրա համար կայսրը որոշեց պատերազմել նրա դեմ Կայսրը զորահավաք արեց, զորքը հանձնեց վեստ Միքայել Իասիտեսին որ Իբերիայի արխոնտ էր նշանակված, և որոշեց պատերազմել Կակիկիոսի դեմ Իասիտեսը գնաց կատարելու հրամանը։ Կակիկիոսը, իմանալով այդ մասին և տեսնելով, որ ինքը բարեկամի և դաշնակցի փոխարեն թշնամի է համարվել, ինքը ևս հավաքեց իր զորքերը և իր ուժերի ներածի չափով դիմադրում էր հարձակվողներին Այն պատճառով, որ Իասիտեսը անհաջողության մատնվեց ծանր ուժերով ուղարկվում է սխոլերի դոմեստիկոս [սպարապետ] պրոեդրոս Նիկոլայոսը, Կոստանդին կայսեր պարակիմոմենոսը, որպեսզի և՛ քանակապես, և՛ հզորությամբ գերազանցելով հաղթահարի Կակիկիոսին։ Կայսեր կողմից նամակներ էլ են ուղարկվում Տվիոնի [/մա՛ Դվինի] և Արաքս գետի շուրջ ընկած Պերսարմենիայի արխոնտ Ապլեսֆարեսին [իմա՛ Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարին] Մեծ Հայքը և Կակիկիոսին ենթակա երկիրը հնարավորին չափ ասպատակելու խնդրանքով։ Նիկոլայոսը գնալով զորքի անցավ, ուղարկեց Ապլեսֆարեսին հասցեագրված նամակները իր կողմից էլ գրեց նրան և գրդեց, նվերներով ու խոստումներով գրգռեց ի կատար ածելու կայսեր կամքը։ Ապլես-

Ֆարեկոն ստանալով նամակները պատասխանեց թե կկատարի խնդիրքը, եթե իրեն կայսերական երաշխավորագիր ուղարկվի, որն ապահովեր իրեն տիրելու Կակիկիոսին պատկանող բոլոր այն բերդերին ու շրջաններին, որոնց ինքը պատերազմի օրենքով կգրավի։ Կայսրն ընդունեց նրա պայմանը և ոսկեկնիք [իրիսովուլ] նամակով ատատանց Ապլեսֆարեսի պահանջները։ Ստանալով երաշխավորագիրը, նա գործի անցավ և պաշարելով գրավեց Կակիկիոսի բազում ամրոցներն ու շրջանները։ Կակիկիոսը հոռոմեական զորքերի հարձակումներից և Տիվիոնի արխոնտի ապստամբություններից կատարելապես հուսաբեկ, հաշտվում է պարակիմոմենոսի հետ և հանձնելով քաղաքը, կամավոր անցնում է կայսեր կողմը։ Գալով կայսեր մոտ նա մագիստրոսի պատվին է արժանանում ստանում շատ եկամտաբեր շրջաններ Կապադովկիայում Խարսիանոնում և Լիկանդոսում ու այնուհետև իր մնացած կյանքն անցկացնում խաղաղ ու անվրդով»

Cedreni t II p 558—59

178 Սաղմոս ՃԳ, 32

179 Անիի գրավումից հետո Կոստանդին Մոնոմախը գրժում է Դվինի ամիրայի հետ կնքած պայմանը (տե՛ս վերը ծանոթ. 177) և պահանջում այդ շրջանները որպես Անիի նախկին թագավորության բաղկացուցիչ մասեր։ Մերժում ստանալով նա 1046 թ., ինչպես ցույց է տալիս Սկիլիցան, պատերազմ է հայտարարում Աբու-ալ-Ասվարին։ Պարակիմոմենոսը հրաման է ստանում բյուզանդական, ինչպես և վրացական ու հայկական զորքերով հարձակվել Դվինի վրա։ Պարակիմոմենոսը արշավանքի հրամանատար է նշանակում վեստարխ Միքայել Իասիտեսին և մագիստրոս Կոստանդին Ալանին։ Սկիլիցայի ասելով Աբու-ալ Ասվարը ռազմագիտական տեսակետից շատ կարող մարդ էր և լավ պատերազմող նա ճակատ առ ճակատ մարտ չտվեց հույներին, այլ պատ պարվելով Դվինի պարիսպների ետեում մոտիկից հոսող գետի ընթացքը փոխեց և թողեց հոսի գաշտով որով այն տիղմի վերածեց։ Նա միաժամանակ քաղաքի շրջակայքում գտնվող խոզողի այգիներում դարաններ սարքեց։ Բյուզանդացիները, Աբու-ալ-Ասվարի քաղաքում ապաստանելը վախկոտության նշան համարելով հարձակվեցին քաղաքի վրա, մեծ ջարդ կրեցին, բայց և չկարողացան փախուստի դիմել, քանի որ իրենք էլ իրենց ձիերն էլ խրվել էին տիղմի մեջ։ Հաղիվհազ փրկված Իասիտեսը Կոստանդինի հետ հասնում են Անի և պարակիմոմենոս Նիկոլայոսին հայտնում փորձանքի մասին։ Կայսրը Իասիտեսին և Նիկոլայոսին պաշտոնանկ է անում, Իասիտեսի փոխարեն Իբերիայի դուքս է նշանակում Կատակալոն Կեկավմենոսին, իսկ Նիկոլայոսի պաշտոնում նշանակում է Կոստանդին Լաերիարխին (սրա մասին տե՛ս ստորև ծան թ 182) որը հարձակվում է Աբու-ալ-Ասվարի վրա բայց, նախկին իրավիճակը ելնելով չի ուզում ճակատել Դվինի դեմ այլ սկսում է շրջակա բերդերի գրավումը։ Նա գրավում է Սուրմարին (αγια Μαρια) Սիբերդը

(Αμπίερ) և Սուրբ Վիրապը (Ἅγιος Γρηγόριος) Սկիլիցա Կեդրինոսի ասելով, շատ անառիկ և գահավիժ ժայռի վրա կառուցված ամրոցները, ապա պաշարում են Միծեռնակաբերդը (φρούριον Χαλιδόνιον) որը և կդրավեին եթե հանկարծ Բյուզանդիայում չբռնկվեր Լևոն Փոռնիկի ապստամբությունը (1047 թ աշնանը)։ Մոնոմախը այդ ապստամբությունը ճնշելու համար սուրհանդակ է ուղարկում և Դվինի ամիրայի դեմ կռվող զորքերը տեղափոխում Բյուզանդիա նախապես հաշտություն կնքելով Աբու-լ-Ասվարի հետ այլևս չպայքարել կայսրության դեմ։ (Տե՛ս Cedreni, t. II p. 559—562)։

180 Պաղնատունը՝ Զորրորդ Հայքում, բյուզանդական աղբյուրների Բալարիտենին

181 Կատասյան Ստեփանոս Լիիուդեսը որ Վասպուրականի կառավարիչն էր։ Սկիլիցայի ասելով Թուրքերի զորաբանակը գլխավորում էր Կուտլումուշը՝ Տուղրիլ բեկի հորեղբորորդին որ արաբներից պարտություն կրելով, Վասպուրականի վրայով վերադարձի ճանապարհն էր բռնել։ Գերի ընկած Ստեփանոսին Թուրքերը Սկիլիցայի ասելով, տանում են Թավրիզ (Ուռհայեցու մոտ՝ Հեր)։ Բյուզանդական հեղինակի մոտ հետաքրքրականն այն զեկույցն է որ Կուտլումուշը ներկայացրեց Տուղրիլ բեկին Հայաստանում գտնվող բյուզանդական զորքերի մարտունակության վերաբերյալ։ Ի միջի այլոց, խոսելով Վասպուրականի մասին, նա ասաց, որ երկիրը շատ բարեբեր է բայց գտնվում է կանանց ձեռքում նկատի ունենալով իրեն դեմ դուրս եկած թուլամորթ հուռ զինվորներին։ (Տե՛ս Cedreni, t II p 570 571)։

182 Ինադրում «զօրագլուխ զմեծ իշխանն Հոռոմոց՝ որում անուն ասէին Տելարիս, կուրտ և ներքինի գոլով», որտեղ «Տելիարիսը» անուն չէ, այլ աստիճան բյուզանդական «էտերիարխը» (օտարերկրացիներից բաղկացած զորամասի էտերիայի հրամանատարը) որի կրողը տվյալ դեպքում Կատակալոն Կեկավմենոսը չէ, ինչպես սխալմամբ ենթադրում է Գյուլորիեն, այլ Սկիլիցա-Կեդրինոսի հիշատակած մեծ էտերիարխ ներքինի սարակինոս Կոստանդինը

183 Կոստանդին էտերիարխի այս երկրորդ արշավանքի մասին են ըստ էրևույթին խոսում բյուզանդական աղբյուրները և ոչ նախորդ։ Բյուզանդական հեղինակները չգիտեն Ուռհայեցու հիշած Նսիբոլդ տարում տեղի ունեցած արշավանքի մասին

184 Պատրիկ Լևոն Փոռնիկի ապստամբության մասին մանրամասն գիշատակում են բյուզանդական հեղինակները։ Փոռնիկը սկզբում Իբերիայի զորավարն էր բայց, որպես ապստամբություն նախապատրաստող, պաշտոնանկ է արվում և վանք ուղարկվում՝ Ադրիանուպոլիս քաղաքում։ Այնտեղ սակայն, նա կարողանում է իր կողմը գրավել մակեդոնական և թրակիական զորամասերը, որոնց գլխավորում էին Փոռնիկի ազգականներ Հովհաննես Վատացեսը, Թեոդորոս Սարավոլիտիսը (Ծուրբիթ), Պոլինել և Մարիան սը։ Վրանասը իրեն կայսր

է հոլակում և հարձակվում կայսեր վրա։ Ահա դրա պատճառով էր, որ Հայաստանից կանչվում է Կոստանդին Հոռոմարեխը իր զորքով։ Թոռնիկը հասնում է Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ. քիչ էր մնացել քաղաքը գրավեր, և Մոնոմախը սպանվեր։ Թոռնիկի դեմ է դուրս գալիս Միքայել Իասիտեսը արևելից զորքերով։ Թոռնիկին դա մաճանում են իր դաշնակից զորավարները և անցնում Իասիտեսի կողմը։ Թոռնիկը գերի է ընկնում և Քրիստոսի ծննդյան տոնին (դեկտ 25) կուրացվում

185 Խոսքը Իբրահիմ Ցինալի (Տուղրիլ բեկի եղբոր) մասին է և Կուտուլ մուշի, ովքեր Հայաստան մտան 1048 թ Նրանց Հայաստան մուտք գործելու և Արծն քաղաքը քարուքանդ անելու մասին մանրամասն գրում է Արիստակես Լաստիվերցին (էջ 74 և հտ) Արժեքավոր տեղեկություններ արձանագրված Միքայել Ատտալիատեսի Պատմության մեջ։ «Արծն քաղաքը,— գրում է նա — հարուստ է Պարսկաստանից Հնդկաստանից և մնացած Ասորիքից բերված ապրանքներով Արծնը, — ավելացնում է նա — յատճառ դարձավ Թեոդոսուպոլսի (Կարինի) ամայացմանն, այն իմաստով, որ վերջինիս բնակիչները տեղափոխվեցին ներ կառուցված այդ Արծն քաղաքը» Արծնի մասին շատ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Ակիլիցան Նա այն անվանում է բազմամբոխ գյուղաքաղաք անչափ հարուստ Այնտեղ էին բնակվում տեղացի վաճառականներ ինչպես և ասորիների, հայերի և այլ ազգերի մեծ բազմություն ովքեր հոյս դնելով իրենց բազմաթվության վրա չէին ուզեցել պատսպարվել պարիսպների ետևում նամանավանդ որ Թեոդոսուպոլիսը իրենց շատ մոտիկ էր գտնվում մի շատ մեծ քաղաք հզոր և անառիկ պարիսպներով շրջապատված (Տե՛ս Michaelis Attaliotae Historia, p 148; Cedreni t.II, p. 577)

186 Կամենը վրացադավան նշանավոր հայազգի զորավար Կատակալոն Կեկավմենոսն է որի ընտանիքը ամենայն հավանականությամբ, Տայքից էր։ Այդ ընտանիքին էր պատկանում և Անիի վերջին կառավարի Արևելքից կատեպան Բագրատ Վիսակացին։ Վասակի որդի Գրիգորը հայտնի Գրիգոր Մագիստրոսն է որ Անիի անկումից հետո բյուզանդացիների կողմից նշանակվեց Վասպուրականի Դեղջանի Ծարոնի և Միջագետքի զորավար։ Լիպարիտը վրացադավան հայ նշանավոր զորավար էր։ Նրա մանրամասն կենսագրությունը տե՛ս հետևյալ աշխատության մեջ։ Ս Տ Երեմյան Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները Երևանի պետական համալսարանի Ն Մառի անվան կաբինետի Աշխատություններ, № 2 Երևան 1947, էջ 103—149

187 Խալիկ Բ Անեցին որ կաթողիկոս դարձավ Պետրոսի մահից հետո (1058—1065 թթ.)

188 Հ. Պերպերյանի կարծիքով Ուռհայեցին այստեղ շփոթում է Պետրոսով 1021 թ Տրապիզոն գնալը շատ անց Կոստանդնուպոլիս գնալու հետ (Տե՛ս նրա հոդվածը «Հայոց կաթողիկոսական աթոռին բարձումը 11 րդ դարուն առաջին կիսուն էջ 150)։

189 Իհարկե Ուռհայեցու ասածը թե Պետրոսին առաջին օրը մեկ կենտինար դրամ տվեցին հեքիաթ է։ Մեկ կենտինարը հավասար է 100 լիտր ոսկու, այն է՝ 7200 ոսկեդրամի, որ Տարոնի իշխանի Բյուզանդիայից ստացած 10 տարվա ռոճիկն էր։ Անի քաղաքը բյուզանդական տիրապետության օրոք տարեկան որպես արհեստանոցների և խանութների հարկ վճարում էր ընդամենը 8 լիտր ոսկի։

190 Հնարավոր բան չէ։ որ միաբնակը դառնար բյուզանդական պատրիարքի սինկելլոսը, որը պատրիարքից հետո եկեղեցական առաջին անձնավորությունն էր որի հիմնական պարտականությունն էր պատրիարքի և կայսեր միջև կապ պահպանելը

191 Նշանավոր մագիստրոս Ստեփան Բուլղարը որ Վասպուրականի կատապանն էր, իսկ հետագայում դարձավ նաև Անիի կառավարիչ։ Անիի կաթողիկեի պատի վրա նա թողել է մի արժեքավոր արձանագրություն որ վերաբերում է քաղաքը։ որոշ հարկերից ազատելուն, քաղաքում ջրմուղ անցկացնելուն և պարիսպները վերանորոգելուն։ Նա բուլղարաց թագավոր Վլադիսլավի որդին էր և Պրուսիանի եղբայրը։

192 Այդ բերդը գտնվում էր Բա են գավառում

193 Բնագրի «վրացի ազգաս» դարձվածքի տակ, իհարկե նկատի է առնված ոչ թե նրա ազգային պատկանելությունը, այլ՝ դավանանքը։ Նա լրացադավան հայ էր։ Տվյալ ժամանակաշրջանում ազգության մասին դատում էին ելնելով տվյալ անձնավորության դավանանքից։ Ուռհայեցին բազմաթիվ զտարյուն հայերի անվանում է հոռոմ, իհարկե, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նրանք հունադավանների էին։

194 Պաժինակները, այն է՝ պեչենեգները 1091 թ մեծ ջարդ կրելով Ալեքսիոս Կոմնենոսից այլևս չերևացին պատմության ասպարեզում։

195 Ուռհայեցին պեչենեգներին, ինչպես և նրանցից առաջ թուրքերին անվանում է օձերի ազգ, կամ թեավոր օձեր։ Նրա համար նման բնորոշման հիմք է ծառայել նրանց տոհմանվան (ուզեր) համահնչունությունը «օձ» բառի հետ։ Dul., p 404

196 «Խալտաշների» տակ ենթադրվում էր Հ ծ դ ալ ազգերը Տե՛ս Dul , p 404—405

197 Հմմտ ծանոթ 180

198 Թլպաղը հենց Պաղնատունն է (Թիլ Պաղին)

199 Թլմուխը (կամ Թուլխումը) գտնվում է Արղանայի արևելակողմը, Արղանայից Դիարբեքիր տանող ճանապարհի վրա։

[ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ]

---

1 Խոսքը էլամացիների մասին է Հին Այնելքի էլամ երկրի բնակիչների։ Միջնադարյան հեղինակները ելնելով այն բանից, որ Աստվածաշունչում էլամացիր հայտնի են որպես մեղսաշատ մարդիկ Թուրքերին ուզում են նրանց շառավիղները համարել։

2 Բնագրում «զերեք ազգացս և զհայրապետացս»։

3 Այս բառերը «նա և այլ ևս ունիմք սակայն ոչ սմաց ո թանից զաշխատութենէ Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ և վանադ երիցու» գիտ 1898 թ Հ Աճառյանը համարել է հետագա շրջանի ընդմիջակություն Տե՛ս նրա «Մատթեոս Ուռհայեցի» հոդվածը Հանդես Ամսօրյայում 1953 սյունակ 353—354։

4 Մանազկերտի զորագլխ Վասիլ Ապուքապը Եդեսիայի կառավարիչ Ապուքապի որդին էր, բյուզանդական ռազմական անվանի գործիչ։ Բացի Փոքր Ասիայից, նա գործել է նաև Դանուբի շրջանում կատաղի պայքար մղելով ուզերի (օղուզների) դեմ Այդ ժամանակ նա Պարիսարիոնի զորավար էր

5 Ոսկեծամի անունը տալիս է նաև Սկիլիցա Կեդրինոսը Նա կոչվում էր Ալկան և համարվում է խորեղմցիների իշխան

6 Եվ թագրություն կա որ ատիլը ծանրության չափ է Սմբատի Տարեգրքում ատիլի փոխարեն գրված է «օղիւ» Հ Պերպերյանի կարծիքով ատիլը աղավաղումն է «օղիւ» (աւղիւ) բառի և առաջարկում է ատիլ բառը բառարաններից հանել (տե՛ս նրա «Հայկականք» հոդվածը Հանդես Ամսօրյայում, 1958 սյունակ 114—115)։

7 «Կրծապահ» ի մասին Ս Մալխասյանցը գրում է «պարսպի առաջակողմը պահպանող» (անստ նշ.)։

8 Բյուզանդական աղբյուրներում այս ֆրանկը կոչված է «լատին»։

9 Կոստանդին Մոնոմախը խախճանվեց 1055 թ հունվարի 11-ին

10 Թեոդորան թագավորեց 1055 թ հունվարի 11 ից մինչև 1056 թ օգոստոսի 21 ը

11 Բնագրում ելեխտրոն, որ ամենայն հավանականությամբ, հունարեն ելեիտոս կամ ելեիմոն (ողորմած) բառի գրչական աղավաղումն է։

12 Միքայել Զ Ստրատիոտիկոսը (1056—1057 թթ.) Ուռհայեցու մոտ սխալ ԻՆ Ի՛ Թեոդորայի, Ի՛ Միքայելի թագավորության նշած տարիները։

13 Խոսքը Իսահակ Կոմնենոսի մասին է։

14 Երիսուպոլիսն այսօր կոչվում է Ուսկյուդար քաղաք Բոսպորի վերասիական ափին, Կոստանդնուպոլսի դիմաց։

15 Իսահակ Կոմնենոսը կայսր հռչակվեց իկոնիոնում 1057 թ հունիսի 8 ին, փաստորեն թագավորեց սեպտեմբերի 1-ից։ Այնուա

մենայնիվ, նա Կոմնենոսների հարստության հիմնադիրը չդարձավ։ Այդ հարստությունը հիմնադրեց Ալեքսիոս Ա Կոմնենոսը 1001 թ։

16 Հանդիպում են Փիղոնիտ Պիղոնիտ ընթերցումները։ Ռոմանոս Դ Արգիրոսի ժամանակ Վասպուրականի կատապանն էր Նիկետաս Պիղոնիտեսը։

17 Դյուլորիեի կարծիքով Ճերճերի տակ հենթադրվում է Ստեփանոս Բյուզանդացու Գերգիսը Սարաբոնի Գերգեթան՝ Տրովադայում։

18 Ընագրում «խալատ ի Ճերճերոյ դառնայ»։ Պարզ չէ դարձվածքի նշանակությունը։ Դյուլորիեն «խալատ»-ը համարում է արաբերեն բառ և թարգմանում «սխալ»։

19 Այսինքն Դանուբը որ բյուզանդական աղբյուրներում հանդես է գալիս նաև Դանուվիս կամ Դունավիս անվան տակ։ Այդ արյունահեղ մարտերում մասնակցում էր նաև հայազգի նշանավոր զորավար Կատակալոն Կեկավմենոսը։

20 Խոսքը Կոստանդին 10 րդ Դուկասի մասին է որ թագավորեց 1059—1067 թթ.։ Նրա օրոք լայն ծավալ ստացավ հարկահավաքության գործը կապալով տալու սովորությունը որը տարածվեց նաև Հայաստանում Սելջուկ թուրքերը։ Այսի Առալանի գլխավորությամբ ծավալեցին իրենց արշավանքները, որոնց առաջն առնել կայսրն ի վիճակի չէր։ Դուկասը Հայաստանի կառավարիչ էր նշանակել Բագարատ Վիկացուն, որը, սակայն, իր ապիկարությամբ Անիի անկման պատճառներից մեկը եղավ։ Կոստանդին Դուկասը հիշվում է Անիի մայր տաճարի պատի վրա փորագրված Բագարատ Վիկայու արհանգությունի մեջ։

21 Խաչիկ Բ Անեցի (1058—1065 թթ.)

22 Ընագրում «զՀասան էառ»։ Առանձին գրչագրեր տալիս են «զՀարան էառ» կամ «զԽատաւ էառ»։ Վայրը որոշել դժվար է։ Ամենայն հավանականությամբ, բառն աղավաղված է։ Իրականությունից հեռու չենք լինի, եթե ենթադրենք, որ գործ ունենք արաբերեն Հիսն բառի հետ, որ բերդ է նշանակում։ Հիսնը Ուռհայեցու Ռոհա շատ հաճախ գտնում է Հարան (հմմտ. Հարան Մասուր, այն է՝ Հիսն Մանսուր կամ Հարան Քև այն է Հիսն Քեյֆա)։ Մեր աղավաղված «Հասան էառ»-ը գուցե դրչական աղավաղումն է Հարանքևի։

23 «Հիսնակի սկիզբն», այսինքն՝ Թրխատոսի ծննդյան (կամ Հայտնության) հիսուն օր անող պահքը։

24 Զորբորգ Հայքի Անձիտ գավառ։

25 Խաղատանները Սկրատոսիայից Տարսոն-արևմուտք գտնվող մի բերդ էր։

26 Պնկեռարը ամենայն հավանականությամբ հունական բառ է։

27 Փողպատը փափուկ նիզակներ էին որ փաթաթում էին վզին՝ յուրդ պաշտպանվելու համար։

28 Թավրիզը գտնվում էր Ջհան գավառում, երբ դեռ Հայքի տարածում։

29 Սլար-Խորասանը անուն չէ այն նշանակում է Խորասանի գործերի հրամանատար։ Սելջուկյան-Կեղբինոսը նրան անվանում է

Խորոսալարիոս և Թուրքաց բանակի հրամանատարների թվում բուն վերոհիշյալից հիշում է նաև Սամուխին

38 Նարտոլի որդու անունը Ուռհայեցին հիշում է մի փոքր հետո։ Նա կոչվում էր Ամիր Սայիդ։

39 Սաղմոս ԽԹ, 9—11։

40 Տրանկոպոլի իսկական անունն էր Էրզերում։ Նա ծագումով նորման է և գլխավորում էր Ֆրանկներից բաղկացած զորամաս։

41 Խոսքը Լևոն Դավատանոսի մասին է։ Պատկանում էր Դավատանոսների (բյուզանդական աղբյուրներում Դիավատինոսների) հայազգի ընտանիքին։ 1093 թ. կազմված Սմբատ Բագրատունի (նշանավոր Գրիգոր Բագրատունի ազգականի) կնոջ՝ Կալիի, կտակում ցույց է տրված, որ այդ Կալին Վասիլակ կուրապաղատի և Քսենիա Դիավատինայի դուստրն էր։ Հետևաբար Բագրատունիների հայ-քաղկեդոնիկ ընտանիքը ինամիական կապերի մեջ էր Դիավատինոսների (Ուռհայեցու Դավատանոսների) ընտանիքի հետ։

44 Կարկառը Եփրատի արևմտյան ափին գտնվող մի ամրացված վայր էր։ այժմ կոչվում է Կեր-Կեր կալաքի։ Իբն ալ-Աթիրը ցույց է տալիս, որ Կարկառը բերդ է Մալաթիայի մոտ։

95 Ճիշտ անն է Հիսն Մանսուր, որ նշանակում է Մանսուրի բերդ։ Հերդաքաղաքը էր Եփրատի մոտ Մալաթիայից հարավ և Սամոսատից ու Լեհեանից արևմուտք։ Կառուցել էր Մանսուր իբն Ջանս ալ Սիրը Մրվան Բ խալիֆի օրոք (775—785 թթ.)։

96 Ընագրում՝ «գԿամամն մատուցէք ինձ»։ Էյուլորիեն կորժիրոֆ գիտի կարդալ «Կամա մեն» (Թուրքերեն՝ Կաման ինձ), որ Թուրքերեն «կամա» կամ «կամե» բառն է և նշանակում է երկայրի սուր։ Ըստ Աճառյանի «կամամը» «ձիու տեսակ կամ անուն է»։

97 Ընագրում եալթ այն է՝ եալեդ։ Սմբատ սպալապետը նրան անվանում է «մի տաճիկ Շահաշդակ»։

98 Դուզրիլ բեկը վախճանվեց 1063 թ. Նրա հաջորդ Ալբ Արսլանը Տուղրիլի եղբայրը չէր, այլ նրա եղբայր Ջաֆար բեկ Դաուդի որդին։

99 Լուկաս, IIԱ, 23։

40 «Աղվանից Թագավոր Կյուրիկեիս»։ Ուռհայեցին նկատի ունի Լոռի-Հայոց Թագավոր Կյուրիկե Ա-ին (1048—1089 թթ.), որ Հայոց Արևելից հողմանցի վրա էր տիրում։ Նույն Ուռհայեցին մի այլ տեղում գրում է. «Տէր Բարսեղ յարուցեալ գնայր յաշխարհն Հայոց ի յենդուան գաւառի՝ ի Լոռէ քաղաք առ Թագաւորն Հայոց Կիւրիկէ որդի Անհողինին Դաւթի»։ Հմմտ. Ա. Մնացականյան Աղվանից աշխարհագրական հարցերը շուրջը, Երևան, 1966, էջ 221—223։

41 Խոսքը Ջավախքի մասին է, Գուգարքում։ Գրավում է այժմյան Արտահան գավառի հյուսիսային մասը և Ախալքալաքի շրջանը։

42 Խոսքը Կնկամենոսների ընտանիքին պատկանող Բագարատ Վիկայու մասին է։ Այս Բագարատը նախապես Վասպուրականի կատարողն էր, այդ Կոստանդին Ա. կայսր Թագավորությունը Յամամակ գնում է։

կայսեր մոտ և խնդրում իրեն նշանակել Անիի կառավարիչ առանց ռոճիկի։ Նա խոստանում էր ամեն ինչ տնօրինել ներքին ռեսուրսնե
րով։ Միքայել Ատտալիատեսի ասելով, Բագրատը շատ ապիկար կա
ռավարիչ դուրս եկավ, քաղաքի պաշտպանության համար ոչ մի
անհրաժեշտ քայլի չդիմեց քաղաքի կայազորն էլ ցրեց դրամ տնտե
սելու համար, բացի այդ, նա անընդհատ վիճաբանությունների մեջ
էր Անի ուղարկված կայսեր ներկայացուցչի (Գրիգոր Բակուրյանի)
հետ։ Ահա այսպիսի վիճակում գտնվող Անին շատ հեշտությամբ
դարձավ թուրքերի զոհը։

43 «Ազգությամբ վրացի» դարձվածքի տակ ինչպես մեկ անգամ առիթ
ունեցանք ցույց տալու պետք է հասկանալ «վրացադավան»։ Գրիգոր
Բակուրյանը ազգությամբ հայ էր բայց քաղկեդոնիկ։ Բյուզանդական
կին պատմիչ Աննա Կոմնենան պարզ վկայում է, որ նա ազգությամբ
հայ էր Գրիգոր Բակուրյանի Ֆիլիպուպոլիս քաղաքի մոտ կառուցած
վանքի կանոնադրության հունարեն բնագիրը Գրիգոր Բակուրյանն
ստորագրել է հայերեն տառերով

44 Խոսքը Սմբատ Բ-ի մասին է

4 Շիրակացու վկայությամբ կշիռ 12 ունկիայ կոի լիսր» Նա հավասար
է 326 4 գրամի

46 Անիի գրավումը Գյուլորիեի հաշիվներով տեղի ունեցավ 1064 թ.
օգոստոսի 16-ին երկուշաբթի օրը

47 Վարդան Արևելցին գրում է «Թագաւորն Կարս ից Գագիկ որդի Աբա
սայ նեղեալ յերկիւղէ Թուրքացն տայ զհայրենիս իւր զ Յոյնս և
առնու զԾամնդաւ և զլառիս և զԱմասիա և զԿոմանա և զպռաս
տինս հարիւր որ է գեօղեան» Վերջերս բանասեր Հ Պերպերյանը
հանդես եկավ մի հոդվածով որտեղ առաջ է քաշում այն միտքը, որ
Գագիկ Աբասյանը Կարսից հեռացավ և քաղաքը բյուզանդացիներին
հանձնեց ոչ թե սելջուկ թուրքերի սպա նալիքի պատճառով այլ բարձ
պաշտական զգացմունքներից դրդված քանի որ դրա դիմաց կայսրու
թյունը խոստանում էր վերականգնել հայոց կաթողիկոսությունը։
(Տե՛ս Հայոց կաթողիկոսության բարձումը 11 դդ դարու Երկրորդ
կեսին, Հանդես Ամսօրյա 1967 սյունակ 334 և հտ)

48 Սաղմոս ԽԳ 12—14

49 Գրիգոր Բ Վկայասէրը (1066—1105 թթ) Հոր մահից հետ (1058 թ)
ստացավ դուքսի պաշտոնը Միջագետքում և Տարոնում։ Թողնելով դին-
վորական բնակավայրը, դարձավ կաթողիկոս։ Հայտնի է իր բազում
գրական երկերով, այդ թվում վկայաբանություններով, ներբողներով,
շարականներով և այլն։

50 Հասկանալի է, խոսքը Մծբինի մասին է հունարեն Նիսիբիս

51 Պէխաը (նաև Սպիխա) անուն չէ այլ հունարեն ἐπειχτης (επειχτης)
բառը որ վերակացու, տեսուչ է նշան կում Սելջուքյանը նույնացնում
են Անտիոքի դուքս Խաչատուրի հետ

52 Պոռքսիմուը բյուզանդական աստիճան է որ լայն տարածում ուներ

նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորության մեջ։ Սմբատ Սպարապետը հիշում է նրա անունը Վարդ

53 Բացառված չէ, որ այստեղ խոսքը ոչ թե ֆրանկների այլ վարյագների (վրանգների) մասին է որոնք բյուզանդական բանակում էին ծառայում։

54 Պատրիարքն այն ժամանակ Հովհաննես Քսիֆիլինոսն էր (1067—1075 թթ.)

55 Այսինքն Սենեքերիմ Արծրունու որդիներին

56 Այսինքն՝ Բագրատունյաց վերջին թագավոր Գագիկ Բ-ի

57 Ինչպես տեսանք վերևում, Մոնոմախը Անիի դիմաց Գագիկին էր տվել Կալոն Պեղատը և Պիղուն

57ա Տե՛ս Առաջարան էջ XV—XVIII։

58 Հմմտ Եսայի Զ 1—3։

59 Սաղմոս, ԼԲ, 6—7

60 Մխիթարիչ սոբր հոգին է

61 Ուռհայեցու մ ո Աստված։ բանը կիտի լինի Ոսկեբերանը

62 Ծնող., ԺԸ, 1—9

63 Իրականում՝ 6 դդ ճ ս ։ մ

64 Գրիգոր Նյուսացուց կատարված մեջբերումը Ուռհայեցու ժամանակագրության գրիչները շատ տեղերում աղավաղել են։ Թարգմանությունը կատարել է Ինք Նյուսացու տվյալ երկի ուղղված բնագրից

65 Գրչագրերը տալիս են «զի պատուհասցի անպատմութիւնն» և «զի պատուհասցի անպատուութիւնը» ընթերցումները։

66 Լուկաս, Թ 23

67 Ոսկեբերանի բնագրում «այմատաքի խլհսցէ Ուռ՞այեցու գրչագրերում աղավաղվել և դարձել է «յարտաքս խլհսցէ»

68 Ղուկաս, Գ, 23

69 Նույն տեղում, Ա, 21 և հետ։

70 Բնագրում սխալմամբ գրված է սեպտեմբերի։

71 Այսինքն Կապադովկիայի։

72 Այսինքն «տեր»։

73 Գրիգոր Մագիստրոսը

74 Սև լեռը Ամանոսի լեռն է, որ լաժ ն մ ի Կիլիկիան Ասորիից այժմ՝ Գյավուր դաղի։

75 Սաղմոս, ՀԷ, 63—65 ՀԸ, 1—3

76 Կումուշանկին։

77 Իմա՛ Հիսն Մանսուր։

78 Սիբարը Մծբինից լավականին հարավ է գտնվում Ելեսից չ հեռու։

79 Կոստանդին Դուկասը վախճանվեց 1067 թ մայիսի 21-ին։ Նրա կայսերակիցն էր Միքայել Դուկասը մինչև 1060 թ Եվդոկիան թագավորեց 1067 թ մայիսի 21-ից մինչև 1067 թ դեկտեմբերի 31 ը։

Այդ շրջանում կայսերակից էին նրա որդիներ Միքայել 7 որը Անդրոնիկոսը և Կոստանդին

80 Ռոմանոս Դ Դիոգենեսը թագավորեց 1068 թ. հունվարի 1-ից մինչև 1071 թ օգոստոսի 19-ը։ Հայկական աղբյուրներում հաճախ Դիոժեն (Տիոժեն) է գրվում նրա անունը, որ գրչական սխալ պիտի համարել։ (Տե՛ս Ա Մասի ծան 50)։

81 Սուրբ Անտոնը ծնվել է Եգիպտոսում շուրջ 250 թ և ըստ ավանդության ապրել է 105 տարի։ Համարվում է վանականության հիմնադիրը

82 Գրչագրերում հանդիպում է «ի Հռոմ» և «ի Հռոում» ընթերցվածքները, որ էականապես տարբեր իմաստ ունեն։ Առաջինը Հռոմ քաղաքն է երկրորդը Բյուզանդական կայսրությունը։ Ճիշտը «ի Հռոմ» ն է քանի որ Կոստանդնուպոլիսը հենց «Հռոում» ում է գտնվում այսինքն՝ Բյուզանդական կայսրության մեջ և նա չէր կարող Բյուզանդական կայսրությունից գնալ ի Հռոում, որ նույն Բյուզանդիան է։

83 Մնպեճը (Մեմբիջ նաև Հիերապոլիս հին Իամբյուկեն) Ասորիքի հյուսիս-արևելքում գտնվող քաղաք էր, Եփրատ գետի աջ ափից ոչ հեռու, Անտիոքից Եդեսիա տանող ճանապարհի վրա

84 Ռոմանոս Դ-ի զորքը շատ խայտաբղետ էր։ Բյուզանդական աղբյուրների տվյալներով այն բաղկացած էր մակեդոնացիներից, բուլգարներից կապադովկացիներից գերից և այլ բազում այլազգիներից, ապա նաև ֆրանկներից և վարյագներից։ Հակառակ դրան, աղբյուրները ցույց են տալիս որ նա սակավաթիվ էր և վատ զինված։ Նրա բանակում ծառայում էր նաև «հայերից բաղկացած հետևակազոր», որը որոշում է ապստամբություն բարձրացնել կայսեր դեմ

85 Այս երիտասարդ «կտրիճ» անունով ամիրայի մասին մանրամասն հիշատակում է բյուզանդական հեղինակ Նիկեփոր Վրիենիոսը, որին անվանում են Խրիսոսկուլոս, որ հարձակում էր գործել Արմենիակոն բանակաթեմի վրա Նրա բեմ դուրս եկավ Մանվել կուրապաղատը, բայց գերի ընկավ իր երկու փեսաների հետ, որոնց անուններն էին Մելիսենոս և Տարոնացի (Տարոնիտես) Մանվել կուրապաղատը համոզում է Խրիսոսկուլոսին անցնել կայսրության կողմը, ինչ որ և կատարվում է։

86 Ղուկաս ԻԱ, 25։

87 Թուղթ առ Հռոմայեցիս, Գ 23։

88 Իմա՛ Տուղրիլ՝ սուլթանի եղբորորդին։

89 Իբն Խալիքանի տվյալներով Թութուշը ծնվել է 1066 թ հուլիս օգոստոս ամիսներին հետևաբար, Ուռհայեցու հիշած նախորդ դեպքերի, այն է Ալփ Առսլանի Ամիդ կատարած արշավանքի թվագրումը (519 թ այն է՝ 1070/1071 թ) ճիշտ չէ

90 Նկատի ունի հռոմայեցի կայսր Հուլիանոս Ուրացողին (361—363 թթ)։

91 Անունը ծագում է արաբերեն «թարխան» (իշի ան) բառից։ Այս զորա-

վարի անունը հիշում է Նիկեփոր Վրիենիոսը, նրան անվանելով Հովսեփ Տրախանիոտ։ Նա ուներ մագիստրոսի բարձր տիտղոս։

92 Նիկեփոր Վրիենիոսի ասելով, Հովսեփ Տրախանիոտեսը Դոմանուս Դիոգենեսին խորհուրդ էր տալիս զորքը բաժան բաժան չանել բայց չկարողանալով նրան համոզել, գնաց խլաթ որը «թուրքերին էր ենթակա և ուներ թուրքական ուժեղ կայազոր»։

93 Վրիենիոսը հիշում է այս Վասիլակին որը Դիոգենես կայսեր դիմավորեց Մանազկերտում։ Նա Ասորիքից և Հայաստանից մեծ զորք էր հավաքագրել։ Բյուզանդացի պատմիչը նրան համարում է քաջ պատերազմող։ Բյուզանդական հրամանատարներից նա առաջինն է գերվում խլաթի թուրքերի կողմից։ Ալեքսի կարևոր մանրամասնություններ տալիս է Սկիլիցան։ Նրա ասելով Վասիլակը Կարինի դուքսն էր և գլխավորում էր «տեղացի զինվորներից հավանաբար, հայերից բաղկացած զորք»։

94 Մանազկերտի ճակատամարտը բավական նշանակություն ունեցավ Բյուզանդիայի և ընդհանրապես Փոքր Ասիայի ժողովուրդների համար։ Դրանից հետո թուրքական գերիշխանությունը սկսեց ավելի ևս ծավալվել և կայունանալ։ Ալփ Առսլանից ազատ արձակվելուց հետո Դիոգենեսը դեռ որոշ ժամանակ պայքար մղեց կայսր հռչակված Միքայել Պարապինակեսի դեմ։ Նրան անչափ օգնություն ցույց տվեց Անտիոքի դուքս ազգությամբ հայ, շատ խոհեմ և քաջ իշխան Խաչատուրը։ Նա դրամ զորք և զենք էր մատակարարում Դիոգենեսին։ Այս Խաչատուրը ի վերջո գերի ընկավ բյուզանդացիների ձեռքը։

95 Միքայել 7-րդ Դուկաս Պարապինակես (1071—1078 թթ.)։

96 Խոճապ (արաբ. հաջեր սենեկապետ, հուն. պարակիմոմեն ոս)։ Ալփ Առսլանի հաջերը կոչվում էր Հասան իբն Սաբբահ։

97 Քաղաք Ստրպատականում։ Թավրիզից հյուսիս։ Հիշվում է և «Աշխարհացույց»-ում Վասպուրականի սահմաններում։

98 Մուտաալասկեն է որը հետագայում դարձել է Մուտալասկա, Մուտալասատ և Տալասս կամ Տալաս (բյուզանդական աղբյուրների Դալասատա-ն)։ Մելիտենեից արևելք։ Տալասից էր ծագում Բյուզանդիայում աչքի ընկած հայազգի մի ընտանիք Դալասենները։

99 Ֆիլարետոս Վարաժնունուն ավելի լայն հիշատակում են Սկիլիցան և բյուզանդական այլ հեղինակներ։ Խոսելով Ռոմանոս Դիոգենեսի 1070 թ. դեպի Ռոմանոպոլիս և խլաթ կատարած արշավանքի մասին, Սկիլիցան ցույց է տալիս որ կայսրը բանակի կեսը տալիս է «Ֆիլարետոսին, որ Վահրամյան տոհմին էր յատկանում նրան զորավար նշանակելով»։ Սկիլիցան ընդգծելով Ֆիլարետոսի զորավարական տաղանդը, միաժամանակ ցույց է տալիս նրա վատ կենցաղը և շահասիրությունը։ Ֆիլարետոսի մասին ավելի մանրամասն խոսք է անում Ատալիատեսը։ Նա գրում է, որ «կուրապաղատ Ֆիլարետոս Վախամիոսը վասալական հպատակություն հայտնեց (Վասանիատ)

կայսերը։ Ֆիլարետոսը Ատտալիատեսի ասելով, թուրքական արշավանքների ճանապարհներից հեռու՝ դժվարանցանելի և լեռնային վայրերում հաստատվեց, նա պարապատեց կիրճերն ու ամրացրեց լեռնանցքները և հակառակորդի համար այդ շրջանները անառիկ դարձրեց։ Նա այնտեղ ապաստան գտած բազմաթիվ հայերից մարտունակ զորաբանակ կազմեց և նախորդ կայսել (իմա Միքայել Պարապինակեսին) հպատակություն չհայտնեց։ Նա անկախ էր և սեփականացնում էր կայսեր պատկանող քաղաքներն ու ընդարձակում էր տիրույթները։ Բայց երբ գահ բարձրացավ Վոտանիատեսը նա ինքնաբերաբար հպատակություն հայտնեց նրան և հլու հնազանդ կատարում էր նրա հրամանները

100 Մշարը գտնվում է Մալաթիայից հայ ավել արևելք

101 Վահրամի հոգևորական անունը ինչպես վերևում տեսանք Գրիգորիս էր։

102 Դավառ Զորրորդ Հայքում և նույնանուն բերդ Հիշատակում է Յակուտը Ջաբալչուր ձևով։ Նա գրում է «Մի ընդարձակ գավառի անուն է Արմենիայում Դիարբեքրի սահմանակից։ Բնակիչները քրիստոնյա հայեր են Ունի բերդեր և գյուղեր»

103 Զորրորդ Հայքի Անձիտ գավառի Ալելուա դաշտում էր գտնվում Խարբերդը։ Այժմ այդ դաշտը թուրքերեն կոչվում է Օլու օվա (թարգմանաբար Մեծ դաշտ, որ հասկանալի է, հայերեն Ալելուա դաշտի թուրքերեն իմաստավորումն է)։

104 Ռմբաղատի տակ ենթադրվում է Roussel de Bailleul ը Բյուզանդիայում ծառայող մի նորման գործիչ։

105 Թոռնիկը ազգակցական կապ ուներ Գրիգոր Մագիստրոսի հետ։ Վերջինիս գուստրը Թոռնիկի կինն էր և այդ ամուսնությունից էին ծնվել Զորտվանելն ու Վասակը։ Այս Զորտվանելի որդի Վիդենը հետագայում խնամիացավ Կեկավմենոսների հայտնի հայկական ընտանիքի հետ

106 Պետրոս Գետադարձի քեռորդի Սարգիսը կաթողիկոս դարձավ 1076 թ Փիլարետոսի տիրույթների սահմաններում Համայն հայոց կաթողիկոսությունը շարունակում էր մնալ Գրիգոր Վկայասերի ձեռքում Սարգիսը պարզապես «օրինավոր աթոռակից» էր

107 Եպիսկոպոսարան որ հայոց հայրապետին էր ենթակա

108 Խոսքը Եգիպտոսի սուլթան Սրդուլդամին Մոսթանսեր Բիլլահի մասին է (1036—1094 թթ)

109 Վաղարշապատի հրատարակության մեջ «եւ բազում զօրք ժողովեցան Յեգիպտոս իբրև երեսուն հազարաց», որ սխալ է Երուսաղեմի հրատարակությունն է ճիշտ որտեղ գրված է «եւ բազումք ժողովեցան հայոց Յեգիպտոս իբրև երեսուն հազարաց»

110 Խոսքը Նիկեփոր Գ Վոտանիատեսի մասին է (1078—1081 թթ.)

111 Ընագրում «երկու հաստատք», այլ գրչագրերում «երկու հաստատք»։

Բառը լատիներեն է (hastatus) որ նշանակում է նիզակակիր։ Սմբատի Տարեգրության մեջ «հաստատ» ի փոխարեն գրված է «կոնդոստաք», որ նույնպես նիզակակիր է նշանակում բայց հունարեն։

112 Գրչագրերում հանդիպում են «նպիխտ» «Պիխտ» կամ «Պեխտ» ընթերցումները նպիխտի մասին տե՛ս վերը, ծանոթ 51։

113 Անդրիունը գտնվում է Հալեպից մի փոքր հարավ

114 Վոտանիատեսը թագավորեց երեքնկես տարի

115 Նիկեփոր Մելիսենոսը գահ չբարձրացավ։ Նա Ալեքսիոս Կոմնենոս ի քրոջ՝ Եվդոկիայի ամուսինն էր որ Ալեքսիոսի հետ միասին ապստամբություն բարձրացրեց։ Կայսր դարձավ Ալեքսիոս Կոմնենոսը որը Նիկեփոր Մելիսենոսին շնորհեց սեբաստոս և կեսար պատվաստիճանները

116 Ալախոսիկ ըստ Մ Օրմանյանի նշանակում է ալևլուա երգող Ըստ Աճառյանի նշանակում է գեղեցկաձայն։ Նրան ևս համարում են աթոռակից կաթողիկոս

117 Բնագրում՝ «բուռն եհար զի զչեյաց սրբոյ սեղանոյն» որ նշանակում է «անկյուն, զարդ անկյան եղջերաձև»

118 Խոսքը Ալեքսիոս Կոմնենոսի մասին է (1081—1118 թթ), որ դարձավ Կոմնենոսների հարստության հիմնադիրը

119 Մովսես մարգարեի գլխավորությամբ հրեաների Կարմիր ծովով անցկացնելը։ Տե՛ս Ելք ԺԴ 22 Լորամարգերի մասին՝ նույն տեղում, ԺԶ 13

120 Մատթ. Գ 10

121 Արժախաի փոխարեն Սմբատի Տարեգրքում գրված է՝ «Արճիաս։» (էջ 86)։

122 Կյուբիստրա կամ Կիզիստրա բերդը Ռուհայեցին հետագայում երբ խոսում է Մանդալյան եղբայրներից իշխան Թորոսի առած վրեժի մասին նրանց բերդն անվանում է Կեղոսկավիս, հետևաբար այդ երկուսը նույնանում են։ Բերդի Կեղոսկավի անունը տալիս է և Սմբատը

123 Խոսքը Կարսի նախկին թագավոր Գագիկի մասին է։

124 Ներսես Մեծի «մարդարեության» մասին մանրամասն տես Աշ Հովհաննիսյան, Գրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Երևան, 1957 Գիրք Ա։

125 «Աղվան գավառի» տակ էնթադրվում է հյուսիս արևելյան Հայաստանը, Տաշիր-Զորագետի հայկական թագավորության տերիտորիան։ Հոգևոր իրավունքի առումով այդ սահմաններն ավելի ընդարձակ էին և ընդգրկում էին ողջ Աղվանքը։ Տե՛ս Ա. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը Երևան, 1966, էջ 221—222 Այդ թագավորության կենտրոնը դարձալ Լոռի բերդաքաղաքն։

126 Շերեֆ էդ-Դաուլա Մուսլիմ մականունը՝ Աբու լ Բերեքեթ, Մոսուլի օկայիլիտների հարստության իշխան։

127 Եդեսիայի սբ Ս ֆիա եկեղեցում։

128 Դյուլորիեի կարծիքով այս Եմբլատը Անիի կառավարիչ Բագարատ Վխկացու որդին էր։

129 Այս Սուլիմանը Իկոնիայի սելջուկյան հարատևության հիմնադիր Սելջուկի որդի Ցաղուր Առսլանի թոռն էր, Կուտուլմուշի որդին։ Նա իշխեց 1074—1085 թթ։

130 Բնագրում «ի վատ և ի թուլամորթ և ի պիղծ աղգէն որ կոչի Պելիտիկք» Դյուլորիեն կարծում է որ դա տեղական մի ածական է անտիոքացի նշանակող։

131 Իլիճ Ասլան Ա-ը, Սուլիման Կոնոսուլմուշի երկրորդ որդին։ Գահ բարձրացավ 1097 թ., հաջորդելով իր եղբայր Դավութին։ Թագավորեց 39 տարի։ Նա Իկոնիոնը մայրաքաղաք հռչակեց, քաղաք որին թուրքերն ու պարսիկները Ռում էին անվանում, որից և այդ սուլթանությունը կոչվեց Ռումի սուլթանություն։ Իլիճ Ասլանը խեղդվեց նաբուր գետում 1135 թ։ Երբ արշավում էր Բաղդադի խալիֆայի դեմ։

132 Այժմ Կիրովաբաղ

132ա Աղվանքի հյուսիս արևելքում Դարբանդ (Կապան) աշխարհում գոյատևած հայկական թագավորության մասին Մատթեոս Ուռհայեցու հիշատակությունը մինչև վերջերս կասկածի սակ էր առնվում։ Այդ թագավորությունը նույնացվում էր Սյունիքի ու Բաղաց-Կապանի թագավորության հետ։ Հայ վիմագրության մեծ երախտավոր հանգուցյալ Սեդրակ Բարխուդարյանը գտնում էր, որ Դերբենդում իսկապես եղել է հայկական թագավորություն որի մի քանի թագավորների տապանաքարերն անդամ պահպանվել են Դերբենդից հարավ։ Նա ցույց է տվել, որ Ուռհայեցու տվյալները միանգամայն արժանահավատ են որ նրա հիշատակած օգերը ժամանակակից օսերն են թերևս ընդհանուր իմաստով Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդները։ Հայկական բնակչությունն այստեղ հիմնականում բաղկացած էր Դերբենդի կիրճի պահպանության նպատակով Սասանյան Պարսկաստանի բնակեցրած սյունեցիների հետնորդներից։ Նրանք IX դարում, արաբական տիրապետության լուծում, ինքնուրույնություն ձեռք բերեցին և հիմնադրեցին խնդրո առարկա թագավորությունը որի տարածությունն ընկած էր այժմյան Ադրբեջանի և Դաղստանի երկու կողմերում։ Դերբենդի հայ թագավորությունը գոյատևեց մինչև 13 դդ դարի սկիզբը։ Մանրամասն տե՛ս Ս Գ Բարխուդարյան Դերբենդի հայ աղվանական թագավորությունը Պատմա բանասիրական Հանդես, 1969 № 3 էջ 125—147։

133 Ենթադրվում է թուրք Աթսիզ իբն Ուվք իբն էլ Խվարեզմին որ Մելիք Շահի անունից էր կառավարում Դամասկոսը։

134 Ամիր Ճոշը անուն չէ այլ մակդիր՝ Ամիր ալ-Ջոյուշ (զորահրամանատար), որ տրվում էր Եգիպտոսի ֆաթեմյան խալիֆաների մեծ վեզիրներին։ Խնդրո առարկա անձնավորության տակ ենթադրվում է իսկապես հայազգի Բադր ալ Ջամալին։ 11-րդ դարի երկրորդ կեսից

սկսած հայերը այնքան մեծ դեր են խաղացել Եգիպտոսի քաղաքա կան և ռազմական կյանքում որ ժամանակակից հեղինակները Եգիպտոսի պատմության այդ շրջանը «հայկական» են անվանում իսկ Բադր ալ-Ջամալիին էլ՝ ամենազորությունը բոլոր ֆաթեմյան վեզիր ների թվում»

135 Ցույց ենք տվել, որ Պառակամանոսը ան ն չէ այլ պարակիմոմենոս (սենեկապետ) տիտղոսը

136 Այսինքն՝ Կասպից ծովից։

137 Բնագրում «յեզր յՈվկիանու ծովուն ի տեղին որ կոչի Սեոտի» խոս քը ժամանակակից Սվեդիայի մասին է Մուսա լեռան շրջանի։

138 Ախանդուլրլ լրիվ անունն է՝ Աբու Սայիդ Ակ Սոնքոր իբն Աբդալլահ մականունը Քասիմ էդ-Դաուլա ծագումով թուրք։

139 Դեռը կոչվում էր Դունավիս և ո Պարադունավիս որ նշանակում է Մերձդանուբյան Պարադունավիս կամ Պարիստրիոն էր կոչվում Դանուբի շրջանում լնկած բյուզանդական բանակաթեմը

140 Հռոմ՝ ենթադրվում է հույնը, հռոմայեցի Իտալական թերակղզու բնակիչը

141 Պեչենեգներին Աննա Կոմնենան անվանում է սկյութներ և նրանց թագավորին (հեգեմոնին)՝ Ցելգու Նրա սսելով պեչենեգների զորքը բաղկացած էր ութսուն հազար հոգուց Այս պատերազմը տեղի 1083—1096 թթ

142 Ալեքսիոս Կոմնենոսը շատ համառ պայքար մղեց Ֆիլիպուպոլսի շրջանում ապրող աղանդավորների դեմ (գլխավորապես պավլիկյան ների և բոգոմիլների)։ Ուռհայեցին տվյալ դեպքում նկատի ունի վա նական Վասիլին, որ բոգոմիլ էր և իսկապես դատապարտվեց մահվան ու խարույկի վրա ողջակիզվեց Սմբատի Տարեգիրքը նրան ջրահեղձ արված է ցույց տալիս և հիշում է այս աբեղայի մի գրածակցի անունը ևս Մուշեղ

143 Խոսքը սուրբ Բարսեղ Մեծի (Կապադովկացու) մասին է և հռոմայե ցի կայսր Հուլիանոս Ուրացողի

144 Ներսես Ա Մեծ կաթողիկոս հայոց (353—373 թթ) և հռոմայեցիների կայսր Վալենս (364—378 թթ)։

145 Տիգրանակերտի (Մարտիրոսաց քաղաքի) եպիսկոպոս Մարտիրոսի (Ե դար)։ Հայրը ասորի էր, մայրը հայ

146 Այսինքն՝ քրիստոնեությունն ընդունած Եղեսիայի Աբգար Ե Ուկկամա թագավորի

147 Մելիք Շահը վախճանվեց 1092 թ ։ Իր կնոջ անունն էր Թուրքան խաթուն։ Սուլթան հռչակվեց Մելիք Շահի 5 ամյա որդի Մահմուդը

148 Ակութի տակ ենթադրվում է Արդուն։

149 Խոսքը Քութբ էդ-դին Իսմայիլի՝ Մելիք Շահի առաջին կնոջ Զորբեյդի խաթունի որդու մասին է։ որ Ատրպատականի կառավարիչ նշա նակվեց։

150 Նասեր էդ Դաուլա Իբրահիմը օկայիլիտների ցեղից, որը, սակայ՝

իրականում Շերեֆ էդ-Դաուլա ի որդի էր և ոչ եղբայրը ինչ լես դույց է տալիս Ռոհայեցին

151 Գ Միքայելյանի կարծիքով Թորոսին Եդեսիա ի կառավարիչ էր նշանակել 80-ական թվականներին Փիլաղոսը։ Թուքուշը 1094 թ Էրան հաստատեց իր պաշտոնում։

152 Բնագրում «ի ծովու կրանէն»։

153 Այս խորիլը (խավրիլը Սմբատի Տարեգրքո է հունարեն ճիշտ արտասանությամբ՝ Ղավրիլ) այն է Գաբրիելը Գուլիելմոս Տյուրացու տվյալներով հունադավան հայ էր։ Նա իր դստեր Մորֆիային, ամուսնացրեց Ուռհայի ֆրանկ կոմս Բալդուին դը Բուլդի հետ որը հետագայում Երուսաղեմի թագավոր դարձավ։

154 Հմմտ. Մարդարեո թյուն Դանիելի է 7

155 Սաղմոս խե 23

156 Խոսքը խաչակրաց առաջին արշավանքի մասին է

157 Godefroy de Bouillon Սոբին Լոթարինգիայի հերցոգը։ Ծնվել է 1058 թ., վախճանվեց որպես Երուսաղեմի թագավոր 1100 թ.։ Պետրոս Անապատականի կոչին առաջիններից արձագանքեց և 1096 թ. շարժվեց դեպի Պաղեստին։ Հրապարակել է Երուսաղեմի ասսիզները։

158 Baldouin de Boulogne Գոդեֆրուա դը Բուլոնի եղբայրը 1097 թ դարձանը մասնակցեց Նիկիայի պաշարմանը։ Դարձավ Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքի տերը։ Ապա տիրացավ Եդեսիային, որով դարձավ Արևելքում ստեղծված առաջին ֆրանկ պետության հիմնադիրը։ Նա գրավեց Սերուգը և ընդարձակեց իր տիրույթները Գրավեց Մելիտենեն և տվեց այն Բալդուին դը Բուրգին Իր եղբայր Գոտեֆրուայի մահից հետո դարձավ Երուսաղեմի թագավոր (1100 թ.), Եդեսիայի կոմսությունը թողնելով Բալդուին դը Բուրգին։ Վախճանվեց 1118 թ իր թագավորությունը ժառանգություն թողնելով Բալդուին դը Բուրգին։

159 Բոհեմունդ Ա-ը։ Ծնվել է 1058 թ.։ Ապուլիայի և Կալաբրիայի դուքս Ռոբերտ Գվիսկարի որդին էր։ Միացավ Գոդեֆրուա դը Բուլոնի գլխավորած առաջին խաչակրությանը Վախճանվեց Իտալիայում 1111 թ։

160 Tancrède: Գլխավորեց Սիկիլիայի նորմանդացիներին Ռոբերտ Գվիսկարի քրոջորդին էր և նախորդ ժանրթապրության մեջ հիշված Բոհեմունդի հորեղբորորդին։ Գրավեց Տարսոնը և Կիլիկիայի մեծ մասը։ Փայլեց Անտիոքի պաշարման ժամանակ։ Ուզեց Տիբերիադայում առանձին պետություն հիմնել, բայց հանդիպեց Բալդուին Ա ի դիմադրությանը, այնուամենայնիվ 1099 թ իրեն այդ հաջողվեց։ 1104—1111 թթ դարձավ Անտիոքի տերը, երբ նրա տեր Բոհեմունդը գերի էր ընկած։ Իր իշխանությունը տարածեց նաև Եդեսիայի վրա։ Մեռավ 1112 թ։

161 Raymond IV de Saint Gilles-ը Տուլուզի կոմսը։ Ծնվել է 1048 թ., մասնակցել նորմանների և Իսպանիայի արաբների դեմ

մղվող ելատերալմին (1074 թ.)։ 1088 թ. դարձավ Տուլուզի կոմս։ 1096 թ. իր սիրույթները իր որդուն Բերտրանին թողնելով մասնակցեց առաջին խաչակրությանը Աչքի ընկավ Նիկիայի դեմ մղված մարտերում։ Մահացավ 1105 թ. Տրիպոլիսում։

162 Մյուս Պազոլն ենթադրվում է Baudouin de Bourg ը որ երեք եղբայրներ Գոդեֆրուա Ելատաթ և Բալդուին Բուլոնցիների հորեղբորորդին էր

163 Josselin de Courtenay ն Բալդուին դը Բուլոնի զարմիկը Դարձավ Եդեսիայի կոմսը երբ Բալդինը դարձավ Երուսաղեմի թագավոր Մեռավ 1131 թ։

164 Հունդարացիների

165 Դահիր էդ-դին Աբ։ Մանսուր Տուկտեկինը, Թթուշի մամլուք գինվոր։ Նրանց մեկը, որ Թթուշի որդու առաջին վեզիրը դարձավ։

166 Թալ Բաշիր Հայերի կողմից կոչվում էր նաև Թիլ Ավետյաց։ Քաղաքաբերդ էր և գավառ Եփրատի աջ ափին Հռոմկլայից հյուսիս արևմուտք։ Կարևոր մանրամասնություններ է հաղորդում Յակուտը «Թալ Բաշիր Ամուր բերդ և ընդարձակ գավառ Հալեպից դեպի հյուսիս տարածվող։ Նրա և Հալեպի միջև երկու օրվա ճանապարհ է։ Բնակիչ նրը քրիստոնյա հայեր են։ Ունի արվարձաններ շուկաներ ու բազմամարդ է»։ (Տե՛ս Հ. Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 43)։

167 Թիլը Անավարզայի դաշտավայրում գտնվող մի բերդ է։ Արաբական աղբյուրներում կոչվում է «Տալ Համդուն»

168 Եդեսիայի կառավարիչ Թորոսի և նրա եղերական վախճանի մասին վկայում են և ֆրանկական աղբյուրները որոնք աշխատում են Բալդուինին Թորոսի սպանության հարցում մեղսագերծ անել Նրանք, ընդհակառակը, ցույց են տալիս որ Բալդուինը իբր նույնիսկ միջնորդել է դավադիրների առջև Թորոսին փրկելու համար։ Տե՛ս М. А. Заборов К вопросу о значении известий восточных современников крестовых походов, Պատմա բանասիրական հանդես, № 3, 1968։

169 Կերբուղան Մոսուլի էմիրն էր։ Վաղարշապատի բնագրում նրա անունն աղավաղվել է դարձել է կուրապաղատ։ Ճիշտ Սեր հանդիպում է Երուսաղեմի բնագրում։

170 Բնագրում՝ «ի Մարայ» Այլ ձեռագրերում «ի Սարաց», Երուսաղեմի օրինակում «ի Սարայ» որ, ճիշտը համարելով, թարգմանեցինք Եգիպտոս։

171 Ամազոնը աստվածաշնչային անձնավորություն է։ Այստեղ խոսքը ամազոնացիների մասին է, քոչվոր մի ժողովրդի, որ հարձակվեց խորասանցիների վրա, երբ վերջիններս Եգիպտոսից փախչելով անցել էին Կարմիր ծովը։

172 Սքեթեի անապատ (Scythia a regio) որ լանջն է Ալեք սանդրիայից հարավ արևմուտք

173 Մոդը ծանրության չափ է։ Եղել է մի քանի տեսակի մոդ։ Անանիա Շիրակացու ասելով «չափ ԻԲ քսնստաց լինի մոդ միջ։ Մանրամասն տե՛ս Հ Մանանդյան Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում էջ 69 և հտ., նաև 132—133։

174 Խոսքը ծովափնյա Կեսարիա քաղաքի մասին։ Հնչպես կարելի է եզրակացնել ծովափին տեղադրելու պատճառով Փիլիպոսի Կեսարիան, որ այժմ կոչվում է Բանիաս գտնվում էր Պաղեստինում, Հորդանան գետի ակունքներից վերև Փիլիպոսը Պաղեստինի Հռոմայեցի կառավարիչ Հերոդեսի որդին էր (Առաջին դար)

175 Այս Դանիշմենդին աղբյուրները համարում են հայ, Մանրամասն տե՛ս Ս Երեմյան Լիպարիտ զորավարի հաջորդները և Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր 1947 №8

176 Տե՛ս վերը, ծանոթ 153։

177 Խոսքը Նեոկեսարիա քաղաքի մասին է

178 Սերուշ քաղաքը հայկական Միջագետքում Եդեսիայից հյուսիս արևմուտք։ Կոչվում է նաև Բատնե

179 Հունարեն պապասը, որ բացի քահանայից նշանակում է նաև եպիսկոպոս։ Խոսքը հույների եպիսկոպոսի մասին է։

180 Երեմիա Ս 14

[ՄԱՍՆ ԵՐԻՐԴ]

---

1 Աշխարհի ստարբերգության 6610 թվականը համապատասխանում է մ. թ. 1102 թ., այսինքն հայոց 550 թ Օգտագործված է Կոստանդ նուպոլսում ընդունված թվականը

2 Հ. Աճառյանի կարծիքով գրչական սխալ է պիտի լինի երեսունվեց տարվա։ Տե՛ս ստորև, ծան։ թ 6

3 Ըստ երևույթին, ակնարկում է Հոլ անիս Սկրտչին որ սնա լատում ենվում էր վայրի մեղրով Մատթ Գ 4 Մարկ։ Ա 6

4 Խոսքը շեբամի մասին է։

5 Այլ գրչագրերում՝ 27 տարվա։

6 Այս հաշվումները մանրամասն կերպով բել է գև 1896 թ. Հ Աճառյանը։ Նա գտնում է, որ Մատթեոս Ուռհայեցին իր աշխատության առաջին և երկրորդ մասերը սկսել է գրել 1113 թ. և ավարտել է 1128 թ որից հետո 10 տարվա ընդմիջում է տվել և շարունակել է 1138 թ։ Նախ նա իր շարադրանքը, որ կիսատ էր թողել՝ հասցնելով մինչև 1101 թ շարունակել և հասցրել է մինչև 1128 թ (27 տարվա պա

մություն), ապա հասցնելով մինչև 1137 թ.; որով նա գրած է լինում 1101 թ. սկսած 36 տարվա պատմություն։ Հ. Աճառյանը գտնում է որ «և երեսուն լիցի վճարումն գրոցս» նախադասության մեջ գրչական սխալ կա, և որ պիտի լինի՝ «երեսունվեցս։ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Մատթեոս Ուռհայեցի Հանդես Ամսօրյա 1953, սյունակ 350—353։ Այդ հաշիվների վրա կանգ է առել նաև Մ. Աբեղյանը որը գտնում է թե Ուռհայեցին երրորդ մասը սկսել է գրել 1141 թ. ոչ վաղ։ Տե՛ս նրա Հայոց հին գրականության պատմություն Գիրք Բ Երևան 1946 էջ 66

7 Երկրորդումն օրինաց, ՀԲ, 7։

8 Դյուլորիեի կարծիքով, խոսքը Սարմանդիքարի մասին է

9 Խոսքը Պելերին կոչվող բերդի մասին է, որ Ռայմոնդ դը Սեն Ժիլը կառուցեց 1103 թ. Տրիպոլսի մոտ։ Արաբներն այն անվանում են Հիսն Սենջիլ, այսինքն «Սեն Ժիլի բերդ»։

10 Պետեին՝ ենթադրվում է Պուատիեի կոմս Գուլիելմոս 9 ը դը

11 Հունարեն «էպարխոս» (քաղաքապետ)։

12 Բնագրում՝ «պատոումն» որ հիպոդրոմ (ձիարշավարան) կամ հիպոդրոմիա (ձիարշավ) բառն է

13 Սանձավել մականունը բխում է հին ֆրանսերեն երկու բառերից Senz avehor կամ Sans aveir (sans avoir) որ նշանակում է ոչինչ չունեցող

14 Բաալբեկ անտիկ շրջանի Հելիուպոլիսը իր աշխարհահռչակ հեթանոսական տաճարներով։

15 Սսկալոն քաղաքը գտնվում է Գազայի մոտ։

16 Խոսքը նշանավոր տոմարագետ Իրոն Ալեքսանդրացու մասին է։ Նրա տոմարը հայերը հաճախ են սուր քննադատության ենթարկել։ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը էջ 296, 297։

17 Թուղթ առ Փիլիմոն 4—5։

18 Ղուկաս ԺԲ, 11 և 12։

19 Ա. Թուղթ առ Կորնթացիս, ԺԼ, 32

20 Գող Վասիլի իշխանությունը, որի կենտրոնը Քեսուն քաղաքն էր, հարատևեց 1082-ից մինչև 1112 թ. Հետաքրքիր մանրամասնություններ է տալիս Սմբատի Տարեգիրքը «Այս Գող Վասիլ — գրված է այնտեղ — լեալ էր յոտոչն հարամի, ի մանկութեան ժամանակն, ապա նանէր և գողանայր և յափշտակութեամբ ապրէր ընկերօք իւրովք. և յայոդեցաւ նմա գործ անիրաւութեանն և փոքր փոքր յառաջեալ կարողացաւ, և եղեւ տէր բազում բերդից և գա առաց, Քեսնոյ, Ռապանայ Փարդմնայ, Հռոմկլային և այլ բազում գաւառաց. եւ եղև այր աստուածասէր և բարեպաշտ, շինիչ աշխարհի, պայծառացուցիչ նկեղեցեաց զարգարիչ վանօրէից պարգևատու քահանայից, զարմանիչ որբոց և այրեաց և ամենայն աստուածապաշտութեամբ զարդարեալ որպէս յիշատակն օրհնութեամբ»։

Գող Վասիլին հիշում են և արաբ հեղինակները Քովասիլ անվամբ.

21 Մերդինել (նաև Մարտին Մարդին) Իբարբեքիրի մոտ

22 Այսինքն՝ Ուլուզ սալար, որ անուն չէ այլ նշանակում է մեծ սպարապետ «Սալարը» թուրքերեն չէ, այլ պարսկերեն Թուրքերը հրամանատարին կոչում էին «սյոու բաշի», բայց ավելի հաճախ օգտագործում էին պարսկերենից փոխառած սիպեհ-սալարը (սպասալարը ինչպես և հիշված է Ուռհայեցու մոտ)։

23 Շեմս էդ-դին Ջկրմիշը ը 1101/1102 թթ փոխարինեց Կերպողային՝ Մոսուլի իշխանության վրա։

24 Բնագրում Հասանքև իմա Հիսն Քեյֆա (կամ Հիսն Քայֆ) Հին քաղաք, հիշված դեռ հույների և հռոմայեցիների կողմից։ Գտնվում էր Դիարբեքիրի հարավում, տարածվում էր Տիգրիս գետի երկու ափերի երա Հիշում է Պրոկոպիոս Կեսարացին՝ Կեֆա անվան տակ Գտնվում էր Օրդոբյանների ձեռքում։

25 Դյուլորիեի կարծիքով՝ Մովսես Խորենացին և Դավիթ Անհաղթ փիլիսոփան։

26 Գրիգոր Գ Պահլավունի (1113—1166 թթ) Ապիրատ իշխանի որդին և Ներսես Շնորհալու երեց եղբայրը։ Նրա օրոք սկիզբ առավ ասորի լատին և հույն եկեղեցիների միության խնդիրը։

27 Ուռհայեցու մոտ շփոթություն կա։ Բերտրանը Ռայմոնդ կը Սեն Ժիլի որդին էր։ Նորն սխալը հանդիպում է և Սմբատի Տարեգրքում

28 Ապլասթան քաղաքը (նաև Արլաստան, Ալբիստան և Աբուլուստան) այժմ՝ Էլբիսթան գտնվում է Հյուսիսային Կիլիկիայում, Ջայհանի վերին ավազանում Արևմտյան ու արաբական միջնադարյան ժամանակագրությունների հիման երա կարծիք է հայտնվել, որ Ուռհայեցին այս հարցում սխալ է, որ տվյալ դեպքը տեղի է ունեցել ոչ թե Ապլասթանի մեջ, այլ՝ Արտաշիայի, որ գտնվում է Անտիոքից տասը մղոն հյուսիս։ Տե՛ս Մ Ուռհայեցի և խաչակրաց ժամանակագիրքը, Արտաշիա՞, թե՞ Ապլասդա», Բաղմավեպ, 1916, էջ 45—57։

29 Ջավալի Սակավան ը մահացել է 1116/1117 թ։ Սկզբում Մոսուլի կառավարիչն էր, հետագայում դարձավ Պարսկաստանի Ցարս նահանգի փոխարքան

30 Բնագրում՝ «Թորոսի որդոյ Ռուբենայ Թորոսը Լևոն բենի թոռն էր։ Պահպանվել են նրա արձիձև կնիքները հունարեն Θεόδωρος Ρουπένιος տակագրությամբ։ Ռուբենը ալ դին (ինչպես և Ուռհայեցու մոտ) աղգանվան տեղ է օգտագործվում

31 Նաև Բերդուզ Բերդոս և Ֆերկուս։ Գտնվում էր Մալաշից հյուսիս, Ջեյհունի մոտ

32 Բնագրում «ի տեղին որ կոչի Բերդուս՝ ի սահմանս նուիրականաց»։ «Նուիրականն» բառը ամենայն հավանականությամբ աղավաղում է և իրոքը, ըստ երևույթին շրջանի անվան մասին է։ Սմբատի Տարե-

գրքում Համապատասխան տեղում գրված է «ի սահմանս Նուկրա-կանն»։ Այլ գրչագրերում հանդիպում է «ի սահմանս Նորիրական» ընթերցումը։ Ղ. Ալիշանը կարծիք է հայտնել որ Նորշիրական երկրի մասին է Հայապատում, էջ 354, ծանոթ. 10

33 Ուռհայեցին փոքր հետո ցույց է տալիս որ այս Աղլասաթը (Սրու յ-Ասադ) Տարոնի իշխան Տաճատի որդին է

34 Այնթափի արևմտյան կողմում գտնվող մի բերդ

35 Բնագրում «կացեալ ի խսար զամս տասն և մին» Վ Հակոբյանը առաջարկում է «ամն» ուղղել «ամիս։ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, հատ Ա էջ 91։

36 Իսկական անունն էր Շերեֆ էդ-Դաուլա Մաուդուդ։

37 Պիրը (Պաղոմեոսի Բիրթան, Պրոկոպիոս Կեսարացու Բիրթոն, արաբ Ալբիրա) Միջագետքում գտնվող մի ամուր վայր էր Եփրատի արևելյան ափին, Խառանից հյուսիս արևմուտք Թլ յաշարի և Ուռհայի միջև Այժմ կոչվում է Բիրեջիք։

38 Ճենալը Խառանից հյուսիս արևմուտք գտնվող ամրոց էր

39 Նուր էդ-Դաուլա Բալակ, Մահրամի որդին և Արտուխի թոռը Սկզբում տիրում էր Սերուջին։ 1123 թ վորձեց դրավել Հալեպը իր ազգական Սուլեյմանի ձեռքից։

40 Թլկուրանը (արաբ. Տալ Կուրան) Ամիդի շրջանում գտնվող բերդ էր։

41 Ահմեդ-Ցել բեն-Իբրահիմ-բեն Վահսուդանը Դալվադյանների քրդական ցեղից, Մարաղայի ամիրան

42 «Սուլման» ընթերցվածքը ըստ Դյուլորիեի սխալ է պիտի լինի Սուքման։ Նրա ենթադրությունը հաստատվում է Սմբատի Տարեգրքի տվյալներով, որտեղ Սուլմանի փոխարեն գրված է Սուքման։

43 Այստեղ էլ Սուլիմանի փոխարեն կարդա Սուքման։

44 Եղիայի շաբաթ օրը ընկնում է 1112 թ. Հունիսի 15 ին

45 Սմբատի Տարեգրքում «Փերսին ծածք» ի փոխարեն կարդում ենք «Փերսին-ծակք»։

46 Տուղտիկին ենթադրվում է Տողտեկինը։

47 Բնագրում «կայր կանգնեալ ի մէջ ճեմարանին առ Կարմիր սինովն» Սմբատի Տարեգրքում գրված է. «եւ այնն գնացեալ եսպան զՄամտուան յ Ճեմեղն, ի ժամ աղօթիցն»։ Ճեմեղը Դամասկոսի մեծ մզկիթն է։ Ըստ երևույթին, Ուռհայեցու դրչագրերում աղավաղում կա Նրա գրչագրերում ճեմարան է կոչված նաև Ամիդի մզկիթը, որ հրդեհվեց 1115 թ.։ Այդ դեպքը հիշում է և Վարդան Արևելցին, բայց ճեմարանի փոխարեն դրում է «ճէմիայ», որ Հ Աճառյանը միանգամայն ճիշտ բացատրում է ջամի, մզկիթ։

48 Շուղբը գտնվում էր Մարաշի և Սոի միջև։

49 Արտ. Սալիգ Ակ Սոնքոր և Բուրսուքի էլ Ղազի մականվանյալ Քասիմ էդ-Դաուլա Սեյֆ էդ-դին

50 Երեմիա ԼԹ, 32։

51 Ֆեոդ վարդապետ Մելիքի մահը Ուռհայեցին դնում է 1114 թ տակ։

Վարդան Արևելցին՝ 1104։ Հ Աճառյանը գտնում է որ ճիշտը Վարդանն է։ Ն Ակինյանը գտնում է, որ նա ապրել է 1044—1115 թթ։ Նրա կյանքի և գրական գործունեության մասին տե՛ս Ն Ակինյան, Գևորգ վ Մեղրիկ և իր գրությունները Հանդես Ամսօրյա 1950, սյունակ 129—146։

52 Բնագրում «աւագ ճեմարանին» Ամենայն հավանականությամբ, «ճէմիայ» (ջամիյ, մզկիթ) բառի աղավաղումն է։ Հմմտ ծանոթ 47։

53 Սուլթանի որդիները Գոհար խաթունից չէին ծնվել, այլ նրա նախորդ կնոջից Այդ էր պատճառը, որ սուլթանը կասկածում էր, որ Գոհար խաթունը կսպանի իր որդիներին։ Այդ մասին Սմբատը գրում է «Քանզի որդիս ունէր յայլ կնոջէ»։

54 Բնագրում՝ «որ է երից ամաց գնացք» Հավանաբար ամիսների և ոչ տարիների մասին է խոսքը։

55 Լազդադի խալիֆայի անունն էր Մոստադիր Իլլա՞

56 Թուղթ առ Գաղատացիս, Գ, 27

57 Հմմտ. Թուղթ առ Եբրայեցիս, Զ 1։

58 Բնագրում՝ Պերիերոժնն, կարդա Պեր իեր յեն որ անո ն չէ նշանակում է Միրանածին։ Խոսքը Ալեքսիոսի որդի Հովհաննես Բ Կոմնենոսի մասին է (1118—1143 թթ.)։

59 Բնագրում աղավաղված ձևով գրված է Պեհաստան։

60 Խոսքը վրաց թագավոր Դավիթ Դ ի մասին է (1089—1125 թթ)։

61 Գանձակի սուլթան Մելիքի անունը տալիս է Իբն ալ Աթիր կոչելով նրան Տոդրուլ Մելիք հենց թագավոր է նշանակում

62 Վրաց թագավոր Դավթի բանակի կազմում հիշատակված այս «ֆրանկների տակ Ս Երեմյանը համամիտ է տեսնել «վռանգներին», այն է վարյագներին։ Տե՛ս Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках, Научные труды Ереванского гос. университета, том XXIII, (1946), стр. 390:

63 Պալակը (Բալագ) իրականում խաղիի քեռորդին չէր այլ եղբայրի էր բարի Բահրամի որդին։

64 Խոսքը Պողոս Տարոնացու մասին է, ուշքի ընկնող հակաքաղկեդոնական կանի, որ Սասունի իշխան Զորավանելի հրամանով 1101 թ գրեց «Թուղթ ընդդէմ Թէոփիստական հոռոմ փիլիսոփայի»

65 Այժմյան Գորի քաղաքը։

66 Բնագրում՝ «արեւապաշտ» Ամենայն հավանականությամբ, արևորդ նկրի աղանդին պատկանող մանավորության մասին է։ Արևորդիների մասին մանրամասն տե՛ս Р. М. Бартикян, Еретики Ареворди («Сыны солнца») в Армении и Месопотамии и послание армянского католикоса Нерсеса Благодатного, Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран, Москва, 1967 стр 102—112:

67 Դավիթ Դ Շինարարը։

68 Շաղդաղյանների տոհմին պատկանող Մինուչիհրը (Մանուչեն) հոր կողմից քուրդ էր ի կ մոր կողմից՝ հայ Բագրատունի։ Նրա մասին

Հայ հեղինակներից տեղեկություններ է տալիս Վարդան Արևելցին, խոսելով Կանձակի ամիրա Փաթլունի մասին նա ասում է որ ամիրան 1072 թ «առնու զԱնի յԱփասլանայ տալով նմա ոսկիակուռ նկարս ծաղկոցի և առաքէ առէր աւեր քաղաքին զՄանուչ թոռն իր յոյժ տղայ որ իբրև զարգացաւ՝ յաւելոյր ի պարիսպն Անւոյ և յամրութիւնս նորա», նույն Վարդանի ասելով, Մանուչեի օրոք «շինեցաւ քաղաքն Անի ոչ ինչ պակաս քան զառաջինն»։ Մանուչեի մահվան ճշգրիտ թվականը հայտնի չէ Վախճանվել է մոտավորապես 1118 թ Նրա որդիներից հիշվում է Աբու-լ-Ասվար Ա ը (1118—1124 թթ)

69 Սուր քաղաքի տակ ենթադրվում է Տյուրոսը Դուքը, ոչ թե անունը Ուռհայեցին չի հիշում Վենետիկի դոժ Դոմինիկո։ Միշելին է Գուլիելմոս Տյուրացու տվյալներով, խաչակիրները Տյուրոս քաղաքի գրավման ժամանակ Անդրոքիզ հյուսիրում են մի հայ ինժեներ Ավետիք անունով։

70 Բնագրում «զկնի սակաւ աւուրց տան զքաղաքն Սուր զերեզմանին «Քրիստոսի» Սմբատի Տարեգրքում ավելի հստակ է այս միտքը. «եւ հատ տուկն զՍուր պարգևս զերեզմանին Քրիստոսի» ի սքը Երևի լս դաքի հարկերի մասին։

71 Բնագրում՝ Խյադ Ճապար այն է Կալա Ջաբար (Ջաբարի բերդ) Մի ջագետքում նփրատի վրա կառուցված ամրոց

72 Կարդա «Աբրայիմ որդի Սուքմանի»

73 Դեմետրե (1125—1156 թթ.)։

74 Խոսքը իհարկե ոչ թե Մանուչեի որդիների այլ թոռների մասին է Վրաց թագավոր Դավթի օրոք Անիում իրենց իշխանությունը շարունակեցին Շադդադյան հետևյալ ամիրաները Ֆազլուն Գ ը (1123—1130 թթ) և Ֆազլունի եղբայրները որոնց մի քանիսի անունները հիշում է Լարդան Արևելցին («եւ ա։ զամիրայութիւնն կրտսեր եղբայրն Փաթլունոյ Խուշշերն. և զկնի սակաւու աւագն Մահմուդ. և անկաւ դարձեալ ի թշուառութիւն երկիրն Անւոյ») Վարդանը հիշում է Փաթլունի մի եղբորը ևս առանց նրա անունը տալու։

75 Ուռհայեցու Կյուրոս վարդապետին Մ Զամչյանը և Մ Օրմանյանը նույնացնում են Կիրակոս Դերջանեցու հետ Գրիգոր Վկայասերի հոգևոր եղբոր։

76 Էմադ էդ դին Զանգի Հալեպի ամիրա Քասիմ էդ Դաուլա Ակ Սունքրի որդին։

77 Ռուբիդների թուրքական հարստությունը հիմնադրել էր Զահիր ադ-դին Տուղտեկինը սելջուկյան Դուքաքի աթաբեկը։ Տուղտեկինի որդու անունն էր Թաջ էլ Մուլուք որ տիրեց Դամասկոսում 1104—1154 թթ

78 Մելիք Տողրուլ։

79 Ենթադրվում է Լաբելոնի թագավոր Բաղդասարը Նաբուգոդոնոսորի որդին, որ իր հոր՝ Նբուսազմի մեծ տաճարից թալանած անոթներով խնջույք էր անում։

80 Հմմտ. նույն, Ա. Ֆ. «Լքեալ թ գոյի յոստոր Միոնի որոն զտաղա ։։ յայգուշ և իբրև լհովանի մրգա յահաց ի Էջ։ եիւենեաց

81 Հովհաննես Բ Կոմնենոսը։

82 Հովհաննես Կոմնենոսի Կիլիկյան արշավանքի մասին մանրամասն վկայություններ ունեն բյուզանդական աղբյուրները։ Նիկետաս Խոնիատեսը գրում է, որ կայսրն սկսեց իր Կիլիկյան արշավանքը ընդդեմ հայոց իշխան Լևոնի քանզի նա տոմարվոց պատկանող քաղաքների էլ տիրացել և փորձում էր նաև գրավել Սելևկիան։ Կայսրը անհրաժեշտ պատրաստություն տեսնելով հասնում է Կիլիկյան դռները և, առանց դիմադրության մուտք գտնելով, գրավում Ադանան և Տարսոնը։ Աստիճանաբար նա տիրանում է բովանդակ Կիլիկիային։ Ուժեղ դիմադրություն է ցույց տալիս Վահկա բերդը։ որի վրա էլ կայսրը հարձակվում է և պաշարում։ Բերդի պաշտպանությունը գոնվում էր քաջարի Կոստանդինի ձեռքում։ որը բարձրանալով բարձր բլրի վրա «Հունարեն լեզվով հայհոյում էր բյուզանդացիների կայսեր, նրա կնոջ և դստերինը։ Կայսրը Կոստանդինի դեմ հանամարտելու է ուղարկում Լվստրատիոս անունով մի մակեդոնացու։ Ի վերջո հայերը Վահկա բերդը հանձնում են կայսեր։ Կոստանդինի շղթայակապ նավ են նստեցնում Կոստանդնուպոլիս տանելու համար։ Բայց Կոստանդինը իր ծառաների օգնությամբ գիշերով կապանքները ջարդելով գահակներից շատերին սպանում է և փախուստի դիմում։ Սակայն նրան չի հաջողվում պաշարը շարունակել, քանզի նորից է բռնվում և տանվում կայսեր։ Վահկայից հետո կայսրը պաշարում է Անավարզան։ Հայերը հարձակվում և այրում են բյուզանդացիների պաշարողական մեքենաները։ Բայց, ի վերջո հայերը Անավարզան էլ են հանձնում։ Այս բոլորից հետո է ա՞ռ ոչ կայսրը մ տոր է գ ։ծում Անտի ք

[ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԵՑԻ ՇԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ]

---

1 Հովհաննես Կոմնենոս կայսրը Պերիերոյեն մսկանվան մասին սե՛ս յերբ, տան Ի Ծանոթ. 58

2 Հռոմկլան (արաբ. Կալաթ ար-Ռում Հ յեռի բերդ) նշանավոր բերդ էր Եփրատի արևմտյան ափին 1116 թ գրավվեց Ծգեսիալի կոմս Թալդուին դը Բուրգի կողմից։

3 Ֆախր էդ դին Կարա Ասլան։

4 Իյուլորիեի կարծիքով բնագրի «յազգե Սլրիմա՞ն ։ ։ ։ լ ։ ։ ։ ։ ։ է

«Սուրբ» կամ «Աստի» կամ էլ «սրբոյ» բառի, որի տակ այնքան աստրինները ենթադրում էին Լիբանանի Մարդայիտներին կամ Մարոնիտներին։ Նա սխալ է։ Խոսքը Տէրտրի կոմս Մահիի մասին է, որը հիշատակվում է այս դեպքից 15 տարի առաջ։ Մահիի անվան առջև հանդես եկող Սիրը (sir, տեր) շատ հաճախ է հանդիպում խաչակիր զորձիչների անունների առջև։ Օրինակի համար նույն Գրիգոր Երեցի Շարունակությունի մեջ տեղ գտած վարդապետ Բարսեղի դամբանակոչում Քեսունի տեր իշխան Բաղդինը հիշված է որպես «Սիրի Պաղտին» ձևով։ Այսպիսով, բնագրի «ոմն զօրական յազգէ Սիրիմահէս» պիտի ուղղել «ոմն զօրական յազգէ Սիրի Մահէ»։ Սիրի Մահիի ազգակիցը։ Մեր ենթադրությունը հաստատվում է Սմբատի Տարեգրքի տվյալներով։ Վերոհիշյալ դեպքերի առթիվ նա գրում է «ի սոյն ամի ձիաւոր էր Մահէ Տէրտրոյ կոմսէն, զոզացա զԱնթափ ի Հռոմկլայ»։

5 Մանվել Ա Կոմնին (1143—1180 թթ.)։

6 Նրուսաղեմի Պատրիարքի անունն էր Թուլիոն

7 Բալդուին Գ-ը (վախճանվել է 1162 թ.)

8 Պետերին որդու տակ ենթադրվում է Թամ՝դ Ա դէ Թ սայլ։

9 Թիւք, ԺԱ, 5։

10 Իմա՛ Կալա Ջաբալ

11 Սրանից հետո մեր բնագրում գալիս է հետևյալ նախադասությունը. «ի սոյն ժամանակս ի չորս բաժանեցաւ կաթողիկոսութիւնն. Տէր Վահրամ և Տէր Գրիգոր յԵգիպտոս Տէր Բարսեղն յԱնի, Տէր Պօղոս հայրն Խարաքայ ի Մարաշ Տէր Թորոսն ի Հենի. աթոռն սրբոյն Գրիգորի ի յԱնի ի չորս բաժանեցաւ», որ ակնհայտ ընդմիջարկություն է։ Այդ նույն նախադասությանը բառացի մենք հանդիպում ենք Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրության 150-րդ էջում։

12 Աստվածաշնչի համաձայն աստված մարդ է ստեղծել իրեն հար և նման, որ մարդը պատկերն է աստծ։

13 Հմմտ. Դանիել, ԺԲ, 2

14 Մենդոց, Թ, 6

15 Սաղմոս ՄԴ, 24

16 Ղուկաս Զ, 37

17 Գանդը դրամի ամենաթանկ մասն է

18 Անտիոքի գրինցն էր Թամոն դը Պուատյեն

19 Մասուդը Իկոնիայի սելջուկ հարստության էր պատկան մ և խ է Ասլան Ա-ի որդին էր։ Իշխեց 1110—1155 թթ.։

20 Սույն դեպքը ավելի հստակ է շարադրված Սմբատի Տարեգրքում. «վասնզի գնայր կոմսն Հռալինն յԱնտիոք և ի գիշերի մի ելեալ սակաւիկ մի ի հանապարհէն ի դէտս սրոտաքին կարեաց և ընկերք նոցա անցեալ գնացին, և նա վայեաց երիվարաւ զկնի որ հասցէ նոցա և դիպեալ ի ծ մի անկաւ յերիվարէն ցաւալից, և երիվարն ոստեալ ի նման խրեաւ և նա մնաց անկեալ մինչև յա աւուն և

ընկերիք ի գիշերին ոչ իմացան զայս։ Իսկ առաւօտուն եկեալ հովուականք և առեալ տարան զնա ի Հալպ և անդ եղաւ ի բանտ»

21 Խոսքը Գող Վասիլի մասին է։

22 Խոսքը Ջոսլին Բ-ի որդու Ջոսլին Գ ի մասին է։

23 Ազգ էդ-դին Խլիճ Առսլան։

24 Այսինքն՝ Թագավոր (Մելիք նշանակում է թագավոր) Նկատի ունի Ազգ էդ-դին Խլիճ Առսլանին։

25 Ռուբինյան իշխան Թորոս Բ-ը որ իր հոր Լևոնի հետ գերի տարվեց Կոստանդնուպոլիս։

26 Թուղթ առ Հռոմայեցիս, Թ 18։

27 Սմբատի Տարեգրքում հանվանե թվարկվում են իշխան Թորոսի ձեռք բերած տիրույթները։ Այնտեղ կարդում ենք. «Ի թուին ՇՂԳ (1145) մանուկ մի Թորոս անուն, յորդւոյն Լևոնի, որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Ռուբենի զոյ տարան կապանօք ի Կոստանդնուպոլիս տամբ և որդւոքս սա այս Թորոս զերծեալ անտի հասանէր ի լեռնակողմն Տաւրոսի ի սահմանս Վահկայիին, անտեսեալ և ծածկեալ զինքն թէ ո՞ք էր, և, իմաստութեամբ փոքր-փոքր ձգէր առ ինքն որս աջողակս ի քահանայից և յաշխարհականաց, զի էր այր զգաստ և հմուտ ասուուածային գրոց թեանց, և ի պատերազմունս յաջողակս սնելեամբ թիւամորթ, երկայնունչ, դիմօք գեղեցիկ և ահարկու և լի շնորհիւ։ Եւ օգնութեամբ Աստուծոյ փոքր-փոքր տիրեաց հայրենեաց իւրոց և առ զՎահկայն, զՅամուտաշն, զՍիմանայ կլայն զՍոսի ծ լեր և այլ գաւառս էառ ընդ ձեռամբ»։

28 Անդրոնիկոսը բյուզանդական կայսեր հորեղբորորդին էր։ Հովհաննես Կիննամոսի մոտ այս դեպքերը շատ մանրամասն են նկարագրված. «Կայսրը,— գրում ենք այնտեղ,— Անդրոնիկոսին նշանակելով միահեծան զորավար, ուղարկում է Կիլիկիայի և Իսավրիայի վրա։ Թորոսը, որ հայտնի տոհմից էր և դեռ վաղուց Հովհաննես կայսեր ձեռքը գերի էր ընկել, ելք վերջինս արշավել էր Իսավրիայի վրա, Բյուզանդիայից փախել և Կիլիկիա գալով ապստամբություն էր բարձրացրել Բյուզանդիայի դեմ։ Ահա դրա համար էր, որ կայսրը Անդրոնիկոսին նրա դեմ էր ուղարկել։ Անդրոնիկոսը մտավ Կիլիկիա, իսկ Թորոսը Մոպսուեստիայում էր գտնվում, որին նա ամբողջ զորքով պաշարեց։ Թորոսը անլուսին գիշերով, երբ հորդառատ անձրև էր տեղում, Մոպսուեստիայի պարսպի մի մեծ մասը քանդելով, իր բոլոր զինվորներին դուրս հանեց և անակնկալ կերպով հարձակվելով բյուզանդացիների վրա գլխովին փախուստի մատնեց նրանց։ Անդրոնիկոսը թեև քաջարար կռվեց բայց ոչինչ չկարողացավ անել և փախավ Անտիոք»

29 Իմա՞ Ցաղուբ

30 Կիլիկյան կամ Ամանոսյան լեռնանցք

31 Ֆրեր նշանակում է եղբայր։ Նկատի ունի ֆրանկներին ավելի հիշատ «Տաճարական» օրդենին պատկանողներին։

32 Ենթադրվում է Թորոս իշխանը։

33 Երկնային զորքի տակ ենթադրվում են հրեշտակները։

34 Գրիգոր Երեցի մոտ կա շփոթում։ Հակոբ Մծբնացին Նիկիայի եկեղեցական ժողովի (325 թ.) ժամանակակից է։ Ինչպես նա ցույց է տրված պարսից Կավադ արքայի (488—531 թթ.) ժամանակակից։ Պարզապես շփոթված են երկու Հակոբներ, Հակոբ Մծբնացին և Հակոբ Սերուգցին։ Վերջինս, որ կոչվում էր նաև Բատնացի, իսկապես Կավադի ժամանակակիցն է։ Սակայն նա լաշտպանեց Կավադից ոչ թե Մծբինը, այլ Ամիդից մեկ օր հեռավորության վրա լտնվող Էնդիելոն Լայրը (տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացի Պատերազմների մասին, II, 7)։ Հակոբ Սերուգցին ակայն նույան ոապանի հետ որևէ սանչություն չունի։

35 Գրիգոր Երեցն այստեղ հերձվածող է անվանում հոնադավանների։

36 Բնագրում «խատի» Գյուլորիեն ենթադրելով, որ «գրաթիբ» բառն է թարգմանել է secretaire։ Ամենայն հավանականությամբ արաբական շրջանում իմամ-խալիֆի իսկ խալիֆայության անկումից հետո սուլթանի կողմից նշանակվող դատավորի մասին է խոսքը։ որ հենց կադի էր կոչվում (պարսկ.՝ կազի)։

37 Լիկանդոսի բյուզանդական բանակը թափել է Լեն Զ կայսեր ժամանակ, հայերի կողմից։

38 Բնագրում՝ «մոլար կուռայիցն իւրեանց» Սմբատի Տարեգրքում որպես նրանց հաշտեցնող հանդես է գալիս խալիֆան։

39 Այստեղ Գրիգոր Երեցը Քսենի փոխարեն գրում է Կիսոն։

40 Սուլթանը եկավ Կիսոն դավառը պարզապես այն պատճառով, որ այն լրեն էր պատկանում և Թորոսի կամքին հակառակ վերջինիս եղբայր Ստեփաննի գրավել էր։ Գրիգոր Երեցի շարադրանքն այստեղ մի փոքր հստակ չէ։ Սմբատի Տարեգրքում ավելի սարգ է «Ի թուին ՈԶ Ստեփանէ եղբայրն Թորոսի և որդին Լեոնի շարժեալ ի չար մարգկանէ, արար իր գունդս զօրաց և եկանէ առնուլ գաւառս և թափել աշխարհս աչողութեամբ, որ և էառ զԿոկիսոն և զԲերդուսն. և Ստեփանէ առանց կամաց Թորոսի առնէր զայս և վասն այսպիսի խռովութեան էին ելիկ Անանն ի գաւառն Կոկիսոնի և հեռացանեցուցեալ իւր զամէնեսեան.. և անտի գնաց ի Բերդուսն»։

41 Այդ ժամանակ Երուսաղեմի թագավորն էր Բալդուին Գ։

42 Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ դը Պուատյեի մահվանից (1148 թ.) հետո վերջինի որդու Իսահմոնդ Գ-ի մանկահասակության ժամանակաշրջանում խնամակալ էր Ռընո դը Շատիյոնը։ Գրիգոր Երեցը նրա անունը հիշում է մի փոքր հետո Ընանդ (Ռենալդ)։

43 Քյարմուտները 9-րդ դարում ծագած Իսմայիլիտների ալանդի երկրներից Ինկի կողմնակիցներն էին։

44 Բելիարը մի անգամ միայն հիշվում է Պողոս առաքյալի մի թղթում և դրա տակ սատանան է ենթադրվում։

45 Այն է Այնթապ, ամուր բերդ Մարաշի և Հալեպի միջև։

46 Բնագրում Կոնթանճո առանձին գլուխներում ավելի ճիշտ՝ Կոնթ

Անժու, որ անուն չէ նշանակում է Անժուի կոմս, ենթադրվում է Երուսաղեմի թագավոր Ֆուլկոնը։ Վերոհիշյալ տիտղոսը նա կրում էր նախքան թագավոր դառնալը

47 Ինագրում այս նախադասությունը պարզ չէ։ Սկզբում խոսվում է Ռապանի և Կիսոնի կուսակալի մասին, բայց այնուհետև խոսքը մեկ անձնավորության մասին չէ։ Գուցե Ռապանն ու Կիսոնը առանձին կուսակալներ են ունեցել

48 Ուղղափառների տակ Գրիգոր Նրեցը նկատի ունի հայադավանների և ասորիների։

49 Ռական, որ բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում է նաև Կալլինի կոս, Միջագետքի քաղաքներից է կառուցված Եփրատի սրևելյան ափին։

50 Միրանը (նաև Սուքման I) Սուքմանի Ա-ի թոռը, իշխեց 1128—1185 թթ.։ Նա ստացավ Շահի Արմեն տիտղոսը։ Իր իշխանանիստ քաղաքն էր Մանազկերտը

51 Ինագրում Ատրատին Դյուլորիի ենթադրությամբ նաև էդդին

52 Գիորգի Գ-ը, որ հաջորդեց իր եղբայր Դավիթ Գ-ին։ Նա Դավիթ Ը Շինարարի թոռն էր։ Դեմետրե Ա-ի որդին

53 Այժմ՝ Օլթի։

54 Շահի Արմենը անուն չէ, այլ տիտղոս

55 Ինչպես վերևում առիթ ունեցանք ցույց տալու, Սիրը (Sir) տել է նշանակում

56 Ոմ կամ Ի վք կոչվող բերդը լանվում է Խարբերդի լեռի մոտ։ Եփրատից արևելք։ 11-րդ դարում պատկանում է Իրիզոս Մաղիստրոսի ընտանիքին

57 Մեմտինը Մեջդ էդդին Բեն-Դայլեն է։

58 Անտիոքի իշխանության բերդերից մեկը, Անտիոքից մեկ օրվա հեռավորության վրա։ Խաչակիրներն այն գրավեցին 1099 թ. և վերջնականապես կորցրին 1164 թ.։

59 Բարսեղ Մարաշցին, Մարաշի Բալդուին I իշխանի խոստովանահայրը, որի ծավալուն դամբանականը Գրիգոր Իրեցն ընդգրկել է իր շարադրանքի մեջ։

60 Դյուլորիեի կարծիքով այս-դուկը անկասկած Սենդրոնիկն է, որին Մանվել Կոմնենոսը նշանակել էր Տարսոնի և Մսիսի կա ավարիչ, որը և ջարդ էր ստացել Թորոս իշխանից։

ՀԱՏԻԿ ՄՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

Ա

Աբաս (Պարսի թագավոր)— 11, 38 101, 120, 144
Աբասլան (Ագասլան, Այլի Ասլան)— VIII, 38, 55, 96, 99, 119 123, 127, 128, 130, 134, 135, 152 154, 159, 160, 198, 235, 296, 324
Աբգար (Եդեսիայի թագավոր)— III IV 158 178 210, 218 251
Աբեղյան Մ.— XI
Աբրահիմ (Տողրուլ սուլթանի զորավար)— 68
Աբրահիմ (Կուրիշի որդին)— 161
Աբրայիմ (Սուլիմանի որդի)— 244
Աբուլ-լ-Ասվար (Ապուսուար Դվինի ամիրան)— XVII 7 53 54 130
Աբուլ Ֆարաջ (Բար Հեբրեոս)— XXVIII
Ադամ— 183 255
Ադրամելիք— 5
Ադրիանոս կայսր— 165
Ադրիանուպոլիս— XVII 67
Ակաղ բերդ— 38, 242—244
Ակաղ քաղաք— 229 239 233 91
Ակիդ— 41 152
Ակթանաս— 183
Ակար քաղաք— 44
Ակեղուա դաշտ— 137
Ակեքս (Հունաց կայսր)— 149 156 157 167 168 177 179 185 187 188, 201, 231, 248
Ակեքսանդր Մակեդոնացի— 202
Ակի ամիրա— 41 42

---

* Կազմել է Վ. Սգաստյանը

Ալիշան Ղևոնդ— XIX, XXIII
Ալուսիան (բուլղար թագավոր)— 26 30 129
Ալփիրակ սուլթան— 165
Ախալքալաք— 96
Ախսիս ամիրա— 152 153
Ախուրյան գետ— 6, 57 69 97, 98
Ահի ամիրա— 42
Ահլու » — 42
Ահմատ » — 42
Ահմատիլ » — 212
Ահվար » — 42
Աղթիք 64
Աղսիան ամիրա— 154 159 163 169, 173
Աղ Անգուր (Աղանգույր)— 154 159—164 246 250
Աղվանք (Աղվանից աշխարհ կամ Խորին աշխարհ Հայոց)— XIV 2 3 7, 11 22 23, 52—55 57 59 145, 151 155, 159
Աղուպ Ասլան— 274, 277 278 290
Ամառյան Հ — IX—XII
Ամաղեկ— 176
Ամանոսի լեռնանցք— VIII
Ամիդ (Ամիթ)— 10—12 42 92—95, 128 224
Ամիրդոլու վանք— XXVI
Ամիր Խալե (Սամոսատի ամիրա Պալտուխի հայրը)— 164
Ամիր Խաղի (Խաղի Դանիշմանի որդին)— 198, 221, 248, 250 277
Ամիր Ճոշ—153
Ամիր Միրան— 292
Ամիր Սայիդ (Նարտոլի տիրին)— 93
Ամր-Քափր— 88, 138
Այծյաց բերդ— 12 18 211
Այնթափ— 239, 282, 283
Այրարատյան դավառ— 58
Անաղուղլի— 65
Անալյուր դյուղ— 223
Անանե (Պետրոս կաթողիկոսի քեռորդին)— 69 70
Անանե Հաղբատացի— 118
Անանե Նարեկացի— 118
Անանիա կաթողիկոս— 2 22
Անդրիաս տոմարագետ— 28
Անդրիուն բերդ— 141
Անդրոնիկոս— 271 272

Անի քաղաք— VI VIII, XVII, 3 5—7 33 51—53 56—58 62—64 69, 70 96 97, 139 145, 150, 159 177 195, 234 241, 245, 287 291
Անկյուրա— 277
Անձավաց աց գավառ— 5 20
Անձիտ գավառ— 5 19 86 137 235 237 244, 268
Անտիոք քաղաք— IX X 4 13 18 27 33, 75—78 103 130 131 140 143 147—149 152 154 158—160, 162, 164 169 173 175 177, 179—183 187 189 190 195—197, 202, 203 205, 207 209 216, 217 219 224 225 230 232, 233, 237, 240 242 245—250 266—268 270 274 279 281—286 292
Անտիոտավրոս— IX
Անտոն— 118, 125
Աշմուշատ քաղաք— 137
Աշոտ (Գագիկ Ա ի որդին և Հովհաննես-Սմբատի եղբայրը)— 5—7 22, 23 56, 58 105 121 131, 143 177
Աշոտ Բ Երկաթ— 56 58 143
Աշոտ Գ Ողորմած— XVI XXIV 2 3 13 18 56
Աշորնիք գավառ— 177
Ապահունիք գավառ— 23 24
Ապիրատ իշխան— 7 139 177 199 200
Ապլասաթ (Տաճատի որդին)— 204 207 217
Ապլասթան քաղաք— 201 202 290
Ապլհաճ ամիրա— 21
Ապլղարիպ (Հասանի որդին)— 143 144
Ապլղարիպ (Վասակի որդին)— X 209 225 226
Ապլղարիպ (զորավար)— 20—22
Ապոլա ամիրա— 41
Ապլջահապ (Ա գիրատի որդին)—7
Ապլջահապ (Ապուլջահապ Վասակի որդին)— 7 145
Ապուսահլ Արծրունի իշխան— 5 23
Ապուսահլ (Սենեքերիմի որդին)— 37 55, 56 88 91, 105 118 131 144
Ապուքապ իշխան— V 39 43 79 99 100 142 146
Առյուծաթիլ— 129
Առոն— 71
Ասիա— 247
Ասկալոն քաղաք— 189 282
Ասորեստան— 5 17 24
Ասորիք— VII IX X 183
Ասպահանի դաշտ— 163
Ասքար— 155
Ավզկան քաղաք— 236
Ավլոս դաշտ— 188
Ավսալ վայր— 10

Ատանա— 4 134
Ատոմ (Սենեքերիմի որդին)— 37 43 55 56 88 91 105 118 144
Ատոմ Անձավացի— 118
Ատրատին— 290
Ատրներսեհ իշխան— 121
Ալաբիա— 279
Արագիլի անապատ— 190
Արածանի գետ— 137
Արդինա վայր— 22 121
Արդուխ (Սուքմանի հայրը)— 164 169 181 196—198 224, 229 233 236 244
Արևան գետ— 65
Արլուան— 42
Արժախասի դաշտ— 144
Արեգի անապատ— 190
Արիստակես Լաստիվերցի— VII XV 118
Արծխան բերդ— 292
Արծն քաղաք— VIII 68 287
Արծնի բերդ— 91
Արկեան քաղաք (Արկա նաև Պաղոտիա)— 15 131 132 176
Արկնի ամրոց— 73, 74 81 91
Արճաշ քաղաք— 66 78 290
Արճեհ վանք— 39
Արչովիտ վայր— 71
Արչուկ իշխան— 147
Արչքթոնք տոհմ— 146
Արվանդանոս— V 123, 124
Արևընդան— X 205, 226
Ափխազիա— 56 132
Ափշուն գյուղ— 140
Աքրա քաղաք— 164
Աֆրիկա— 160

Բ

Բաբելոն— 17, 161 166 173
Բագարատ (Գորգի Թագավորի որդին)— 32
Բագարատ (իշխան Արևընդանի)— X 226
Բագարատ Վիսկացի— V 97
Բագարատ իշխան— 18
Բագրատունիներ— XVI, XXI, 6 56 64 67 143, 145 216
Բագրևանդ գավառ— 117 121
Բագունի իշխան— 170

Բալդուին իշխան (Գոդեֆրուայի եղբայրը— տե՛ս և Պաղտին)— X XXI
Բալու— 236
Բակ գյուղ— 22
Բակուրաի — 97
Բաղդադ— 11—13 22 41 109 198 228 234 235
Բաղեշ—42, 79
Բանակ վայր— 20
Բանիկ— 144
Բասեն— VIII
Բասրա քաղաք— 42 206
Բարդուղիմեոս առաքյալ— 3 104
Բարձրբերդ— 272
Բարսեղ (տեր Սղիսել Եղբայրը)— 69
Բարսեղ (վարդապետ)— XXV, 252
Բարսեղ կաթողիկոս— 139 145 150 157 168 177, 183 195 196 199, 216, 217, 220
Բարսեղ Իաշխատացի— 69
Բարսեղ սուրբ— 110 131 160
Բարսեղյանց անա լատ— 222
Բելիար— 45, 281
Բերդան (Տրապոլսի կոմս)— 207, 269, 212
Բերդուս— 203, 297, 281
Բերկրի քաղաք— 50 78
Բիրդոս բերդ— 16
Բիր քաղաք— X, XXI, տե՛ս և Գիրբ
Բյուղանդիա— IV, VI V II XIV, XVII
Բյութանիա— 130
Բոհեմունդ (Անտիոքի իշխան տե՛ս և Պեմոնդ
Բջնի ամրոց— 7, 8, 59
Բուզան զորավար— X
Բուղաբ վարդապետ— 69
Բուլղարիա— XIV 26, 167
Բուրսուխ ամիրա— 212, 220 221 224, 225, 212—24

Գ

Գաբաոն քաղաք— 17
Գաբրիել (տե՛ս և Խորիլ)— X
Գագիկ I Բագրատունի— 5 7, 33 34 53
Գագիկ II Բագրատունի— XXII, 53 58 62—64 91 105 106 118 121 131 143, 144, 151 169 212—214
Գագիկ Աբասյան (Կարսի թագավոր)— 98, 99, 101 144
Գամիրք— 118 130 158 169 188. 213 277

Գանգրա— 277
Գանձակ— 151 15ɔ 195 233, 234 238 246
Գանձի իշխան— 50
Գզլմուշ— 165
Գեհոն գետ— 134
Գենեսարեթ քաղաք— 15
Գերմանիկիա— 252
Գիլմուշ (գարսից զորապետ)— 68 147
Գիճաճիճի ամիրա— 88
Գիորգի (Գորգի I— վրաց թագավոր)— 6 33 34 37
Գիորգի III (վրաց թագավոր)— 290 291, 293
Գոդեֆրուա դը Բուլոն— X XI (տե՛ս և Կոնդովրի)
Գոհար խաթուն— 228
Գողգոթա— 179
Գողիաթ— 9
Գող Վասիլ— X XXI, 190, 194 195 199, 203—205 207 209 216 217, 225, 226 249, 268, 269
Գոմեշտիկին ամիրա— 123 124
Գոշակտակ— 2, 152
Գոռա քաղաք— 239
Գոտեթիլ— 212
Գորգ Շիրակացի— 148
Գրիգոր Աստվածաբան— 113 160
Գրիգոր Երեց— XXII—XXV, 248, 249
Գրիգոր Լուսավորիչ— 22 90, 100—102 104 150
Գրիգոր կուրապաղատ— 177
Գրիգոր Մագիստրոս— IX 8 45 58 69 71, 101, 121 125 140, 177, 220
Գրիգոր Մաշկևոր— 223
Գրիգոր Նարեկացի— 118
Գրիգոր Նյուսացի— 110, 186
Գրիգոր (Սենեքերիմի որդին)— 152
Գրիգոր (Բակուրանի որդին)— 97
Գրիգոր Սքանչելագործ— 109
Գրիգոր (Վահրամ սպասրապետի որդին)— 65
Գրիգորիս Վկայասեր կաթողիկոս (Գրիգոր Մագիստրոսի որդին)— 101, 125 126 136 137—139 140 150, 168 176, 183 165, 190 198
Գրիգորիս կաթողիկոս (Ապիրատի որդին)— 139 199, 220, 250
Գրիգորիս (Մարաշի և գիսկոպոս)— 180
Գրուսսե Ռ.— XXVII
Գուրգեն (Ալվանքի թագավոր)— 5 7 11
Գուրգեն (վրաց թագավոր)— 140

Գևորգ (Աղվանից կաթողիկոս)— 151
Գևորգ Գոտևորի վանք— 146
Գևորգ Ելթամոնցի— 118
Գևորգ (Հայոց կաթողիկոս)— 126 136
Գևորգ Չուլհակորդի— 69
Գևորգ վարդապետ (Մելրիկ)— 223 246
Գևորգ Ուծեցի— 118
Գևորգ Ուռմեցի— 160
Գևորգ Քարնեղեցի— 69

Դ

Դամասկոս— 14 41 152 160 161 169 170 173, 194 219 224 241 242 246 283—235 287 290 292
Դանիել մարգարե— 166 256
Դանիշման ամիրա— 180, 188, 195 197 242 246
Դավատանոս (Ուռհայի դուկը)— V 93—95 142
Դավթուկ քորեպիսկոպոս— 68
Դավիթ (բիբլիական)— 9 99 166 108 268 269
Դավիթ(Անհաղթ)— 199
Դավիթ (Հաբելի որդին)— 73 74
Դավիթ Անհողին— 53—57 59, 95 145
Դավիթ կուրապաղատ— 23—25 39 43 142 163—165, 171, 172, 177, 176
Դավիթ (Աղվանից թագավոր)— 151
Դավիթ (վրաց թագավոր)— 233—235 238 241 245 246 291
Դավիթ (Սենեքերիմի որդին)— 31 32 34 37 43
Դարբանդ գավառ— 151
Դդուշ (Աբասյանի որդին)— 128 152 160—163, 242
Դեկապոլիս— 15
Դեկոր լեռ— 234
Դեմետրե (Դավիթ թագավորի որդին)— 239 245 291
Դեսնաձոր— 43
Դերբենդ— XIX
Դերենիկ թագավոր— 5 20—22
Դերջան— 18
Դիյալ Մուդալ— 111
Դինար ամիրա— 84 85
Դիոսկորոս (Իոսկուրոս) Սանահնեցի— XVI 51 52 109 118 148
Դմանիս քաղաք— 239
Դմիտրիև Գ — XXVIII
Դյուլորիե Իդ — XXV

Դվին քաղաք— XVII 7 65 66 130
Դրազարկ— 221 246
Դուռն վայր— 274

Ե

Եփ լոռս— XIV 27 41 139 150 152 153 169 173 176 189, 194, 227 232, 275, 276
Եդեսիա— III IV VI VIII—X XXIII—XXVII 1 (տե՛ս և Ուռհա)
Եթովպիա— 234
Ելեխտոռ— 81
Եղիա մարգարե— 125
Եղիշե եպիսկոպոս— 33
Եղիսաբեթ— 115 116
Եղիսե— 69 70 91
Եմրաշ— 9
Եպիխտ իշխան— 140 141
Եսայի մարգարե— 32 178
Եվտատ Թոռնեցի— 13
Եվդոկիա— 124
Եվաթքես— 109
Եվրոպա— X
Երեմիա— 182
Երդնկա— 65
Երիքով— 219
Երկայնաբազուկ (տաճիկների ամիրան)— 27
Երուսաղեմ— X XXVI, 13 15 28 49 115 117 122 152 166, 169, 173 175—177 179, 180 182 186 189 190 194 198 200, 207—209, 212 218 219, 224 227, 230—233, 235 237 241—245 250, 263, 279, 281—286 239 290 292
Եփրատ— IX, X 2 27 43, 44 36 123 145 169 210 212 218 221, 224 226, 230 232 236
Եփրատ I Ասորի— III IV 69

Զ

Զարարով Ս. Ա.— XVIII
Զանգի (Մոսուլի աթաբեկ)— IV V, XXIII 246 252, 267, 270, 281 283, 284, 290
Զարինակ բերդ— 163
Զաքարիա— 115, 116

Ջնճիլ կոմս— 166 169 174 177 186 187 201 207, 219 243 245
Ջոն (Կոստանդնի դուստրը)— 38 59, 60 81
Ջոյատ (Թատի և Լիպարիտի եղբայրը)— 33 72
Ջորվրի Կոզեռն վանք— 136
Ջուրալ ամիրա— 42
Ջուրզավ քաղաք— 17

Լ

Էդեսսա (տե՛ս և Եդեսիա Ուռհա)— III
Լեռադ էդ ղին Ջանգի (տե՛ս և Ջանգի)— III

Թ

Թադէոս ա ւաքյալ— 3 104 117 145 151 178
Թադեոս դրիշ— 69
Թաթուլ խշխան— 179
Թավբլուր— 91
Թափորական լեռ— 15
Թեոդորոս (Հայոց կաթողիկոս)— 141 149 150 158 165
Թեոդորոս (տե՛ս Թորոս Սեբաստոս)
Թեոդորոս (Մելիտենեի մետրոպոլիտ)— 25 26
Թեոփանես խոստովանող— XIII
Թերեպ քաղաք— 230 243
Թիլ Ավեոյաց գավառ (տե՛ս և Թլպաշար)— 171 267—270 273 276
Թանկ վայր— 104
Թլեթութ բերդ— 129
Թլթովրավ բերդ— 129
Թլկուրան բերդ— 211
Թլմոզ— 215
Թլմուխ— 66 73 91 93 95 102 123 128
Թլպաղ— 73
Թլպաշար (նաև Թիլ Ավեոյաց)— 171 205 207 212 217 224 225 231 232 240 270
Թոդորա (Էլենտոռ)— 31
Թոռիճա բերդ— 103
Թոռնիկ (Մուշեղի որդին)— 67 86 136—138
Թոռնիկ (տե՛ս Լևոն Թոռնիկ)
Թոռնեան գավառ— 60 61
Թոտոռակ— 147
Թոտորէ (վրաց Դավիթ Թագավորի եղբայրը)— 239
Թորգոմ— 250

Թորեշ— 216
Թորոսակ— 73
Թորոս իշխան (Հեթումի որդին)— V, X, 162—165 169, 171, 172, 178
Թորոս (Քրիստափոր քահանայի որդին)— 91
Թորոս I (որդի Կոստանդնի)— 177, 198 203, 211—214, 224
Թորոս II (որդի Լևոնի)— 270—273 275 276 378 279, 281, 234—287, 289
Թորոս իշխան (Թուլենի որդին)— 226 293
Թրսիճ բերդ— 165
Թուրք (զորավար)— 14
Թուրքաստան— 275

Ի

Իբն ալ Ամիր— IV
Իլարիոն— 25
Իշխան (Խաչիկի որդին)— 60
Իշխան Ուռհայեցի— 146
Իսահակ— 151
Իսմայել— 128
Իսմայիլ (Ակուռի որդին)— 160 162
Իսմայիլ ամիրա — 228
Իսպանիա— 160
Իսուլվ— 91
Իտուվ ամիրա— 95
Իտալիա— X, 166
Իրիոն (Հերետիկոս)— 28, 189 190

Լ

Լամբրոն— 172
Լասդիվերցի— 118 (տե՛ս և Արիստակես Լաստիվերցի)
Լաբիսա ամրոց— 277
Լեսուն լեռ— 132
Լիբանան— 17
Լիկանդոս գավառ— 277 278
Լիկոս (Վասակի որդին)— X, XXI 225
Լիպարիտ (Թատի եղբայրը)— 33 69 71 72 82 85
Լյուդերս Ա — XXVII XXVIII
Լոթարինգիա— X
Լոռե քաղաք— 96 145 151
Լոբան ժ — XXVII
Լոռար բերդ— 47 145

Լևոն (Դավատանոսի եղբայրը)— V, 142
Լևոն Թոռնիկ— XVII, XVIII 67
Լևոն Իմաստասեր— 11
Լևոն I (Կոստանդնի որդին)— 177 217 225 229 247 248 271
Լևոն (Հաբելի որդին)— 73, 74
Լևոն (Տարոնի զորավար)— 18

Խ

Խազի ամիրա (Դանիշմանի որդին)— 198 221 224 242 (տես և Ալի-խազի)
Խազի ամիրա (Արդուխի որդին)— 229 236 241
Խազի (Գանձակի ամիրան)— 233
Խալատ— 82
Խալթ (քրդերի ավազ)— 94
Խաչատուր դպրապետ— 69
Խաչիկ Երաժիշտ— 160
Խաչիկ իշխան— XX XXII 60 61 144
Խաչիկ I կաթողիկոս— 25—27
Խաչիկ II կաթողիկոս— 69 84, 90 91, 100 101, 160
Խաչիկյան Լ — XV
Խառան քաղաք— 41 146 196 203 207—209 217 218 236 289
Խառանի դաշտ— 155
Խավատանք— 34 88
Խատաղ— 133
Խարա-Ասլան— 249, 268
Խարբերդ— 137, 236—238
Խզնե քաղաք— 159, 228
Խլաղ-Ճապար (նաև՝ Խլաթ-Ճապար)— 244 252
Խլաթ քաղաք— 42 132, 290, 291
Խլիճ Ասլան — 149 165 168 187 203 242 270 276 277 281 282 288—290 292
Խոզան գավառ— 12
Խոսոնք գյուղ— 24
Խոսրով ամիրա— 145, 146
Խորասան— 71 133, 180
Խորիլ իշխան— 165 180
Խորիկ (Բերկրիի ամիրա)— 50
Խուժաստան աշխարհ— 95 131
Խլուխ (զորահրամանատար)— 105
Խուրեշ ամիրա— 41, 65, 130

Մ

Մամնգամ— 34, 99
Մով բերդ— 292
Մուլման լաղաք— 103

Կ

Կաղրիական— 104
Կալաթան կոմս— XXI, 225, 226 235—238 240
Կալոն Պնդատ— 63, 105
Կաղեզվան— 177
Կամամ— 94
Կամենն— 69, 71
Կամսարականներ— 217
Կայեն— 9 25, 73, 153
Կապադովկիա (տե՛ս և Դ մերք)—IX
Կապան— 11
Կապանք— 151
Կապուտուռ բերդ— 1
Կաստաղոն վանք— 178 200
Կավատ— 274
Կաստամիդն Թագուհի— 6
Կարակալա կայսր— III
Կարապետ (Հովհաննես Սկրտիչ)—17
Կարին— VIII, 95
Կարկառ (նաև՝ Կառկառ)— X 93 171 226, 236 240 241 268
Կարմիան շրջան— 233
Կարմիր ծով— 177
Կարմիր վանք— 199 216 220 247 269
Կարմրակել— 24
Կարս— 7 11, 33, 98 99
Կեսարիա Փիլիպոսի— 15, 17 179
Կեսարիա Մազակովիայի— VIII 34 118 119, 158
Կերկեսներ— 42
Կերպոդոս— 173, 174
Կիզիստրա բերդ— 144
Կիլիկիա— IX, XXIII, XXVIII 4 130 143 147 169 190 232 245
Կիպրիանոս եպիսկոպոս— 180
Կիպրոս կղզի— 29 285
Կիսոն գավառ— 278 281 284
Կյուրեղ— 117
Կյուրիկն Թագավոր— 95 145 151

Կյուրոս— 246
Կոզմա— 103
Կոմանոս (Իսահակ Կոմնենոս)— 81—64 142
Կոնդեռնակ լեռ— 200
Կոնդոփրե— 166 169 172 174 176, 179 180 2[illegible]
Կոնդոռոսկավիս բերդ— 212 213
Կոնտ-Անժու— 282
Կոպիտաս— 169
Կ ստանդին (Կարիս ով / ի ան)— X
Կոստանդին IX (Հոռոմոյ կայսր Վասիլ II / եղբայրը)— 3—ɔ 19 25 37, 38, 59
Կոստանդին X Մոնոմախ (դո Ոց Թ գավոր)— XVII 62—64 66 67 69, 72, 74, 80, 81
Կոստանդին XI Դուկաս (ոհ ս Տուկիծ կայսր)
Կոստանդին (Միքայել Պափլագոնացու եղբայրը)— 43
Կոստանդին (Անանքնրիմի որդին)— 37
Կոստանդին Մեծ— 76
Կոստանդին (Հարեալի որդին)— 73, 1
Կոստանդին I (Ռուբենի որդին)— 1ɔ9 172 177—179 198 22ɔ 223 229, 248, 271
Կոստանդին (Կարկս / ս եր Մ/ խ ս ի ի ɔ ոլ)— 210
Կոստանդնուպոլիս— XVII 4 ɔ 11 19 26 28—30, 39, 53, ɔ6, 59, 60, 62, 67 69, 70 72, 74 81—83 90 91 95, 100 103, 105, 106, 118—120 125 127, 132—134, 139, 140, 142, 149, 156, 157 159, 167, 183, 187 188 198 201 225 226 248, 249 28[illegible] 288
Կարիճ ամիրա— 127 131 132
Կրեոռ կղզի— 2
Կուպա լեռնադաշտ— 248
Կուպելմ Սանձավել (Տլուքի կոմս)— 189
Կուպին վայր— 104 214
Կուտան ամիրա— 42
Կուր գետ— 238
Կուրիշ ամիրա— 146 149, 1ɔ2 161
Կուրիս բաղաք— 39 226, 243

Հ

Հաբել— 73 81
Հազար— 117 2ɔ0
Հազկերտ— 158, 274
Հալեպ— 2 38 41 126 130—132 147, 149 152, 154 159 162 164, 169 170 202 206 211 224 225, 228 229 235—237, 239—241 246 269 270 279 281 283—285, 287—290 292

Հակոբ Մծբնացի— 13 275
Հակոբ Երեց— XXVI
Հակոբոս (Քարափնեցի նաև Սանահնեցի)— XV—XVIII 105 106 148,
Հակոբոս (Քարահատի որդին)— 113
Հաղբատ վանք— 145
Համա բերդ— 134
Համտուն զորահրամանատար— 2 12, 273
Հայաստան (Հայոց աշխարհ)— IV VIII XVIII—XX 2 3 7, 12 19 22 23, 29 31 52 58 62 63 69 78 88—90 95 101 102 152 160 162 211 223
Հասան (Ապիրատ Հայրը)— 7 139 177
Հասան (Խալիկ իշխանի որդին)— 60 61 144
Հասավն քաղաք— 85
Հանքն— 197
Հարթան բերդ— 204 216
Հարսնմսիր (Հարսանմսուր Հիսն Մանսուր)— 93 123 124 136 204, 216 222 236
Հարպիկ (Հաբելի որդին)— 73 74 81
Հարք գավառ— 11
Հեճն—Պշարա— 94
Հեմս քաղաք— 14 169
Հեսվանց անապատ— 223
Հեր քաղաք— 21 22 34 42 60 61 66 79
Հերմն— 292
Հիսուս Քրիստոս— 4 5 8 9 11 13 14, 15, 17—19 23—25, 28, 35—38 43—48, 54 62 63 76 92, 102 105, 107—115, 117, 118, 122, 126, 136, 139, 146 150 151, 153 157 160 174 176 177 182, 187 190—194, 197, 199—202 204, 205 211 215 223, 229 231, 232 241 243 244 246 247 250—252 264 267 269 272 275 281 283 285 286 288
Հնդկաստան— 98 234
Հոբ— 206
Հոնի քաղաք— 139, 141 150 158, 160
Հովհան Ոսկեբերան— 113 114 160
Հովհաննես Աստվածաբան— 108
Հովհաննես Դրասխանակերտցի— XV
Հովհաննես Թագավոր (Գագիկի որդի)— 5—7 22 29 33 35 45 51 53, 54, 56
Հովհաննես (Գագիկ II-ի որդի)— 145
Հովհաննես Մկրտիչ— 18, 125
Հովհաննես (Անտիոքի պատրիարք)— 183
Հովհաննես (Նզվանից կաթողիկոս)— 2 3 22 23

Հովհաննես Կոզեռն— 29 33 35, 45 50 118 151
Հովհաննես արքեպիսկոպոս— 150
Հովհաննես (Ալեքսանդրիայի պատրիարք)— 183
Հովսեփ (Աղվանից կաթողիկոս)— 52, 54 151
Հովսեփ Ենծայեցի— 29 118
Հորդանան գետ— 35 45
Հռոմ— 125, 139 245
Հռոմկլա— 249
Հուդա— 73 116, 153 172, 187
Հուլիանոս կայսր— 131, 158
Հուսեյն ամիրա— 42
Հուրասատան գետ— 59

Ձ

Ձիոնք բերդ— 34
Ձկնջուր վայր— 213
Ձորովանք— 51

Ղ

Ղազարի լանք— 238
Ղուկաս առաքյալ— 115
Ղևոնդ Լարդապետ— XVI 12 18 19

Ճ

Ճապաղջուր— 137
Ճեպու-Շահար— 94
Ճերճերի— 82
Ճկրմիշ— 196 200 201 203
Ճմճմ— 91
Ճնճղուկ (խալիկ իշխանի որդին)— 60 61
Ճոլին— 167 196—198 205 207—209 212 215 231—233 235—242, 244—246 250 252 267 268 270 282
Ճոփր— 237—239
Ճուաշ դավառ— 22
Ճուել (Դաբավոն բաղաք)— 17

Մ

Մախր արսրկ— 13 27
Մակեդոնիա— 111
Մակոիա բլուր— 127

Մահի կամս— 239 243 249
Մահմատ (Ամիր խաղիի որդին)— XXII 246 248—250
Մահմեդ (Մոհամեդ մարգարէ)— 117 228 234
Մահմուդ (Դամասկոսի ամիրան)— 41
Մահմուտ (Տափարի որդին)— 228 246 247
Մամլան— 23—25
Մամտուտ սպարապետ— 208—212 214—217 219 220
Մանազկերտ— VIII, 78, 80 81 128 131 133 290
Մանդալէ— 144 212—214
Մանի— 109
Մանիակ իշխան— 40—43 62
Մանիակի բերդ— 164, 165, 251
Մանվել (Մանուիլ կայսր)— 217 250 271 284 292
Մանուչէ— 241, 245
Մասուտ— 267, 269, 270, 272 276 277 281 282
Մատթեոս Հաղբատացի— 69
Մատթեոս Ուռհայեցի— 184 185
Մարանդ քաղաք— 135 159
Մարաշ քաղաք— XXIII 39 143 147 150 152 160 179 180 198 200, 203 222 223 226 239 246 250 267 289
Մարապա— 169, 211
Մարիամ Աստվածածին— 15 109 111 116
Մարկիոն— 108
Մարկոս (Կիր Մարկոս—Կեսարիայի մետրոպոլիտը)— 119 120 151
Մարկոս միայնակյաց— 200
Մարկոս (Աղվանից կաթողիկոս)— 151
Մարութա— 158
Մելեսիանոս— 141 142
Մելեք (Տափարի որդին— Գանձակի կառավարիչ ապա սուլթան)— 229 234 246
Մելեք (Մասուտ սուլթանի որդին)— 270 274
Մելիսանոս կատապան— 81
Մելիտենե— VIII, X XXII, 10 25 34 44 84—86 165 168 172 180 203, 233 238, 242, 250 266 287
Մելիք-Ադալյան Մ.— XXIV
Մելիք Շահ— VIII 135 152—154 157 159 160 163 198 220 228
Մեծ Հայք— 3 13
Մերտին գավառ— 195
Միխայիլ (Կարկառի տերը— իշխան Կոստանդնի որդին)— 240 241
Միջագետք— XIX 1 178 184
Միջերկրական ծով— IX
Միրան ամիրա— 289, 290 292
Միքայել ալևոր— 81, 82

Միքայել Ասորի— XXVIII
Միքայել IV կայսր— 43 44 52 55 56 58
Միքայել V » — 59 60
Միքայել VI » — 81 82
Միքայել VII » — 124 125 134 139—141
Մլեհ— 9—11
Մխիթար— 5 165
Մխիթար Բ սգնայրեցի— 69
Մխիթարիկ— 69
Մծբին— X XXI 42 161 200 221 2 4 275 (տե՛ս և Նսեբին)
Մկնիկ վայր— 145
Մճմաին— 292
Մնբեհ (Մնպեհ Մենբիջ)— 41 126 239 240
Մնի ամիրա— 212
Մշար— 136, 242
Մոկաց գավառ— 200
Մոհամեդ (Հեմսի ամիրա)— 45
Մոնոմախ (տե՛ս Կոստանդին X Մոնոմախ)
Մոնտանոս— 108
Մոսուլ քաղաք (նաև Մոսլ)— IV XXIII 41 65 161 192 196 197 200 203 208, 242 244
Մովսես մարգարե— 108 117 143
Մովսես (Խորենացի)— IV 199
Մորավարդ իշխան— 26
Մսիս քաղաք— IX 4 205 222 271 273 284 285, 287
Մրվան— 291
Մուշ— 12 290
Մուշեղ (Թոռնիկ իշխանի հայրը)— 86 136
Մուսի վարդապետ— 30
Մուտառասուն քաղաք— 136
Մուտեպեր— 146
Մուփարդին քաղաք (նաև Մուփարկին)— 40 41 87 3 236

Յ

Յեհնուկ— 94
Յուզբաշյան Կ Ն — VII

Ն

Նազարիթ— 15
Նալբանդյան Հ Թ — IV
Նախճավան— 98

Նանան վալդապետ— 155
Նասեր զորավար— 16
Նավատիոս— 109
Նեռ— 136 151
Նեստոր— 109
Ներսես Մեծ— 51 151 158 166 175
Ներսես Շնորհալի— V VI
Նիգ գավառ— 7 8
Նիկեփոր կայսր— 3—5 11 19 20
Նիկեփոր Ծովիդ (Հունաց իշխան)— 34
Նիկիա քաղաք— 147, 159, 167, 168, 187
Նիկոլա (Հռոմոց պատրիարք)— 183
Նինվե— 117 276
Նիքսար քաղաք— 180 186
Նշենեկ— 103
Նոյ— 223
Նորմանդիա— 174
Նսեպին (Մծբին քաղաք)— 102 123 161 225
Նսրտոլ ամիրա— 40 42 87 92 93
Նուբիա —176
Նուր էդ դին— III 267, 268 270, 231 287 292
Նև Ֆ — XXVI

Շ

Շահան Չրպետ— XXV
Շահի Արմեն ամիրա (նաև Կաղ)— 291 292
Շահվար ամիրա— 42
Շամ գավառ— 13
Շամքոր— 239
Շապուհ իշխան— 31 56
Շաքի— 239
Շեղար քաղաք (նաև՝ Շիզար)— 212 224 235 248
Շենավ բերդ— 209, 212
Շեպլ (Հուհայլ ամիրա)— 39—41
Շերեփ-Տոլ— 146 149 152 161
Շիրակ գավառ— XIX, 7, 19 53 140 145 177
Շիրվան— 239
Շնչրիկ Լայր— 236
Շիպիպ— 43
Սուպլաս բերդ— 248
Շուրեհ Հեճմ ամիրա— 146

Ո

Ոսկեծամ— 79
Ոստան քաղաք— 31

Չ

Չամչյան Միքայել— III, XXIV
Չմշկիկ կայսր (նաև Կյոր Յան)— XVI XXIV 4 5 11—13 19
Չորտվանել Գորգ (Լիպարիտի քեռորդին)— 8 71
Չորտվանել (Թոռնիկի որդին)— 138

Պ

Պալակ ամիրա (Խազիի քեռորդին)— 210 221, 235—240
Պալանկ վայր— 286
Պալպաք— 189
Պալտուխ— 164 165, 171
Պահլավունիներ— XXI 6 58 101 177 198 216
Պաղակճիակ վայր— 33
Պաղեստին— VII, IX, X 13, 17
Պաղին գավառ— 66, 72 73 91
Պաղտային— 277
Պաղտին (Կոնդոփրեի եղբայրը տե՛ս և Բալդուին, Ուռհայի կոմս, հետագայում՝ Երուսաղեմի թագավոր)— 166, 171, 172, 179 180 181 189, 194 195 208, 212, 217, 218, 224—223, 232
Պաղտին Տպորկ (Ուռհայի կոմս հետագայում՝ Երուսաղեմի թագավոր)— 180 131, 232
Պաղտին (Փուլքերիոս Անժուացու որդին Երուսաղեմի թագավոր)— 250
Պաղտին (Քեսունի և Մարաշի իշխան)— 247 250
Պայել ռայիս— 40
Պայեն— 218
Պանտալեոն— 18 (տե՛ս և Զեոնդ վարդապետ)
Պապ Անձավայի— 18
Պառակամանոս (Վասիլ)— 2
Պսոակամանոս (Նիկոլայոս)— 64
Պարկիարուխ— 159—163 173 198
Պարկճակ վարդապետ— 118
Պարսամա իշխան— 153 155
Պարսից ծոլ— 154
Պարսկաստան— 59 96—98 132 153—155 157 160 162 163 187, 189, 201 228 238 246

Պաշտուր— 4[illegible]
Պարտավ— 151
Պեխտ (Անտիոքի դուքը— տե՛ս և Եպիխտ)— 103
Պեմունդ I—166, 169, 173 174 179 180 195—197 245
Պեմունդ II նախորդի որդին— 245 246
Պեյրութ— 208 209
Պենիադա— 15
Պեպու բերդ— 241
Պեռոս զորահրամանատար— 73 74 81
Պետերման Հ — XXVI
Պետրոս (Գող Վասիլի քեռորդի)— 204, 217
Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս— 6 33, 34 43 45 50 52 58 63 66—70 84 90 100 101 138 141 145, 148 158
Պետրոս առաքյալ— 174
Պետրոս Թափիչ— 109
Պետրին (Ֆրանկների կոմս)— 187 189 250
Պիզու— 63 121 145
Պիզատոս— 263
Պիզոնիտ (Պիզոնիտ)— 82 103
Պինոլ Ստեփան— 19[illegible]
Պիր (Բիր) քաղաք— 209 221 22[illegible]
Պզա՞— 149 230 248
Պըշարա— 42
Պհեսնի (և Պև ևսնի)— 200 220 232, 237, 249, 252, 269, 2[illegible]3, 280, 289 290
Պոլճա ամիրա— 149
Պողի— 75
Պողոս առաքյալ— 47, 115, 183 193 217 231, 258 2[illegible]0 2[illegible]1
Պողոս (Վարագա վանահայր)— 150 152 159 160
Պողոս Սամոսատցի— 109, 112
Պողոս Վարդապետ (փիլիսոփա)— 2[illegible]8
Պորփյուրոս— 110
Պուզան ամիրա— 154—156 159 161 162
Պուկի— 65

Ռ

Ռալա՛ քաղաք— 103
Ռահան (Ռհան)— 139 141 149, 158, 201, 270 2[illegible]
Ռահուն (Ռիհուն) գետ— 49 50, 134
Ռաղցաձոր վայր— 162
Ռավալիս գավառ— 96

Ջավլի — 203 205
Ջեզիրա (Ճզիրա) — 42 203
Ջուլման բերդ — 212

Ռ

Ռազմիպ — 216
Ռակա — 289
Ռամլե — 15, 17
Ռապան բերդաքաղաք — 205 216 222 225 232 236 239 249 252 269, 284 289
Ռատ (Լիպարիտի և Զոյատի եղբայրը) — 69 72
Ռատուան (Դդուշի որդին) — 163 164
Ռափսակ — 24
Ռենալդ — 282 292
Ռենսիմեն Ս — XXVII
Ռիչարդ (Պեմունդի քեռորդին) — 195 200
Ռմբաղատ — 137
Ռոճեր (Տանկրիի քեռորդին) — 217 219 224 225 228—230
Ռոմանոպոլիս բերդ — 42 142
Ռոմանոս II կայսր — 2—5 19
Ռոմանոս III կայսր — 38 39 42 43
Ռոմանոս IV կայսր — VIII 124, 142 (տե՛ս և Տիոյեն կայսր)
Ռոպերթ (նաև Ռոպերդ) — 167 174, 245
Ռոբեն (Հայոց իշխան) — IX 169, 170 177 179 198 203 214 217, 226, 229, 248 271 292
Ռուբինյաններ — X
Ռուհա — III տե՛ս և Ուռհա Եդեսիա

Ս

Սաբելիոս — 109
Սագաստան — 95
Սալե (արաբների ամիրա Եռ) — 241
Սալեհ ամիրա — 41
Սալման — 40—42
Սալմաստ — 42 60 61
Սահակ մարզպան — 28
Սահակ Պարթև — 150
Սաղա (արաբների ամիրապետ) — 234
Սամարիա — 178
Սամարղանդ — 134 135 159 160
Սամոսատ քաղաք (նաև Սամուսատ) — 2 40—42 164 165 171 209 210 218, 222 226 265 268

Սամվել վարդապետ— 29
Սամուխ ամիրա— 88
Սայլահան կամ Լասդիվիրցի— 118
Սանահին— 51 52 148
Սասանյաններ— III
Սասուն— 11, 12 86 136 137 214, 238
Սարգիս կաթողիկոս Սևանցի— 27, 29, 34
Սարգիս (Պետրոս կաթողիկոսի քեռորդին)— 138 139 141 165
Սարգիս զորավար (սուրբ)— 117
Սարգիս իշապան— 117
Սարգիս Լեստ— 45 56 58 62 63
Սարե իշխան— 7
Սարվանդավի քաղաք— 187
Սափար— 159
Սեբաստիա— VIII 30, 32 33 35 59 71 84 88—90 105 127 131, 134, 242 277 287
Սելևկոս Ա Նիկատոր— III
Սենեքերիմ Արծրունի— 11 23 24 28, 31—33 37 55 71 88 91, 144 152
Սեն Մարտին— XXIV
Սերկևիլի լեռ— 9
Սերուճ (նաև Մերուլ Սրուճ)— XXI 181 182 215 218 225 232
Սիբար քաղաք— 123
Սիդոն— 16
Սիլովամ— 263
Սիհուն քաղաք— 17
Սիմեոն (Երուսաղեմի կաթիսրք)— 183
Սինա անապատ— 143
Սիոն— 247 249
Սիրիա— III
Սլար-Խորասան— 91 92 102—104
Սլեսին քաղաք— 18
Սկիլիցա— XVII XVIII
Սկլերոս իշխան— 22
Սկյութիա— 176
Սմբատ (Բագարատի որդին)— V 97, 146 147
Սմբատ Սպարապետ— XII XIII XXIV
Սմբատ II Տիեզերակալ— 56 98 143
Սյունիք— XIX
Սոդոմ Գոմոր— 77
Սպահան— 228
Սպեր— VIII
Սպրամիկ— 5 19

Ստատ Թոռնեցի— 11
Ստեփան (հոռոմոց զորավար)— 66
Ստեփան Պինոլ— 197
Ստեփանէ— 274, 278—281
Ստեփանոս (Ուռհայի արքեպիսկոպոս)— 206
Ստեփանոս (Հայոց կաթողիկոս)— 22 25
Ստեփանոս (Աղվանից կաթողիկոս)— 145 151 156 195
Ստեփանոս (Կարմիր վանքի վանահայր)— 199
Ստեփանոս (Քրիստափոր քահանայի որդին)— 91
Սուգման (նաև Սուքման)— 164 169 181 196—198, 290
Սուլիման ամիրա— 147 149, 152 165 209 210 212 236 244
Սուրբ Աստվածածին— 142, 150
Սուրբ Կարապետ վանք— 19, 80 86 133
Սուրբ Հարության տաճար— 28 194 198 269
Սուրբ Հովհաննես եկեղեցի— 205
Սուրբ Նշան վանք— 5, 37, 84 150 160 209
Սուրբ Վկաներ— 214
Սևադա— 152
Սևերակ— 44 94, 102 129
Սև լեռ— 33, 122 170 190 222
Սև ծով— VIII
Սևոտի վայր— 148 154

Վ

Վահան կաթողիկոս— 12, 22 23
Վահկա բերդ— 177, 200 214
Վահրամ կաթողիկոս (տե՛ս Գրիգորիս Վկայասեր— Գրիգոր Մագիստրոսի որդին)
Վահրամ Պահլավունի— 57 65
Վահրամ (Քեսունի դուքսը)— 249
Վաղանյաց քաղաք— 17
Վաղարշապատ— XVI—XXVIII
Վաղենտիանոս— 108
Վաղես— 158
Վաչագան— 2 152
Վաչե— 24
Վասակ իշխան— XXI 225
Վասակ Պահլավունի (Գրիգոր Մագիստրոսի հայրը) — 8 9 58 69, 125
Վասակ (Ապիրատ իշխանի որդին)— 7 139 177 198 220
Վասակ (Թոռնիկի որդին)— 138
Վասակ (Անտիոքի դուքս, Գրիգոր Մագիստրոսի որդին)— 140
Վասակ վրացի— 291

Լուսավորչի— 5, 19
Վասիլ Գող, տե՛ս Գող Վասիլ
Վասիլ (Ապուքաբի որդին)— V 79 99 100 142 146
Վասիլ Տղա— 204 217, 225
Վասիլ II կայսր— 3—5, 19 20 22, 24 25 26 28—30 32—34 3 33, 56, 79, 80, 99, 100
Վասիլ (Բուլղարների Այուսիան թագավորի որդին)— 129
Վասիլ (Կարվոռի տերը)— 268
Վասիլ (Տիգրանի եղբայրը)— 272
Վասիլակ— 133
Վասպուրական— VII—IX 5 11, 22, 31 32 50 51 59 60, 211, 223
Վատրվինք (նաև՝ Իլիուպոլիս կամ Արեգ քաղաք)— 14
Վարազա վանք— 21 150 158 209
Վարազա լեռ— 5
Վարազվաչ— V
Վարազնունիք— 28
Վարդահերի գյուղ— 220
Վարդան Բագիշեցի— XXVI
Վարդան Սանահնեցի— 69
Վենետիկ— III
Վեսպասիանոս կայսր— 166 176
Վոտանիատ— 140, 141
Վոիտոն քաղաք (Պեյրոթ)— 16
Վրաստան— XIV 25, 233 234 239 245 290 291
Վրէայ սմիրա— 42

Տ

Տաճատ (Գանձի որդին)— 50
Տաճատ (Տարոնի իշխան)— 207
Տաճատյան— 247 249 286
Տայք— VIII
Տանկրի Հնտիոքի կոմս— 166 174 179 181, 187 189 195—197 200, 202 205—212, 216, 217
Տապար քաղաք— 219 232
Տավատ (Թեղատանոսի գինվոյ)— 54
Տավրոս լեռ— IX, X, 86, 169, 175, 177 200 203
Տավութ (Սուքմանի որդին)— 244 249
Տարիանիատ— 132, 133
Տարոն— VIII, XIX, 12 18 59, 86, 207 210
Տարսոն քաղաք— IX, 4 136, 143, 271
Տափար ուղիթան (Մելիք Շահի որդ'ն)— 198 220 228 233 234 245

Տափթիլ գյուղ— 235
Տգլաթ գետ— 10 12
Տելիարխ (Հռոմոց իշխան)— 66
Տեպ դերդ— 103
Տեր-Միքայելյան Ն — XXVI
Տիբերական ծով— 14 219
Տիգրան (Հայոց արքա)— 1 2 224
Տիգրան իշխան— 217 272
Տիգրանակերտ (Ամիթ)— 10
Տիգրոն— 42
Տիմոթեոս— 118
Տիոյեն կայսր— 126 130—134 136 (տե՛ս և Ռոմանոս IV կայսր)
Տիրանուն (Տիրան) Կապանեցի— 69 118
Տիրան իշխան— 204
Տլուք— 143, 189 239 243 292
Տողոտապ վայր— 133 290
Տոնավիս գետ— 83 99
Տրապիզոն— 33 131
Տրապոլիս— 16 161 187 198 201 207—209 212 219 224 243 292
Տրովադա— 169
Տփխիս— 234, 235, 239, 241
Տուկիծ կայսր (Կոստանդին IX Դուկաս)— 84 90 93 95 99 100 103—106, 118, 124 125 134, 139 148
Տուղտիկին ամիրա— 170 219, 224, 225, 242 244 246
Տուղրիլ սուլթան— 43 65 68 71 78 88 91 95 99 128 235
Տումբտաշ— 236 240
Տուպալիս— 241
Տիզատ— 24

Ու

Ուլլիս սա ար ա Ֆիլ ա— 195
Ունդրաց երկիր— 167
Ուռհա (Եդեսիա) քաղաք— III—VI XV XVI, XXI XXVIII 1 2 12 27 39—44, 84 93 100 102 104 123 124 129 130, 132 142 143, 145—147 149 153—155 158—165 171—178 178—182 184 190 193 195—197 200—203 205—210 212 214 215 217—219 221 224 225 227 228 230—233 235 237 245 246 249—252 280 289
Ուտայր (Ուռհայի ամիրան)— 89 40
Ուրեմն— 216

Փ

Փարպեան — 282
Փերս — 24
Փերսին ծածք — 216
Փիլարտոս — V IX X 136—138 140 142 144, 146, 147, 149, 150 152, 153 158, 160
Փիլիպոս (Աղվանից թագավոր) — 2 3 11 152
Փիլիպե (հաւ գորակեան) — 8
Փյունիկե — 13 17
Փոքր Ասիա — VII VIII
Փոքր Հայք — XIX
Փռանգապետ իշխան — 93—95
Փուլքերիոս — XVIII
Փուշեր (Սր ուճի կոթ) — 181

Ք

Քաղկեդոն — 90 231
Քամ — 37
Քարագլուխ վայր — 78
Քարահատ — 118
Քարերեա լեռնանցք — 14
Քեսուն — X XI, XXII XXIII 199 204 205 216, 220 222 232 237 246 247—250 252 268 269 279 289 (տե՛ս և Նիսոն)
Քսոս վայր — 104
Քրդիստան 40, 94
Քրիստափոր քահանա — 91 92

Օ

Օգնկան (Օգկան) քաղաք — 159 228
Օխթիս գավառ — 290
Օշեն բերդ — 124
Օշին ամիրա — 122 123 170 272
Օշուտ լայր — 196
Օսրոեն — III IV
Օլկիանոս ծով — 2 3 15 44 67 81, 82, 95 142 147 154 157 167 179 185 187 188 200 208 230 241

Ֆ

Ֆաթիմյաններ — XIV
Ֆոտինոս — 109

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մատթեոս Ուռհայեցին նրա ժամանակն ու «Ժամանակագրությունը» III

Ժամանակագրություն 1

[Մասն Առաջին] 1

[Մասն Երկրորդ] 74

[Մասն Երրորդ] 183

Գրիգոր Երեցի շարունակությունը 248

Ծանոթագրություններ . . . 294

Հատուկ անունների ցանկ 347

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ—ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԱՅԺՄ ԼՈՒՅՍ ՆՆ ՏԵՍԵԼ

1 Փավստոս Բուզանդ— *Պատմություն Հայոց— 1968 թ.*
2 Մովսես Կաղանկատվացի— *Պատմություն ազվանից աշխարհի— 1969 թ.*
3 Մովսես Խորենացի— *Հայոց պատմություն— 1970 թ.*
4 Եղնիկ Կողբացի— *Եղծ աղանդոց— 1970 թ.*
5 Եղիշե — *Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին— 1971 թ.*
6 Ա. Իսահակես Լաստիվերցի— *Պատմություն— 1971 թ.*

Մաթեոս Ռոմայեցի

ժամանակագրություն

Խմբագիր Մ. Գ. Սարգսյան

Նկարիչ և գեղ. խմբագիր

Ամ. Վ. Խառպարյամ

Տեխ. խմբագիր Կ. Խ. Սարգսյան

Վերստուգող սրբագրիչ Վ. Խ. Ազատյան

Հանձնված է շարվածքի 11/IV 1973 թ.
Ստորագրված է տպագրության 17/IX
1973 թ. Թուղթ տպագր № 2, 84×
×108 1/32 Տպ 12 62 մամ =21,21
պայմ. մամ., հրատ 19 6 մամ. Տպա-
քանակ 20 000. Պատվեր 119. Գինը՝
1 ռ 42 կ.

«Հայաստան» հրատարակչություն,
Երևան—9 Տերյան 91.

ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի հրատա-
րակչությունների պոլիգրաֆիայի և գրքի
առևտրի գործերի պետական կոմիտեի
№ 1 տպարան Երևան Ալավերդյան փող-
№ 65.

www.freebooks.do.am

www.freebooks.am

panarmenian
freebooks
library